SABATINAS MOSKATIS

FINIKIEČIŲ PASAULIS

KULTŪRŲ PĖDSAKAIS

„Kas tu būtum, žmogau, kuris rasi šį sarkofagą, nenukelk antvožo ir nedrumsk man ramybės, nes šalia manęs nėra sidabro, nėra šalia manęs aukso, nei kitų vertingų daiktų, išskyrus mane, kuris guliu šiame sarkofage. Nenukelk antvožo ir nedrumsk man ramybės, nes tai bus niekšinga Astartos akivaizdoje. O jeigu nukelsi antvožą ir sudrumsi man ramybę, neturėsi palikuonių gyvenime po saule, nei vietos su mirusiaisiais."

„Kas tu būtum, karalius ar žmogus, neatidaryk šito sarkofago ir nieko neieškok, nes nieko čia nepadėta, ir neišimk karsto iš mano sarkofago

SABATINAS MOSKATIS

FINIKIEČIŲ PASAULIS

Iš lenkų kalbos vertė
SOFIJA RASTENIENĖ

VILNIUS 1975

Sabatino Moscati ŚWIAT FENICJAN
Warszawa, 1971

© Vertimas į lietuvių kalbą, leidykla „Vaga", 1975

Antraštė „Finikiečių pasaulis" buvo numatyta vienos leidžiamos serijos pozicijai tada, kai aš šios knygos dar nė nebuvau pradėjęs rašyti. Jeigu ne antraštė, ši knyga niekad ir nebūtų buvusi parašyta, bent jau aš nebūčiau jos rašęs. Leidėjo pasiūlymą ryžausi priimti tada, kai supratau, kad šitaip sugalvota antraštė gali atverti naujus ir skatinančius kelius tyrinėjimams. Numačiau du pagrindinius kelius: išryškinti būdingiausius finikiečių civilizacijos bruožus, nors ji atrodo tokia įvairiaspalvė ir nevienalytė, taip pat parodyti, jog tie bruožai pastovūs ir vystėsi toli viena nuo kitos išsimėčiusiose finikiečių kolonijose ir gyvenvietėse.

Tokiomis gairėmis stengiausi vadovautis, tyrinėdamas nepaprastai įvairiarūšę medžiagą. Žinios apie finikiečius Rytuose labai negausios ir nepatikimos, tuo tarpu šaltinių, liečiančių Kartaginą, pasirodo, itin daug, ir vis dėlto, išskyrus meno paminklus, tai visų pirma netiesioginiai istorinio ir politinio pobūdžio šaltiniai; medžiaga, liečianti kitas kolonijas, yra išsibarsčiusi ir daugiausia archeologinio pobūdžio. Kad galima būtų parašyti knygą, reikėjo daryti sintezę. Bandžiau detaliai įsivaizduoti tikrąjį finikiečių pasaulį jų tėvynėje, kur susiformavo būdingiausi jų civilizacijos elementai, ir apsiribojau būtiniausiu gerai žinomos informacijos apie Kartaginą minimumu, apibūdindamas mažiau žinomą informaciją (ypač meno srities), kartu stengiausi atskleisti tikrųjų, finikietiškų kultūros elementų nuoseklumą ir raidą. Plačiau aprašiau kolonijas Vidužemio jūroje, ypač tuos atvejus, kuriems dar stinga sintetiško apdorojimo, tačiau mano tikslas visad buvo atspindėti istorinius, politinius, religinius ir meno ryšius su kitomis finikiečių pasaulio dalimis.

Tokio pobūdžio knyga, žinoma, nėra istorinių faktų arba paminklų katalogas, tačiau, kad nesusidarytų klaidinantis ar iškraipytas vaizdas, pateikiau gana išsamią medžiagą, pabrėždamas tai, kas svarbiausia ir būdingiausia finikiečių civilizacijai. Pagrindinis mano tikslas buvo charakteringiausių tos civilizacijos bruožų dokumentavimas ir iliustravimas. Manau, kad kaip tik šitai turėjo omenyje leidėjas, reikalaudamas antraštės „Finikiečių pasaulis".

Pabaigtą darbą lieka įvertinti skaitytojui. Norėčiau dar viena pridurti: mano nuomone, istoriko, gvildenančio tokią šaką, kaip finikiečių civilizacija, uždavinys yra kurti sintezę, žinoma, su sąlyga, kad ji sukels naujų minčių. Tai pagrindinis uždavinys, nes sintetinis apdorojimas inspiruoja ateities mokslininkų kartas, net jei ir neatitinka jų teorijų. Sintetinis veikalas turi daugiau spragų, daugiau netikslių ir diskutuotinų sprendimų, negu analitinis veikalas. Pripažįstu, kad ir ši knyga neišvengė tų spragų, bet tikiuosi, kad tai man bus atleista.

Roma, 1965.

Finikiečių tauta ir jos kultūra visada kėlė gyvą susidomėjimą Vakaruose. Nuo to laiko, kai iš Homero sužinojome, kad jų būta puikių jūrininkų ir prekiautojų, kai išsiaiškinome, kad iš jų kilęs mūsų alfabetas, finikiečiais imta domėtis ne mažiau, kaip kitomis senovės Rytų tautomis, kartais net daugiau, negu to susilaukė daugelis tautų, pasiekusių kur kas reikšmingesnių laimėjimų kultūros ir politikos srityje.

Tačiau nematyti, kad susidomėjimą finikiečiais visada būtų lydėjęs pakankamas žinojimas specifinių istorijos, politikos, religijos, literatūros ir meno faktų, kurie sąlygoja ir apibūdina kiekvieną kultūrą. Taigi apie finikiečių, kaip tautos, vieningumą ir savitumą buvo veikiau iš anksto žinota, o ne nustatyta remiantis tyrinėjimais, dėl to ir atsirado niekuo neparemtų teorijų apie geografinį finikiečių kultūros įtakos ratą. Pavyzdžiui, po atradimų Ugarite mokslininkai padarė išvadą, kad toji kultūra yra daugeliu amžių senesnė, negu buvo manoma, ir privertė suabejoti iki tol susidarytu vaizdu, tačiau pamiršo pagrindinį klausimą, ar teisingai Ugarito medžiaga laikoma finikietiška. Kitokį pavyzdį mums duoda nuolat gausėjantys finikietiškos ir puniškos kilmės archeologiniai radiniai Vidužemio jūros baseine. Pagrindinė problema — kokiu laipsniu tie radiniai priklauso tikrajai finikiečių kultūrai ir kiek atspindi Kartaginos klestėjimą bei antrinius jo reiškinius — liko tik vos paliesta. Neverta aiškinti, jog abi tos problemos nelengvai išsprendžiamos. Jau pats priešistorinės Ugarito kultūros sugretinimas su paskutine punų kultūros faze, kaip tos pačios civilizacijos reiškiniu, verčia orientuotis galimų nesusipratimų rate. Tačiau vienoki ar kitoki akivaizdūs skirtumai nepaneigia vieningumo ir sutelktumo, būdingo kiekvienai kultūrai, jeigu ji nėra vien bereikšmis žodis. Vieningumo problema jau iškyla, kai kalbama apie rytinę finikiečių tėvynę, kur paskiri miestai faktiškai yra savarankiški, o jų tarpusavio ryšiai ne visad aiškūs ir ne visad vienodai reikšmingi. Dar labiau klausimas komplikuojasi, kai kalbama apie Vakarus, nes ten gausu importo, per kurį dažnai neįmanoma atskirti tikrųjų kultūros elementų, taip pat vyrauja svetimos įtakos, visų pirma graikų, ir skaldo turimos medžiagos vientisumą.

Minėtos problemos sudaro pagrindinę šios knygos temą. Išvadas, žinoma, atidėsime pabaigai, bet jau dabar reikia apibrėžti finikiečių kultūros geografines ir laiko trukmės ribas ir pagrįsti skirstymo kriterijų.

Pradėti aprašymą nusprendžiau laikotarpiu apie 1200 m. pr. m. e., t. y. „jūros tautų" antplūdžiu ir geležies epochos pradžia. Toji data žymi, be abejonės, gilų lūžį Artimųjų Rytų senovės istorijoje. Ir pamatysime, kad tą lūžį galima laikyti tikrosios finikiečių istorijos ir kultūros pradžia, darant tam tikras išlygas, būtinas kiekvienai periodizacijai. Pakrantės gyventojus tarp Vidužemio jūros ir Libano kalnų suspaudė užnugaryje iškilusios stiprios izraelitų ir aramėjų valstybės, tad susidariusi padėtis, iš vienos pusės, skatino juos glaudžiau jungtis, iš kitos — stūmė į jūrą, kuri vėliau suvaidins svarbiausią vaidmenį jų istorijoje.

Geografiniu atžvilgiu Finikiją apibrėžiu rajonu tarp Šukšu (Tel Sukvas) ir Ako, nepaisant periodiško jos klestėjimo už tų ribų. Kolonizacija, kaip neatskiriamai su finikiečių kultūra susijęs reiškinys, bus mūsų svarstymų objektas, nes remiamės faktu, kad, savarankiškai vystydamasi, ji buvo jos tęsinys.

Ne visada lengva nustatyti, kur baigiasi finikiečių kultūra ir prasideda punų, ir pagaliau daugeliu atvejų toks klausimas nepagrįstas, nes punų kultūra yra finikiečių kultūros tęsinys ir tolesnė raida. Kultūros ir istorijos srityje stengiausi, kiek tai buvo įmanoma, atskirti paveldėtus reiškinius nuo naujai atsiradusių.

Finikiečių kultūros žlugimu Rytuose galima apytikriai laikyti helenizmo atsiradimo laikotarpį. Auganti ir niveliuojanti helenų kultūros jėga palaipsniui ir galutinai likvidavo kultūrinį finikiečių miestų savarankiškumą. Vakarų kolonijose finikiečių kultūra išsilaikė kiek ilgiau: krizė, kurią nulėmė helenizmas, iš tikrųjų įvyko, tik romėnams nugalėjus.

PIRMOJI DALIS

FINIKIEČIAI RYTUOSE

PIRMAS SKYRIUS

PAVADINIMAS, GYVENTOJAI IR KRAŠTAS

Pavadinimas.— Kiekvieną tautą visų pirma apibūdina jos pavadinimas. Žinoma, pavadinimo kilmė gali turėti įvairių šaltinių, bet jų išaiškinimas visada turi pirmaeilę reikšmę. Šiuo atveju tautos pavadinimas Φοίνικες ir krašto pavadinimas Φοινίκη yra graikiškos kilmės ir randami jau Homero kūriniuose, jei ne anksčiau. Nėra jiems atitikmenų pačių finikiečių kalboje, vadinasi, tuos pavadinimus vartojo tik svetimšaliai. Etimologiškai jie, be abejonės, susiję su žodžiu „purpuras", tuo pačiu su būdinga finikiečių vietovėms raudonų dažų gamyba ir dažymo amatu.

Sakėme, jog graikiškas pavadinimas sutinkamas jau Homero kūriniuose, jei ne anksčiau. Iš tiesų neseniai iššifruotuose Mikėnų tekstuose randamas moteriškosios giminės būdvardis po-ni-ki-ja, reiškiantis „raudona" ir apibūdinantis dviratį vežimą. Tas būdvardis jau tada galėjo nusakyti kilmę, nes, kaip liudija tekstai, daiktavardis po-ni-ki-jo reiškia augalą, gal būt, tą patį, kurį Plinijus vadina *herba Phoenicea*[1]. Vadinasi, jeigu etninė termino reikšmė Mikėnų kalboje jau egzistavo, tai graikų dokumentacija būtų keliais šimtmečiais senesnė.

Vietiniuose šaltiniuose randame atitinkančius graikišką pavadinimą žodžius „kanaaniečiai" ir „Kanaanas", atsiradusius XV a. pr. m. e. (akadiškas įrašas Idrimės statuloje ir egiptiškas Amenofiso II iš Memfio steloje). Tie pavadinimai, nors ir sporadiški, randami ir vėlesnių laikų senovės paminkluose (daugiausia Biblijoje, kurioje dažnai aptariamas visas ikiizraelitinis kraštas ir jo gyventojai), taip pat helenizmo laikotarpio Finikijoje (užrašai monetose: „Leodicėja Kanaane"). Jų randame dažnai klasikiniuose šaltiniuose (Filono iš Biblo raštuose), kaip ir Afrikoje, kur finikiečių kolonistų ainiai vadino save kanaaniečiais (šv. Augustinas: *„Unde interrogati rustici nostri quid sint, punice respondentes Chanani..."*)[2].

E. Špeiseris pažymėjo, kad akadžių tekstuose iš Nusi *kinahhu* reiškia „purpurą", panašiai kaip graikiškai φοῖνιξ. Kalbiniu požiūriu nurodo, kad *kinahhu* kilęs iš kn'n, o ne atvirkščiai. Dabar galima numatyti tolesnę pa-

 vadinimo raidą: Kanaanas buvo vietinis terminas finikiečių teritorijai

apibūdinti, o ryšium su dažų pramone, būdinga tam regionui, iš to žodžio yra kilęs purpuro pavadinimas; graikų kalba pagal vietinį terminą nukopijuoja krašto ir dažų pavadinimą.

Nors finikiečiai patys save vadino kanaaniečiais, tai nebuvo jų vienintelis pavadinimas, gal būt, net ne pagrindinis. Ir Homeras, ir Biblija dažnai juos vadina sidoniečiais, pagal vieną iš jų miestų. Biblijoje šis pavadinimas paremtas genealoginiu „Pradžios knygos" teigimu („Chananas tada pagimdė Sidoną, savo pirmagimį, ir Hetą")[3].

Pavadinimai, apibūdinantys finikiečius kaip bendruomenę, apskritai imant, yra reti ir mažai vartojami, bent jų pačių. Tai įrodo krašto susiskaldymą ir miestietiškos, o ne tautinės sąmonės persvarą. Bendruomenės suvokimas atsiranda tik antroje antrojo tūkstantmečio pusėje. Vėliau atitinkamai vartojami tokie pavadinimai, kaip kanaaniečiai arba sidoniečiai, patvirtina, kad finikiečių kultūros periodų ribos mūsų teisingai nubrėžtos.

Gyventojai.—„Praėjo jau laikas,— rašo V. F. Olbraitas,— kai buvo diskutuojama dėl teorijų, kildinančių finikiečius iš Eritrėjos, iš pietų Palestinos arba iš pirmykštės semitų tėvynės." Amerikiečių mokslininkas teisus, tačiau net naujausiais laikais žymiausi tyrinėtojai tebesprendžia „pirmykštės finikiečių tėvynės" problemą. O. Eisfeldas, kuris šį klausimą plačiau aptaria, mano, jog tai buvęs Sinajaus pusiasalis arba jo kaimynystėje esanti arabų stepė, iš kur apie 3000 m. pr. m. e. finikiečiai leidosi savo būsimų istorinių gyvenviečių kryptimi. G. Konteno daug puslapių skiria „finikiečių lopšiui" ir, nors nepasisako autoritetingai, bet nesvyruodamas kalba apie finikiečių tautos egzistavimą ir savitumą istorinės epochos pradžioje arba dar anksčiau. Net pastebi, kad juo giliau į praeitį, tuo ryškesni etniniai duomenys, todėl tikėtina, jog istorijos slenkstyje egzistavo semitų rasė, šnekanti semitų kalba. Pastaruoju metu D. Hardenas remiasi eiliniu semitų migracijos srautu, ir semitai, „kaip atrodo", keliavę iš Arabijos arba iš už Persų įlankos (kartu jis čia remiasi Herodotu, apeidamas naujesnius darbus apie semitų kilmę). Pagaliau daugybė darbų, kuriuos inspiravo Ugarito tekstų publikavimas, paremia teoriją apie finikiečių kilimą iš pietų.

Iš tikrųjų dauguma hipotezių remiasi klasikiniais autoriais. Filonas iš Biblo tvirtina, jog finikiečiai esą čiabuviai ir ne tik žmonių giminė, bet ir visa žmonijos kultūra kilusi iš jų krašto[4]. Herodotas juos apgyvendina visų pirma ties Raudonąja jūra[5]. Strabonas teigia, jog prie Persų įlankos buvo rasta šventovių ir miestų, panašių į finikiečių[6], o Plinijus tai patvirtina[7]. Justinas praneša, kad finikiečiai, per žemės drebėjimą išvyti iš savo šalies, iš pradžių apsigyveno prie Sirijos ežero (Negyvosios jūros?), o vėliau Vidužemio jūros pakrantėje[8].

Ši tyrinėjimo tradicijų ir darbų finikiečių tautos kilmei nustatyti visuma remiasi neįrodytu teiginiu, kad finikiečių tauta gyvavusi jau prieš atsikeldama į Viduržemio jūros pakrantę. Tačiau šis teigimas neįtikėtinas vien dėl to, kad finikiečių miestų kultūrinis ir istorinis bendravimas nepasireiškė nei istorinės epochos pradžioje, nei juo labiau ankstesniu laikotarpiu. Finikiečių tautos susiformavimas, tarp kitko, gana neapibrėžtas, greičiau gali būti istorinės evoliucijos pačiame Sirijos—Palestinos rajone, o ne tautų migracijos iš kitur rezultatas. Galima net pasakyti, kad kaip tik kitų tautų (filistiečių, izraelitų, aramėjų) migracija padėjo išsiskirti finikiečių miestams.

Iš to, kas aukščiau pasakyta, išplaukia, kad kritikos neišlaiko nei hipotezė, jog finikiečių tauta susidariusi dėl masinės kitų tautų migracijos, nei ieškojimas finikiečiuose atskiros rasės žymių. Antropologiniame Sirijos—Palestinos komplekse, kur šalia vienas kito iškyla arabiškasis ir armėnoidinis tipas, finikiečiai niekuo ypatingu neišsiskiria. Kalba jie semitų kalba, kaip ir jų kaimynai, o finikiečių savitumą sąlygoja tam tikros geografinės ir istorinės-politinės aplinkybės, kurių jokiu būdu negalima tapatinti su rasės arba kilmės funkcijomis.

Kraštas.— Finikijos istorija prasideda Sirijos ir Palestinos pakrantės rajone. Šiaurinę sieną galima nubrėžti ties Šukšu, kadangi toliau į šiaurę nuo tos vietos neberandame pastovių finikiečių gyvenviečių. Tiesa, ten buvo didelis centras Ugarite, bet jis nepriklauso finikiečių kultūrai, nes Ugarito istorija baigiasi prieš 1200 m. pr. m. e., t. y. laikotarpiu, kai prasideda Finikijos istorija. Pietinę sieną žymime ties Aku. Beje, persų epochos Ešmunasaro įrašas mini Doro ir Jafos[9] prijungimą prie Sidono teritorijos, tačiau tų centrų negalima pripažinti pastoviomis finikiečių gyvenvietėmis.

Rytinę ir vakarinę sieną savaime sąlygoja geografinė padėtis: vakaruose Viduržemio jūra, rytuose — Libano kalnai. Pratęsdami Nosairio kalnų grandinę, Libano kalnai apie 100 kilometrų eina lygiagrečiai su jūra, kai kuriose vietose siekdami iki 3000 m aukščio. Atstumas tarp kalnų ir jūros svyruoja nuo 50 iki 12 km, o vietomis uolėti iškyšuliai sminga tiesiog į jūrą. Tarp kalnų atsiveria nedideli slėniai, nuo šlaitų bėga upeliai, pasipildantys daugiausia lietaus laikotarpiu ir išdžiūstantys vasarą.

Istorinės tokios padėties pasekmės yra akivaizdžios. Visų pirma, kraštas, įsispraudęs tarp kalnų ir jūros, yra izoliuotas nuo užnugario, o tai turėjo ypatingą reikšmę galingų valstybių formavimosi epochoje, apie 1200 m. pr. m. e. Antra, vidaus susiskaldymas kliudė kurtis didesniems politiniams vienetams ir atsirasti sąmoningai bendruomenei, užtat skatino valstybių-miestų susidarymą. Trečia, natūralus kelias gyventojų ekspansi-

jai buvo jūra. Išaiškėjo tai tuomet, kai jau buvo žlugusios kitos tautos, kurios anksčiau kontroliavo jūreivystę, ir tokia padėtis tvėrė tol, kol geriau organizuotos ir galingesnės tautos ėmė kontroliuoti jūros kelius.

Jūreivystės būtinumą lemia pats kelių pobūdis. Ten, kur kalnai nusileidžia tiesiog į jūrą, perėjimas sausuma darosi sunkus. Tiesa, galima iškalti siaurus takelius iškyšulių uolose, bet laivininkystė buvo lengviausias ir patikimiausias transporto būdas tarp miestų ir kraštų.

Finikiečių miestų padėtis yra labai savita: paprastai jie kuriami uolėtuose iškyšuliuose taip, kad turėtų du uostus: šiaurinį ir pietinį, kuriais naudotasi pakaitom, priklausomai nuo vėjų krypties ir metų laiko. Kur būdavo galima, panaudodavo arti kranto esančias saleles — jose lengviau gintis apgulties atveju. Kaip tik šitaip buvo įkurti du stambūs finikiečių miestai: Aradas ir Tiras, pastarasis sujungtas su sausuma molu, kurį supilti įsakė Aleksandras Didysis.

Jūreivystė, sąlygojama geografinių ir politinių aplinkybių, vystėsi ir skatino kurti sustojimo punktus bei prekybos centrus artimiausiose pakrantėse. Ekspansijos kelyje, išėjusiame net už Heraklio stulpų, finikiečiai ieškojo vietų, panašių į savo gimtinę. Kaip matysime, miestai statyti iškyšuliuose buvo: Kartagina, Nora, Bitija, salelėse įkurti miestai: Motija, S. Antiokas, Kadisas ir Mogadoras. Be to, savo stovyklas finikiečiai stengėsi išdėstyti vieną nuo kitos tolygiais atstumais, kaip sustojimo punktus ilgų kelionių metu.

Finikijos klimatas senovėje buvo panašus į dabartinį. Žiemą ten daug lietaus, kuris trėšia dirvą, giliai prasisunkdamas į molėtą žemę. Pavasaris prasideda kovo mėnesį, o jau gegužės mėnesį ateina piūties metas. Lietūs pamažu liaunasi, pradedant kovo mėnesiu, o nuo gegužės iki rugsėjo beveik visai nelyja. Vasara trunka keturis arba penkis mėnesius. Tuo metu augmenija nudžiūva, tik vietomis dirbtinis drėkinimas palaiko augimą. Spalio mėnesį temperatūra krinta, vėl prasideda lietūs, ir metų ciklas kartojasi. Finikija turėjo tokias pat klimatines sąlygas, kaip ir Artimieji Rytai, bet dėl ypatingos geografinės padėties jos situacija buvo palankesnė.

Taigi, kaip matyti, Finikija buvo vienas derlingiausių kraštų Artimuosiuose Rytuose. Žemdirbystė, nepaisant žemės skurdumo, buvo gerai išvystyta. Puikiai augo javai, alyvmedžiai, vynuogės, vaismedžiai, ypač figmedžiai ir sikomorai. Palmių, šiandien retai sutinkamų, senovėje augo gausybė, bet nebuvo dabar taip plačiai paplitusių apelsinų.

Istoriniai tekstai teigia, jog didžiausias Finikijos turtas buvę Libano miškai. Jie teikė gausybę kėnių, kiparisų, o daugiausia kedrų, išgarsėjusių visuose Artimuosiuose Rytuose. Per ištisus šimtmečius gausios ekspedicijos iš Egipto ir Mesopotamijos vykdavo į Finikiją tos vertingos žaliavos.

Šiandien beveik nieko neliko iš puikiųjų miškų, pamažu sunaikintų, o intensyvūs bandymai iš naujo apželdinti susidūrė su neįprasta kliūtimi — ožkų bandomis, kurios naikina jaunuolynus. Senovės Finikijos fauną sąlygojo aplinka. Kalnuose buvo panterų, meškų, hienų, vilkų, šakalų ir kiškių. Naminių gyvulių tarpe vyravo asilai, jaučiai, avys ir ožkos. Jūra teikė gausybę žuvų ir ypač *murex* rūšies moliuskų, iš kurių buvo gaminamas purpuras; nuo purpuro kraštas gavo ir pavadinimą.

Uolų substratas sudaro pagrindinį minkšto ir trapaus kalcito sluoksnį, tačiau kalnuose buvo marmuro, rudosios anglies ir geležies klodų. Smulkus smėlis buvo gera žaliava stiklo gamybai.

Vadinasi, finikiečių kraštas senovės gyventojams teikė daug turtų, bet jais visapusiškai pasinaudoti buvo galima tik gyvai prekiaujant mainais, visų pirma su kaimynais, o netrukus ir su visos Vidužemio jūros tautomis. Ne veltui finikiečiai tapo garsiausiais ir gabiausiais senovės pirkliais. Finikiečių pirklių ir jūreivių išprusimą, be abejonės, nulėmė jau minėtos aplinkos sąlygos.

ANTRAS SKYRIUS

ISTORIJA

Įvadinės pastabos.— Finikijos istorija, kurios pradžia laikome 1200 metus pr. m. e., visų pirma remiasi šalutiniais šaltiniais. Duomenų, išlikusių trumpuose finikiečių įrašuose, labai nedaug: valdovų vardai, dinastijų kaita, žinios apie pastatų šventinimą, apie dievus globėjus. Net seniausi iš tų trumpučių tekstų tėra iš X a. ir tik iš vienos vietovės — iš Biblo. Yra šiek tiek žinių iš kitų vietų, bet jos dar vėlesnės.

Vienintelis tiesioginis šaltinis buvo Tiro metraščiai, pasiekę mus netiesiogiai, per fragmentus, kuriuos citavo Juozapas Flavijus pagal Menandrą iš Efeso. Fragmentai liečia du laikotarpius, X—VIII amžius ir VI, ir teikia daug duomenų apie miesto istoriją (visų pirma karalių vardai, taip pat kronikiniai užrašai).

Šalutiniai keliai, kuriais jie mus pasiekė, iš tiesų padidina nesusipratimų galimybę, bet, palyginus su kitais duomenimis, ypač iš Biblijos, šiuo atveju senesnės epochos, galima tuos metraščius laikyti gana patikimais. Be to, pats tų metraščių buvimas byloja apie vietinę istoriografinę tradiciją, kas leidžia ateityje tikėtis daugiau rašytinių liudininkų.

Apie finikiečių miestus taip pat ne kartą kalba Egipto ir Mesopotamijos šaltiniai. Visų pirma tai kronikos, daugiausia asiriškos, kurios aprašo Sirijos—Palestinos miestų užkariavimą. Iš esmės jomis galima tikėti, tačiau reikia atminti, kad užkariavimai dažniausiai būdavo suprantami kaip valdžios pripažinimas; dėl to žygiai dažnai kartodavosi.

Kituose Egipto ir Mesopotamijos šaltiniuose svarbesnių duomenų reta. Išimtį sudaro Egipto pasakojimai apie Ven Amoną, kur šiek tiek nušviečiami Finikijos ir Egipto santykiai apie XI amžiaus vidurį.

Ypač svarbus netiesioginis šaltinis yra Senasis testamentas. Istorinės knygos dažnai informuoja apie santykius su finikiečių miestais, visų pirma su Tiru, o tie duomenys, nors ir sporadiški, ištisai aptariami hebrajų istoriografijoje. Kai kurių laikotarpių, kaip antai Saliamono epochos, informacija apie ryšius su Finikija yra itin išsami, o kaip žinoma, tų laikų hebrajų istoriografija yra labai patikima ir nuodugni.

Klasikiniai šaltiniai svarbių žinių teikia vien tik apie paskutinę Finikijos istorijos fazę. Išskyrus Tiro metraščių citatas, kurias mums pateikė Juozapas Flavijus, žinių apie seniausią laikotarpį nedaug, ir jos ne visada tikslios.

Remiantis minėtais šaltiniais, galima atkurti svarbiausius finikiečių istorijos bruožus. Pagal šios knygos pobūdį mums svarbiausias klausimas bus — ar istorija atskleidžia ir kaip atskleidžia pavienių miestų ryšius ir ar teisingas yra Finikijos, kaip istorinio vieneto, traktavimas.

Reikia pripažinti, kad skirtumai yra tokie dideli, jog iš esmės susiduriame su pavienių miestų istorija. Vis dėlto, remiantis patikimais duomenimis, galima daryti išvadą apie tarpusavio ryšius ir bendruomeniškumo požymius, ir tokius reiškinius ypatingai pabrėšime, kad galėtume atskleisti istorinį finikiečių miestų vieningumą.

Savarankiškumo laikotarpis.—„Jūros tautų" antplūdis apie 1200 m. pr. m. e. tiesiogiai palietė kai kuriuos pakrančių miestus. Justino duomenimis[1], kuriuos, kaip atrodo, patvirtino archeologiniai atradimai, Aradas ir, tikriausiai, Sidonas buvo sugriauti. Vis dėlto politinė ir karinė situacija, kurią lėmė invazija, davė pradžią nepriklausomybės epochai, nes tais laikais didžiosios valstybės neturėjo galimybių imtis ginklo Sirijos ir Palestinos rajone. Asirija užsisklendė tarp savo sienų, o Egiptas buvo užkariautas. Dėl to susidarė sąlygos hebrajų ir aramėjų valstybėms laisvai plėstis, o finikiečių miestai turėjo pasitenkinti pakrantės juosta.

Svarbiausiais miestais naujuoju istoriniu laikotarpiu tapo Aradas, Biblas, Sidonas, Tiras ir Akas (apie Beirutą nėra žinių net iki pat persų epochos). Daug kas byloja apie tai, kad Sidonas iš pradžių vaidino svarbiausią vaidmenį. Visų pirma tai liudija faktas, jog Biblijoje ir Homero kūriniuose minimi „sidoniečiai" reiškia finikiečius. Kadangi gana neįtikima, kad pavadinimas, taikomas visai tautai, vėliau būtų vartojamas pavadinti vienam miestui, kurį įkūrė toji tauta, tai reikia manyti, kad jo vartojimas arba reiškia to miesto pirmavimą, arba — kas mus ypač domina — liudija tą faktą, jog miestai tikrai sudarė tikrą vienybę, net jeigu tai būtų vienybė, atsiradusi greičiau dėl išorinio, o ne dėl vidinio pobūdžio priežasčių.

Kita nuoroda, liudijanti Sidono pirmavimą, yra Justino teiginys, kurį jis perėmė iš Timajo, kad 240 metų prieš pastatant Jeruzalės šventovę, t. y. maždaug po 1200-ųjų m. pr. m. e., Sidono gyventojai, „askaloniečių" (tikriausiai, „jūros tautos") karaliaus nugalėti, savo laivais pabėgo ir įkūrė Tirą[2]. Ši žinia, be abejo, yra netiksli, nes gerai žinome, jog Tiras egzistavo jau daug anksčiau, bet ji gali būti istoriškai motyvuota, jei leisime, jog sidoniečių būrys, „jūros tautų" varomas, emigravo į Tirą, apgyvendinda-

mas miestą, gal būt, tų žmonių sunaikintą. Šiaip ar taip, reikšmingas faktas, kad Tiro era prasideda apie 1200 m. pr. m. e. Sidonas pirmavo tarp kitų miestų, tikriausiai, net iki maždaug 1000 m. pr. m. e. Pradedant šia data, į pirmąją vietą palaipsniui iškyla Tiras.

Ilgaamžės egiptiečių įtakos silpnėjimas tame rajone pasireiškia apie 1100 m. pr. m. e. Tuo metu į šiaurinę Siriją nužygiavo Asirijos karalius Tiglatpilesaras I (1112—1074) ir priėmė duoklę iš Arado, Biblo ir Sidono miestų.

> Nuėjau į Libano kalnus. Kedrų medžius Anu ir Adado, didžiųjų dievų, mano valdovų, šventovėms iškirtau ir pasiėmiau. Atsigręžiau prieš Amuru ir nukariavau Amuru visiškai. Priėmiau duoklę iš Biblo, Sidono ir Arado. Arado laivais nuplaukiau iš Arado, kuris yra ant jūros kranto, į Simirą, Amuru žemėje... Užmušiau jūroje *nahirą*, vadinamą jūrų arkliu.[3]

Iš teksto aiškėja, kad Tiglatpilesaro I žygio tikslas buvo gauti kedro medžių. Nekalbama apie mūšius, o žodžiai „nukariavau" ir „duoklė", paprastai vartojami kronikose, tiesiog gali reikšti prekybinius veiksmus. Pagaliau delfino užmušimo epizodas rodo, jog žūklė jūroje galėjo būti finikiečių miesto organizuota įžymaus svečio garbei. Dar daugiau, to meto politinė padėtis kliudė Asirijos karaliui pastoviai kontroliuoti Siriją: sunkūs karai su valstybėmis Tigro aukštupyje ir su aramėjų gentimis vakarų pasienyje liudija, kad Tiglatpilesaras dar neviešpatavo keliuose, vedančiuose į Sirijos kraštą.

Kitą įrodymą, patvirtinantį finikiečių miestų nepriklausomumą, šiuo atveju nuo Egipto, pateikia egiptiečių pasakojimas apie Ven Amoną. Kalbama ten apie nerimtą Biblo valdovo Sekarbaalo požiūrį į pasakojimo herojų, kuris šventuoju Amono laivu atplaukė kedro medžių. Sekarbaalas pasako apie Egipto karalių: „Negi būčiau tarnas to, kuris tave siuntė?"[4]

Tame pačiame Bible X a. viešpatavo keletas valdovų, apie kuriuos sužinome iš trumpų įrašų, tai: Ahiramas, Itobaalas, Jehimilkas, Elibaalas ir Šipitbaalas[5]. Apie Ahiramą sužinome iš įrašo ant jo sarkofago, apie kitus valdovus iš dedikacinių įrašų, šaukiančių dievų globos. Raidžių pavidalas, kalba ir giminystės ryšiai tarp viešpataujančiųjų, atsiskleidžiantys tuose įrašuose, sudaro vientisą grupę. Datuojama remiantis faktu, kad du įrašai, Abibaalo ir Elibaalo, išgraviruoti ant egiptietiškų skulptūrų, vaizduojančių atitinkamai Šešonką I (950—929) ir Osorkoną I (929—893); pastarojo skulptūroje yra seniausias iki šiol atrastas finikiečių įrašas. Ahiramo sarkofagas turėtų būti pora amžių senesnis, o įrašas, matyt, padarytas tada, kai tas sarkofagas buvo antrą sykį panaudotas.

Valdovų eilę ir atitinkamas datas galima atkurti šitaip:

apie	1000	m. pr. m. e.	Ahiramas,	apie	920	„	„	„	„ Jehimilkas,
apie	980	„	„ „ „ Itobaalas,	apie	900	„	„	„	„ Elibaalas,
apie	940	„	„ „ „ Abibaalas,	apie	880	„	„	„	„ Šipitbaalas.

Reikia pažymėti, kad Jehimilkas, priešingai negu kiti valdovai, nemini savo tėvo vardo, todėl jis galėjo būti naujos dinastijos pradininku. Valdovų titulas „Biblo karalius" liudija jų nepriklausomumą. V. Hermanas tikina, jog įrašų suredagavimo būdas rodo tikrą nepriklausomumą nuo Egipto. Faktas, kad Abibaalas ir Elibaalas pašventė deivei iš Biblo faraonų statulas, iškaldami jose savo įrašus, gali puikiausiai liudyti apie gerus santykius su kaimynine valstybe. Užtat nėra kuo įrodyti Hermano hipotezės, pagal kurią Biblo valdovai viešpatavę juos supančioje teritorijoje ir privertę paklusti sau visą Finikiją, kurioje toji pirmenybė vėliau turėjusi pereiti Tirui.

Ekspansijos laikotarpiu tiesioginiai finikiečių miestų priešai buvo, žinoma, filistiečiai ir izraelitai. Apie santykius su pirmaisiais žinome tik iš minėtos žinutės apie tai, kad askaloniečiai sunaikino Sidoną.

Apie izraelitus Senasis testamentas teikia plačios informacijos, kurią patvirtina Tiro metraščiai. Galimas daiktas, kad Dovydas (apie 1000—961), plėsdamas savo valstybę, prijungė prie jos gana didelę finikiečių pajūrio dalį. Biblinis pasakojimas apie gyventojų surašymą sako, kad karaliaus pasiuntiniai „...nusileido į Galaadą ir į žemutinę Hodsio žemę ir atėjo į Dano miškus. O sukinėdamiesi aplink Sidoną, praėjo pro pat Tiro sienas ir per visą hevėjų ir kanaaniečių žemę ir atėjo į Judėjos pietus, į Bersabėją"[6]. Šį fragmentą iš tiesų galima visaip interpretuoti, bet tekstas, nors ir nepatikimas, leidžia gerai įsivaizduoti Dovydo valstybės platumą. Tiras, didžiausias finikiečių miestas, tikriausiai, liko nepriklausomas, kas netiesiogiai išplaukia iš fakto, kad jo karalius Hiramas pasiuntė Dovydui amatininkų ir kedro medžių rūmų statybai[7].

Iš Saliamono laikų (apie 961—922) turime daugiau žinių. Tire tuo metu (maždaug apie 969—936 metus) viešpatauja Hiramas arba Ahiramas, Abibaalo sūnus. Iš metraščių sužinome, kad jis praplėtė savo miestą, pastatė auksinę kolonų Olimpo Dzeuso šventovėje (t. y. Baal Šamino), sujungė salelę, kurioje stovėjo Melkarto šventovė, su didesne Tiro sala, pastatė naują šventovę Herakliui (t. y. Melkartui) ir Astartai[8]. Metraščiai mini tik vieną karą, karą prieš gyventojus Kitijo, finikiečių kolonijos priešais esančioje Kipro salos pakrantėje, duoklės nemokėjimo dingstimi[9]. (Kitijo pavadinimas nurodomas netiksliai, bet mūsų interpretacija, atrodo, teisingesnė,

negu kita, labiau paplitusi, pagal kurią būtų kalbama apie tolimosios Utikos gyventojus.)

Santykiai su Saliamonu klostėsi labai gerai. Šis valdovas gavo iš Hiramo medžio ir amatininkų šventovei ir rūmams statyti, mainais duodamas brangių dovanų, kas liudija apie abiejų valdovų nepriklausomumą.

Pirmą kartą čia turime plačių žinių iš kelių šaltinių, ir jas pravartu paanalizuoti. Štai ką sako metraščiai:

> Visą statybą Saliamonas baigė per 20 metų, o kadangi Tiro karalius Hiramas pristatė jam tai statybai daug aukso ir dar daugiau sidabro, taip pat kedro ir kėnio medžių, tai savo ruožtu davė Hiramui didžiulių dovanų, siųsdamas jam kasmet grūdų, vyno ir alyvos, kurių šiam, kaip sakėme, gyvenančiam saloje, labai trūko.[10]

O štai biblinis pasakojimas, dar išsamesnis ir aiškiai apibūdinantis abiejų karalių tarpusavio santykius:

> Ir pasiuntė Hiramas, Tiro karalius, savo tarnus pas Saliamoną, nes girdėjęs, kad jis pateptas valdyti karalystę vietoj savo tėvo; nes Hiramas buvo Dovydo bičiulis visą laiką. Ir pasiuntė Saliamonas pas Hiramą, sakydamas: „Tu žinai Dovydo, mano tėvo, valią ir kad negalėjo pastatyti namų Viešpačiui, Dievui savo, per aplinkui gresiančius karus, nors Viešpats juos davė jam po kojų. Tik dabar davė man Viešpats, Dievas mano, iš visų pusių ramybę, ir neturi nei priešo, nei patiri pikta. Todėl noriu pastatyti bažnyčią Viešpaties vardo, Dievo mano, kaip liepė Viešpats Dovydui, mano tėvui, sakydamas: Tavo sūnus, kurį duosiu vietoj tavęs tavo sostui, pastatys mano vardo namus. Užtat įsakyk, kad tavo tarnai prikirstų Libano kedrų, ir mano tarnai tegu būna su tarnais tavo, o atlyginimą tavo tarnams duosiu tau, kiek tik pareikalausi; nes žinai, kad tarp mano žmonių nėra vyro, kuris mokėtų medžius kirsti kaip sidoniečiai." Kai Hiramas išklausė Saliamono žodžių, labai apsidžiaugė ir pasakė: „Tebūnie palaimintas Viešpats Dievas, kuris davė Dovydui sūnų, labai išmintingą valdyti tai didelei tautai!" Ir pasiuntė Hiramas pas Saliamoną, sakydamas: „Viską girdėjau, ką man perdavei: aš išpildysiu visus tavo norus dėl kedrų ir kėnių medžių. Mano tarnai suneš juos nuo Libano į jūrą, o aš sukrausiu juos sieliais jūroje toje vietoj, kurią man nurodysi, ir atplukdysiu juos ten, o tu juos pasiimsi; ir atgabensi man reikalingų daiktų, kad būtų maisto mano namams." Taip Hiramas davė Saliamonui kedrų ir kėnių medžių pagal visus jo norus. O Saliamonas davė Hiramui dvidešimt tūkstančių saikų kviečių maistui jo namams ir dvidešimt saikų aliejaus švariausio; šitai duodavo Saliamonas Hiramui kiekvienais metais.[11]

Abiejų karalysčių savarankiškumą ir ekonominį bendradarbiavimą patvirtina taip pat atitinkamas biblinės kronikų knygos fragmentas. Tai liudija taip pat kiti faktai, visų pirma pasakojimas apie tai, kaip Hiramas

atsisakė priimti keletą Saliamono jam padovanotų miestų, nes jie jam nepatikę. Štai ką sako metraščiai:

> Be to, jis (Saliamonas) davė jam apie dvidešimt miestų Galilėjoje, esančių netoli Tiro. Bet kai Hiramas aplankė juos ir apžiūrėjo, liko nelabai patenkintas tokia dovana ir liepė pasakyti Saliamonui, kad jam nereikia jų.[12]

Ta pati istorija kartojama Biblijoje:

> O kai praėjo dvidešimt metų, per kuriuos Saliamonas pastatė dvejus namus, tai yra namus Viešpačiui ir namus karaliui (o Hiramas, Tiro karalius, pristatė Saliamonui kedrų ir kėnių medžių ir aukso, visko, ko reikalavo), tada davė Saliamonas Hiramui dvidešimt miestų Galilėjos žemėje. Ir išvyko Hiramas iš Tiro apžiūrėti miestų, kuriuos jam davė Saliamonas, ir jie nepatiko jam, ir pasakė: „Ir tai tie patys miestai, kuriuos man davei, brolau?" Ir pavadino juos Chabulo žeme dar tą pačią dieną. Taip pat pasiuntė Hiramas karaliui Saliamonui šimtą dvidešimt aukso talentų.[13]

Įdomus Tiro metraščių pasakojimas, kurį verta čia pacituoti būdingų orientalinei literatūrai motyvų požiūriu ir kuris liečia tarpusavį Hiramo ir Saliamono varžymąsi išmintingumu. Biblija šio epizodo nemini, tik pabrėžia, žinoma, Izraelio karaliaus išmintingumą. Metraščiai teigia, kad Hiramas pasiuntė Saliamonui mįslių ir klausimų, prašydamas įminti ir atsakyti. Sumanus ir įžvalgus Saliamonas puikiai juos išsprendė ir išaiškino jų turinį[14]. Kiek kitokia yra versija istoriko Diodoro, kurį Juozapas Flavijus cituoja veikale „Prieš Apijų": Saliamonas pasiuntęs Hiramui mįslių ir mainais prašęs kitokių su sąlyga, kad jeigu kuris neįmins tų mįslių, sumokės sutartą sumą. Hiramas sutikęs ir iš pradžių negalėjęs įminti, todėl pralošęs didelę savo turtų dalį. Tačiau vėliau vis dėlto teisingai atsakęs ir savo ruožtu uždavęs Saliamonui klausimų, į kuriuos šis negalėjęs atsakyti, tokiu būdu turėjęs grąžinti ne tik tai, ką buvo išlošęs, bet dar primokėjęs Hiramui nemažą sumą[15].

Taip pat dėmesio vertas yra epizodas apie jūros kelionę į Ofiro žemę, į kurią, kaip rašoma Biblijoje, leidosi abu karaliai:

> Pastatė taip pat Saliamonas laivų Asjongabere, kuris yra netoli Ailato, Raudonosios jūros pakrantėje, Idumo žemėje. Ir pasiuntė Hiramas su tais laivais savo tarnus, jūreivius ir jūrą pažįstančius vyrus, drauge su Saliamono tarnais. Kai atplaukė į Ofirą, pasiėmė ten keturis šimtus dvidešimt talentų aukso ir nugabeno karaliui Saliamonui.[16]

Kiti fragmentai pateikia ir daugiau detalių:

> O ir Hiramo laivai, kurie atgabeno auksą iš Ofiro, atplukdė iš Ofiro labai daug kvepiančių medžių ir brangių akmenų.[17]

...nes karaliaus laivai drauge su Hiramo laivais kas treji metai plaukdavo per jūrą į Tarsį, atgabendavo iš ten aukso ir sidabro, ir dramblio kaulo, ir beždžionių, ir povų.[18]

Šie fragmentai leidžia suprasti, kokie didžiai galingi buvo jūroje finikiečiai, kurie X amžiuje atlikdavo dideles keliones. Šitai svarbu ir vėlesnės kolonizacijos požiūriu. Ofiro vieta paprastai nurodoma Jemene ir net Somalijoje. Išsireiškimas „Ofiro auksas" vartojamas hebrajų dantiraštyje iš Tel Kvasilio. Sudėtingesnė problema — Tarsis: atrodo, ši vietovė identiška žinomam iš klasikinių šaltinių Tartesui, kuris, anot tų šaltinių, esąs pietų Ispanijoje. Tai duotų supratimą apie finikiečių ekspansijos mastus, nors, žinoma, pasakymas „laivynas iš Tarsio" galėjo reikšti tam tikrą laivų rūšį, būtent tolimojo plaukiojimo laivus.

Tiro metraščiai informuoja apie Hiramo įpėdinius: tai — Baleasaras, gyvenęs keturiasdešimt trejus metus ir valdęs septyniolika (935—919), taip pat Abdastratas, kuris gyveno dvidešimt devynerius metus, valdė devynerius (918—910) ir kurį nužudė jo žindyvės sūnūs. Pirmasis iš pastarųjų buvo Methusastratas, gyvenęs penkiasdešimt ketverius metus ir karaliavęs dvylika (909—898). Po jo sekė jo brolis Astharimas, kuris gyveno penkiasdešimt aštuonerius metus, valdė devynerius (897—889) ir kurį užmušė trečiasis brolis, Felesas, gyvenęs penkiasdešimt metų, o karaliavęs aštuonis mėnesius (888). Felesą savo ruožtu užmušė Astartos žynys Itobaalas, kuris gyveno šešiasdešimt aštuonerius metus, o valdė trisdešimt dvejus (887—856). Itobaalas pradėjo naują dinastiją, kuri viešpatavo mažiausiai šimtmetį. Vidaus neramumų ir karų laikotarpis, pasibaigęs Itobaalo įžengimu į sostą, sutampa su niūria Izraelio istorijos epocha, valstybės susiskaldymo ir beprasmiškų perversmų rūmuose epocha. Itobaalui įsigalėjus Tire, Izraelyje iškyla Omris, kuris taip pat pradeda dinastiją, viešpatavusią keletą dešimtmečių. Tuo laikotarpiu tarp abiejų valstybių atsinaujina draugiški santykiai[19].

Čia vėl taria žodį Senasis testamentas. Itobaalas ištekina savo dukterį Izabelę už Achabo, Omrio sūnaus. Ši santuoka, gal būt, sustiprino politinę Izraelio įtaką finikiečių pakrantėje ir, tikriausiai, išplėtė finikiečių religijos įtaką Izraelyje, apie ką įtikinančiai liudija smerkiantys žodžiai:

> Ir darė Achabas, Omrio sūnus, Viešpaties akivaizdoje pikta daugiau, negu visi, kurie iki jo buvo. Ir nepasitenkino jis tuo, kad darė nuodėmes Jeroboamo, Nabato sūnaus; dar paėmė sau per žmoną Izabelę, dukrą Etbaalo, Sidono karaliaus. Ir nuėjo, ir tarnavo Baalui, ir lenkėsi jam. Ir surentė Baalui altorių Baalo bažnyčioje, kurią pastatė Samarijoje...[20]

Jeigu pridursime, kad Atalija, Izabelės dukra, ištekėjo už Joramo, Judėjos karaliaus, skaitytojas galės suvokti, koks buvo finikiečių tikėjimo ir kultų įtakos ratas.

Tiro įsigalėjimą, valdant Itobaalui, patvirtina daugelis duomenų. Biblija kalba apie jį, kaip apie „Sidono karalių"[21], ir tuo pat metu Hiramą vadina „Tiro karaliumi". Tai neatsitiktinumas, nes Juozapas Flavijus apibūdina Itobaalą, kaip „tiriečių ir sidoniečių karalių"[22], patvirtindamas jo valdžios galią Finikijos teritorijoje. Tas pats autorius taip pat nurodo, kad šis karalius įkūręs miestą Botrisą Biblo šiaurėje ir Auzos koloniją Libijoje[23]. Botrisas, kaip Batruna, jau buvo žinomas laiškų iš El-Amarnos epochoje, tokiu būdu čia kalbama apie iš naujo įkūrimą arba apie sutvirtinimą; panašiai buvo atsitikę, kai Sidonas „įkūrė" Tirą. Šis faktas byloja apie didelę Itobaalo galią. Auza neidentifikuota.

Asirijos ekspansija.— Asirijos valdžios galios atsinaujinimas ir palaipsnis jos plėtimasis Artimųjų Rytų rajone sąlygojo finikiečių miestų autonomijos apribojimą. Iš tikrųjų nuolat pasikartojančios žinios apie priesaikas ir duokles, tikriausiai, liečia atsitiktinius antpuolius, pagaliau tokius dažnus, jog jau savaime parodo laikino tikslo siekimą, ir vis dėlto asirų žygiai iš pagrindų pakeitė jėgų pusiausvyrą, kuri finikiečių miestų nepriklausomybei buvo būtina sąlyga, o palaipsninis hebrajų ir aramėjų valstybėlių žlugimas siaurino finikiečių miestų apsaugos juostą, skiriančią juos nuo kaimyninių valstybių.

Minėtas Tiglatpilesaro I (apie 1100 m. pr. m. e.) žygis pažymi jau pradžią asirų ekspansijos, kuri itin didelį užmojį įgauna Ašurnasirpalo II (883—859) laikais. Jo metraščiuose rašoma:

> Tuomet užkariavau Libano kalnus per visą platumą net iki Amuru krašto didžiosios jūros. Nuploviau ginklus Didžiojoje jūroje ir sudėjau aukas dievams. Jūros pakrantės karalių, Tiro, Sidono, Biblo, Mahalato, Maisos, Kaisos, Amuru ir Arado, kurie yra pačioje jūroje, duoklę — sidabrą, auksą, alavą, varį, bronzos indus, dažytos vilnos rūbus, beždžiones dideles ir beždžiones mažas, juodmedį ir buksmedį, dramblio kaulą, nahiru, jūros žvėrį,— gavau kaip jų dovaną, ir bučiavo jie mano kojas.[24]

Ekspedicija, apie kurią kalbama, tikriausiai, įvyko apie 875 m. pr. m. e. Neatrodo, kad finikiečių miestai būtų priešinęsi ginklu, nes nekalbama apie mūšius. Tai atitinka, tarp kitko, tradicinę politiką mažų valstybėlių, kurios visad buvo linkusios nuraminti galingesnius kaimynus duoklėmis ir priesaikomis. Tačiau ši ekspedicija skiriasi nuo ankstesnės (Tiglatpile-

saro I) neabejotinai didesne prievarta, norint palenkti sau vietinius valdovus. Kai kurie iš minimų miestų gerai žinomi (Tiras, Sidonas, Biblas, Aradas), kiti neidentifikuoti (Mahalata, Maisa, Kaisa), o identifikavimas gali būti tik hipotezinis (Mahalata = Tripolis). Amuru — tai krašto pavadinimas, vadinasi, pagrįstai nebeužtinkamas miestų sąraše, todėl paleografiškai galima prielaida, kad tai Simira, šiame kontekste atrodo įtikima.

Įdomus yra sąrašas daiktų, paaukotų kaip duoklė Asirijos valdovui. Audiniai iš dažytos vilnos byloja apie išgarsėjusią finikiečių produkciją — purpurą; vietinės kilmės buvo ir mediena, o daiktai iš bronzos ir dramblio kaulo — taip pat būdingi finikiečių amato gaminiai. Lininiai audiniai, beždžionės ir auksas atsigabenti iš Egipto, kiti metalai, ypač varis — iš Kipro. Duoklės daiktų išvardijimas vaizdžiai atspindi išsivysčiusią finikiečių miestų prekybą ir importinių dirbinių gausumą. Įrašas iš Balavato, kuris kalba veikiau apie prekybinį, o ne karinį žygį, patvirtina, kad finikiečių medis buvo naudojamas statyboms Asirijoje.

> Nuėjau į Libano kalnus ir prikirtau kedrų, kiparisų ir kėnių. Iš kedro kamieno padariau tos šventovės stogą, iš kedro padariau duris ir apmušiau jas bronzos skarda ir įkabinau vartuose.[25]

Pagaliau stela iš Nimrudo rūmų, taip pat Ašurnasirpalo II laikų, liudija, kad, statant tuos rūmus, tarp kitų dirbo ir finikiečių amatininkai iš Tiro ir Sidono[26]. Panašiai kaip Saliamonas, statydamas savo šventovę, taip ir Asirijos karalius naudojosi aukštomis finikiečių meistrų kvalifikacijomis, tikriausiai, remdamasis taikaus pobūdžio susitarimu.

Iš Salmanasaro III (858—824) laikų turime daugiau žinių. Asirijos karalius daug kartų žygiavo prieš Vakarų valstybes, ypač prieš Hamos ir Damasko karalystes, bet prasibraudavo ir toliau, kad galėtų uždėti prievolę finikiečių miestams. Pirmoji kampanija, kurios metu buvo sueita į kontaktą su finikiečiais, įvyko šeštaisiais karaliavimo metais (852). Įrašas ant Kurcho monolito išvardija Sirijos kariuomenės sudėtį, būtent: „10 vežimų ir 10 000 kareivių iš Irgato, 200 Matinu-Ba'ilo kareivių iš Arado, 200 kareivių iš Usnatu, 30 vežimų ir (?) 000 Adunu-Ba'ilo kareivių iš Šanu."[27] Į akis krinta kontrastas tarp gausių Irgato ir Šanu pajėgų ir simboliškų Arado bei Usnatu kontingentų. Kai kurios valstybės, matyt, laikėsi skirtingos politikos: vos tik keletas jų nusprendė sutelkti visas jėgas karui prieš Asiriją, kitos užėmė delsimo poziciją. Įdomūs taip pat finikiečių valdovų vardai: vienas buvo, matyt, vardu Maten-Baalas, kitas Adoni-Baalas. Įrašas kalba apie susirėmimą prie Karkaro, kaip apie pergalę Salmanasaro,

kuris turėjęs nukauti keturiolika tūkstančių priešų, tačiau asirų žygis prie Karkaro užtruko, vadinasi, mūšis, tikriausiai, nieko neišsprendė.

Asirijos karaliaus dešimtųjų, vienuoliktųjų ir keturioliktųjų viešpatavimo metų kampanijose, be pagrindinių priešų — Hamos ir Damasko,— buvo dar dvylika pakrantės karalių. Sekantis didesnis susidūrimas buvo tik aštuonioliktaisiais valdymo metais (840).

Skaitome metraščius:

> Priėjau net iki pat Haurano kalnų. Daugybę miestų sugrioviau, nusiaubiau, ugnimi sudeginau. Išsinešiau iš jų daugybę grobio. Priėjau prie Ba'li-ra'sio kalno, iškyšulio jūroje. Pastačiau ten savo karališką atvaizdą. Tada priėmiau duoklę nuo Tiro ir Sidono karalių, taip pat nuo Jehu, Omrio sūnaus.[28]

Kitokia versija tie patys metraščiai pateikia Tiro karaliaus Ba'limansero vardą ir kalba apie kitą karaliaus atvaizdą, kurį Asirijos karalius liepė pastatyti Libane[29].

Dar kita kampanija prieš finikiečius įvyko dvidešimt pirmaisiais valdymo metais (837). Karalius priėmė duoklę iš Tiro, Sidono ir Biblo[30]. Mini karalių Ba'li, aiškiai finikietišką vardą, bet neišliko jo valstybės pavadinimo, o sostinė La-ru(?)-ba neidentifikuota.

Dabar reikia grįžti prie Tiro metraščių, kurie išvardija Itobaalo įpėdinius ir pateikia jų viešpatavimo metus. Tai — Balesoras, kuris gyveno keturiasdešimt penkerius metus ir valdė šešerius (855—850), Metenas, gyvenęs trisdešimt dvejus metus, o valdęs dvidešimt devynerius (849—821), ir Pigmalionas, gyvenęs penkiasdešimt šešerius metus ir viešpatavęs keturiasdešimt šešerius (820—774). Septintaisiais Pigmaliono gyvenimo metais (814—813) jo sesuo pabėgo į Libiją ir įkūrė ten Kartaginos miestą[31]. Čia prieštaraujama asirų šaltiniams, pagal kuriuos 840 metais Tire viešpatavo Ba'limanseras; panašiausiai skambantis čia bus vardas Balesoras. Ryšium su tokiomis chronologinėmis komplikacijomis siūloma įvairiausių aiškinimų, tačiau nekelia abejonių tai, kad Tiro metraščių chronologija reikalauja patais̆ų.

Po Salmanasaro III mirties (824) Sirijai ir Finikijai prasidėjo keliasdešimt metų trukusi sąlygiška ramybė. Tuo laikotarpiu, kol į sostą įžengė Tiglatpilesaras III (745), įvyko tik vienas vertas dėmesio žygis, žygis prieš Adadnirarą III (803—782) penktaisiais jo viešpatavimo metais (805). Adadniraras tiesiog prisipažįsta, kad jo tėvui, Šamši-Adadui V, atsisakyta mokėti duoklę, ir tvirtina, jog nužygiavęs iki filistiečių ir edomitų krašto, uždėdamas duoklę, tarp kitų ir Tirui bei Sidonui[32].

Kaip matome, asirų ekspansija tada dar nebuvo ilgalaikių užkariavimų pobūdžio. Jie tenkinosi iš tolo kontroliuodami ir gaudami duoklę. Finikiečių pasaulis, kaip jį apibūdina Asirijos metraščiai, nebuvo bendruomeniškai sąmoningas. Metraščiai greičiausiai chaotiškai išvardija užkariautus miestus (tiksliau — miestus-valstybes), negrupuodami jų ir neskirdami pajūrio miestų nuo kontinento gilumos, nei finikiečių pajūrio miestų nuo nefinikiečių pajūrio. Šiaip ar taip, pasigendama finikiečius apibendrinančio pavadinimo.

Asirų užkariavimai.— Asirijos antpuolių padaugėja, valdant Tiglatpilesarui III (745—727) ir keičiantis užgrobimų politikai. Kai kurie posakiai metraščiuose, liečiantys Vakarų miestus, tuo atžvilgiu yra itin reikšmingi: „prijungiau jį prie Asirijos", „paskyriau jiems savo tarnautojus, kaip valdytojus", „išvežiau iš jų miestų... žmones ir apgyvendinau provincijoje..."[33].

Trečiaisiais viešpatavimo metais (743) valdovas pasiekė didelę pergalę prieš Urartu ir Siriją. Per tai buvo įkurta nauja provincija, į kurią įėjo taip pat finikiečių miestai Usnu, Šanu, Simira, Kašpuna, pastarieji neidentifikuoti, bet įsikūrę „jūros pakrantėje"[34]. Tikriausiai tą patį įvykį liečia kiti metraščių fragmentai, kurie mini Biblo, Simiros, Arkvos, Usnu ir Šanu miestus greta kitų nežinomų miestų, kaip Simara, Ri'-saba ir Ri'-sisu[35]. Kai kuriuose tų miestų tikriausiai buvo įsikūrę asirų vietininkai. Šitaip bent buvo Simiroje, nes kiti fragmentai aiškiai mini to miesto vietininką[36].

Biblo padėtis buvo ypatinga. Kartais jis minimas tarp prijungtų miestų, o kartais kaip nepriklausomas miestas, tik mokantis duoklę, turįs savo karalių Sibiti-bi'lį[37]. Tikriausiai čia susiduriame su dalinės nepriklausomybės atveju, iš seno tipišku šio rajono miestų-valstybių tarpe. Panaši padėtis tikriausiai buvo ir Arade, kuris nefigūruoja prijungtų miestų sąraše ir kuris išsaugojo karalių, vardu Matan-bi'lis[38].

Vadinasi, galima teigti, kad asirai, valdant Tiglatpilesarui, buvo užkariavę šiaurinius Finikijos rajonus net iki Biblo, palikdami apribotą autonomiją Biblui ir Aradui. Nėra žinių apie prijungimą į pietus nuo Biblo esančių žemių. Tiras mokėjo duoklę, valdant Hiramui II[39], kurio vardas pasikartoja finikiečių įraše iš Kipro[40]. Vietinis valdytojas vadina save „tarnu Hiramo, sidoniečių karaliaus". Atrodo, kad Tiras iš pagrindų išsaugojo nepriklausomybę ir valdė artimiausias žemes (Sidonas Tiglatpilesaro įrašuose neminimas). Po Hiramo valdė Mitina, kuris taip pat mokėjo duoklę[41].

Salmanasaras V (726—722) paskutiniaisiais savo viešpatavimo metais nugalėjo Samariją, o Sargonas II (721—705) tapo Kipro valdytoju. Ne kartą minima duoklė, kurią mokėjo kipriečiai. Taip pat jis liepė Kitijo mieste pastatyti bazalto stelą su iškaltu savo vardu[42]. Reikšmingas Sargono aktyvumo jūroje augimas, atsispindintis metraščiuose, privertė Kipro miestus pakeisti politiką ryšium su visai nauja politine-ekonomine situacija rytinėje Vidužemio jūros dalyje. Finikiečiai neteko išskirtinės teisės kontroliuoti prekybos kelius, nors, tiesa, atgavo ją vėliau, bet jau svetimos valstybės globojami.

Nepaisant tų prieštaravimų, finikiečių miestai dar buvo didelė jėga. Sargono viešpatavimo pradžioje Simiros provincija sukilo, pritardama Hamos miesto vadovaujamam sukilimui; tas sukilimas apėmė taip pat Arpado, Damasko ir Samarijos provincijas[43]. Visos šiaurės vidurio Sirijos sukilimui vadovavo Tiglatpilesaro III sudarytos provincijos, taip pat nukariauta, bet dar ne visai pavergta Samarija. Tikriausiai tiesioginė sukilimo protrūkio priežastis buvo nelauktas Salmanasaro V kariuomenės sugrįžimas. Antraisiais savo viešpatavimo metais įsiveržė Sargonas ir greitai sukilimą numalšino.

Daugiau mes nieko nežinome apie įvykius finikiečių pakrantėje to viešpatavimo metu. Metraščiai mini kelių „pakrantės karalių"[44] duoklės mokėjimą septintaisiais metais, o paaukojimo antspaudas iš Chorsabado rūmų apibūdina Sargoną kaipo tokį, kuris „užkariavo Kue ir Tirą"[45]. Tačiau tai daugių daugiausia reiškia vieną iš įprastų formalios priesaikos aktų. Nesusidaro įspūdis, kad Sargonas būtų ypač priešiškai nusistatęs finikiečių miestų atžvilgiu; priešingai, jis tikriausiai naudodavosi jų paslaugomis, pradėdamas plataus masto ekspansiją jūroje.

Viešpataujant Sanheribui (705—681), susidaro Sirijos miestų koalicija prieš Asiriją, apimanti taip pat finikiečių miestus.

> Trečiuoju savo žygiu nuėjau prieš Chati. Luli, Sidono karalius, išsigando mano didybės švytėjimo, pabėgo į jūrą ir ten numirė. Didysis Sidonas, Mažasis Sidonas, Bit-sete, Serepta, Mahaliba, Ušu, Akzivas ir Akas, jo tvirtovės ir miestai, kur buvo valgio ir gėrimo jo būriams, išsigando Ašuro, mano valdovo, ginklo ir puolė man po kojų. Pasodinau į karališkąjį sostą jiems valdyti Tuba'lu ir uždėjau jiems prievolę ir kasmetinę duoklę mano didenybei visam laikui. Menahemas iš Šamšimuruno, Tuba'lu iš Sidono, Abdi-bi'tis iš Arado, Uru-milkis iš Biblo, Mitintis iš Ašdodo, Budu-ilis iš Bet-Amono, Kamušanadbis iš Moabu, Aja-ramu iš Edomo, visi Amuru karaliai, atnešė man keturiskart didesnes aukas kaip duoklę ir bučiavo man kojas.[46]

Kitoje vietoje kalbama apie tai, kad Luli pabėgo „iš Tiro į Jadnaną", t. y. Kiprą, kur numirė[47]. Kampanija įsisiautėjo 701 arba 700 m. pr. m. e. Tiro metraščiuose Luli minimas kaip Elulajas, kuris viešpatavo trisdešimt šešerius metus[48]. Asirų metraščių apibūdinimas „Sidono karalius" gali reikšti tik jo valdžios laikotarpį. Nekelia abejonių tai, kad jis buvo Tiro karalius, kaip pateikia Juozapas Flavijus, ir pagaliau patys asirų metraščiai sako, kad jis iš Tiro pabėgo į Kiprą. Juozapas Flavijus pateikia taip pat įdomią žinią[49], kad kai kurie finikiečių miestai nutraukė santykius su Tiru ir atidavė Asirijos karaliaus dispozicijon šešiasdešimt laivų, padėdami jam apsupti salą. Galima susimąstyti dėl tos koalicijos prieš didžiausią Finikijos miestą priežasties, ir jei pritarsime hipotezei, kad pagalba gauta priverstiniu būdu, tai tokia prievarta galėjo paskatinti varžytis su priešu. Pagal Juozapą Flavijų, Tiras išlaikė apsupimą penkerius metus ir nugalėjo kaimynų atsiųstą laivyną. Vis dėlto Elulajo pabėgimas ir naujo, Asirijos nuožiūra parinkto karaliaus (Tuba'lo, ar Itobaalo II) įkurdinimas Sidone buvo smūgis iki šiol didžiausio Finikijos miesto galiai[50].

Nėra tolesnių žinių apie Sanheribo žygius į Finikijos teritoriją. Minimi „Tiro, Sidono ir Kipro jūreiviai, mano rankos belaisviai"[51], kuriais buvo pasinaudota eiliniuose žygiuose, be abejonės, yra 701 arba 700 metų kampanijos belaisviai.

Po Asarhadono (681—668) Sidone randame Itobaalo įpėdinį karalių Abdi-Milkutį, kuris susijungė su Sanduariu, Kilikijos karaliumi, prieš Asirijos valdovą:

> Abdi-Milkutis, Sidono karalius, nepripažino mano didybės, neklausė žodžių iš mano lūpų, pasitikėjo baisiąja jūra ir nusimetė Ašuro jungą. Sidoną, tvirtovės miestą, kuris stovi pačioje jūroje, sulyginau su žeme, sunaikinau ir suverčiau į jūrą jo mūrus ir statinius, išlyginau vietą, kur jis buvo. Su Ašuro, mano valdovo, pagalba sužvejojau jūroje kaip žuvį Abdi-Milkutį, Sidono karalių, kuris buvo pabėgęs nuo mano ginklo į jūrą, ir nukirtau jam galvą. Jo žmoną, jo sūnus ir dukras, jo dvariškius, auksą, sidabrą, visokias gėrybes ir ginklus, brangiuosius akmenis, audinius vilnonius ir lininius, dramblio odas, dramblio iltis, juodmedį ir samšitą, visa, kas buvo vertingiausia jo rūmuose, didžiausią gausybę pasiėmiau. Išsivežiau į Asiriją daugybę jo pavaldinių, jaučių, avių ir asilų. Pasiėmiau visus Chati ir pakrantės karalius ir pastačiau jiems miestą kitoje vietoje ir pavadinau jį Kar-Asarhadonu. Gyventojus (...), miestus, kurie buvo netoli Sidono, ganyklas ir gėryklas, jo sutvirtintus miestus, kuriuos su pagalba Ašuro, mano pono, nugalėjo mano rankos — žmones, atvestus iš kalnų ir iš rytinės jūros, ten apgyvendinau ir prijungiau prie Asirijos žemės. Naujai pertvarkiau tą kraštą, jų valdytoju paskyręs savo tarnautoją. Uždėjau jiems duoklę ir mokesčius kaip seniau. Miestus, kurie jam priklausė, Ma'rubu ir Sareptą, atidaviau Baalui, Tiro karaliui.[52]

Iš metraščių teksto iškyla keletas įdomių faktų. Sidonas, iki tol ištikimas Asirijai, sukilo tuo metu, kai iš seno priešiškas Tiras drauge su savo naujuoju karaliumi Baalu teikė pagalbą asirams. Sidono teritorijai priklausė Sarepta, kuri vėliau perėjo valdžion Tiro, aiškiausiai vėl viešpataujančio pietinėje šalies dalyje. Sukilusių miestų numalšinimą lydėjo sunaikinimas, žmonių deportavimas ir perkeldinimas. Apie naujai įkurtus miestus neturime tolesnių žinių, kai tuo tarpu senesnieji vienur kitur paminimi vėlesnėje epochoje, bet nėra abejonės, kad čia susiduriame su procesu, kur kas brutalesniu, negu įprastas duoklės išreikalavimas. Atkreipia dėmesį taip pat asirų valdytojo įkurdinimas.

Asarhadono ir Babilono kronikų duomenimis, Sidono sutriuškinimas įvyko 677 m. pr. m. e., o Abdi-Milkučio egzekucija 676 m.[53] Keletą metų, iki 671-ųjų, kai sukilo Tiras, viešpatavo tariama ramybė. Iš to laikotarpio turime sąrašą vasalų, kurie gabeno Asirijos karaliui medžiagą jo naujųjų rūmų Ninevijoje statybai. Tarp jų įrašytas Ba'lu iš Tiro, Milki-ašapa iš Biblo ir Matan-Baalas iš Arado[54]. Iš tų pat laikų sutartis, sudaryta tarp Asarhadono ir Baalo iš Tiro, kuri, nors ir ne visa išlikusi, pateikia įdomų asirų ir finikiečių politikos vaizdą. Tekstas turi dvi pagrindines dalis[55]: pirmojoje apibūdinami Baalo įsipareigojimai Asarhadonui ir nurodomi būdai abiejų valstybių tarpusavio ginčams išspręsti. Antrojoje dalyje šaukiamasi dievų patvirtinti paktą ir prakeikiamas tas, kuris pažeistų sutartį. Asirų valdytojo pozicija aiškiai apibūdinta: jis turi kontroliuoti visus kontaktus su Asirija. Be to, egzistuoja senųjų taryba („tos žemės senieji"), kurie padeda karaliui vykdyti savo pareigas. Ypatingas dėmesys skiriamas laivininkystei, kuri iš tiesų Tirui buvo labai svarbi: išvardijami uostai Sirijoje, kuriais Tiro laivai gali naudotis, iš anksto gavę leidimą prekiauti Asirijai priklausančioje teritorijoje.

Tirui sutarties sąlygos turėjo būti labai sunkios. Dešimtaisiais Asarhadono viešpatavimo metais (671) Tiras susijungia su Egipto karaliumi Taharka ir maištauja prieš Asiriją[56]. Ašuro įraše Asarhadonas pasakoja:

> Užkariavau Tirą, kuris yra jūroje. Karaliaus Baalo, kuris perėjo į Taharkos, Egipto karaliaus, pusę, visus miestus ir visą turtą pasiėmiau. Nugalėjau Egiptą, Aukštutinį Egiptą ir Etiopiją.[57]

Tačiau kai kurie metraščių fragmentai daro įspūdį, jog ir tuo kartu buvo tiktai prievartinis duoklės ėmimas iš tiekimo atžvilgiu atsiskyrusios Tiro salos[58]. Tarp kitko, Asarhadono įpėdinio — Ašurbanipalo — laikais Tiras dar nepriklausė to paties Baalo valdžiai.

Šiaip ar taip, Asarhadono viešpatavimas sudavė sunkų smūgį Finikijos nepriklausomybei. Krašto teritorija buvo padalyta į tris asiriškas provincijas: šiaurėje Simira, vidury Sidono (Kar-Asarhadono) apygarda, pietuose Tiro (Ušu) zona. Vos keli izoliuoti miestai išlaikė nepriklausomybę: Aradas, Biblas, Tiro sala.

Valdant Ašurbanipalui (668—628), Baalas iš Tiro vėl sukyla:

> Savo trečią žygį nukreipiau prieš Baalą iš Tiro, kuris gyvena jūroje ir kuris nepakluso mano karališkiems įstatymams, ir neklausė mano žodžių. Pastačiau sutvirtinimus prieš jį ir atskyriau jį nuo žemės ir jūros. Sutriuškinau juos ir niekinguosius nubaudžiau mirtimi. Paėmiau juos į savo jungą. Savo dukterį, savo įpėdinius ir savo brolių dukras jis atsiuntė man, kad tarnautų kaip vergės. Jahi-Milkis, jo sūnus, kuris niekad nebuvo plaukęs jūra, pirmą kartą atvyko tuo keliu, atveždamas jas mano paslaugoms. Priėmiau iš jo Baalo dukterį ir jo brolių dukteris su dideliais kraičiais. Pasigailėjau jo ir nusiunčiau jam sūnų, jo įpėdinį.[59]

Tiro sukilimas pagal visus požymius siejasi su Egipto mėginimu sužlugdyti Asirijos galybę. Nors toji akcija nepavyko, Tiras nebuvo nugalėtas, tik atsiuntė priesaiką ir duoklę. Tuoj pat po Tiro sukilimo asirų šaltiniai mini Arado maištą:

> Jakinlu, Arado karalių, kuris gyveno jūroje ir kuris nepasidavė karaliui, mano prosenelliui, paėmiau į savo jungą. Atsiuntė į Nineviją savo dukterį su dideliu kraičiu, kad tarnautų man verge, ir bučiavo jis mano kojas.[60]

Kitas tekstas priduria:

> Auksą, vilną, dažytą purpuru ir violetu, žuvis ir paukščius išreikalavau iš jo kaip metinę duoklę.[61]

Pravartu pateikti dar prieš Arado sukilimą parašytą valdytojo Iti-Šamaš-balato laišką Asirijos karaliui:

> Ik-ki-lu [tikriausiai, Jakinlu] neleidžia laivams išplaukti iš karaliaus, mano valdovo, uosto. Traukia visą prekybą į save. Kai kas nors atplaukia pas jį, leidžia tam keliauti, bet jeigu kas keliauja į asirų žemės uostą, jis užpuola ir sunaikina jo laivus.[62]

Kitaip tariant, Ik-ki-lu sąmoningai komplikavo asirų jūrinę prekybą. Po jo mirties sūnūs iškeliavo su brangiomis dovanomis atiduoti priesaikos Ašurbanipalui, kuris Azi-Baalą paskyrė įpėdiniu, o kitus apdovanojo[63].

Galima manyti, kad įpėdinio postas buvo iš anksto Asirijos karaliui numatytas sutartyje, nes Jakinlu neišsirinko sau įpėdinio, o jo sūnūs panoro atsiduoti Ašurbanipalo valiai.

Praėjus tam tikram laikui, Ašurbanipalas, grįždamas iš savo devintosios kampanijos prieš arabų gentis, atsidūrė naujo finikiečių sukilimo akivaizdoje:

> Grįždamas atgal, užkariavau Ušu miestą, kuris yra jūros pakrantėje. Nugalėjau Ušu gyventojus, kurie buvo nepaklusnūs savo valdytojui ir nemokėjo duoklės, nedėjo savo kasmetinių dovanų. Todėl nepaklusniems žmonėms daviau rykščių. Išsigabenau į Asiriją jų dievus ir jų žmones. Numalšinau maištininkus iš Ako. Jų kūnus ant kuolų įkaliau aplink miestą. Likusius pasiėmiau į Asiriją ir prijungiau prie mano asmeniškos kariuomenės, kurią davė man Ašuras.[64]

Vėlesnių žinių apie Finikiją nuo Ašurbanipalo įpėdinių laikų nebėra. Tokiu būdu Asirijos imperijos žlugimo metu (612) šis kraštas tikriausiai buvo tokioje pačioje padėtyje, kaip ir Asarhadono epochoje; jį sudarė trys provincijos: Simira, Sidonas ir Ušu, taip pat trys nepriklausomi miestai, tik mokantys duoklę: Aradas, Biblas ir Tiras.

Babilono ir persų epocha.— Neturime žinių apie Finikijos miestų likimą 640—590 m. pr. m. e. laikotarpiu, tačiau atrodo įtikima, kad, kai asirų valstybė žlugo ir ją 612 m. sunaikino midai, situacija galėjo žymiai pagerėti. Taip pat atrodo, kad finikiečiai nesipriešino ekspansijai faraono Necho, kuris 609—605 metais viešpatavo visame Sirijos—Palestinos regione. Nėra abejonės, kad Nabuchodonosoro pergalė prieš Egiptą prie Karkemišo (605) finikiečiams reiškė naujų sunkumų pradžią. Nabuchodonosoras (605—562) puolė finikiečių miestus ir apsupo Tirą, kuris trylika metų (586—573) ginklavosi, bet turėjo galutinai pasiduoti, kaip ir Sidonas bei kiti miestai. Juozapas Flavijus vėl mus informuoja apie Tiro likimą, cituodamas metraščius iš laikotarpio maždaug nuo 590 m. iki 530 m. pr. m. e.[65]. Nugalėtą karalių Itobaalą Nabuchodonosoras pakeitė sau ištikimu Baalu, kuris valdė nuo 574 metų iki 564. Kartu su karaliumi valdė babilonietis valdytojas.

Ties Baalu laikinai nutrūksta karalių sąrašas. Septynerius metus, kaip rašo Juozapas Flavijus, iš eilės valdė „teisėjai" (sufetai): Eknibalas, Chelbesas, Abaras, Mitinas ir Gerastratas. Tačiau tuo pačiu metu viešpatavo vienerius metus ir karalius Balataras. Pasibaigus sufetų valdymo laikotarpiui, karaliai vėl ima valdžią, 556 metais iš Babilonijos parvyksta karalius Merbalas, gal būt, ryšium su taikesne Nabuchodonosoro įpėdinių

politika. Merbalas valdė ketverius metus, po jo valdžią perėmė jo brolis Hiramas (552—532)[66].

Neturime tiesioginių duomenų apie tai, kaip finikiečių miestai sutiko Babilono imperijos žlugimą ir persų pergalę. Tikriausiai neparodė priešiškumo, greičiausiai palankiai sutiko įvykį, kuris juos vadavo iš sunkaus jungo. Biblija sako, kad Kiras leidęs žydams, grįžusiems iš Babilono nelaisvės, įsigyti iš tiriečių ir sidoniečių kedro medžių naujai šventovei statyti[67], tačiau tai nedaug kuo papildo mūsų žinias apie finikiečių miestų padėtį. Daugiau patikimų žinių turime iš Kambizo laikų, kuriam finikiečiai atidavė naudotis savo laivyną žygiui prieš Egiptą, nors, kaip teigia Herodotas, patys atsisakė dalyvauti planuotoje ekspedicijoje prieš Kartaginą. Tai liudija apie išsilaikiusius ryšius su buvusiomis kolonijomis.

515—514 metais, Darijaus I valdymo metu, padalijus imperiją į satrapijas, Finikijos miestai buvo priskirti penktajai satrapijai, bet valdžioje palikti karaliai ir išsaugota lokalinė autonomija, kurią kontroliavo valdytojai ir strategai, prižiūrintys, kaip susidorojama su duoklėmis ir lojalumu kariniuose reikaluose. Miestai turėjo būti patenkinti tokia padėtimi, nes ilgesnį laiką negirdėti apie sukilimus. Graikų šaltiniai aprašo faktą, kaip finikiečių laivynas suteikė pagalbą Darijui (521—486) ir Kserksui (485—465), kai jie kariavo prieš graikus. Valdant Artakserksui I (465—425) ir Darijui II (424—404), taip pat girdime apie finikiečių miestų lojalumą, kaip neabejotinai palankaus požiūrio į lokalinę ekspansiją rezultatą. Pseudo-Skylakso „Periplus", parašytas apie 350 m., bet pagrįstas, tikriausiai, ankstesnės epochos duomenimis, teigia Tirą kontroliavus visą pakrantę nuo Sereptos iki Karmelo su prijungtu uostu pietinėje Karmelo pusėje, taip pat Askaloną[68]. Aradas išplėtė savo įtaką priešingame krante, Sidonas užvaldė Dorą ir Jafą, o greičiausiai jas padovanojo jam persų karalius apie 450 m., kaip liudija įrašas ant Ešmunasaro sarkofago[69]. Vėliau, klasikinių šaltinių žiniomis, tie trys miestai drauge pastatė ar atnaujino Tripolio miestą, kuriame kiekvienas jų turėjo savo dalį[70]. Šitai patvirtina Finikijos svarbiausius centrus buvus autonomiškus ir tarpusavy politiškai bendravus.

Daugelis duomenų byloja apie Sidono pirmavimą toje epochoje. Persijos karalius turėjęs ten nuosavą rezidenciją, ką patvirtina rastos liekanos kolonų ir jaučio torso pavidalo kapitelių, būdingų achamenidų architektūrai. Be to, turime vietinių valdovų įrašus: vieną Tabnito, vieną Ešmunasaro ir tris Bodastarto[71]. Tabnito ir Ešmunasaro įrašai iškalti ant sarkofagų abiejų valdovų atminimui įamžinti ir jų kapams nuo apiplėšimo apsaugoti. Pirmasis įrašas trumpas: iš jo sužinome, jog Tabnito tėvas vadinosi taip pat Ešmunasaras. Antras, platesnis, mini šventovių šešiems

1. Ahiramo sarkofagas, Biblas
2. Ešmunasaro sarkofagas, Sidonas

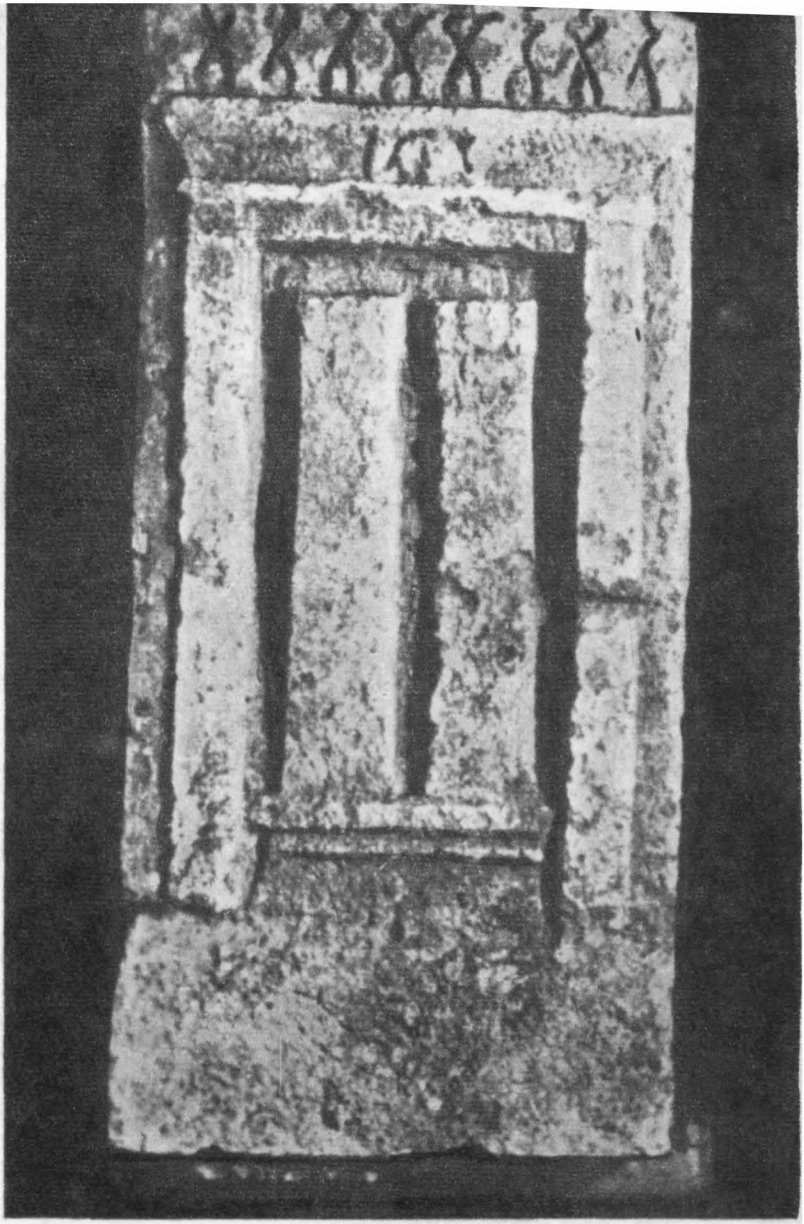

3. Bronzinė moters figūrėlė, Alepas

4. Bronzinė moters figūrėlė, Alepas

5. Bronzinė moters figūrėlė, Baalbekas

6. Bronzinė vyro figūrėlė, manoma, kad iš Homso

7. Stela iš Bordž eš-Šemalio

8. Stela iš Amrito

9. Jehaumilko stela, Biblas

10. Stela iš Akzivo

11. Koplytėlė iš Sidono

12. Reljefas iš Arado

13. Stelos iš Tir Dibo fragmentas

14. Reljefo iš Adluno fragmentas

15. Dramblio kaulo bareljefas su kartušu, Nimrudas

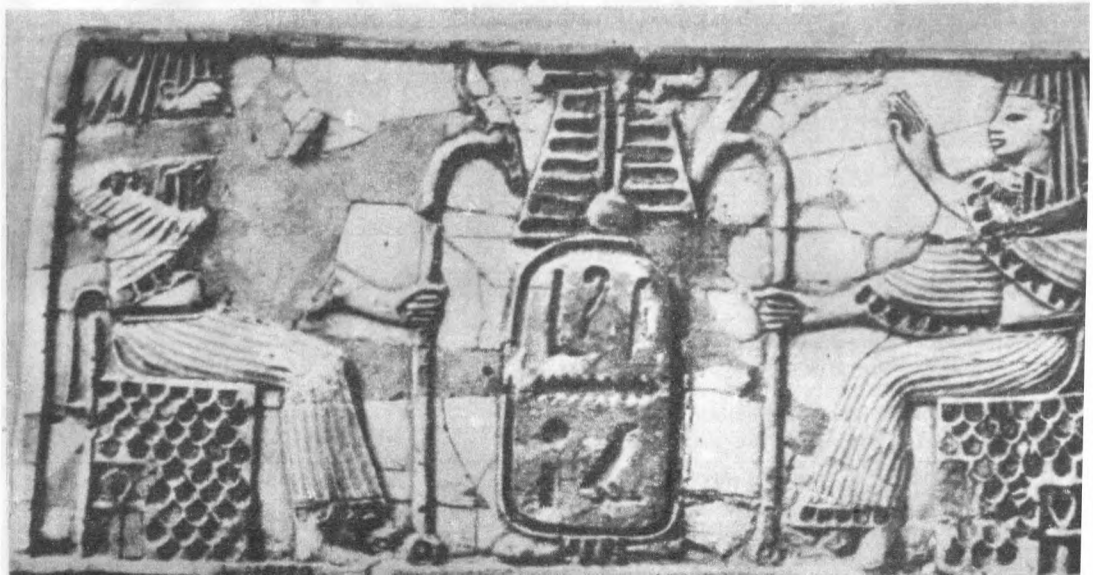

16. Moteris lange, dramblio kaulo plokštė, Nimrudas

17. Jaunuolis ir lotosas, dramblio kaulo plokštė, Nimrudas

18. Sparnuotas sfinksas, dramblio kaulo plokštė, Nimrudas

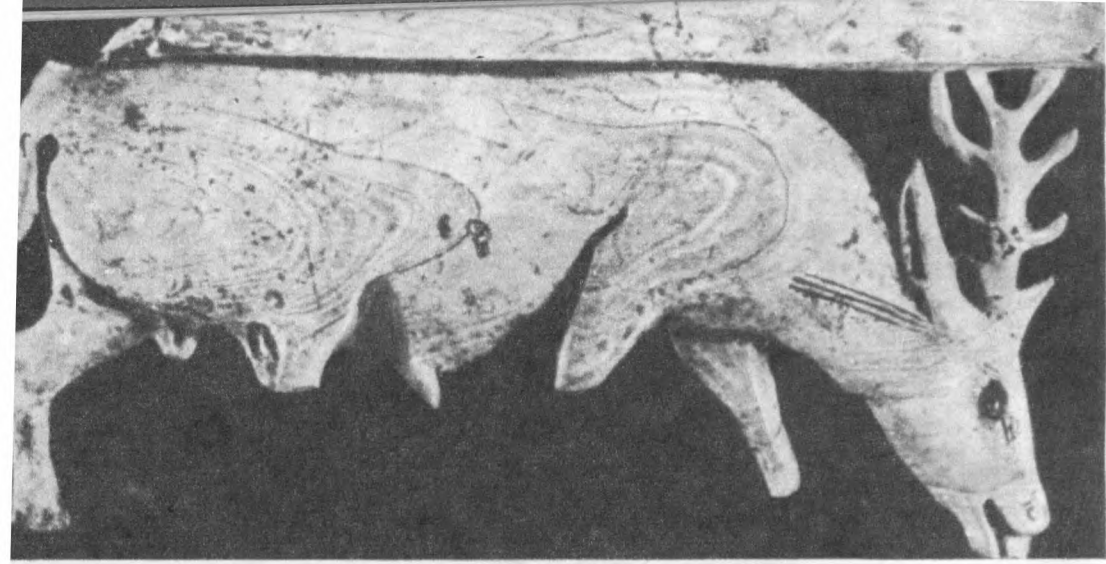

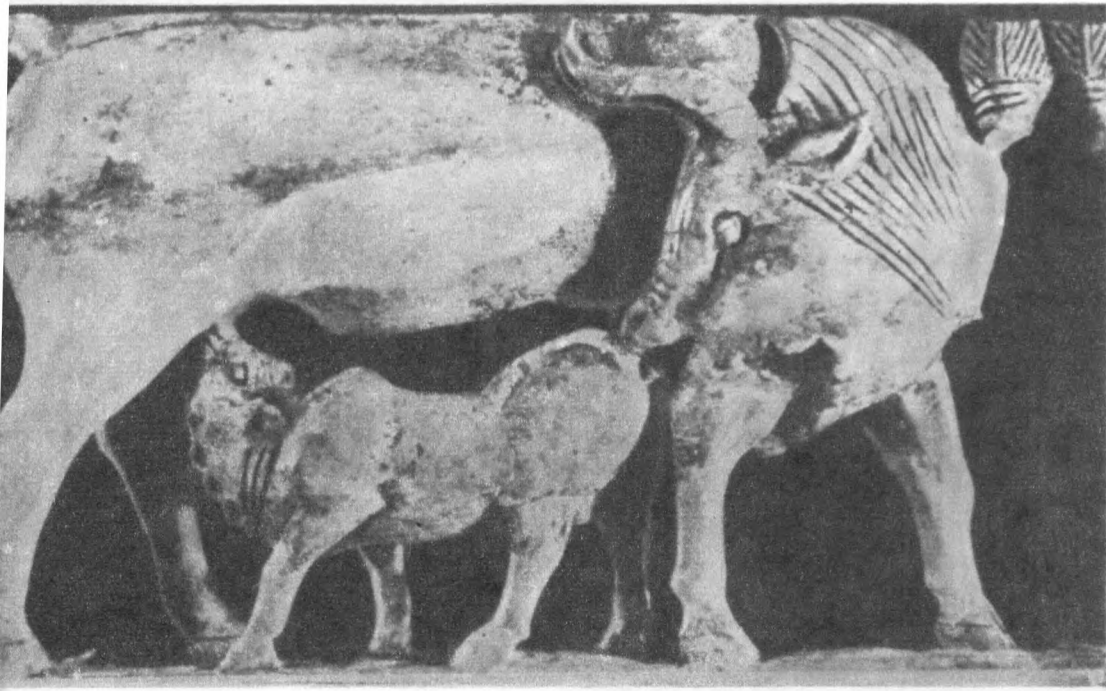

19. Elnias, dramblio kaulo plokštė, Arslan Tašas

20. Karvė ir žindantis veršiukas, dramblio kaulo plokštė, Arslan Tašas

21. Asiriškos figūros, dramblio kaulo plokštė, Nimrudas

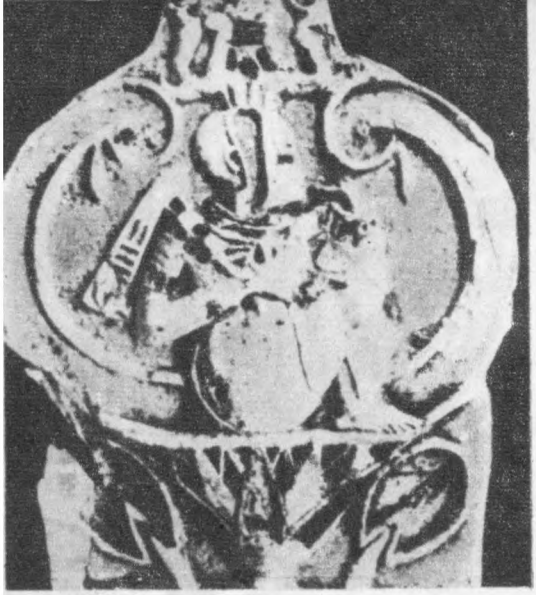

22. Horas ant lotoso žiedo, dramblio kaulas, Samarija

23. Frizas su palmetėmis, dramblio kaulas, Arslan Tašas

24. Sparnuotas sfinksas, dramblio kaulas, Samarija

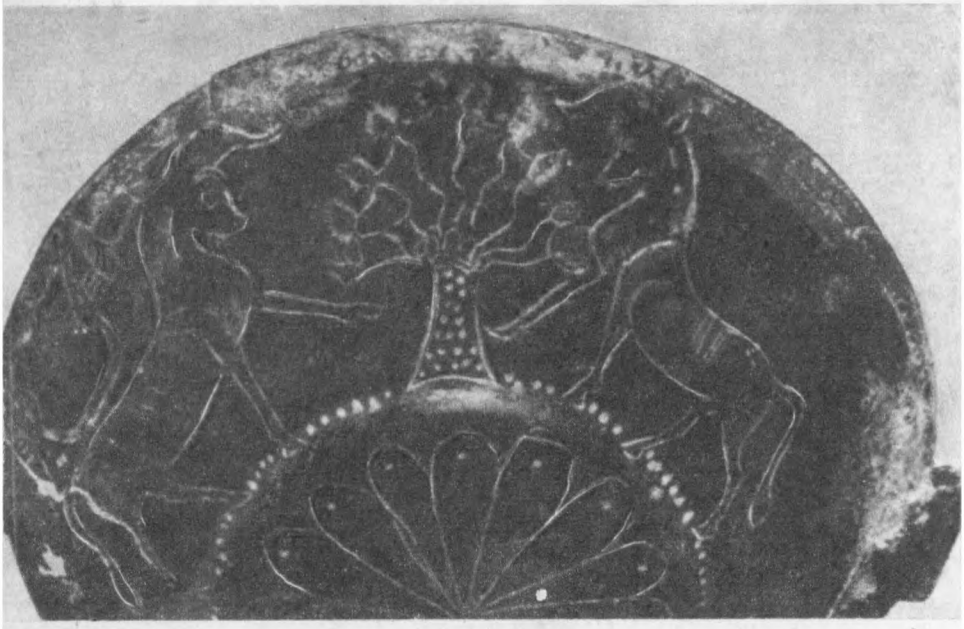

25. Egiptietiško tipo figūros, dramblio kaulas, Samarija

26. Bronzinis dubuo su avinų ir medžio atvaizdais, Nimrudas

dievams statybą ir patvirtina, kad „karalių viešpats", t. y. persų karalius, leido Sidonui išplėsti savo teritoriją:

> Karalių viešpats davė mums Dorą ir Jafą, turtingą Dagono žemę, kuri yra Šarono lygumoje, už tuos svarbius dalykus, kuriuos atlikau. Ir prijungėme ją prie mūsų žemių ribų, kad priklausytų Sidonui visiems laikams.[72]

Bodastartas vadina save „Ešmunasaro, sidoniečių karaliaus, anūku"[73]. Savo įrašą liepė iškalti šventovių statybos atminimui. Tvirtai nežinoma, kurio Ešmunasaro anūkas jis buvo, kaip negalime atspėti sekos dviejų eilių vardų, kurie minimi užrašuose:

Ešmunasaras I	Ešmunasaras?
Tabnitas	X
Ešmunasaras II	Bodastartas
	Jatonmilkas

Nežinome, ar Jatonmilkas, sėdęs į sostą po Bodastarto, viešpatavo po savo tėvo. Ešmunasaro II įrašas liudija apie ilgą jo motinos Umiastartės regentavimą. Tame įraše Ešmunasaras vadina save „našlaičiu, našlės sūnumi"[74] ir sako, kad miręs keturioliktaisiais savo viešpatavimo metais: „pasitraukiau prieš savo laiką, išgyvenęs nedaugelį dienų"[75]. Labiausiai įtikima, kad Ešmunasaras karaliumi tapo dar vaikas, mirus tėvui, ir todėl valdė jo motina.

Sarkofagų stilius ir užrašų pobūdis rodo V amžių, kaip tų karalių viešpatavimo laikotarpį. Jeigu, kaip spėja K. Galingas, persų karaliaus dovanos Sidono karaliui buvo atpildas už finikiečių laivyno pagalbą karuose su Graikija, tai Ešmunasaras galėjęs karaliauti apie 450 m.

Yra likęs maždaug to paties meto ilgas įrašas iš Biblo. Jo autorius, karalius Jehaumilkas, Urimilko sūnaus Jeherbaalo sūnus, praneša, kad pastatęs šventovę Baalatei iš Biblo[76]. Kiek vėlesni yra kiti du įrašai iš Biblo, šįkart ant sarkofagų: vienas karaliaus Šipitbaalo sūnaus, iškaltas tikriausiai apie 400 m.[77], kitas Batnoamės, karaliaus Osbaalo motinos, spėjama — apie 340 m.[78]

IV amžiuje jaučiamas aiškus finikiečių miestų santykių su Persija pakitimas. 392 m., kai graikas Euagoras užėmė Kiprą ir užpuolė Finikiją, Tiras ir kiti miestai laikinai pasidavė jo valdžiai. 362 m. Sidono karalius Stratonas (monetose Abdastartas) užmezgė tokius draugiškus santykius su graikais, jog buvo pavadintas Filhelenu. Priėmė jis net Egipto kariuomenę, bet kai buvo numalšintas satrapų maištas, viltys į nepriklausomybę žlugo. Tenesas, Sidono karalius nuo 354 m. iki 344 m., vėl sukilo 346 m.,

sugriovė satrapų rūmus ir sunaikino karaliaus parką. Šį kartą Artakserksas Ochas reagavo baisiomis represijomis, kurios padarė galą sukilimams. Sidonas buvo sudegintas, apie 40 tūkstančių gyventojų iššudyta, neaplenkiant ir paties Teneso, nors ir buvo pasidavęs. Po jo sostą užėmė kitas Stratonas, kuris vėliau pasidavė Aleksandrui. Iš to laikotarpio monetų sužinome kelių Biblo karalių vardus: Elpalas apie 360 m., Adramelekas apie 350 m., Osbaalas apie 340 m., Ainelis apie 335 m.[79]

Persų viešpatavimas Finikijoje pasibaigia Aleksandro užkariavimais. Po mūšio prie Iso (339) svarbiausi Finikijos miestai (Aradas, Biblas, Sidonas) atkėlė jam vartus. Tiro kunigaikštytė, pavaduojanti karalių Asemilką, kuris dar liko tarnauti persams, atvyko į žemyną priešais miestą prisiekti užkariautojui. Aleksandras panoro persikelti į salą ir sudėti aukas Heraklio-Melkarto šventovėje, o kunigaikštytė savo ruožtu sudėjo aukas senesnėje to paties dievo šventovėje, kuri buvo sausumoje. Tiras, tikriausiai, tęsė tradicinę politiką, kurios tikslas buvo pagal galimybes išsaugoti savo nepriklausomumą ir kurią rėmė Kartaginos pasiuntiniai, kas, be kita ko, liudija apie tvirtus ryšius tarp kolonijų ir metropolijos. Tačiau Aleksandras nenorėjo atsisakyti salos, kuri pasidarė didelės reikšmės karine baze, ir ryžosi apsupimui. Tuo tikslu jis pradėjo statyti užtvanką, kad galėtų sujungti salą su žemynu, o darbų apsaugai iš kitų finikiečių miestų gavo laivų, kurie, palikę persus po Iso mūšio, susitelkė Sidono uoste; tuo metu tiriečių laivai, Asemilko vadovaujami, parplaukė į Tirą. Žadėta pagalba iš Kartaginos, įpainiotos į kitus karus, neatėjo. Po keleto mėnesių užtvanka buvo baigta, ir miestas didžiausio kraujo praliejimo kaina buvo nugalėtas. Karaliui, Kartaginos diplomatams ir pasiuntiniams, kurie slėpėsi Melkarto šventovėje, buvo dovanota gyvybė. Miestas buvo atstatytas, kaip makedoniečių tvirtovė, ir apgyvendintas Makedonijos kolonistų.

Nors finikiečių istorija tuo nesibaigia, bet finikiečių miestai pergyveno, be abejonės, sunkią krizę. Tapę kelių iš eilės valdovų politikos įrankiais, jie palaipsniui perėmė heleniškąją kultūrą, kuri pamažu išstūmė savarankiškumo tradicijas ir savos kultūros palikimą. Finikiečių kalba taip pat palaipsniui nyksta, užleisdama vietą graikų kalbai.

O vis dėlto kaip tik kalbos tyrinėjimai leidžia tvirtinti, kad finikiečių miestų žlugimas buvo lėtas procesas, pertraukiamas neilgam sugrįžtančios nepriklausomybės. Finikietiški įrašai pasirodo net iki II amžiaus pr. m. e. Kaip tik tuo metu Tiras ir Sidonas, savo dinastijų valdomi, atgavo laikiną nepriklausomybę, o šis faktas padėjo nustatyti tiems miestams jų datavimą, kuriuo buvo pasinaudota vėlesniais laikais (Tiras nuo 120 m., Sidonas nuo 111 m. pr. m. e.). Net ir po romėnų užkariavimų,

64 m. pr. m. e., Tiras, Sidonas ir Tripolis tenkinosi ribota autonomija. Tačiau tai buvo tradicijos ir geografinės padėties sąlygojamos atgyvenos, prieštaraujančios istorijos vystymosi krypčiai.

Politinė santvarka.— Kiekvienas finikiečių miestas sudarė autonominį vienetą, valdantį miesto teritoriją ir apylinkes. Kaip matėme, tam tikrais laikotarpiais kai kurie didieji miestai kontroliavo kitus. Tačiau toks valdymas neturėjo aiškių politinių formų; tik vardas „sidoniečių karalius" gali atspindėti platesnę valdžią, negu miestą ir jo ribas. O, kaip žinome, miestų sąjungos nebuvo, tuo labiau sąjungos tam tikru atveju (pvz., prieš Tirą), be to, nebuvo ir bendro vadovo. Atkreipkime dėmesį į tai, kad finikiečių laivynas, 480 m. pr. m. e. pasidavęs Kserkso dispozicijon, turėjo, pasak Herodoto, ne vieną, o tris vadus: Tetramnestą iš Sidono, Mataną iš Tiro ir Marbalą iš Arado[80].

Miestus valdė karaliai, o valdžia iš esmės buvo paveldima. Beveik teisingai galime nustatyti, kada valdė kuri dinastija, nors jas nutraukdavo dažni karai ir rūmų sukilimai. Valdovų titulavimas pabrėžia dinastinę įpėdinystę. Šipitbaalo įrašas, pavyzdžiui, šaukiasi dievų apvaizdos, remdamasis paveldima valdžia.

> Mūrai, kuriuos pastatė Šipitbaalas, Biblo karalius, Elibaalo, Biblo karaliaus, sūnaus Jehimilko, Biblo karaliaus, sūnus savo valdovei Baalatei iš Biblo. Tegu prailgina Baalatė iš Biblo Šipitbaalo dienas ir jo metus Bible.[81]

Įdomiai nušviečia karaliaus valdžios supratimą Jehimilko įrašas, padarytas ryšium su šventovės statyba; jame karalius apibūdinamas kaip „teisingas" ir „teisus". Šventovių ir statulų statymas — tipiškas valdovų užsiėmimas, minimas įrašuose.

> Šventovė, kurią pastatė Jehimilkas, Biblo karalius. Jis taip pat visas tas šventoves atnaujino. Tegu Baal Šamimas, Baalatė iš Biblo ir visi šventieji Biblo dievai prailgina Jehimilko dienas ir jo metus Bible, nes jis yra karalius teisingas ir karalius teisus šventųjų Biblo dievų akivaizdoje.[82]

Būdvardžiai „teisingas" ir „teisus" nėra atsitiktiniai. Atitinkami daiktavardžiai „teisingumas" ir „teisumas", kaip finikiečių dievybės, pasirodo Filono iš Biblo metraščiuose[83]. Frazė „karalius teisingas" išsilaikė pagaliau šimtmečius ir pasikartoja persų epochos Jehaumilko įraše[84].

Antrame Bodastarto įraše randame taip pat sosto įpėdinio apibūdinimą „teisingas sūnus"; gali būti, kad jis reiškia sūnų „teisėtą".

Karalius Bodastartas ir „teisingas sūnus" Jatonmilkas, sidoniečių karalius, karaliaus Ešmunasaro, sidoniečių karaliaus, anūkas, pastatė šią šventovę savo dievui Ešmunui, šventajam kunigaikščiui.[85]

Įdomų karaliaus ir žynio funkcijų ryšį, aiškėjantį iš kulto pastatų statybos faktų, akivaizdžiai patvirtina persų epochos tekstai iš Sidono ir Biblo. Osbaalas, Biblo karalius, buvo kilęs iš žynių šeimos, kaip išaiškėja iš jo motinos Batnoamės užrašo:

Šiame sarkofage guliu aš, Batnoamė, motina karaliaus Osbaalo, Biblo karaliaus, sūnaus Paltibaalo, Baalatės žynio, su rūbais ir papuošalais, kokiais aš aprengta, su auksine plokštele ant lūpų, kaip moterys iš karalių kartos, kuri buvo prieš mane.[86]

Sidono Tabnitas vadina save „Astartos žyniu, sidoniečių karaliumi, sūnumi Ešmunasaro, Astartos žynio, sidoniečių karaliaus"[87]. Panaši karaliaus padėtis matyti iš įrašo Ešmunasaro, kurio motina buvo Umiastartė, „mūsų valdovės Astartos žynė, karalienė, karaliaus Ešmunasaro, sidoniečių karaliaus, duktė"[88]. Iš to paties teksto sužinome, kokį didelį vaidmenį vaidino karalienė: Umiastartė ilgai valdė kaip regentė ir, kalbėdama apie to meto įvykius bei vartodama daugiskaitą, turėjo galvoje save ir savo sūnų:

Tai mes pastatėme Ešmuno, šventojo kunigaikščio, šventovę (...). Karalių viešpats davė mums Dorą ir Jafą (...)[89]

Be terminų, liečiančių karaliaus valdžią ir jos atributus, jau anksčiau, Ahiramo įraše, randame duomenų apie valstybines tarnybas. Kalbama kaip tik apie civilinį tarnautoją — valdytoją ir apie karo vadą. Nors apie pastarąjį nieko daugiau nežinome, bet valdytoją, kaip aukštesnį tarnautoją, administruojantį rūmus ir miestą, jau mini tekstai iš Ugarito ir iš El Amarnos. Pakartotinai jis minimas Kipre, „Kart-Hadašto valdytojo, tarno Hiramo, sidoniečių karaliaus"[90], įraše.

Karaliui pareigas atlikti padėdavo vyresniųjų taryba. Nežinome, kada šis susirinkimas atsirado pavieniuose miestuose ir ar nenutrūkstamai veikė. Jis minimas jau sutartyje, kurią sudarė Asarhadonas ir Baalas iš Tiro. Toje vietoje tekstas apgadintas, bet, be abejonės, galima įskaityti žodžius „tavo žemės vyresnysis taryboje"[91]. Klasikiniai šaltiniai pateikia daugiau žinių: Tire taryba galėjo priimti nutarimą, nedalyvaujant karaliui[92], Sidone, kur taryba, pasak Diodoro, turėjusi apie 100 narių[93], galėjo veikti net prieš patį karalių. Pagaliau privalomą „vyresniųjų" dalyvavimą

Bible paliudija Ezekiėlis[94]. Finikiečių miestų ūkio pobūdis leidžia daryti išvadą, kad vyresnieji, be abejonės, buvo stambiausieji pirkliai arba atstovai giminių, kurių rankose telkėsi prekyba.

Tiro metraščiai suteikia žinių apie ypatingą valdymo formą, kokia išsivystė šiame mieste neobabiloninėje epochoje. Pasibaigus Baalo viešpatavimui, susikūrė respublika, „teisėjų" valdoma, paprastai dviejų, valdančių keletą metų[95]. Kartaginos sufetai, sprendžiant iš pavadinimo, tęsė tas tradicijas. Šiaip ar taip, Tiro „teisėjai" minimi tik trumpu laikotarpiu.

Užkariavus asirams, kai kuriuose miestuose valdytojas kontroliuodavo karaliaus veiklą. Apie valdytojo funkcijas daugiau kalba Asarhadono ir Baalo iš Tiro sutarties fragmentas:

> Laiško, kurį tau nusiųsiu, tu neprivalai be vietininko atplėšti. Jeigu vietininko nebus, turi jo palaukti ir paskui atplėšti.[96]

Vadinasi, vietininkas buvo vienintelis Asirijos karaliaus įsakymų interpretatorius ir kontroliavo visus valstybės reikalus, ypač užsienio politiką.

Pagrindinė vietininko pareiga iš tikrųjų buvo raportų savo karaliui siuntimas. Jau minėjome laišką Iti Šamaš-balato, asirų valdininko iš Ašurbanipalo laikų, kuris gyveno Simiroje ir, atrodo, buvo atsakingas už santykius su Aradu. Iti Šamaš-bałatas skundžiasi, jog Arado karalius nuo kitų uostų atitraukia į savo miestą jūros prekybą, sulaiko ir net sunaikina laivus, plaukiančius į uostus asirų įtakos zonoje. Laiškas taip pat daro aliuziją į finansines aukštesniųjų Asirijos funkcionierių machinacijas:

> Karalius, mano valdovas, turi apie tai žinoti. Daug yra dvariškių karaliaus, mano valdovo, kurie davė pinigus tam vietiniam. Bet aš esu atiduotas karaliui, mano valdovui. Neduodu niekam nei skatiko, nei pusės skatiko. Viską atiduodu karaliui, mano ponui.[97]

Pravartu pabrėžti, kad tuo tarpu, kai Tire asirų vietininkas kontroliavo vietinį karalių, Simiroje karaliaus nebuvo ir valdė vietininkas.

TREČIAS SKYRIUS

RELIGIJA

Įvadinės pastabos.— Tiesioginis šaltinis finikiečių religijai pažinti, žinoma, pagal šios knygos profilį, visų pirma yra įrašai, kilę iš finikiečių miestų, patvirtinantys duomenis apie religijos ypatybes. Reikia pabrėžti, jog įrašų specifika, taip pat jų trumpumas itin apriboja tuos duomenis, net ir apie dievų vardus. Pasakojimų, liečiančių religinį kultą ir gyvenimą, labai mažai, o mitologinių duomenų iš viso nėra.

Šaltinis, kuris mus netiesiogiai pasiekė, yra Sanchuniatono, finikiečių žynio iš Berito (gyvenusio, tikriausiai, XI amžiuje pr. m. e.) veikalas. Sanchuniatonas suteikia žinių apie tai, kaip finikiečiai suprato pasaulio sutvėrimą. Bent taip rašo Filonas iš Biblo, graikų raštininkas, gimęs m. e. 42 m. (pagal Teisėjų knygą) ir gyvenęs dar 117 m., viešpataujant Adrianui; jis tvirtina, jog cituojąs senovės finikiečių žynio rašto aiškinimą. Deja, Filono veikalas taip pat nepasiekė mūsų, bet apie jį žinome iš fragmentų, kuriuos yra pateikę įvairūs istorikai ir kurių tarpe geriausiai žinomas Euzebijus, gyvenęs m. e. IV amžiuje, „Pasiruošimo evangeliškam gyvenimui" autorius. Euzebijus cituoja Filono veikalo fragmentus, norėdamas sugriauti pagonybės doktriną. Tokiomis aplinkybėmis suprantama ir ilga diskusija dėl tokių žinių autentiškumo. Seniau rimtai buvo abejojama pačiu Sanchuniatono buvimu, tačiau atradimai Ugarite patvirtino daugelį jo informacijų, tokiu būdu dabar Sanchuniatono veikalas pripažįstamas autentišku, nepaisant aiškių klaidų, praleidimų ir pakeitimų.

Kitus duomenis apie finikiečių kosmogoniją pateikia neoplatonistas filosofas Damaskijas, gimęs apie 480 m., kuris cituoja rašytojo Mocho traktatą apie kosmogoniją; Mochą, kaip Finikijos istorijos autorių, mini taip pat ir kiti šaltiniai. Taip pat ir klasikiniai autoriai, ypač Plutarchas ir Lukianas, pateikia žinių apie finikiečių tikėjimą. Tačiau tais duomenimis naudotis reikia apdairiai, ypač kai nerandama jų patvirtinimo kitur.

Atskirą problemą sudaro informacija, duota Senajame testamente ir liečianti kanaaniečius, t. y. izraelitų prosenius Sirijos ir Palestinos teritorijoje. Tai, ką Senasis testamentas aiškina kaip kanaaniečių palikimą,

galima, be abejonės, tam tikra prasme taikyti finikiečių miestams, kurie tačiau turėjo neabejotinai savitą, originalų tikėjimą. Bet apie tai Senasis testamentas maža teduoda žinių.

Kitokį klausimą kelia Ugarito tekstai, kurių turinį sudaro plati dokumentacija apie to šiaurinėje Sirijos pakrantėje įsikūrusio miesto religiją ir mitologiją ir tiesiogiai atspindi tą epochą, kuria mes čia domimės. Ugarito religija, tikriausiai, yra Kanaano religija, tačiau jos ryšiai su pakrantės miestų religija geležies amžiuje greičiausiai turėjo būti menki. Vadinasi, negalime plačiai remtis ja, kaip lyginamąja medžiaga, kaip ir negalime jos betarpiškai nagrinėti, nes Ugaritas geografiniu bei laiko atžvilgiu atsiduria už šio veikalo ribų.

Analogiška situacija, nors ir dėl kitų priežasčių, susidaro, kalbant apie punų religiją. Finikiečių užjūryje įkurtos kolonijos iš tiesų tam tikra prasme išsaugojo gimtos šalies tikėjimą ir jo formas, o duomenų apie kolonijas yra kur kas daugiau, negu apie finikiečių miestus. Tačiau, antra vertus, kolonijose vyko, be abejonės, antriniai vystymosi reiškiniai, ir punų tikėjimo taip pat negalima tapatinti su finikiečių tikėjimu. Tokiu būdu čia turime labai naudingos medžiagos palyginimui ir kontrolei, bet netinkamos tiesiogiai panaudoti.

Šie samprotavimai apie šaltinius rodo, kokia sudėtinga yra finikiečių religijos problema. Atrodo, jog savitumu ir iš dalies originalumu toji religija laiko atžvilgiu yra tęsinys religijos, kurią antrojo tūkstantmečio prieš m. e. laikotarpiu galima apskritai apibūdinti kaip kanaanietišką. Hebrajų ir aramėjų atkeliavimas susiaurino kanaaniečių kultūrinę ir politinę teritoriją, sustumdamas ją į pakrantės juostą, kur toliau gyvavo pavėlavę, jau iš kitur išvyti reiškiniai. Pastarieji iš tikrųjų tampa pagrindiniu objektu finikiečių religijai tyrinėti, nors, be abejonės, didžiuma duomenų apie tą religiją kilę iš tų šaltinių, kuriais negalime pasinaudoti paprastai ir be išlygų.

Dievai.— Metodologiniu požiūriu visų pirma reikėtų apžvelgti duomenis apie atskirus finikiečių miestus ir tik paskui pereiti prie apibendrinančių išvadų, kurios gali iš tų duomenų išplaukti.

Bible svarbiausieji dievai yra Elas, Baalatė ir Adonis. Elas apskritai yra semitų dievas ir ypatingai kanaaniečių, užimąs pirmąją vietą Ugarito panteone, kur, tarp kitko, jis vaidino nelabai aktyvų vaidmenį. Vardas Elas reiškia „dievas" ir vartojamas kaip bendrinis arba tikrinis daiktavardis. Bible, panašiai kaip ir Ugarite, Elas yra pirminė dievybė, bet nelabai aktyvi, tai patvirtina identifikavimas su Kronu ir paliudija Filonas iš Biblo bei kiti klasikiniai šaltiniai. Tas pats Filonas, apeidamas Elą, nurodo dievą

Eljuną (Hypsistos), iškeldamas jį į dieviškosios hierarchijos viršūnes. Ši dievybė pasirodo taip pat aramėjų įrašuose iš Sefiro, tuo tarpu Biblija sutapatina ją su Elu (El Eljonas, „aukščiausias dievas")[1].

Kur kas aktyvesnė yra Baalatė, kurios vardas reiškia „valdovė" ir kuri praktiškai iškyla kaip miestus valdanti deivė (Baalatė Gebal, „Baalatė iš Biblo"). Šios deivės pozicija akivaizdi jau seniausiuose tekstuose, kurie paprastai yra dedikacija jai. Prašymo į Baalatę formulė apie Biblo karaliaus dienų ir metų prailginimą kartojama Jehimilko (kur drauge su Baalate minimi Baal Šaminas ir visi kiti šventieji Biblo dievai), Abibaalo, Elibaalo ir Šipitbaalo įrašuose[2]. Vėlesnis, persų epochos, Jehaumilko įrašas yra ištisai paskirtas Baalatei, nurodant deivės valdžios galią:

> Esu Jehaumilkas, Biblo karalius, Jeharbaalo sūnus, Urimilko, Biblo karaliaus, anūkas, kurį valdovė Baalatė iš Biblo paskyrė Biblo karaliumi. Šaukiausi mano valdovės Baalatės iš Biblo, ir ji išgirdo mano balsą. Pastačiau savo valdovei Baalatei iš Biblo šį bronzinį altorių, kuris yra šiame kieme, ir tuos aukso vartus, kurie yra priešais mano vartus, ir diską sparnuotą(?) iš aukso, kuris yra ant akmens vidurio viršum tų aukso vartų, ir tą portiką su kolonomis ir kapiteliais, kurie yra viršum jų, ir stogą; (tai) pastačiau aš, Jehaumilkas, Biblo karalius, savo valdovei Baalatei iš Biblo, nes šaukiausi savo valdovės Baalatės iš Biblo, ir ji išgirdo mano balsą ir padarė man gera. Tegu Baalatė iš Biblo palaimina Jehaumilką, Biblo karalių, tegu įsako, kad gyventų, ir tegu prailgina jo dienas ir jo metus Bible, nes jis yra karalius teisingas. Ir tegu valdovė Baalatė iš Biblo suteikia jam malonę dievų akyse ir tos žemės žmonių akyse, ir tos žemės žmonių nuolankumas (tegu bus su juo?). Kas tu bebūtum, ar karalius, ar žmogus, kuris tęsi darbą prie to altoriaus ar prie tų aukso vartų, arba prie to portiko, mano vardą —„aš esu Jehaumilkas, Biblo karalius"— privalai, tai dirbdamas, padėti šalia savojo; o jeigu nepadėsi mano vardo su savuoju arba nuversi tą kūrinį ir nukelsi... jo pamatus iš tos vietos... tegu valdovė Baalatė iš Biblo sunaikina tą žmogų ir jo palikuonis visų Biblo dievų akivaizdoje.[3]

Baalatė iš esmės yra ekvivalentas motinos-žemės, kuri įkūnija vaisingumą ir per tai yra garbinama kaip dievų ir žmonių, taip pat augmenijos gimdytoja. Žinoma, kalbama apie dievybę, nuo giliausios senovės paplitusią visuose Artimuosiuose Rytuose: Inaną — šumerų, Ištarą — babiloniečių ir asirų, Izidę — egiptiečių.

Trečiasis Biblo dievas, Adonis, tuo vardu yra tik graikų autorių minimas. Tačiau vardas yra aiškiai semitiškas ir taip pat turi bendrinę reikšmę: adon —„viešpats", su įvardine priesaga -i —„mano viešpats". Graikų šaltiniai, kurie mini Adonį, ypač pabrėžia išvaizdą jauno dievo, kuris miršta ir iš mirusiųjų prisikelia, simbolizuodamas kasmetinę augmenijos mirtį ir atgijimą. Tuo atžvilgiu kulte ir mitologijoje jis siejasi su deivės-motinos paveikslu. Graikų versijoje mitas pateikiamas bendrais bruožais taip:

Adonis yra jaunas medžiotojas, kurį myli deivė Afroditė ir stengiasi atitraukti nuo pavojingo užsiėmimo. Tačiau Adonis — nepasiduoda, ir galiausiai šernas jį papiauna. Kai Adonis atsiduria po žeme, Persefonė, priešindamasi Afroditei, nenori jo išleisti. Abi deivės vaidijasi tarpusavy, tačiau Adonis pagaliau grįžta į žemę.

Graikų Adonis aiškiai atitinka šumerų Dumusį, babiloniečių ir asirų Tamusą, egiptiečių Ozirį, hetitų Telepiną, Ugarito Baalą; Afroditė mite užima rytiečių deivės-motinos vietą. Vis dėlto reikia pasakyti, kad naujesni tyrinėjimai parodė ryškius atskirų rytiečių mito redakcijų skirtumus: jauno dievo funkcijos ne visais atvejais tos pačios, ir svarbiausia, kad jis, miręs ir nužengęs požemin, ne visada prisikelia iš mirusiųjų.

Biblo dievų aprašymą galima baigti teigimu, jog panteono sudėtis buvo ne visiškai nusistovėjusi. Be keleto neišaiškintų dievų vardų, randamų antspauduose, galima paminėti dievą Baal Šamimą, „padangių viešpatį", kuris pasirodo seniausioje epochoje (Jehimilko įrašas), kaip ir persų epochoje (Šipitbaalo įrašas). Pastarajame tekste minimas taip pat Baal Adiras, „galingasis viešpats", dievybė, vėl atsirandanti pūnų ir Afrikos neopūniškuose įrašuose ir galinti būti pavadinta lotyniškai *Jupiter Valens,* kurį garbino afrikiečių kariuomenė. Pagaliau Jehimilko įraše pirmą kartą atsiranda apibūdinimas „Biblo dievų susirinkimas", o persų epochos Jehaumilko ir Šipitbaalo įrašai mini „visus Biblo dievus", kas tikriausiai reiškia tą patį. Atkreipkime dėmesį į tai, kad šalia šio termino minimi didžiųjų dievų vardai, neįeinantys į jį. Tokiu būdu Jehimilko įraše skaitome: „tegu Baal Šamimas ir Baalatė iš Biblo ir šventųjų Biblo dievų susirinkimas prailgina Jehimilko dienas ir metus Bible"[4], Jehaumilkas sako: „tegu valdovė Baalatė iš Biblo sunaikina tą žmogų ir jo palikuonis visų Biblo dievų akivaizdoje"[5], o Šipitbaalas: „...Baal Adiras ir Baalatė, ir visi dievai"[6].

Sidone Elo vietą užima Baalas. Šį vardą (kuris iš tikrųjų yra Baalatės vyriškos giminės atitikmuo) taip pat sutinkame Ugarito tekstuose; čia jis kartu apibūdina labiausiai garbinamą kanaaniečių dievą ir turi apibendrinančią prasmę —„viešpats", kuri leidžia sieti jį su įvairiomis vietovėmis ir pridurti jam daugiau epitetų. Baalas Sidone, panašiai kaip Elas Bible, nėra labai aktyvi dievybė. Vis dėlto Ešmunasaras savo įraše sako, jog paskyręs Baalui šventovę, ir pats pavadinimas „Baalo vardas", pritaikytas Astartai, atskleidžia jo reikšmę.

Astarta, žinoma, Sidono panteone yra vyriausia; tai liudija pasikartojančios įrašų formulės, jos garbei statomos šventovės arba pagaliau faktas, kad karalius ir karalienė yra jos žyniai. Jos epitetas „Baalo vardas" atspindi, tur būt, teologines spekuliacijas, kurių esmės nežinome; tačiau

pravartu pabrėžti, kad jis vartojamas jau Ugarito tekstuose. Kaip matyti, taip pat ir Astartos atveju prieš mus iškyla bendrakanaanietiška dievybė, visų senovės Rytų deivės, simbolizuojančios motiną-žemę, atitikmuo, ir tokiu būdu Baalatės iš Biblo atitikmuo. Jos vardas skamba Astart, kaip rodo semitų komparatistika. Biblinis vardas *Astoret* yra atsiradęs pakeičiant balsį žodyje *bošet,* „šlykštybė", pradėtą vartoti, siekiant pasmerkti jos kultą, kuris, kaip tada buvo manoma, buvo per daug paplitęs. Biblija ne kartą mini Astoret kaip „sidoniečių dievybę", ir tikrų tikriausiai turima galvoje ne tik pats Sidono miestas, bet apskritai Finikija, kaip jau buvo apie tai kalbėta.

Šalia Baalo ir Astartos trečiasis Sidono dievas yra Ešmunas. Čia turime reikalą su dievu, kurio nėra paliudijusi ankstesnė epocha ir kuris nežinomas už finikiečių-punų teritorijos ribų. Pirmą kartą jis pasirodo VII amžiuje Asarhadono ir Baalo iš Tiro sutartyje[7]. Mini jį nuolat Sidono įrašai iš persų epochos: Ešmunasaras stato jam šventovę „prie Idlalo šaltinio aukštumoje"[8], kitą šventovę jam stato Bodaštartas[9]. Abiem atvejais randame epitetą „šventasis kunigaikštis", dedamą prie dievo vardo. Ešmunas, be abejonės, savo esybe ir funkcijomis atitinka Adonį. Vardo etimologija neaiški, tačiau, galimas daiktas, jog siejasi su žodžiu *šem,* „vardas", ir akivaizdžiausiai nurodo dievybės vardą. Graikų šaltiniai jį identifikuoja su Asklepiju, tai liudija ypatingą evoliuciją dievo-gydytojo kelyje. Savo ruožtu Asklepijas, perimdamas Adonio funkcijas, atskleidžia savo panašumą į jaunąjį dievą, kuris miršta ir keliasi iš mirusiųjų.

Tiro miesto globėjas yra dievas Melkartas: dar vienas aiškios etimologijos atvejis, nes vardas reiškia „miesto karalius". Ta prasme Melkartas atitinka Elą iš Biblo ir Baalą iš Sidono, ir iš tiesų jame galima atpažinti Baalą, apie kurį kalba Biblija ryšium su karaliaus Achabo išdavystėmis[10].

Vadinasi, Melkartas yra tiesiog Tiro miesto Baalas ir neturi jokių ypatingų savybių nei autonomiškų bruožų. Kadangi Juozapas Flavijus teigia, kad Hiramas pastatęs jam šventovę (panašiai kaip šventovę Astartai)[11], diu Menil diu Biuisonas mano, jog X amžiuje Melkartas iškilo panteone į pirmąją vietą. Kitas svarbus faktas, bylojantis apie Melkarto-Baalo identifikavimo reikšmę, tai elemento Baal pasirodymas tiriškuose tikriniuose varduose[12]. Nors Melkartas neabejotinai atitinka Elą ir jį galima identifikuoti su Baalu, bet kasmetinės prisikėlimo iš numirusiųjų šventės jo garbei liudija, kad jo asmenyje nusveria Adonio ir Ešmuno funkcijos. Įdomu, kad, nepaisant sinkretinio identifikavimo, Ešmunas iškyla taip pat nepriklausomai, kaip, pavyzdžiui, Asarchadono su Baalu sutartyje, o

graikų mitologija pasakoja, kad Eolas-Ešmunas atgaivinęs Heraklį-Melkartą, Asterijos (Astartos) ir Dzeuso sūnų, kurį užmušęs Tifonas.

Nemažėjančią Melkarto reikšmę liudija faktas, kad jo šventovėje panoro aukas sudėti Aleksandras, taip pat liudija ir jo kultas Tiro kolonijose (visų pirma Kartaginoje). Taip pat ir identifikavimas su Herakliu kalba apie šio dievo svarbą ir atspindi jo kulto paplitimą Graikijoje. Metams bėgant, krikščionybės laikais, Heraklis-Melkartas įgauna vis daugiau iškilmingumo, kaip, tarp kita ko, daugelis kitų dievų Rytuose.

Šalia Melkarto labai populiari Tire buvo aukščiausia moteriška dievybė Astarta, kuriai, kaip matėme, Hiramas pastatė šventovę. Biblijoje, kalbant apie Saliamono išdavystes, sakoma: „garbino Saliamonas Astartą, Sidono deivę"[13], o vėliau, ryšium su Jozijo reforma, dar priduriama:

> Taip pat kalvas, kurios buvo Jeruzalėje, Nuodėmių kalno dešinėje, ir kurias supylė Saliamonas, Izraelio karalius, Astartai, Sidono stabui, ir Chamui, Moabo sugadintam, ir Melchomui, Amono sūnų šlykštybei, subiaurojo karalius.[14]

Astarta minima Asarchadono su Baalu sutartyje, o ilgainiui, kaip Asterija-Afroditė, helenizuotame mite tampa Melkarto motina.

Kalbant apie Tiro panteoną, itin sudomina minėtoji Asarhadono su Baalu sutartis. Ketvirtoje šio dokumento pastraipoje šaukiami pakto liudininkais dievai, ne tik asirų (tekste išlikę Ištaros ir Gulo vardai), bet ir finikiečių[15]. Pastarųjų tarpe, be Melkarto ir Astartos, figūruoja Bait-ilis, tapatus Baitilosui, kurį mini Filonas iš Biblo, tikriausiai, tai stelų ir altorių, laikomų dievų buveine, sudievinimas; Anat-bait-ili vardas sudėtas iš žinomos sirų deivės Anatos (dažnai sutinkamos Ugarito tekstuose) vardų, ir Bait-ili, kuris čia atrodo kaip Anatos vardas ar epitetas; Baal-samen, iš tikrųjų Baal-Šamimas, vėliau, kaip dangaus dievas, identifikuotas su Olimpo Dzeusu; Baal-malage, atitinkąs Dzeusą Meilikiosą (Filonas), kurio vardą reikia aiškinti, tikriausiai, kaip „jūreivių viešpatį"; Baal-sapuni, atitinkąs Baal Safoną („Safono kalno viešpatį"), kuris gerai pažįstamas iš Ugarito ir Senojo testamento tekstų; pagaliau Jesumunu, aiškiausias Ešmunas.

Nedaug težinome apie kitų finikiečių miestų dievus. Berite buvo garbinamas Baalatas iš Berito, tiksliausias Baalato iš Biblo atitikmuo. Poetas Nonas m. e. V amžiuje teigia, kad Adonis veltui bandęs pasigrobti Berito nimfą ir kad ginčą dėl jos laimėjęs jūrų baalas[16]. Damaskijas sekančiame amžiuje Asklepijui iš Berito priskiria Adonio mitą. Apskritai susidaro įspūdis, jog būdingiausi didžiuosiuose miestuose viešpataujančių religi-

jų bruožai pasireiškia ir ne tiek svarbiuose centruose; tą visiškai paremia lyginamieji tyrinėjimai, prie kurių dabar priartėjame.

Visi tie duomenys, be abejonės, rodo, kad Finikijoje buvo plačiai paplitusi dievų triada: dievas — miesto globėjas, deivė, atspindinti vaisingos žemės kultą, dažniausiai ji dievo žmona ar bičiulė, ir jaunas dievas, glaudžiai susijęs su deive (dažniausiai jos sūnus), kuris mirdamas ir prisikeldamas simbolizuoja kasmetinį vegetacijos ciklą. Šios dievų triados vardai ir funkcijos gali keistis tam tikrose ribose. Šiam panteonui būdingas vientisumas; čia bendrinis vardas dažnai esti svarbesnis už tikrinį, o funkcija — už individualias savybes. Tokių bruožų apskritai jau pasirodo kanaaniečių religijoje ir net tam tikrais aspektais senesnėse semitų religijos formose. Aiškiai apibūdintų savybių, susiklosčiusių bei susikristalizavusių funkcijų išryškinimas, pateikiamas mitinių įvykių pasakojimo rėmuose, greičiausiai liudija apie semitų religijos išplitimą rajonuose su išsivysčiusia tenykšte kultūra, nors jos nebuvo tų tautų pirmykštėje struktūroje. Kitas būdingas finikietiškos triados bruožas — tai jos ryšiai su miestu net iki to meto, kai kuris nors dievas gauna visišką nepriklausomybę (pvz. Melkartas). Individualių bruožų reikšmė tolydžio vis didėja ir konkretėja, ir mes esame liudininkai ypatingo reiškinio, kai susiejamos įvairiausios funkcijos, kurios susitelkia vieno dievo asmenyje, pvz. Melkarto.

Iš to, kas aukščiau pasakyta, išplaukia, kad komplikuotas finikiečių religijos graikiškas interpretavimas iš esmės buvo teisingas. Vyriausiasis arba seniausias dievas buvo identifikuotas su Kronu arba Dzeusu, deivės atitinka Afroditę, o jaunasis dievas, jei ir neišsaugo Adonio vardo, pasirodo kaip Asklepijas, Dionizas arba Heraklis. Taip pat ir kompleksas mitinių nuotykių, kuriuos graikai priskyrė tiems dievams, atitinka jų individualumą, jeigu tai tiesiog nėra, kaip Adonio atveju, orientalinio mito apvilkimas graikišku rūbu.

Dievų triada, apie kurią iki šiol kalbėjome, apibūdina finikiečių religiją, bet jos neišsemia. Jau pati dievų prigimtis, labiau funkcijinė, negu asmeniška, sudaro sąlygas įvairiems pasikeitimams. Visų pirma šitaip atsitinka su Baalu, kuris pasirodo kaip Baal Šamimas („padangių viešpats"), Baal Safonas („Safono kalno viešpats"), Baal Lebanonas („Libano viešpats"), Baal Rošas („iškyšulio viešpats"). Filono iš Biblo Dzeusas Kasias, tikriausiai, yra identiškas Baal Safonui. Atkreipkime dėmesį, kad tokios Baalo atmainos, kurios tam tikrais atvejais gali atitikti iš esmės savarankiškus dievus, dažnai būdingos kalnų viėtovėms, o jose paprastai būdavo dievų buveinės.

Rešefas, perkūnijos ir ugnies dievas, kurį graikai sutapatino su Apolonu, nepriklauso triadai, nes jo vardas neturi elemento Baal, tačiau kilęs jis iš rytietiškos aplinkos. Panašus atvejis ir senovės grūdų dievo Dagono, apie kurį Filonas iš Biblo kalba kaip apie javų ir arklo išradėją.

Pagaliau trumpas įrašas steloje iš Amrito, datuotas VI—V amžių sandūra, aukotojo skiriamas „jo dievui Sadrapui, nes išklausė jo žodžių balso"[17]. Tokiu būdu aptinkame seniausią žinią apie šį dievą, pasirodantį vėliau punų, Palmiro ir graikiškuose įrašuose iš Sirijos (Satrapes). Vardas, pasirodo, sudėtas iš dviejų elementų, kuriuos galima būtų išversti kaip „gydanti dvasia". Palmiro bareljefuose jį lydi žalčiai ir skorpionai, ten jis iškyla kaip žemiška dievybė. Punų Tripolitanijoje jis bus sutapatintas su dievu *Liber Pater,* panašiu į Dionizą.

Dangaus kūnų kultas senovinėje finikiečių religijoje turėjo būti retas atvejis. Vis dėlto helenizmo epochoje, visuose Artimuosiuose Rytuose paplitus babiloniečių tikėjimų įtakai, Finikijoje pasirodo astralinių figūrų dievybių su aiškiai antriniais bruožais. Elas iš Biblo tada sutapatinamas su Kronu, Baalatė iš Biblo ir Astarta iš Sidono — su Afrodite. Pagaliau pasirodo hipostazės bruožų ir funkcijų, Filono paliudytų, bet iš tikrųjų kur kas senesnių — tai rodo įdomūs Ugarito atitikmenys. Kaip žinome, tie dievai nebuvo paplitę, taip pat jie nebuvo gyvo kulto objektas, greičiausiai čia būta teologinių spekuliacijų rezultato, tačiau jų reikšmė yra svarbi apibendrinančios dievybių koncepcijos, kurią jie išreiškia, požiūriu. Tarp tų dievų iškyla Chusoras[18], geležies ir jos apdirbimo, daugybės amatų, užburimų ir aforizmų išradėjas. Filonas iš Biblo identifikuoja jį su Hefaistu, bet Ugarito tekstai patvirtina senesnę jo kilmę. Moralinių bruožų personifikacija yra Sidikas ir Misoras, kurių vardai reiškia „teisingumą" ir „paklusnumą"[19].

Platų dievų veiklos aprašymą, vadinasi, mitologinę medžiagą, pateikia Filonas iš Biblo. Jo pranešimą galima padalinti į tris dalis: pasaulio atsiradimas, kultūros pradžia, dievų genealogija. Kadangi Filono veikale, be abejonės, yra vėlesnio meto elementų, o pavienius dievus aptarėme aukščiau, nesiimame — remdamiesi šios knygos prielaidomis — analizuoti to pasakojimo turinio. Tačiau apsistosime prie kai kurių bendrų bruožų, reikia manyti, teisingai atspindinčių senovines finikiečių religijos koncepcijas. Filonas teigia, kad iš pradžių visatoje buvęs vėjas ir chaosas, tai šiaip ar taip atitinka iš dalies mesopotamiškos ir hebrajiškos kosmogonijos prielaidas. Be to, jis pateikia istoriją „kosminio kiaušinio", kuris, nuo tos akimirkos, kai perskilo, davęs pradžią žvaigždėms ir vandens nuo dangaus atsiskyrimui; čia atpažįstame babiloniečių pasakojimus apie pasaulio sutvėrimą. Vadinosi jis Motas, bet tenka abejoti, kad būtų susijęs su

taip pat vadinamu Ugarito dievu, viešpataujančiu po žeme. Kultūros užuomazgose — Usooso[20], drabužių iš žvėrių kailių išradėjo ir savo brolio Hipsuranijo konkurento, figūrą atpažįstame bibliniame Ezave, jo varde ir bruožuose; apskritai paprotys tradicinėje genealogijoje priskirti meno ir amatų užuomazgas atskiriems asmenims yra būdingas orientalinei aplinkai ir ypač biblinei. Dievų genealoginio medžio viršūnėje stovi Eljunas, jau anksčiau minėtas, ir Beruta (tikriausiai Baalatė iš Berito). Iš jų palikuonių minimi Elas, Baitilosas (*betyl* — kulto akmuo), Dagonas (vadinamas Sitonu, t. y. „grūdu"), Astarta, Baaltis (tur būt, Baalatė) ir Melkartas. Elo palikuonių tarpe išsiskiria Motas (Thanatos), kurį šiuokart tikrai galima identifikuoti su Ugarito dievu ir jo tokiomis pat funkcijomis.

Apie kosmogoninius padavimus sužinome iš variantų, pateikiamų Damaskijo[21] ir iš dalies Mocho, kurio pastabos komparatyvizmo požiūriu labai įdomios. Jis patvirtina Etero ir Oro pirmapradiškumą. Nuo Elo gimė Ulomas, kurio vardas, be abejonės, yra semitiškas ir atitinka hebrajišką *'ōlām*, „pasaulis". Nuo Ulomo kilęs minėtasis Chusoras ir paskui kiaušinis Motas. Ši istorija yra tokia paini, jog, remiantis ja, būtų sunku atskleisti koordinuotą finikiečių kosmogonijos vaizdą. Antra vertus, tų duomenų saitai su aplinka ir įrašais rodo, kad finikiečių miestuose neabejotinai egzistavo mitologinės tradicijos, aiškinančios pasaulio atsiradimą. Su tomis tradicijomis buvo susijusios kitos, liečiančios meną ir amatus. Galiausiai žyniai sudarė komplikuotą dievų genealogiją, siekdami išaiškinti jų tarpusavio giminystę. Svetimtaučių pavyzdžiu ypatingai išaukštinti kai kuriuos dievus jiems buvo nelengva, matyt, ryšium su politine situacija, kaip yra buvę kitose epochose ir kitose senovės Rytų teritorijose.

Kultas.— Dievų epitetų analizė ir tikrinių vardų etimologija leidžia finikiečių religijoje atkurti pakankamai aiškų dievo ir žmogaus santykių vaizdą. Apibendrinant galima pasakyti, kad epitetai apibūdina distanciją tarp žmogaus ir dievo; giminystės apibūdinimai „sūnus" ar „duktė" pasitaiko retai, užtat dažnai kartojasi išsireiškimai „vergas", „vergė". Dievai apibūdinami kaip aukščiausi, visavaldantys, visagalintys globėjai, teisėjai, išminčiai, išvaduotojai ir t. t.

Kultas vystėsi ypač kalnuose, arčiau prie šaltinių, medžių ir akmenų, kurie buvo garbinami kaip šventi. Jau matėme, kaip sinoniminiai dievus apibūdinantys vardai (ypač Baalo) įrodė kulto koncentravimąsi kalnų rajonuose. Tai patvirtina griuvėsiai sanktuariumų ir kadaise buvusių krikščioniškų koplyčių, pastatytų senovės pagoniškų šventovių vietose. Svarbiausi miestai turėjo savo sanktuariumus aplinkinėse kalvose, kaip

pvz. Aradas Betocecėjoje ir Biblas Afkoje. Lukianas, kuris aplankė šventovę Afkoje, jau tada ją vadina senovine[22]. Sidone įvairios šventovės, be abejo, stovėjo ant kalvų, netoli miesto: Ešmuno šventovė stovėjo šlaite įkalnės, kurios papėdėje teka Asklepijo upė. Didžiai garbinamas taip pat buvo vanduo. Afkos šventykla buvo pastatyta Libano kalnuose, ties Adonio upės ištakomis (šiandien Nahras Ibrahimas). Aukos Astartai buvo metamos į baseiną: priimtomis laikyta tos, kurios skendo, o atmestomis — plaukiojančios paviršiuje. Tos upės vandenys, tekėdami į jūrą, kadaise įgaudavo raudoną atspalvį. Lukianas teigia, jog, tikinčiųjų nuomone, tai buvęs Adonio kraujas. Tai yra įdomi informacija apie finikiečių mitologiją, deja, kitų šaltinių nepaliudyta:

> Taip pat žinomas kitas stebuklas Biblo apylinkėje. Upė, prasidedanti Libano kalnuose, čia įteka į jūrą; jos vardas Adonis. Kasmet tuo pačiu laiku žiotyse ji nusidažo krauju, netenka savo tikrosios spalvos ir nurausvina didelį jūros plotą. Šitaip ji skelbia Biblo gyventojams gedulo valandą. Jie aiškina, jog tą valandą buvęs sužeistas Adonis ir upės spalva pasikeičianti nuo jo kraujo, plūstančio į vandenį. Dėl to ir vadinasi Adonis.[23]

Lukianas priduria, kad ne visi tikėjo tuo mitiniu aiškinimu. Vienas žmogus iš Biblo pasakęs jam, kad šio reiškinio priežastys gamtinės, būtent, sezoniniai vėjai, kurie atneša nuo kalnų daugybę rausvos žemės. Bet, priduria Lukianas, net jeigu tas žmogus tiesą sakė, lieka kažkas antgamtiška, nes vėjas reguliariai pučia ir nudažo upės vandenį. Ne tik ši upė buvo finikiečių kulto objektas, bet ir Asklepijo upė (Nahras el-Avalis), tekanti pro Sidoną palei Ešmuno šventovę, buvo ypatingai garbinama.

Kaip ir vanduo, kulto objektas buvo medžiai, ypač šventosios giraitės prie sanktuariumų. Senasis testamentas smerkia kulto apeigas „po medžiais žaliais ir pavėsingais". Tokia šventa giraitė buvusi Astartos sanktuariumo vietoje Afkoje. Kulto globojami buvo taip pat akmenys, būtent kūgio formos stulpai, statomi altoriuose, vadinami betilais. Šis pavadinimas reiškia „dievo buveinę" ir tuo pačiu paaiškina kulto pagrindo sąvoką. Garsiausias Finikijos betilas buvo Biblo šventovėje, kuri pavaizduota romėnų epochos monetose. Betilo atitikmuo buvo ašera, mažas aukų stulpas, tikriausiai, medinis.

Šventovė daugiausia būdavo mūrine siena aptvertas plotas po atviru dangumi. Viduryje stovėdavo nedidelė koplytėlė arba betilas, arba koplytėlė su betilu viduryje. Priešais koplytėlę arba betilą būdavo aukuras. Šventyklos visumą paprastai papildydavo šaltinis arba nedidelis tvenkinys ir giraitė. Archeologiniai radiniai liudija, kad tokio pobūdžio šventovės egzistavo Sidone (Ešmuno šventovė) ir Betocecėjoje prie Arado.

Atvaizdai monetose patvirtina buvus tokios pat išvaizdos Baalatės šventovę Bible. Tikriausiai, ir finikiečiai turėjo dengtus kulto pastatus, apie tai liudija taip pat kiti paminklai, kaip ir biblijiniai padavimai apie Saliamono šventovę, kurią statė finikiečių statybininkai.

Kalbant apie šventovės personalą, įrašuose dažnai minimi žyniai, taip pat jų viršininkai. Randama žinių ir apie žynes[24], o Biblijoje rašoma apie Baalo pranašus, kurie užsiimdavo būrimu[25]. Be abejonės, buvo ir kitokių kategorijų, jų tarpe grupė sakralinių prostitučių, būdingų Astartos kultui. Verti dėmesio jau minėti žynių ir karaliaus valdžios tarpusavio santykiai persų epochoje. Bible Batnoamės įrašas sako, kad Osbaalas, miesto karalius, buvo Baalatės žynio sūnus[26]; Sidone Tabnitas apibūdina save kaip „Astartos žynį ir sidoniečių karalių"[27], o Ešmunasaras savo motiną Umiastartę vadina „Astartos, mūsų valdovės, žyne"[28]. Ypač reikšmingi yra pastarieji įrašai, iš kurių galima daryti išvadą, kad karaliaus ir žynių funkcijas atlikdavo, bent formaliai, tie patys asmenys.

Paprastai aukojama buvo žvėreliai ir augmenija. Tačiau Filonas iš Biblo paliudija, kad būdavę aukojami ir žmonės didelių nelaimių atveju[29].

Šią vėlesnio autoriaus informaciją patvirtina Biblija ir pasakojimai apie finikiečių kolonijas Vakaruose, todėl ją reikėtų laikyti teisinga. Apie tofetus, aukojimo vietas, plačiau kalbėsime skyriuje apie meną.

Populiariausios finikiečių šventės buvo rengiamos Adonio garbei. Į Afkos šventyklą tada suplaukdavo Biblo ir, tikriausiai, kitų miestų gyventojai. Jeigu turėtume turtingesnę dokumentaciją, tai šį reiškinį, tur būt, galima būtų pripažinti kaip vieną iš pastovių ir bendrų finikiečių miestams religijos bruožų. Vis dėlto, remiantis tuo, ką sako Teokritas apie adonijas Aleksandrijoje II amžiuje pr. m. e.[30], reikia manyti, jog šventės būdavo aiškiai gedulingo pobūdžio, vaizduodavo dievo laidotuves, aukojimą ir puotas, prasidedančias po mirties.

Yra šiek tiek žinių ir pomirtinio gyvenimo tema. Nėra abejonės, kad buvo tikima pomirtiniu gyvenimu. Tai liudija ne tik įprastos laidojimo aukos, brangūs sarkofagai, konstatuoti kūno balzamavimo pėdsakai, bet, visų pirma, įrašuose pasikartojantys draudimai drumsti mirusiojo ramybę, grasinimai šventvagiams dievų rūstybe, kaip pasakoja Ahiramas:

> Jeigu karalius tarp karalių arba valdovas tarp valdovų, arba kariuomenės vadas užpultų Biblą ir atidarytų šį sarkofagą, tegu nulūžta jo teismo skeptras, tegu sugriūva sostas jo karalystės.[31]

Dar reikšmingesnių įrašų yra iš Sidono, pavyzdžiui Tabnito įrašas:

> Kas tu būtum, žmogau, kuris rasi šį sarkofagą, nenukelk antvožo ir nedrumsk man ramybės, nes šalia manęs nėra sidabro, nėra šalia manęs aukso nei kitų vertingų daiktų, išskyrus mane, kuris guliu šiame sarkofage. Nenukelk antvožo ir nedrumsk man ramybės, nes tai bus niekšinga Astartos akivaizdoje. O jeigu nukelsi mano antvožą ir sudrumsi man ramybę, neturėsi palikuonių gyvenime po saule nei vietos su mirusiaisiais.[32]

Tokias pat mintis panašiais žodžiais išreiškia Ešmunasaras:

> Kas tu būtum, karalius ar žmogus, neatidaryk šito sarkofago ir nieko neieškok, nes nieko čia nepadėta, ir neišimk karsto iš mano sarkofago ir nepernešk manęs iš čia į kitą sarkofagą. Net jeigu tau žmonės lieptų, neklausyk jų žodžių, nes joks karalius ir joks žmogus, kuris paims karstą iš mano sarkofago, kuris iškels mane iš šio sarkofago, neturės vietos su mirusiaisiais ir nebus palaidotas kape, ir neturės sūnaus nei palikuonių, ir išduos jį šventieji dievai galingam karaliui, kuris bus jo viešpats, ir sunaikins tą karalių arba žmogų, kuris pakėlė šio sarkofago dangtį arba kuris pasiėmė šį karstą. O to karaliaus arba tų žmonių sėklos neturės šaknų apačioje nei vaisių viršuje, nei jokio pavidalo gyvenime po saule.[33]

Kaip matyti, įrašai mini mirusiuosius, esančius aname pasaulyje, vadindami juos *refā'īm*; tokiu būdu jie liudija finikiečius tikėjus pomirtiniu gyvenimu ir dvasios nemirtingumu.

KETVIRTAS SKYRIUS

MENAS

Įvadinės pastabos.— Finikiečių epochos meno paminklų labai maža, ypač radinių pačios Finikijos teritorijoje. Žinome kelis daiktinius liudininkus iš bronzos epochos, visų pirma iš kasinėjimų Bible ir Ugarite, taip pat daug daiktų iš graikų — romėnų laikų, tuo tarpu iš nepriklausomos Finikijos laikotarpio, apie kurį čia kalbame, išlikę labai nedaug. Paskutinieji atradimai Bible ir Sidone davė nemaža medžiagos, iki šiol nepaskelbtos, tuo tarpu iškasenos Tire neperžengia romėnų laikotarpio. Iš mažesniųjų vietovių Šukšu ir Amritas šiaurėje ir Akzivas pietuose teikia pastaruoju metu įdomių paminklų, o Moriso Šehabo kasinėjimai Chirbet Selme, Kerajoj ir Chaldoje leidžia, nepriklausomai nuo ligšiolinių keraminių radinių iš ankstyvojo geležies amžiaus, tikėtis tolesnių atradimų. Tai pasakytina ir apie nekropolį, kurį tas pats Šehabas atrado ties Beirūto aerodromu.

Nors kur kas daugiau senovės paminklų aptikta už Finikijos ribų ir turime pagrindo manyti, jog kaimyniniuose kraštuose atrastos statulėlės, dramblio kaulo raižiniai, metaliniai indai ir antspaudai daugiausia yra finikiečių dirbiniai, vis dėlto tam dažnai trūksta neginčijamų įrodymų, ir abejonės, net jeigu ir nepaneigia ištisų produkcijos šakų finikietiškos kilmės, liečia daugiausia pavienius daiktus.

Kitas reikalas, kai susiduriame su finikiečių menu. Nors nėra išlikusių finikiečių šventovių griuvėsių, turime tikslų aprašymą Saliamono šventovės, kurią, kaip liudija padavimai, pastatę finikiečiai, o jų pačių šventovės, tikriausiai, buvo panašios. Nors neišliko miestų rūmų ir sienų, bet juos matome asirų bareljefuose. Nepaisant neabejotino supaprastinimo, tai yra daug bylojantys liudininkai, ir tokiu būdu susidaro žymus netiesioginių duomenų bagažas.

Remiantis ta netiesiogine medžiaga, ją lyginant su tuo, ką Finikijos žemė yra davusi prieš tai ir po to, galima susidaryti apibendrinančią nuomonę, nors ir ne be klaustukų. Iškyla tos pačios problemos, su kuriomis susidūrėme, kalbėdami apie istoriją ir religiją: koks Finikijos meno

ryšys su už jos esančių kraštų menu? Ar yra kokių nors savitų bruožų, o jeigu yra, tai kokie?

„Finikiečiai nebuvo originalūs"; tokią išvadą pirmą kartą 1895 metais padarė de Vogiue, ir ji daug kartų buvo kartojama. Be abejonės, finikiečių menas tam tikru mastu yra sirų meno dalis, susidariusi veikiant įvairiausioms įtakoms — nuo egiptietiškos iki mesopotamiškos ir nuo egėjiškos iki anatoliškos. Esant tokiai padėčiai, glaudžiai susijusiai su politine ir ekonomine situacija, retai kada išsivysto didis menas. Paprastai nusveria amatininkiško lygio produkcija. Išorinės įtakos įvairiausiai susikryžiuoja, ir todėl dirbiniams dažnai stinga stiliaus vieningumo ir tradicijos. Tiesa, kartais matyti bandymai išgauti savitą išraišką, bet ši kryptis, kurią galima vadinti liaudiška, nesivysto nuosekliai ir, tarp kitko, yra daug ryškesnė bronzos epochoje, negu vėlesniu laikotarpiu.

Šitaip atrodė bendra situacija Sirijos teritorijoje. Tačiau, kalbant apie Finikiją, visų pirma reikia pasvarstyti pavienių įtakų pajėgumą. Kaip teigė H. Frankfortas ir kiti autoriai, Egipto įtaka čia buvusi stipriausia, tai puikiai paaiškina faktas, kad egzistavo tiesioginiai ir pastovūs prekybiniai kontaktai jūrų keliais, kurie iš esmės sudarė prielaidą vystytis meninių dirbinių gamybai.

Toks vaizdas, nors apskritai ir teisingas, turi būti modifikuotas, kai paliečiamos kai kurios meno rūšys. Tikriausiai, egiptiečių įtaka lėmė dirbinių iš dramblio kaulo formas, tačiau gliptikoje vyrauja mesopotamiškos tradicijos. Savo ruožtu keramikoje randame egėjiškų formų ir motyvų, o metalo dirbiniuose aiški Mesopotamijos ir Anatolijos įtaka.

Visa tai apžvelgę, prieiname išvadą, kad finikiečių meno nesavarankiškumo ir originalumo problema yra kur kas sudėtingesnė, negu galėtų atrodyti, ir jos neįmanoma spręsti vienpusiškai. Šito meno rūšys ir jo ikonografija, be abejonės, priklauso nuo išorės įtakų, kurias galime išvardinti, bet iš to dar nepaaiškėja, kokias pozicijas ir reakcijas atitiko tos įtakos. Visų pirma peršasi pasiūlymas konstatuoti, kad geležies epochos finikiečių dirbiniai liudija ilgiau gyvavus bronzos epochos kultūrą, kurios vystymąsi kai kuriose vietose buvo sutrikdęs izraelitų ir aramėjų atėjimas. Ateiviai neatsinešė savų meno tradicijų, o tik pamažu savinosi atrastąją kultūrą, tuo tarpu finikiečiai išsaugojo ir vystė senąsias tradicijas.

Tradicijų trukmės požiūriu labai sunku datuoti paminklus, rastus ne pagal archeologinius sluoksnius. Pavyzdžiui, mažos bronzinės statulėlės gali priklausyti vėlyvajam bronzos arba ankstyvajam geležies laikotarpiui. Dramblio kaulo atvejis geresnis, nes nesunku nustatyti kai kurių kompleksų, pvz. iš Nimrudo, datas, tai leidžia sudaryti šios produkcijos šakos chronologiją, galima apibūdinti jos vystymosi kelią, remiantis ikonogra-

fija ir pačios rūšies paplitimu. Vadinasi, nusikeliame už Finikijos ribų. Kadangi daug kas byloja apie tai, kad meno dirbiniai, ne tik iš dramblio kaulo, bet taip pat ir iš metalo, ir net statyba, ką aiškiai liudija Saliamono šventovės istorija, buvo susiję su finikiečių miestais, tai, nepaisydami tariamo paradoksalumo, galime drįsti pasakyti, kad jeigu užnugario menas nesiskiria nuo finikietiško, tai todėl, kad jis taip pat yra finikietiškas. Tai liečia ypač geležies epochos pradžią.

Reikia pabrėžti, kad finikiečių meną galima apibūdinti taip pat rūšių ir formų požiūriu. Pirmajame tūkstantmetyje finikiečiai, be abejonės, buvo dideli dekoratyvinių daiktų meistrai: plokštelių iš dramblio kaulo, metalinių indų, brangakmenių, antspaudų. Tuo aspektu, kuris, teisybė, nedaug teturi bendra su menu, finikiečių produkcija išsiskiria savitumu, originalumu.

Finikiečių meno pagrindų tyrinėjimai turi prasidėti nuo pavienių paminklų. Tai sudaro galimybę išryškinti stiliaus savybes, taip pat pasekti kilmę ir plėtotę liaudies tendencijų, paraleliai pasireiškiančių stereotipinėje amatininkų dirbtuvių gamyboje. Iki šiol nepradėta tokia analizė, kuri, tikriausiai, galėtų duoti vertingų rezultatų. Taip pat būtų didelis laimėjimas, jei pavyktų nustatyti atskirus gamybos centrus, pasiremiant konkrečiais pavyzdžiais. Iki šiol neturime pakankamai duomenų teorinei klasifikacijai sudaryti.

Architektūra.— Pilniausią informaciją apie sakralinę statybą pateikia biblinis aprašymas Saliamono šventovės, kuri iš tikrųjų buvo pastatyta Izraelyje, bet ją statė meistrai, aiškiai pavadinti finikiečiais[1]. Priešais šventovę buvo kiemas, kuriame stovėjo aukų altorius ir vadinamoji „bronzinė jūra"— didelis indas su vandeniu ritualiniams apiplovimams. Abiejuose durų šonuose stovėjo dvi kolonos, taip pat bronzinės. Pastatą sudarė trys dalys, viena už kitos: kvadratinis prieangis, stačiakampė nava, kurioje stovėjo aukso altorius — smilkykla ir kedro stalas duonai padėti, ir „šventų švenčiausioji" vieta — kvadratinė tamsi patalpa, kurios angą dengė užuolaida ir kurioje buvo slepiama Sandoros skrynia. Dėl laiptų į šventovę ir į „šventų švenčiausiąją" visas pastatas dalimis kilo aukštyn. Šventyklą supo trijų aukštų patalpos (pieš. 1).

Palyginus biblinius aprašymus su archeologiniais kitų sirų šventovių duomenimis, ypač Hazore XIII amžiaus ir Tel Tainate IX amžiaus, išaiškėja, kad Saliamono šventovės pamatai bendrais bruožais atitinka sirų šventovių pamatus. Tie bruožai glaudžiau siejasi su Egipto šventovių konstrukcija, su jų salių anfiladomis, vedančiomis į vidų, negu su Mesopotamijos šventovėmis, kurias sudaro keletas kiemų ir juos supantys kambariai.

Čia turime dar vieną įrodymą, kad Finikijos mene persvarą turėjo Egipto įtaka.

Dvi kolonos arba du piliastrai prie Jeruzalės šventovės durų atitinka kolonas, kurias randame moliniuose koplytėlių modeliuose iš pirmojo tūkstantmečio pradžios. Apie panašias Melkarto šventovės kolonas Tire prisimena Herodotas: viena buvusi iš aukso, o kita — smaragdinė[2]. Kipre ir įvairiuose Izraelio centruose (Samarijoje, Megide, Hazore, Ramat Rahelyje) rasti vadinamojo protoeoliško tipo kapiteliai leidžia manyti, jog Finikija buvo tas centras, iš kurio jie paplito. Tuos kapitelius sudaro dvi voliutos, kurias skiria trikampis, ir galimi papildomi egiptietiškos kilmės motyvai: palmetės, sfinksai ir lotoso žiedai; tai dar vienas Egipto meno įtakos vyravimo finikiečių architektūroje pavyzdys.

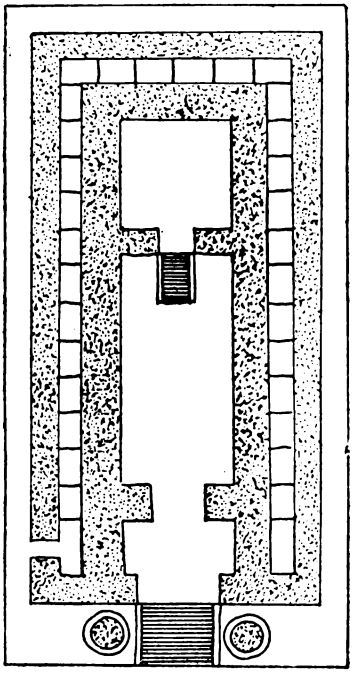

1. Saliamono šventovės planas

Finikiečių šventovių griuvėsių buvo rasta Tel Sukve, Sidone, Amrite ir Ain el-Hajate. Neseniai danų archeologai atkasė Tel Sukve du pastatus, neabejotinai sakralinius, dar nenustatytos konstrukcijos. Ešmuno šventykla Sidone, kurią mini ten rastas Bodaštarto įrašas, buvo iš pradžių Makrido Bejo, o paskui G. Konteno ir M. Dunando tyrinėjimų objektas. Yra ji vietovėje, vadinamoje Bostan eš-Šeich, keturis kilometrus į šiaurę nuo šiandieninio Saido miesto, šlaite, kuris kyla ties kairiuoju upės Nahr el-Avali krantu. Tuos griuvėsius supa siena, apjuosianti 57 m pločio ir 37 m ilgio žemės sklypą. Ten yra buvę mažiausiai dvi terasos šlaite ir, gal būt, dar toliau slėnyje. Šventykla statyta V amžiuje pr. m. e. arba kiek seniau. Be Bodaštarto įrašų, kurie yra svarbūs chronologijai, netoli šventovės rasta, tarp graikiškų raižinių fragmentų, achemenidiško tipo kapitelio dalis su jaučių torsais, patvirtinančiais, kad švenytkla yra persų epochos.

Amrito šventovė, kurią atkasė Diunanas, yra geriau išsilaikiusi, jos planas bei konstrukcija suvokiami. Sudaro ją didelis aptvaras su šventuoju baseinu, kurio dydis 48×38 m ir kuris senovėje buvo pripildomas vandens. Aptvaro šiaurėje buvo įėjimas, o iš trijų pusių stovėjo portikai, sudėti iš stačiakampių piliastrų. Baseino viduryje stiepėsi šešiakampė koplytėlė su anga priekyje. Ten, tikriausiai, buvo laikomas kulto objektas. Koplytėlė

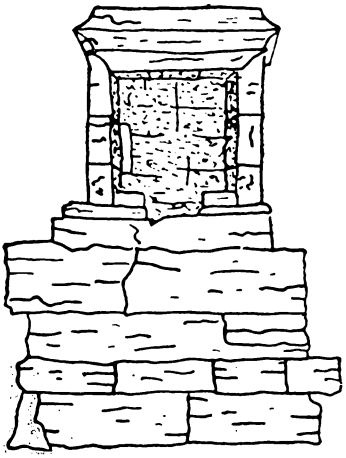

2. Koplytėlė iš Amrito

stovėjo ant egiptietiško karnizo apjuostos pakylos, kurios šono ilgis 5 m (pieš. 2). Priešais koplytėlę rastas dviejų kolonų pagrindas prie jos rytinės ir vakarinės sienos. Amrito šventyklą pagal visokeriopus požymius galima datuoti V amžiumi pr. m. e.

Kiek vėlesnė yra kulto vietovė Ain el-Hajate, kurią aprašė E. Renanas. Ten buvo tvenkinys, iš šonų apaugęs švendrėmis, ir dvi viena priešais kitą stovinčios koplytėlės, to paties tipo, kaip ir Amrite. Viena iš jų, gerai išsilaikiusi, buvo visiškai panaši į Amrito koplytėlę ir turėjo karnizą, Egipto pavyzdžiu dekoruotą figūromis, kaitaliojant eilėmis su urėjais ir saulės diskais.

Kaip matome, iki šiol atrastose finikiečių šventyklose, nors ir blogai išsilaikiusiose, galima išskirti aptvertą plotą, aplink jį portikus ir vidury koplytėlę. Šio tipo šventovių įdomus patvirtinimas yra Biblo imperatoriaus Makrinaus laikų (217—218 m. e.) moneta, kuri aiškiai parodo jau tada buvus senovinę šventovę Bible (pieš. 3). Atrodo ji kaip *templum in antis* su laiptais prieš įėjimą, tačiau tai tik įėjimas į kolonados supamą šventąją vietovę su betilu viduryje. Terakotinis modelis iš Idaliono bei du Kipro šventovės atvaizdai aukso plokštelėje ir monetoje yra dar artimesni Amrito šventyklos modeliui. Idaliono šventovė buvo labiau išvystytos statybos, bet priešakyje buvo tokios pat kolonos, o viduryje — kulto objektas. Be to, tokio mažo sanktuariumo atvaizdas dažnai matyti stelose ir altoriuose, kurie randami finikiečių Vakarų kolonijose.

„Kalvos", kurias mini Biblija, buvo kitokio tipo šventyklos: jas sudarė tik stelos ir stulpai po atviru dangumi, paprastai aukštumose, kur, kaip buvo tikima, įsikūrusi dievybė. Taigi savaime aišku, jog nedaug iš tų „kalvų" galėjo išlikti, bet literatūriniuose šaltiniuose yra žinių, kad imperatorius Vespasianas, užkopęs į Karmelo kalną, norėdamas kreiptis į orakulą patarimo, radęs ten vien tik altorių atvirame plote. Jeigu kalbama apie tų sanktuariumų stelas ir stulpus, juos galima palyginti su bronzos epochos Biblo ir geležies epochos Hazoro paminklais Palestinoje, kaip ir su pavieniais vėlesniais egzemplioriais, rastais Vakaruose.

Pagaliau dar vienas sanktuariumo tipas, kurį mini Biblija, tai *tofet;* tiesa, kalbama ne apie pačią Finikiją, bet apie Jeruzalės apylinkes. Ten būdavo aukojami kūdikiai[3]. Taip pat ir šį kartą trūksta paliudijimų iš pa-

3. Makrinaus moneta

čios Finikijos teritorijos, bet nėra abejonės, kad tokie sanktuariumai ten egzistavo. Be biblinio pasakojimo, turime išsamią archeologinę dokumentaciją iš kolonijų Vakaruose. Kartaginoje, Susoje, Motijoje, Noroje, S. Antioke ir ant Monte Sirajo rasta didelių sakralinių vietovių liekanos ir urnos su sudegintais vaikų kaulais, kartais su paukščių ir kitų mažų žvėrelių, aukojamų vietoj žmonių, kaulais. Biblijoje minimos „aukos Molochui" ir tofetas (vieta, kur dievams buvo aukojami žmonės) prie Jeruzalės rodo, kad turime reikalą su kanaaniečių apeigomis, kurias praktikavo finikiečiai geležies epochoje.

Archeologija pateikia gausybę duomenų apie kapus uolose vertikalių šachtų pavidalo su kameromis apačioje. Taip atrodo kapai Akzive, kuriuos pastaruoju metu tyrinėjo italų-izraeliečių ekspedicija. Bible tuos pačius elementus (šachtą, koridorių ir kamerą) matome Ahiramo kape, kur atrastas garsusis sarkofagas. Persų epochos Sidono kapai atsiveria tiesiog vertikaliose šachtos sienose (pieš. 4), o panašūs kapinynai Kartaginoje liudija apie šio tipo visuotinumą. Kartais kapas esti tiesiog išduobtas uoloje ir iš viršaus uždengtas akmens konstrukcija, kaip pvz. Ešmunasaro antkapis Sidone ir daugelis senų Kartaginos antkapių. Taip pat persų epochoje Amrite randame požeminių kapų, viršum kurių atskirai stovi monolitinės

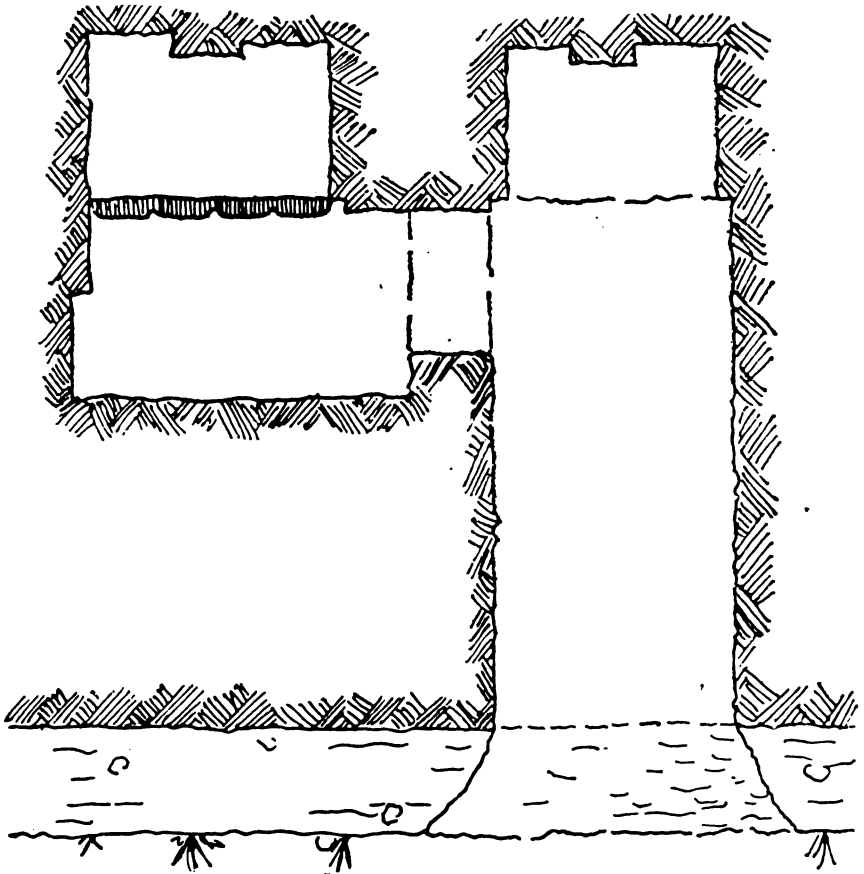

4. Šachtinis kapas Sidone

konstrukcijos, vadinamos *meghazil* (arabiškai „verpstė"). Viena iš jų turi pavidalą dviejų dalių cilindro, pastatyto ant pamato su liūtų skulptūromis ir užvožto kupolu (pieš. 5), kita yra nupiauto kūgio formos su uždėta penkiašone piramide, trečioji — ant keturkampio paaukštinimo stovi kaip piramidė.

Šių paminklų datos nėra tikros. Pirmasis gali būti kiek ankstesnis, negu persų laikų, tuo tarpu antras ir trečias greičiau atspindi graikų įtaką. Jų atitikmuo Vakaruose yra mauzoliejus Dugoje, Tunise.

Finikijoje taip pat, tikriausiai, buvo kapų, tiesiog iškaltų uolų sienose. Šiaip ar taip sužinome apie juos iš šiaurinės Afrikos.

Vertingas šaltinis pasaulietiško pobūdžio statiniams pažinti yra asirų paliudijimai, nors jie gana abstraktūs ir schematiški. Visi miestai buvo aptverti mūro sienomis, kurias tarsi vainikavo bokštai ir dantytos plokš-

tės: tipiškas pavyzdys yra Tiro atvaizdas, iškaltas ant bronzinių Salmanasaro III (859—824) vartų Balavate. Ir vėlesniuose Sanheribo (705—681) bareljefuose už sienų matome namus. Krinta į akis sienų dantytos plokštės ir kolonos, stovinčios abipus namų durų, panašiai kaip Saliamono šventovėje. Kiti Sanheribo bareljefai vaizduoja miesto, tikriausiai finikiečių, užkariavimą: anapus sienų aiškiai matome dviaukščius namus, kurių viršutinis aukštas siauresnis už apatinį (pieš. 6). Krinta į akis langai nedidelėse palmės kamieno pavidalo kolonose. Tokie langai dažnai vaizduojami dramblio kaulo dirbiniuose. 1962 m. Ramat Rahelyje buvo atrasti tokių kolonų originalai. Savo ruožtu tai paliudija Sidono moneta iš IV a. pr. m. e., kurioje pavaizduotos dantytos miesto sienų plokštės ir bokštai. Ankstesnius duomenis patvirtina ir Strabono žinutė[4], pagal kurią Tiro ir Arado miestai buvę daugiaaukščiai, o Tire namai net aukštesni, negu Romoje. Papildomos informacijos teikia Vakarai: anot Apiano[5], Kartaginos namai tarp forumo ir tvirtovės buvę ne mažiau kaip šešių aukštų.

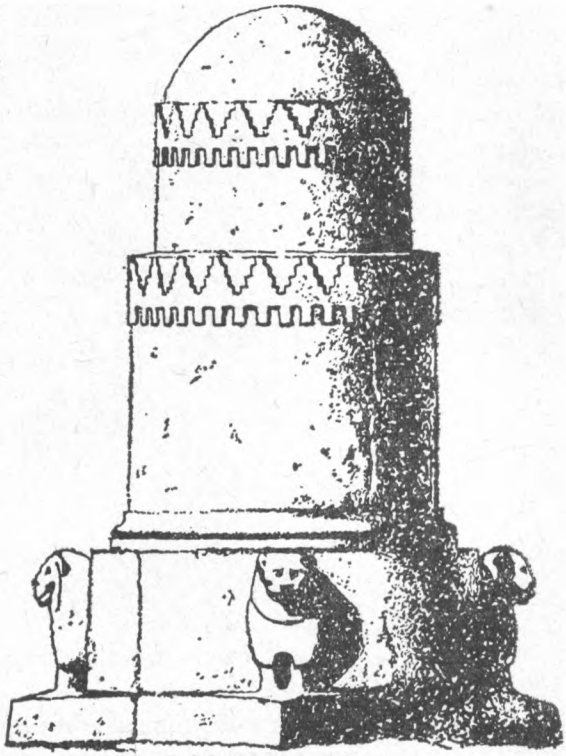

5. Meghazilas Amrite

Finikiečių statybininkai buvę ypatingi užtvankų ir tiltų konstrukcijos meistrai. Tam reikalui naudodavę didelius natūralios uolos blokus. Užtvankų liekanos Arade, Sidone ir Tire (pastarąsias atrado A. Puadebaras) leidžia gerai įsivaizduoti tas konstrukcijas. Taip pat verti dėmesio dirbtiniai uostų baseinai *(cothon)*, iki šiol atrasti tik kolonijose, būtent Kartaginoje ir Motijoje. Motijoje kanalas, ne mažiau kaip 7 m pločio, vedė į stačiakampį baseiną 51×37 m dydžio, kuriame nedideli laivai galėjo saugiai stovėti ir, reikalui esant, būti remontuojami.

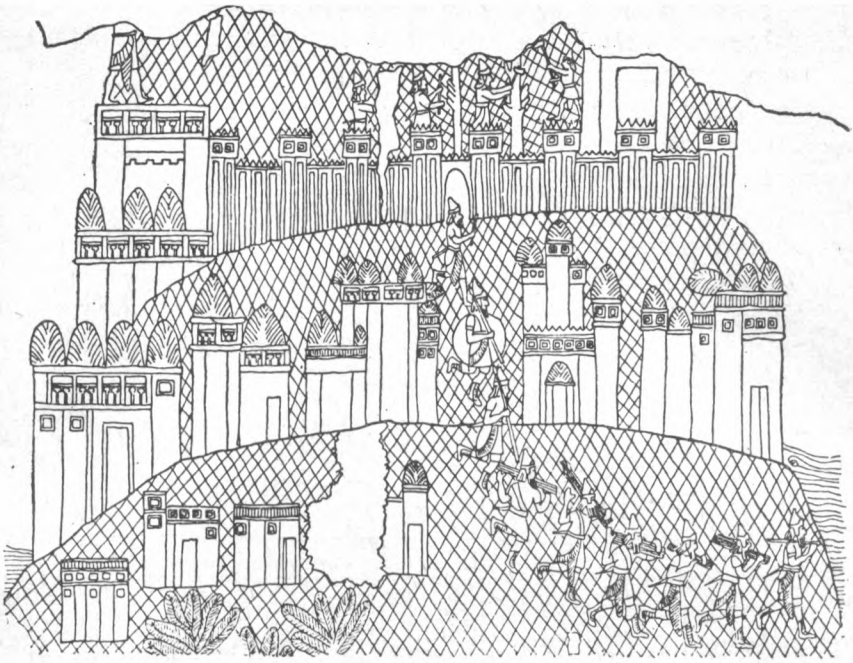

6. Finikiečių miestas, pagal Sanheribo reljefus

Skulptūra.— Seniausias monumentaliosios akmens skulptūros fragmentas yra žmogaus torsas iš Sarafando, senovinės Sareptos, tikriausiai siekiąs VI arba V amžių pr. m. e. Jis vaizduoja beveik nuogą vyriškį, prisidengusį rauktu sijonėliu su juosta, iš priekio papuošta dviem didžiuliais urėjais. Išliko tik vienas kelis, gana grakščiai modeliuotas. Ant krūtinės matome ilgą vėrinį iš pailgų karoliukų ir su pakabučiu, vaizduojančiu žemyn apverstą mėnulio piautuvą ir saulės diską. Skulptūra, tikriausiai, vaizduoja valdovą, o, gal būt, net dievą. Daugybė skulptūrų fragmentų, kaip galvos arba vyrų kūnai, apvilkti liūtų kailiais ir siauromis tunikomis, yra kilę iš Amrito, bet, atrodo, kiek vėlesni — IV arba III amžiaus. Pagaliau keli mažų skulptūrėlių iš kalcito fragmentai pastaruoju metu rasti Tel Sukve, jų tarpe liūto fragmentas iš VI amžiaus.

Geriau, negu akmeninės skulptūros, yra išlikę smulkiosios plastikos bronziniai paminklai, nors jų ne tiek daug, kaip ankstesnėje epochoje. Tačiau reikia pabrėžti, kad tie paminklai, nors, be abejonės, siriški, nebūtinai buvo iš Finikijos. Moters figūrėlė su plokščiu, apskritu galvos apdangalu, trumpu vėriniu, ilga kasa, krintančia ant pečių, ir dviem trumpesnėmis kasytėmis abipus galvos, vilkinti ilgu perjuostu drabužiu, buvo nupirkta Alepe ir šiandien saugoma Asmoleano muziejuje. Ji datuojama

VIII ar VII amžiumi (nuotr. 3). Taip pat Alepe įgyta kita bronzinė figūrėlė, vaizduojanti moterį, vilkinčią suknele su trim eilėm rauktinukų, tikriausiai, yra iš IX amžiaus (nuotr. 4). Trečia skulptūrėlė, vaizduojanti moterį, taip pat ilgu drabužiu, tik šį kartą sėdinčią, rasta Balbeke ir priklauso IX arba VIII amžiui (nuotr. 5). Bronzines vyriškių statulėles iš tos epochos nelengva atskirti nuo daugybės paminklų, reprezentuojančių seniausius laikus. Atrodo iš IX ar VIII amžiaus yra stabas su žema kūgio formos kepure, sėdintis soste, papuoštame iš šonų liūtų figūromis, ir rankoje laikantis vazą (nuotr. 6). Visos tos statulėlės labai primityvios, šiurkščių veido bruožų, net sąmoningai deformuotų. Jos atspindi arba tautos stilių, arba pagaliau su juo susijusį polinkį šmaikščiam įžvalgumui, nesutampančiam su stereotipiniu žvilgsniu. Tokiu požiūriu aptariamoji bronza atspindi individualius bruožus, net ir siejant su ankstesne vietine tradicija.

Pereidami prie akmens bareljefų, visų pirma aptarsime nedidelį paminklą, bet turintį didelę reikšmę vėlesnio punų meno raidai, būtent Sidono koplytėlę, kuri yra sumažinta jau mums pažįstamo statinio Amrite kopija. Daug panašių bareljefų aptinkame vėliau Kartaginoje ir apskritai Vakaruose (nuotr. 11). Ant pamato, kurį juosia egiptietiškas karnizas, tarp dviejų plokščių piliastrų padaryta niša. Nišoje dvi žvėrelių figūros, panašios į sfinksus, stovi frontu ir laiko sostą. Aukščiau matome sparnuotą saulės diską ir eilę didelių urėjų su diskais viršum galvų. N. Žironas, kuris paskelbė apie tą paminklą, teigia, kad Sidone yra dar mažesnių ir didesnių panašių koplytėlių fragmentų; vadinasi, šis bareljefų tipas buvo gana paplitęs ir atsirado, tikriausiai, dar prieš pradedant sklisti graikų įtakai. Kitas pavyzdys ankstyvojo prototipo paminklų, plačiai žinomų Vakaruose, yra stačiakampė stela iš Bordž eš-Šemalio, kurią paskelbė M. Šehabas (nuotr. 7). Ant aukštos pakylos, nišoje, du lengvai viršuje sutvirtinti betilai. Aukščiau, egiptietiškame karnize, matome diską ir mėnulio piautuvą, o viršum jų — eilę urėjų. Taip pat ir šiuo atveju paminklo data, atrodo, yra prieš graikų įtakos pradžią.

Seniausia atrasta stela yra iš Amrito ir vaizduoja figūrą, stovinčią ant liūto (nuotr. 8): vyriškis dėvi kažką panašaus į baltąją Aukštutinio Egipto karūną, iš priekio papuoštą urėjumi, o užpakalyje — kutu, vilki tipišku egiptietišku sijonėliu. Iškeltoje dešinėje rankoje turi kuoką, o nuleista kairiąja laiko už užpakalinių kojų nutvėręs jauną liūtuką. Suapvalintą stelos viršų puošia diskas su dideliais nuleistais sparnais, po kuriais matome diską, sujungtą su mėnulio piautuvu į viršų atsuktais ragais. Liūtas, ant kurio stovi toji figūra, žengia per kalnus, simboliškai atvaizduotus asirišku būdu. Reljefas ypač įdomus, nes pakartoja senovinę Ugarito bronzos epochos schemą, pažįstamą iš stelų, vaizduojančių dievą

su žaibu, tik jautį čia pakeitė liūtas, o žaibą — mažas liūtukas, kurį dievas laiko už užpakalinių kojų. Tos detalės greičiau kreipia mus Anatolijos link, bet vis dėlto egiptiečių įtaka čia kur kas ryškesnė, negu kituose paminkluose. Stela priklauso laikotarpiui tarp IX ir VI amžiaus, greičiausia arčiau pirmosios datos.

Neaiški data kitos įdomios stelos, kurią atrado italų-izraeliečių ekspedicija Akzive (nuotr. 10). Vaizduoja ji koplytėlę su keliais gilumon nueinančiais rėmais, kurių viduryje suprastintai atvaizduotas vadinamasis „stabas-butelis", iki šiol pažįstamas tik iš puniškų paminklų. Tai leidžia suvokti šio pagrindinio ikonografinio motyvo Vakaruose finikietišką prototipą.

Persų epochai priklauso Jehaumilko stela. Jos apatinėje dalyje esąs įrašas įamžina karaliaus atliktą restauravimo darbą ir išvardija daiktus, jo paaukotus Biblo šventovei (nuotr. 9). Viršutinėje stelos dalyje panašūs dekoratyviniai elementai, kaip ir Amrito steloje: saulės diskas ir dideli išskleisti sparnai. Kiek žemiau pavaizduotas karalius su taure rankoje, stovintis priešais deivę, sėdinčią soste. Ant karaliaus galvos žemas apvalus apdangalas, būdingas persų epochai, ilgi plaukai ir barzda, drabužiai siekia pėdas, ant pečių plati skraistė. Deivė sėdi kubo pavidalo soste su žema atkalte, kojas padėjusi ant pakojės, apsivilkusi ilgu aptemptu drabužiu, ant galvos — Egipto deivės Hatoros emblema — diskas su ragais, kairėje rankoje laiko aukštą papiruso stiebo pavidalo skeptrą, dešinę iškėlusi priešais save. Egipto įtaka čia matyti dar ryškiau, negu ankstesniuose bareljefuose.

Hatoros ikonografijos elementai kartojasi keliuose fragmentuose bareljefų, kuriuos S. Ronsevalis vadina helenistiniais, tačiau, atsižvelgiant į Diuso nuomonę, juos greičiau reikėtų priskirti persų epochai. Pirmasis iš jų, rastas 1913 m. Tir Dibe, vaizduoja moters biustą su krintančiomis plaukų garbanomis, su disku ir ragais ant galvos ir urėjumi ant kaktos, su papiruso stiebu rankoje. Figūra pasukta dešinėn (nuotr. 13). Kitas fragmentas, vėliau rastas toje pačioje vietovėje, labai panašus, tik skiriasi tuo, kad moteris pasisukusi į kairę. Ronsevalis taip pat paskelbė aprašymą reljefo, vaizduojančio moterį su ilga suknele, pasisukusią į kairę, neturinčią emblemų ant galvos, bet laikančią lotoso žiedą. Atrodo, jog tai ankstesnio tipo variantas. Pagaliau figūra moters, kuri sėdi soste su aukšta atkalte ir su liūtais iš abiejų šonų, ant galvos užsidėjusi nedidelę apvalią tiarą, rankoje laikanti lotoso ir papiruso žiedus,— atrodo, baigia tos epochos bareljefų stelose seriją.

Žinome ir kitokių reljefų akmenyje, bet jau ne stelose. Jie ypač įdomūs tuo, kad kartoja motyvus, pažįstamus iš dramblio kaulo dirbinių ir iš me-

talinių taurių. VIII ar VII amžiaus alebastrinis bareljefas iš Arado vaizduoja stačiakampę, pilną palmečių plokštumą, kurią aprėmina stilizuotų bangų ornamentas. Žemiau, taip pat stačiakampiame plote, matote sparnuotą sfinksą, sėdintį ant žemos pakylos (nuotr. 12). Verta dėmesio ypatinga palmečių forma, pasikartojanti kituose radiniuose: jas sudaro į vidų lenktos voliutos ir keturi vertikalūs elementai viduryje. Ant sfinkso galvos dviguba egiptietiška karūna, beje, ir pakyla primena egiptietiškas formas.

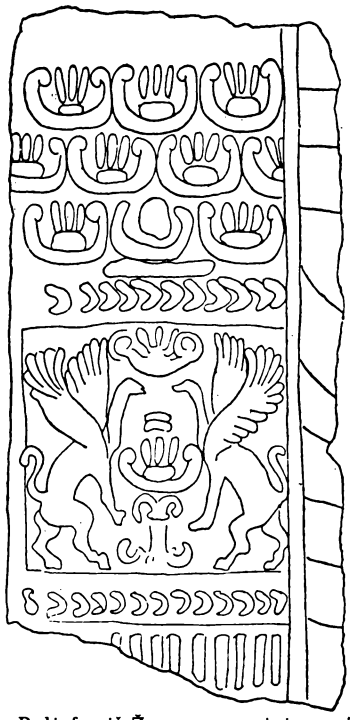

7. Reljefas iš Ženevos muziejaus

Jau sakėme, jog palmetės kartojasi ir kituose bareljefuose. Vienas iš tokių bareljefų, saugomas Ženevos muziejuje, vidurinėje plokštumoje vaizduoja stilizuotą augalą, kurį, be kita ko, sudaro dvi palmetės; tą augalą saugo du ant užpakalinių kojų pasistiepę sparnuoti grifai (pieš. 7). Dekoratyvinės žuvies stuburkaulio motyvų juostos plokštumos apačioje ir viršuje atskiria kompoziciją nuo ornamentinių plokštumų, iš kurių tik viršutinė išlikusi visa; ją puošia kelios eilės palmečių. Kitas reljefas iš Arado tą pačią sceną vaizduoja plokštumos viduryje. Čia trūksta apatinio dekoravimo, tuo tarpu viršutinėje dalyje vėl pasikartoja palmečių motyvas, atskirtas banguoto ornamento juostos. Palmetes matome pagaliau ir bareljefo, rasto Adlune prie Tiro, fragmento vertikalios juostos dešinėje pusėje. Jis vaizdavo sėdinčią dievybę. Išliko galva sfinkso, puošiančio sosto šoną, taip pat kelis ir viena ranka, laikanti skeptrą. Priešais dievybę stovi smilkytuvas (nuotr. 14).

Sosto su sfinksais iš šonų motyvas taip pat yra senas, nors Finikijoje rasti pavyzdžiai paprastai priklauso vėlesniems laikams. Tačiau įdomus soste sėdinčios deivės paveikslas, rastas vietovėje Fi, į pietus nuo Tripolio, greičiausiai iš persų epochos, kaip mano Diuso, o ne helenistinių laikų, kaip teigia Ronsevalis. Sosto atkaltė aukšta, o priešais jį stovi pakojė, į kurią remiasi deivės kojos. Ant jos galvos matome saulės diską su deivės Hatoros ragais. Viena ranka atremta į kelį, dengiamą ilgo drabužio, kita ranka ištiesta į kitą figūrą, stovinčią maldininko poza priešais sostą. Vaizdo viduryje, viršutinėje dalyje, matyti saulės diskas ir mėnulio piautuvas.

Įdomus cokolio dekoravimas: du jaučiai, stovintys iš abiejų šventojo augalo šonų.

Finikijai ir jos kolonijoms būdingi, nors svetimos kilmės, sarkofagų bareljefai. Seniausias, matyt, yra XIII—XII amžiaus Ahiramo sarkofagas su įrašu iš X amžiaus (nuotr. 1). Statmenos formos sarkofagas padėtas ant gulinčių liūtų, kurių kūnai pavaizduoti sarkofago šonų reljefuose, tuo tarpu galvų pilnos skulptūros — sarkofago galuose. Abiejuose sarkofago šonuose matome figūrines scenas, virš kurių aplinkui eina ištisas lotoso puokščių ir žiedų, nukarusių žemyn, frizas. Šonuose pavaizduotos eisenų scenos: vienoje pusėje valdovas, kitų nuomone, dievas, su nuvytusiu lotoso žiedu rankoje, sėdi soste, kurį puošia sparnuoti sfinksai ir kuris stovi priešais puotai paruoštą stalą; link jo eina šešios figūros, nešančios dovanas ar besimeldžiančios. Kitame sarkofago šone tokios pat aštuonios figūros, tuo tarpu galuose matome po keturias moteris, kurios mušasi į krūtinę ir raunasi nuo galvos plaukus. Ant sarkofago ilsisi du liūtai, iškalti bareljefu, o pilnos jų galvų akmeninės skulptūros išsikišusios sarkofago galuose. Liūtų kūnai pavaizduoti išilgai antvožo, ant kurio šonų yra po dvi figūras, laikančias lotoso žiedus, vieną gyvą, kitą nuvytusį. Apibendrinant galima pasakyti, kad aukų atnašavimo scena siejasi su antrojo tūkstantmečio sirų ikonografija, kurią reprezentuoja, pavyzdžiui, garsi kaulo plokštė iš Megido, tačiau dekoravimo visuma, ypač jos pritaikymas sarkofagui, daro šį paminklą originalų.

Po Ahiramo sarkofago vėliau tokių radinių tėra iš V amžiaus, nes taip reikėtų datuoti Tabnito ir jo sūnaus Ešmunasaro sarkofagus (nuotr. 2). Padaryti iš juodojo bazalto, abu jie visiškai egiptietiško tipo ir tikriausiai buvo importuoti. Tabnito sarkofagas, tarp kita ko, buvo pakartotinai panaudotas, nes tai liudija ieroglifų įrašas, kuris mini pirmojo savininko vardą. Drauge su tais dviem sarkofagais rastas dar trečias, kuriame buvo moters griaučiai, nebaigtas ir, gal būt, sąmoningai aptrupintas.

Vėlesniais laikais, V ir IV amžiuje, sarkofagų gamyba buvo gerokai išplėsta. Daugiausia jų buvo Sidone, kur paskutinieji atradimai dar padidino seniai žinomų paminklų skaičių, bet žinome taip pat egzempliorių ir iš kitų vietovių, ne tik Rytuose, bet ir Vakaruose. Sarkofagų tyrinėjimą pradėjo E. Kukanas, remdamasis Sidono pavyzdžiais: juose, iš vienos pusės, galima matyti ryškią Egipto įtaką, iš kitos pusės, didesnę graikų įtaką, vaizduojant ir puošiant galvas, kurios ištisai figūruoja ant sarkofagų. Atsižvelgdami į jų priklausomybę graikų meno poveikio sričiai, tų paminklų čia neaptarinėsime. Tačiau reikia pabrėžti, kad graikų įtaka nebūtinai yra Aleksandro nukariavimų rezultatas, nes tikrai aplenkia juos keliasdešimčia metų.

Dramblio kaulo raižiniai.— Dėl priežasčių, apie kurias kalbėjome, finikiečių meninė kūryba vystėsi daugiausia nedidelių formų pavidalu. Paminklų kilmę apibūdinti galima tik remiantis kritiška analize, nes iš tikrųjų visi buvo atrasti ne finikiečių teritorijoje.

Smulkiosios plastikos srityje svarbiausią grupę sudaro dramblio kaulo bareljefai. Dauguma jų buvo rasta Nimrude, Samarijoje, Zendžirli, Arslan Taše ir Chorsabade, kai kuriose šalyse, gerokai nuo Finikijos nutolusiose: Samos, Kretos salose, Jalise, Rodo saloje, Bernardinų kapinyne Prenestėje (Italijoje). Pačios Finikijos teritorijoje, Sidone, rasta tik keletas pavyzdžių. Daugelyje bareljefų yra finikietiški įrašai, kurie nusako bent kai kurių kompleksų kilmę.

Yra pagrįsta nuomonė, jog šios rūšies dirbinių paplitimas daugelyje Sirijos ir Palestinos vietų, taip pat Vidužemio jūros baseine susijęs su jūrine finikiečių ekspansija ir būdinga jiems meninių daiktų prekyba. Tuo tarpu Asirijoje tie bareljefai atsirado kaip karo grobis arba buvo finikiečių amatininkų, įdarbintų rūmuose, vietoje padaryti.

Dramblio kaulo raižinių Sirijos—Palestinos žemėje atsiranda keletas amžių prieš finikiečių epochą. Vėlesniojo bronzos laikotarpio, t. y. nuo XVI amžiaus pr. m. e., dramblio kaulo bareljefų atsiranda Alalache, Ugarite, Bible, Megide, Lachiše ir kitose vietovėse. Tačiau šios rūšies dirbinių išsivystymas datuojamas, be abejonės, tik finikiečių epochos pradžia, vadinasi, geležies epocha, ypač nuo IX iki VIII amžiaus. Bareljefai turėjo dekoratyvinę paskirtį, jie puošė kulto arba karaliui priklausančius daiktus: altorius, smilkytuvus, sostus, taburetes, lovas, stalus ir kitus baldus. Remiantis bibliniais teiginiais apie Saliamono šventovę ir apie Achabo „namus iš dramblio kaulo"[6], galima manyti, jog bareljefai puošė taip pat šventovių ir rūmų sienas, bet tokiai išvadai stinga duomenų. Už labai kruopščią ir išsamią studiją apie bareljefus iš dramblio kaulo mes turim būti dėkingi R. D. Barnetui, kuris iš gausios medžiagos, rastos Nimrude, išskyrė „finikietiškąją grupę", taip pat grupę, kurios svarbiausius stilistinius bruožus laiko siriškais, t. y. susijusiais su aramėjų centrais, išsidėsčiusiais krašto gilumoje. Be to, yra dar viena bareljefų grupė, kurią tematikos ir motyvų kilmės atžvilgiu galima pavadinti asiriška, net jei gamintojai buvo ne asirai.

Pateiksime čia tikslią Barneto išvadą, pridurdami tik keletą bendrų savo pastabų. Pradėsime nuo bareljefų iš Nimrudo, kurie dalomi į dvi grupes, vadinamas jų atradėjų vardais —„Lajardo grupė" iš šiaurės vakarų rūmų ir „Lofteso grupė" iš pietryčių rūmų.

Lajardo grupės bareljefai laikomi grynai finikietiškais. Šiaurės vakarų rūmus, kuriems jie priklausė, pastatė Ašurnasirpalas II (883—859), bet

rastieji daiktai yra Sargono II (721—705) laikų. Žinoma, tai dar nereiškia, kad bareljefai padaryti tuo laikotarpiu; Sargonas II juos tada tik atsivežė į Asiriją. Nustatyti tikslesnę chronologiją Barnetui padėjo ieroglifinis įrašas viename iš fragmentų, kur *'iwbnre* gali reikšti vardą Ia'u-bi'di, Hamos karaliaus, kurį nugalėjo Sargonas mūšyje prie Karkaro. Daugumą Lajardo grupės bareljefų galima priskirti prie namų buities reikmenų, pagamintų tam karaliui ir Sargono pasiimtų, todėl jie priklauso VIII amžiaus pabaigai. Tos grupės kilmę visiškai patvirtina 1961 m. atrasti du dramblio kaulo bareljefai, iš kurių vienas mini Hamą, o kitas Laašą, antrąją karalystės sostinę. Dar daugiau, 1962 m. atrasti kiaukuto fragmentai su įrašu „Urchilina didysis karalius" hetitų ieroglifais (Urchilina buvo Hamos karalius, kurį nugalėjo Salmanasaras III apie 850 m.). Pagaliau danų ekspedicija Hamoje atkasė dramblio kaulo apdirbimo atliekų gabalus.

Daugelis bareljefų — stačiakampės plokštės su ne taip giliu ir kiek gilesniu reljefu; taip pat pasitaiko ažūrinių bareljefų ir pilnos raižybos. Randame tokių motyvų: du vaikinai, rišantys papiruso švendres; vaikinas, kuris laiko vienoje rankoje lotoso stiebą, o kitą iškėlęs kažką sveikina ar laimina (nuotr. 17), dvi sparnuotos deivės, laikančios lotoso žiedus, stovinčios abipus Horo, kuris sėdi ant lotoso žiedo; šventąjį medį saugo grifai, kurie stovi abipus medžio arba tupi ant jo šakų; juodas stulpas ir sfinksai; sparnuoti sfinksai (nuotr. 18); karvė su atgręžta galva į veršį, kuris ją žinda; moteris lange (nuotr. 16); dvi figūros, sėdinčios abipus herbo su įrašytu vardu (nuotr. 15); ožka arba elnias, geriantis vandenį ar skabantis žolę; žengiantis liūtas; liūtas, papiruso lauke ryjantis negrą.

Kaip matyti, šioje bareljefų grupėje vyrauja Egipto įtaka. Kai kuriais atvejais juose gali būti išlikusių religinės prasmės motyvų, kitais gi jie sutampa su finikiečių pasaulėžiūra arba sukurti dekoratyviniais tikslais. Ypatinga vieta skiriama „moters lange" motyvui. Barnetas, patyrinėjęs jo genezę, atpažino Astartos-Afroditės tipą, susijusį su mitu, kur taip pat iškyla Adonio tipo dievas, simbolizuojantis nekaltybės auką. Tokiu būdu turime reikalo su vietinės tradicijos motyvu, kurį klasikinėje epochoje tęs Afroditės *parakyptousa (Venus prospiciens)* kultas Salamine, Kipro saloje.

Ne visi bareljefai iš šiaurės vakarų rūmų yra to stiliaus, kurį Barnetas pavadino finikietišku. Kai kuriuose yra mesopotamiškų motyvų: stovinčios viena priešais kitą asiriškoje rikiuotėje figūros (nuotr. 21), kartais su sparnuotu saulės disku, arba žvėrys, stovintys abipus užrašo arba stilizuoto medžio.

27. Bronzinė vaza su geometriniais raštais, Nimrudas

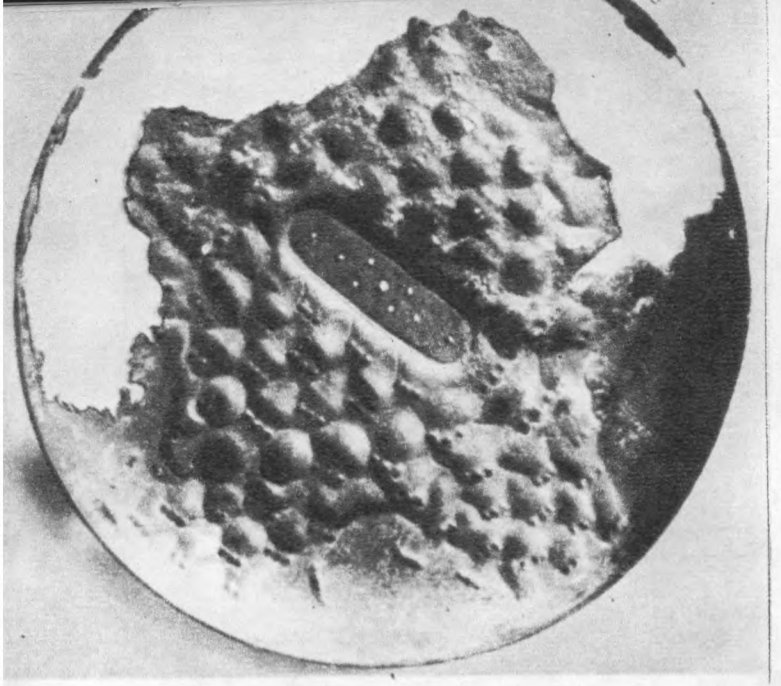

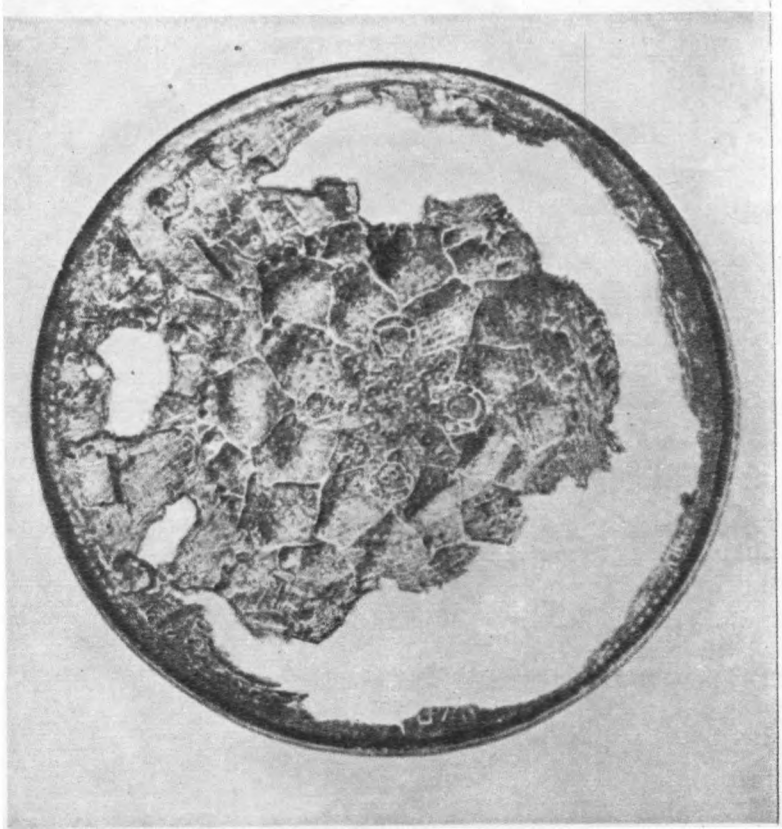

28. Bronzinė vaza su ožkomis, medžiais ir schematišku kalnų piešiniu, Nimrudas

29. Bronzinė vaza su žmonių figūromis ir schematišku kalnų piešiniu, Nimrudas

30. Terakotos statulėlė iš Akzivo

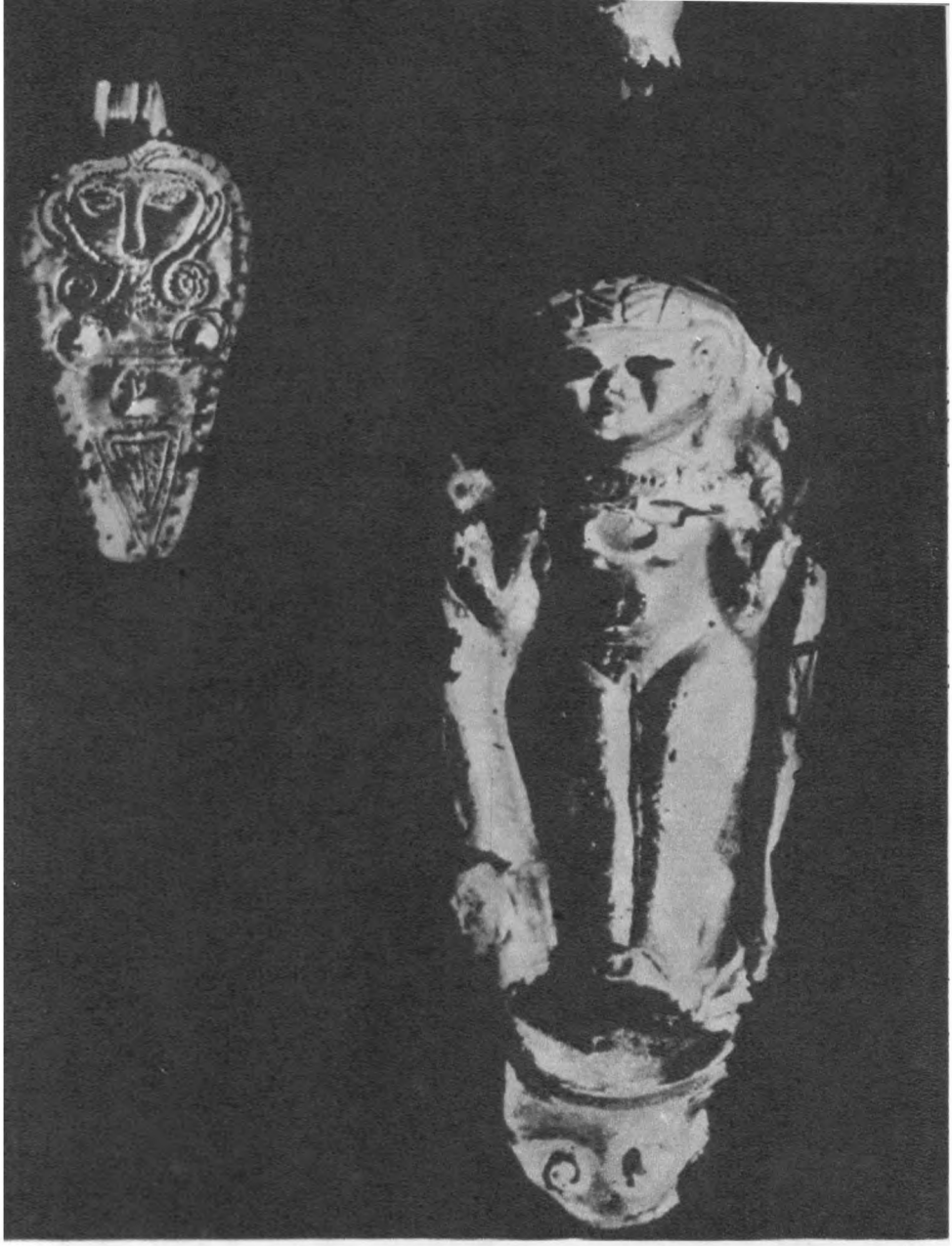

31. Antropomorfiškas indas iš Kipro

32. Auksiniai finikietiški pakabučiai

33. Protoeolinis kapitelis iš Galgojos
34. Bronzinis smilkytuvas iš Kurijono
35. Stela su stulpo pavidalo betilu, Kart

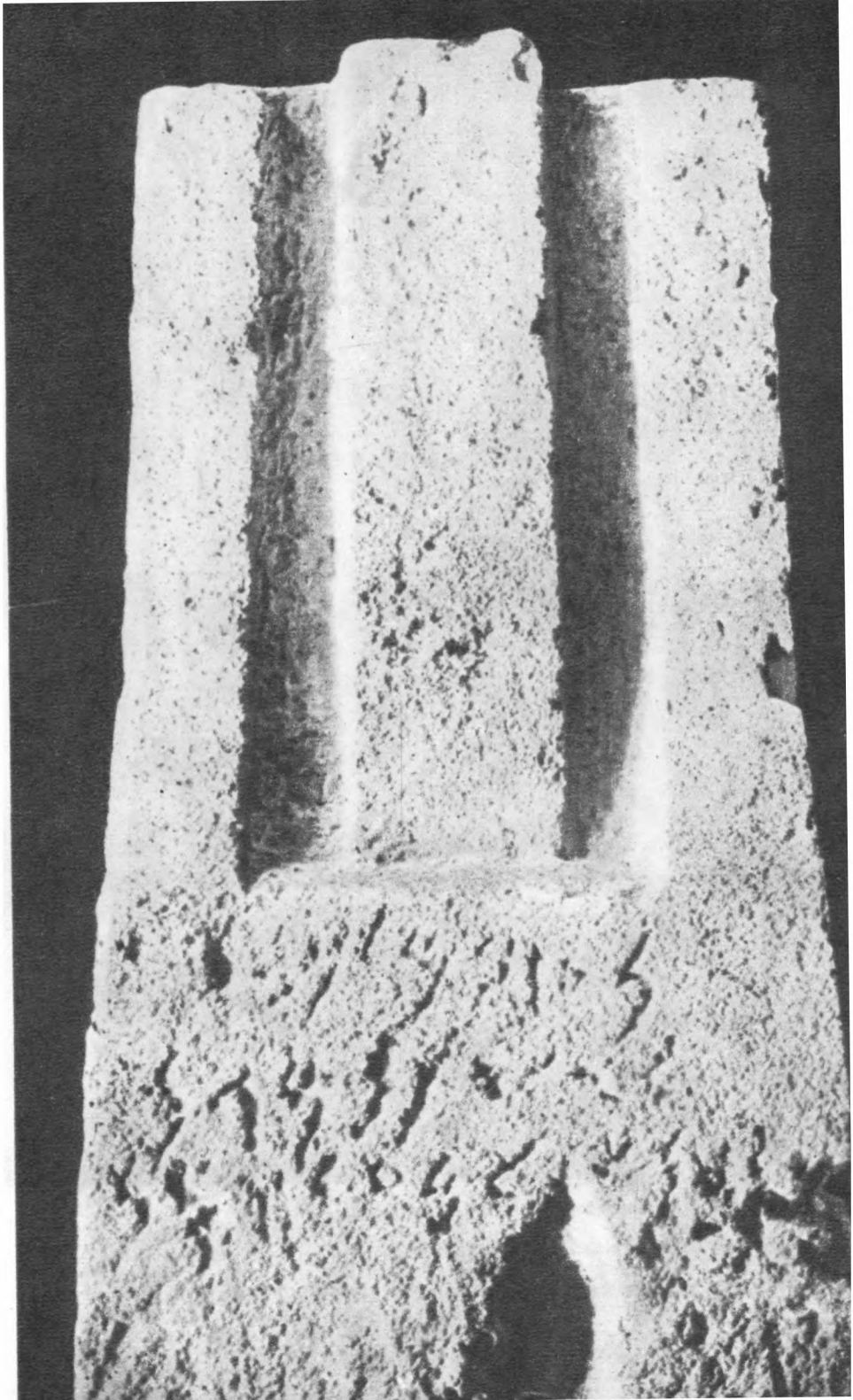

36. Stela su „Tanitės ženklu" bei kitais simboliais, Kartagina

37. Stela su žynio atvaizdu, Kartagina

38. Stela, puošta augalų ir dangaus kūnų motyvais, Kartagina

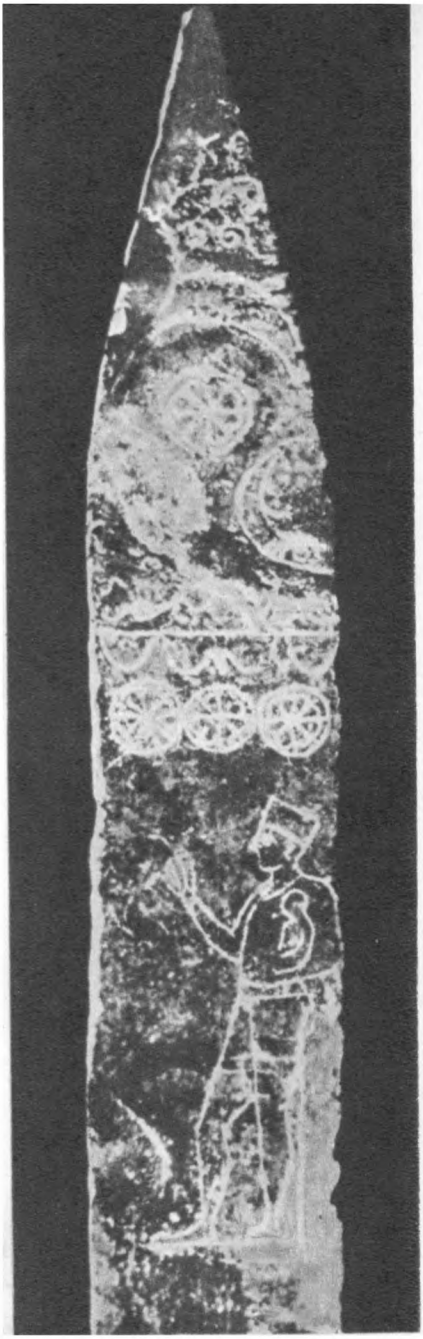

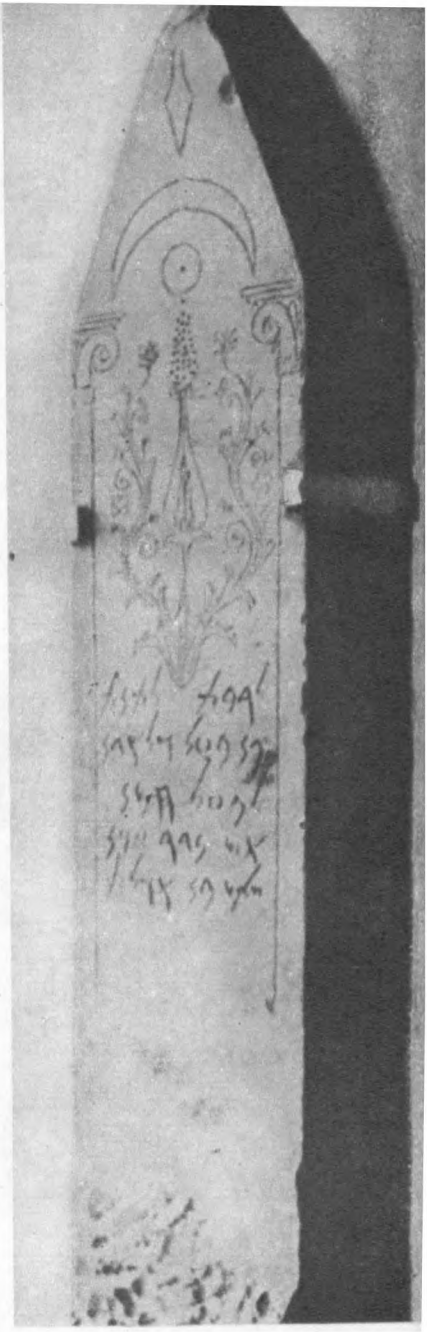

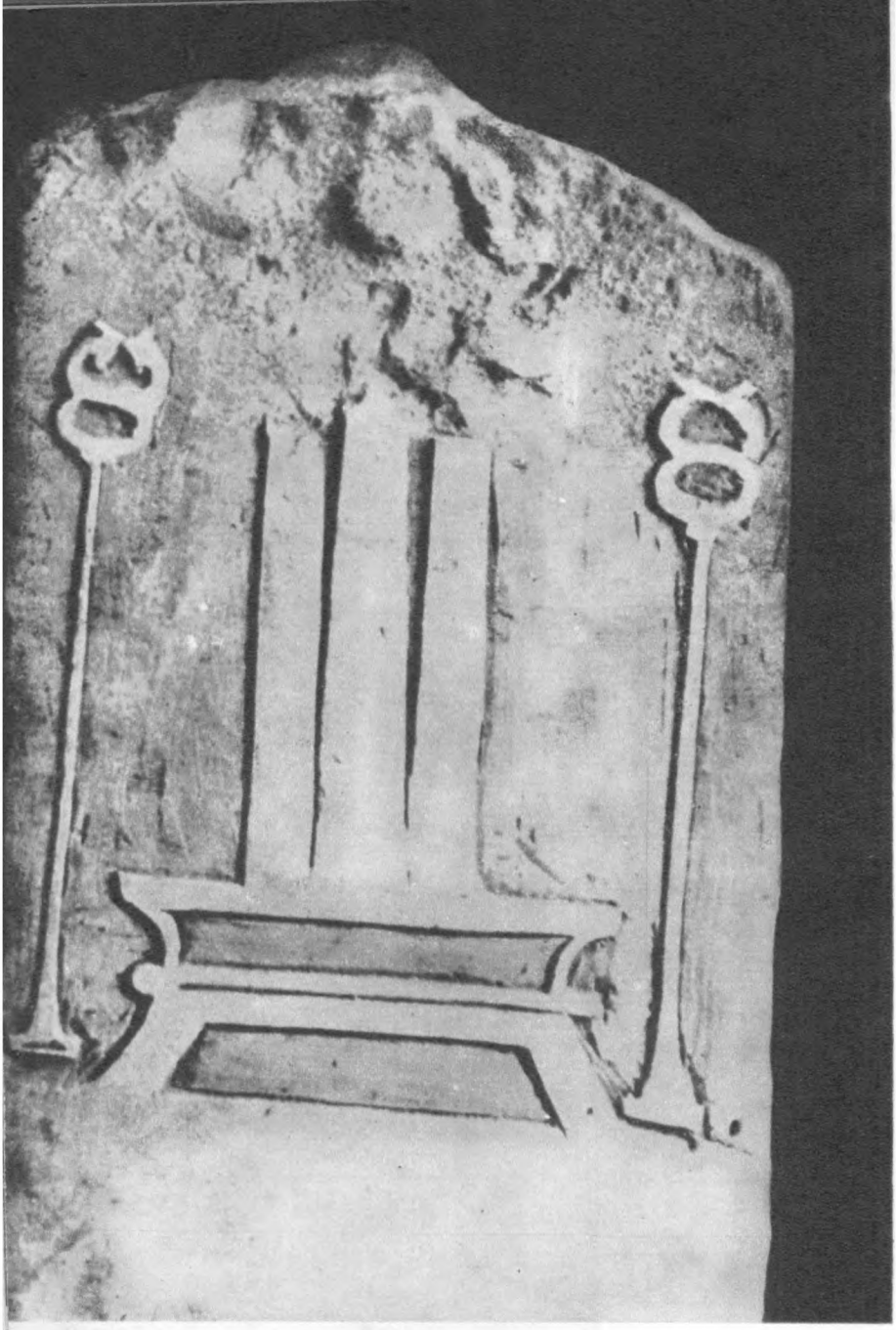

42. Stela su betilais ir kaducėjais, Susa

43. Stela su betilais ir kolonomis, Susa

44. Stela su žmogaus pavidalo „Tanitės ženklu", Konstantina

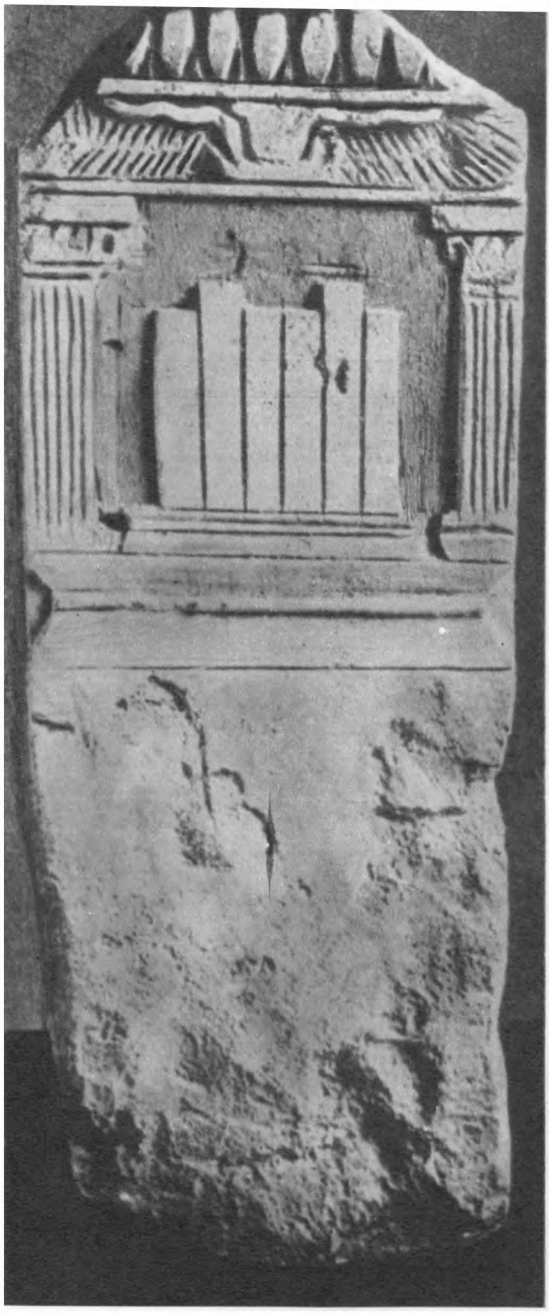

45. Stela su stabu-buteliu, Kartagina

46. Stelos iš Gorfo viršutinė dalis

47. Baalšileko sarkofagas, Kartagina

Lofteso grupė, kurią Barnetas pavadino siriška, yra glaudžiai susijusi su Finikija. Ją pažįstame iš Nimrudo, iš pietryčių rūmų, kuriuose buvo gyvenama tarp 824 ir 703 m. pr. m. e. Tie bareljefai, tikriausiai, atvežti iš kažkokios Sirijos vietovės, Barneto nuomone, taip pat iš Hamos. Iš tikrųjų tos vietovės sluoksnyje F rasta fragmentų, gana artimų Lofteso grupės bareljefams, o daugybė tos grupės panašumų su įvairiais paminklais iš Hamos apylinkių taip pat liudija apie jų giminingumą. Vieno bareljefo iš Nimrudo įrašas „Malkiramui" duoda, gal būt, ir tolesnių nurodymų. Barnetas mano, kad čia kalbama apie Edomo karalių Malki-ramu, kurį nugalėjo Sanheribas. Jei šis identifikavimas teisingas, visą grupę tenka datuoti VIII amžiaus pabaiga. Tačiau reikia priminti, kad, anot M. E. L. Malovano, šiaurės vakarų rūmai išsyk po Sargono mirties buvę sugriauti. Barnetas mano, jog bareljefai buvę iškalti Hamoje, dideliame šių meno dirbinių centre, Edomo karaliui Malkiramui. 720 m. Sargonui užkariavus Hamą, būtų buvęs sutrukdytas bareljefų perdavimas Edomo karaliui, o Asirijos karalius būtų paėmęs juos kaip karo grobį. Tokiu būdu abi grupės, Lajardo ir Lofteso, nors ir skirtingų stilių, būtų buvusios bendrai pagamintos Hamoje ir tuo pat metu atvežtos į Asiriją.

Lofteso grupę sudaro visų pirma fragmentai dėžučių, taurių bei kitų indų, šukų ir šepečių, tokių pat plokščių, kaip ir Lajardo grupėje. Tematikos požiūriu Barnetas išskyrė fragmentus, kurie neatspindi Egipto įtakos, vadinasi, tiktai siriškus ir tokius, kuriuose egiptiški bruožai leidžia suvokti finikietišką gamybą arba bent vietinio finikietiško stiliaus pėdsakus. Dažniausiai juose vaizduojama: žmonės, besigrumiantys su liūtais arba sfinksais; tikroviški arba fantastiški žvėrys, besigrumiantys tarpusavy (liūtai, jaučiai, grifai); moteriškos dievybės, apsirengusios arba nuogos, vaizduojamos frontaliai, kartais rankoje laikančios gėles arba liūtus; eisenos; sfinksai priešais šventąjį medį; pagaliau augalų motyvų — lapų ir rozečių — ornamentai.

Šios grupės bareljefai, anot Barneto, susiję su ikonografinio ir stilistinio vidurio Sirijos meno tradicijomis. Kaip pavyzdį galima palyginti sfinksų prie šventojo medžio motyvą, naudojamą abiejose grupėse: Lofteso grupėje išsyk matome didelę įvairovę, traktuojant motyvą ir išsaugojant tvirtus ryšius su iš kitur žinomais sirų meno motyvais. Barnetas Lofteso grupę laiko neabejotinai siriška, savo pagrindine menine tradicija atsiskiriančia nuo Lajardo grupės, neginčijamai finikietiškos.

Barneto klasifikaciją, kuri remiasi Nimrudo paminklais, patvirtina kiti dramblio kaulo bareljefai, atrasti vėliau Artimuosiuose Rytuose ir Vidužemio jūros baseine. Pradėsime nuo Arslan Tašo radinių, kurie sudaro vieningą grupę, artimą Lajardo grupei, ir tokiu būdu yra nauji

liudininkai kūrybos, laikomos finikietiška. Vieno iš tų bareljefų įrašas mini „mūsų viešpatį Hazaelą", kuris, atrodo, sutapatinamas su Damasko karaliumi, žinomu iš Biblijos ir iš Salmanasaro III (854—824) laikų asirų šaltinių. Vadinasi, šią bareljefų grupę finikiečių menininkai bus padarę Damasko karaliui apie IX amžiaus vidurį. Vėliau ji buvo atvežta į Asiriją ar kaip Bar Hadado (Hazaelo sūnaus) duoklės dalis Adadnirui (809—782), ar kaip Tiglatpilesaro III grobio dalis, nugalėjus Damaską 732 m. Pastarosios hipotezės naudai kalba faktas, kad Arslan Tašas (senovinis Chadatas) buvo asirų rezidencija, valdant Tiglatpilesarui III, o gal ir anksčiau.

Bareljefų iš Arslan Tašo tematika tokia: dvi, atrodo, moterų figūros su išskėstais sparnais, su dvigubom Aukštutinio ir Žemutinio Egipto karūnomis, laikančios lotoso žiedus, stovinčios abipus mažojo Horo, kuris sėdi ant lotoso žiedo; dvi panašios moterų figūros abipus stilizuoto augalo su voliutomis; du jaunuoliai su dvigubomis Egipto karūnomis, rišantys papirusą, kurio viršuje sėdinčios deivės Maatės figūrėlė (pieš. 8); du avinai, stovintys vienas priešais kitą abipus augalo su stilizuotomis voliutomis (pieš. 9); sparnuoti sfinksai, einantys arba sėdintys su frontaliai atvaizduotomis galvomis; aukotojų eisena, pirmykštiškai puošianti simbolinių motyvų frizą; moteris lange; ožka arba elnė su nuleista galva (nuotr. 19); karvė su galva, atgręžta į žindantį veršelį (nuotr. 20); palmečių frizai su šventaisiais augalais (nuotr. 23), su lotoso puokštėmis ir žiedais arba papirusu; papiruso žiedų ir puokščių pynės. Atskirai reikia paminėti dvi plokštes, turinčias ryškių siriškų bruožų: vienoje frontaliai atvaizduotas barzdotas vyras sukryžiuotomis ant pilvo rankomis, ilga tunika, o iš abiejų figūros pusių supinti stiebai; kitoje — barzdota figūra su ilgais garbiniais, trumpu sijonėliu, žengianti profiliuota baze, ant kurios jaučio atvaizdas.

Nors ir probėgšmais buvo iškelta problema apie tuos du bareljefus, kurie, tarp kita ko, nelabai tenutolsta nuo egiptietiško azijiečių vaizdavimo, bet akivaizdžiai matyti egiptietiška įtaka bareljefams iš Arslan Tašo, panašiai kaip ir jų gimininguma su Nimrudo grupe, kuri laikoma finikietiška. Taigi reikia manyti, kad Damasko karalius su užsakymais kreipėsi į finikiečių menininkus.

Panašiai darydavo ir Izraelio karaliai. Samarijoje Omrio (879—869) ir Achabo (869—850) rezidencijos griuvėsiuose rasta kompleksas dramblio kaulo bereljefų. Paminklų datavimo klausimas sukėlė nesutarimų: vieni tvirtino, kad tai IX amžius, kiti — jog VIII. Pirmąją hipotezę paremia analogija su Arslan Tašo grupe iš IX amžiaus, kai kuriuose fragmentuose iškaltų raidžių pavidalas ir biblinė pastaba apie Achabo „namus iš dramblio kaulo".

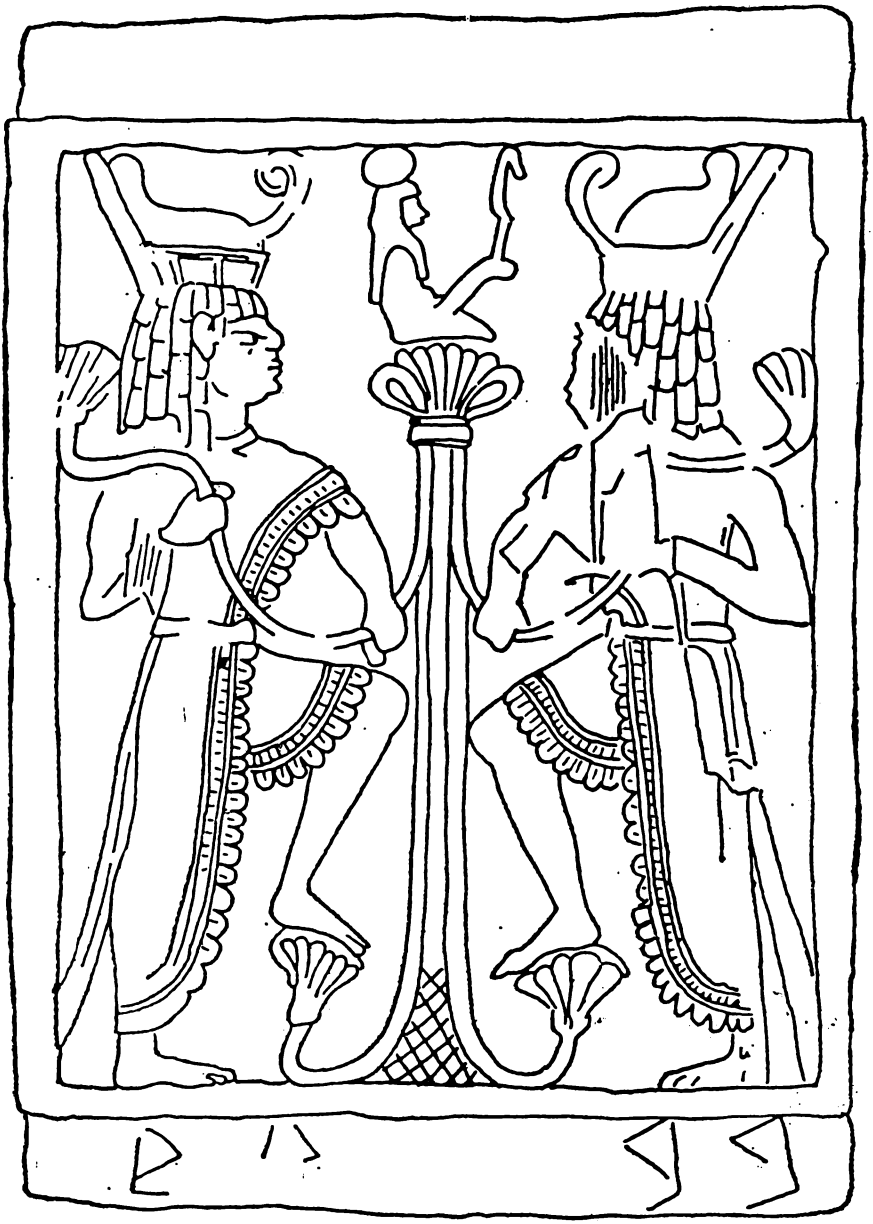

8. Dramblio kaulo bareljefas: jaunuoliai, rišantys papirusą, Arslan Tašas

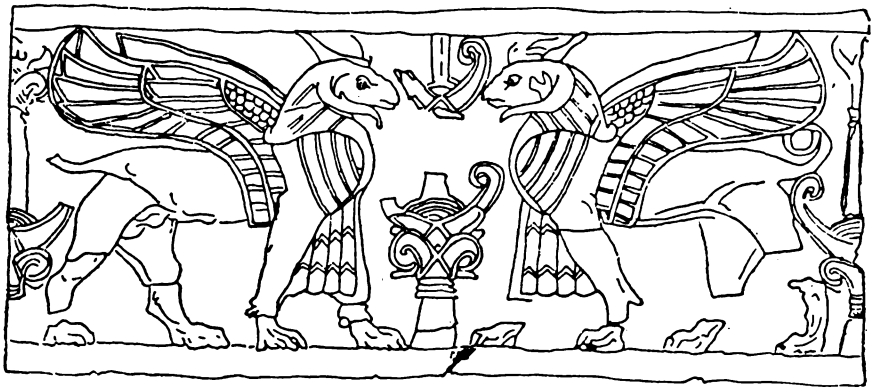

9. Dramblio kaulo bareljefas: du avinai vienas priešais kitą, Arslan Tašas

Kalbant apie tipus, tenka išskirti, kaip ir Lajardo grupėje, bareljefus plokštesnius arba gilesnius, ažūrinius arba pilnos raižybos. Motyvus randame tokius: Horas ant lotoso žiedo (nuotr. 22); dvi sparnuotos moterų figūros abipus juodojo stulpo su saulės diskais ant galvų ir lotoso žiedais rankose; egiptiško pobūdžio figūros tarp palmečių ir visokių simbolių (nuotr. 25); žengiantys sparnuoti sfinksai (nuotr. 24); sparnuoti avinai abipus šventojo medžio su stilizuotomis voliutomis; žvėrių grumtynių scenos (pieš. 10); mirtinai susipiovusios ožkos; frizas iš lotoso žiedų ir

10. Dramblio kaulo bareljefas: besigrumiantys žvėrys, Samarija

puokščių (pieš. 11); palmetės, uždėtos viena ant kitos; dideli palmės žiedai su užlenktais vainiklapiais ir platėjančiu stiebu; rozetės, pynės, geometriški raštai. Moters lange motyvų retai pasitaiko. Samarijos bareljefų ikonografija byloja apie visuotinę Egipto įtaką, panašiai kaip Lajardo grupės ir grupės iš Arslan Tašo ikonografija. Tie trys kompleksai yra svarbiausi kiekybės ir kokybės atžvilgiu.

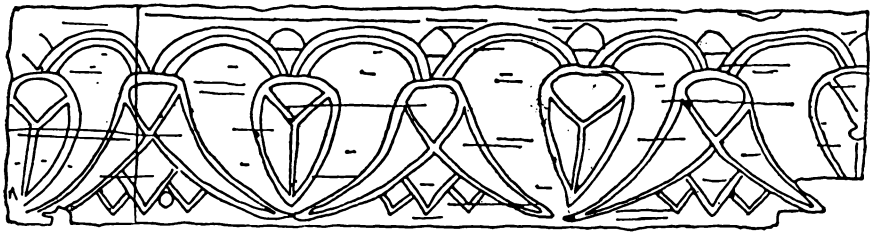

11. Dramblio kaulo bareljefas: frizas su lotoso žiedais, Samarija

Vaizdui papildyti dar aptarsime bareljefus iš Chorsabado, kurie taip pat atspindi finikietiškus bruožus. Priklausė jie Sargono II (721—705) rūmams. Vyraujantys motyvai: moteris lange, taip pat sparnuotos moterys abipus šventojo augalo; žengiantys sfinksai su frontaliai atgręžta galva, ornamentai iš lotoso stiebų ir žiedų. Priminsime dar keletą Ašuro bareljefų su besiganančio arba geriančio ožio motyvu. O Zendžirli bareljefai, priklausantys IX ar VIII amžiui, dažnai yra artimi grupei, kuri laikoma siriška. Atrodo, kad, turėdami platesnės dokumentacijos, tą patį galėtume pasakyti ir apie Tel Halafo bareljefus.

Bareljefų padalinimas į grupes ir finikietiškos bei siriškos serijos išskyrimas atrodo visiškai pagrįstas. Finikietiškoje serijoje Egipto įtaka vyrauja ne tik pasirenkant motyvus, bet taip pat juos apdorojant. Tiems bareljefams būdingas linearinis modeliavimas, priešingas raiškioms, erdvioms formoms, kilusioms iš siriškų tradicijų. Griežtai dekoratyvinis finikiečių dirbinių pobūdis sąlygojo antitezinių schemų paplitimą, net kartais religinio turinio motyvų išnykimą, tačiau, tikriausiai, ne tokiu laipsniu, kaip dažnai manoma. Nors motyvai vystėsi, kito ir netekdavo išraiškingumo, vis dėlto sunku patikėti, kad tokios figūros, kaip pavyzdžiui sfinksas arba Horas, būtų visiškai netekę savo religinio turinio.

Ryšium su tuo, kas anksčiau pasakyta, reikia pabrėžti, kad skirstymas į mokyklas kai kada remiasi nelabai tvirtu pagrindu. Iš samprotavimų apie bendrą Sirijos—Palestinos istorijos ir kultūros kryptį finikiečių epochoje išplaukia, kad Finikija buvo meno centras, šviečiantis kitiems kraštams. Vadinasi, lieka be atsakymo klausimas, kad, gal būt, mokyklų krašto gilumoje išsiskyrimas, nors ir plintant vietinei, sirų, įtakai, buvo tik antrinis reiškinys, turint galvoje dramblio kaulo bareljefų gamybos centrą, kokiu visad buvo pakrantė.

Metaliniai indai.— Kitas smulkiosios plastikos tipas, kurio pavyzdžių randame ne pačioje Finikijoje, bet vien tose šalyse, kurias pasiekdavo finikiečių įtaka, yra metaliniai indai iš bronzos, sidabro ir aukso su iškiliu dekoravimu. Šių indų gamyba susijusi su tradicija, užsimezgusia Uga-

rite, tačiau, kaip ir kaulo bareljefų atveju, šių dirbinių raida ir itin įvairių motyvų sudėtis priklauso jau geležies epochai. Tie indai buvo atrasti Asirijoje (Nimrudas), Kipro saloje, Graikijoje (Atėnai, Delfai, Olimpija), Kretos saloje ir Italijoje (Prenestė, Cerveteris, Saleras). Priklauso jie VIII ir VII amžiui, jų bendras bruožas yra dekoratyvinis egiptietiškos (dažniausiai), mesopotamiškos ir egėjiškos ikonografijos motyvų susiejimas. Kadangi radinių pačioje Finikijoje nėra, tai manoma, jog tų dirbinių gamybos vieta buvusi Kipras. Tačiau tam prieštarauja finikietiški įrašai: įrašas ant indo, rasto Bernardinų kapuose Prenestėje, buvo jau seniai žinomas, kitus neseniai identifikavo Barnetas, kuris šia tema ruošia plačią studiją. Griežtas egiptietiškų elementų vyravimas taip pat nurodo Finikiją, kaip pirminį gamybos centrą, nors tai nepaneigia galimybės, kad kai kurie indai galėjo būti padaryti Kipre. Taip pat reikia atminti, jog kai kurie iš Italijoje atrastų indų nutolsta nuo finikietiško stiliaus. Kaip ir daugelio orientalinio meno paminklų, neįmanoma tiksliau nustatyti jų pagaminimo datos ir vietos.

Pradėsime nuo vazų iš Nimrudo, kurias Lajardas rado taip pat šiaurės vakarų rūmuose, kaip ir dramblio kaulo bareljefus; daiktai iš tų rūmų priklauso Sargono II laikams, tai ir vazos negali būti daug vėlesnės. Jos, tikriausiai, padarytos dar VIII amžiuje.

Kiekvienas tų indų turi tokius bendrus bruožus: centre medalionas, dekoravimas klostosi koncentriškais ratais, motyvai geometriniai, šalia žmonių ir žvėrių figūros, ne tik dekoratyvinėse juostose, bet ir tarp jų. Paprasčiausių tipų tarpe atkreipia dėmesį vaza su dideliu medalionu; jį sudaro centrinė rozetė su trim ratais žiedinių kilpų, kuriuos vieną nuo kito skiria taškų eilės. Medalionas yra svarbiausia vazos dekoratyvinė dalis (nuotr. 27). Paprastesnių indų ornamentinius motyvus sudaro daugiausia geometrinių elementų eilės, kartais augalinių — palmetės, papiruso žiedai ir puokštės — arba žvėrinių — sparnuoti sfinksai, skarabėjai, fantastiški paukščiai, elniai ir ožkos. Puošmenų metopose matome ketursparnius skarabėjus, rozetes, Horo akis ir apskritus elementus.

Labiau komplikuotą tipą atstovauja vaza su medalionu, kurį sudaro kelios koncentrinės rozetės ir jas supanti žvaigždė, o tarp jos spindulių — kitos rozetės. Likusią vazos dalį užima koncentriniai frizai su žvėrių figūrų eilėmis; juos dalo iš centro spinduliškai einančios figūros su dviem veidais (pieš. 12).

Tarp labiau komplikuotų tipų dažni yra indai, kurių vidurinė dalis dekoruota geometriniu raštu, o kraštinę juostą sudaro didesni ir platėjantys žmonių bei žvėrių atvaizdai. Imsime keletą pavyzdžių: dubuo su kraštiniu frizu, vaizduojančiu du ožius vieną priešais kitą ir šventąjį medį

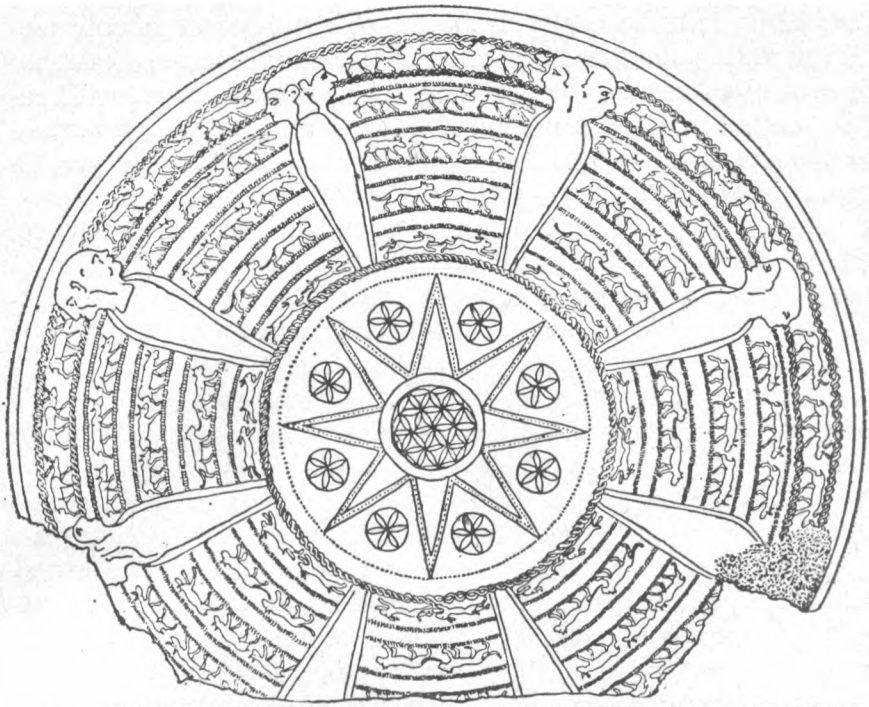

12. Bronzinis dubuo su medalionu ir koncentriniais frizais, Nimrudas

tarp jų (nuotr. 26); dubuo su kraštiniu frizu, vaizduojančiu du paukščius, plėšrūniškai ryjančius kiškį; kitame dubenyje matome koplytėles, kuriose stovi po du sparnuotus grifus su dvigubomis egiptiečių karūnomis iš abiejų pusių siauro stulpelio su sparnuotu skarabėjumi; kitas dubuo vaizduoja medžiotojus, kurie su ietimis veja liūtus; liūtų medžiojimas iš vežimo vaizduojamas išorinėje kito dubens pusėje, kur vežime stovįs šaulys atsigręžęs atgal (šis motyvas, kaip sakė Brestedas, atsiradęs Egipte, o iš ten per finikiečių meną patekęs į Asiriją).

Centrinio medaliono dekoravimas žmonių figūromis randamas dubenyje, kurio medalioną supa dvi koncentrinės juostos, puoštos žvėrių ir žmonių atvaizdais. Medalione matome sceną, tipišką Sirijos bei Anatolijos menui: dvi figūros, esančios viena priešais kitą, griebia tarp jų stovinčią figūrą su sukryžiuotomis rankomis ir muša ją per galvą. Tai labai įdomu, nes perėjimą prie dekoratyvinių indų be centrinio medaliono arba su deformuotu medalionu parodo dubuo, kurio viduryje keturi moterų veidai aplink lęšio pavidalo motyvą, apsuptą schematiškais kalnų piešiniais; aplink eilės figūrų, atrodo, dievų, kurių neskiria, kaip kitais panašiais atvejais, tipiška dekoratyvinė juosta (nuotr. 29).

Pagaliau seriją indų be centrinio medaliono arba su deformuotu medalionu, kurių visas paviršius dekoruotas, reprezentuoja vaza su ovaliniu lęšio formos motyvu viduryje, aplink kurį schematiškai pavaizduoti kauburėliai, sudėlioti žvaigždės pavidalu. Ant jų negiliu reljefu atvaizduotos ožkos ir medžiai (nuotr. 28). Kitą indą, neturintį centrinio motyvo, ištisai dengia besikaunančių liūtų ir grifų piešinys.

Kipro saloje rasti indai tapo objektu išsamios studijos E. Gjerstedo, kuris suskirstė juos grupėmis pagal tam tikrus laikotarpius. Čia atkreipiame dėmesį į indus, kuriuos Gjerstedas apibūdina kaip kiprofinikietiškus, dalindamas juos į tris grupes: I (800—700 m. pr. m. e.), II (700—600) ir III (600—500). Galimas daiktas, kad tuos indus, išsiskiriančius kai kuriais originaliais bruožais ir dekoravimo tendencijomis, reikėtų greičiau priskirti finikiečių amatininkams, dirbusiems Kipre, negu laikyti importu iš Finikijos.

Pirmajai grupei priklauso sidabriniai indai iš Amato su mažu medalionu viduryje ir trimis koncentrinėmis dekoratyvinėmis juostomis (pieš. 13). Pirmoji juosta vaizduoja eilę sfinksų, kiekvienas su išskleistais sparnais, su saulės disku ir urėjais ant galvos; antroje matome egiptietiškas dievybes ir sparnuotą skarabėjų ant egiptietiško tipo altorių, Horo figūrą ant lotoso žiedo ir stilizuotą palmę, nuo kurios žiedus skina dvi finikietiško arba, apskritai kalbant, azijietiško tipo figūros; trečioje juostoje iš dešinės pusės matome karius, asiriškoje rikiuotėje atakuojančius miestą su akmens sienomis ir bokštais, kairėje — egiptietiško tipo figūras,

13. Bronzinis dubuo iš Kipro, I grupė

14. Bronzinis dubuo iš Kipro, II grupė

kurios kopėčiomis lipa ant tų sienų, tuo tarpu kitos kerta medžius egėjiškais kirviais. Indai verti ypatingo dėmesio, nes tai yra tipiškas pavyzdys įvairių motyvų susiejimo, ir kur kas laisvesnio, negu tai buvo įmanoma bareljefuose iš dramblio kaulo.

Antrajai kiprofinikietiškai grupei priklauso trys vazos: dvi iš Česnolo kolekcijos ir viena esanti Luvre. Indas Nr. 4554 iš Česnolo kolekcijos (pieš. 14) yra vienintelis pavyzdys, kur medaliono dekoravimo motyvas yra, atrodo, asiriškos kilmės, jeigu tai nėra antrojo tūkstantmečio siriškos tradicijos tęsinys: mitologinė būtybė — genijus su keturiais išskleistais sparnais, užmušantis liūtą, pasistiepusį ant užpakalinių kojų. Du koncentriniai frizai, atskirti pyne, vaizduoja: vidurinysis — karves, sfinksus ir žirgus, taip pat šaulį tarp nedidelių medžių; kraštinis — eilė motyvų: grifai, sfinksai, ožkos, lipančios į medį, faraonas, nugalintis priešus, herosas,

nuduriantis grifą. Kito indo iš Česnolo kolekcijos, Nr. 4556, išliko tik fragmentai, bet galima išskirti keletą frizų su karinėmis scenomis, o vidurį užima scena, vaizduojanti, kaip faraonas žudo savo priešus. Pagaliau trečioji antros grupės vaza kilusi iš Idaliono ir dabar saugoma Luvre. Didelį vidurio medalioną supa šešialapės rozetės ir dvi eilės augalinių motyvų. Viduriniame frize kaitaliojami heroso, ietimi smeigiančio baidykles, ir šventojo augalo su stilizuotomis voliutomis motyvai; kraštiniame frize ištisa scena: matome raitelius, šaulius, kareivius, kupranugarius ir vežėčias ir visa tai papildančius augalų motyvus.

Trečiąją kiprofinikietiškų indų grupę sudaro du egzemplioriai, vienas su žvėrių figūromis viduryje ir su koncentriniais frizais, antras — su faraonu, žudančiu priešus, o frizuose grifai ir sfinksai, kurių kiekvienas padėjęs leteną ant pargriauto žmogaus galvos. Kraštinis šito indo frizas vaizduoja pasikartojančias heroso kautynes su liūtu arba grifu (pieš. 15).

15. Bronzinis dubuo iš Kipro, III grupė

16. Bronzinis dubuo iš Olimpijos

Artimųjų Rytų ir Kipro rajono finikiečių stiliaus indų pavyzdys yra vaza iš Olimpijos (pieš. 16). Viduryje matome didelę aštuonkampę žvaigždę su šešialapėmis rozetėmis tarp spindulių, kuriuos juosia platus frizas su siauromis pynėmis iš abiejų pusių. Frizas suskirstytas dalimis, iš kurių keturiose priešpriešiais atvaizduotos dievybės, pakaitomis nuogos ir apsirengusios, su sparnuotais saulės diskais virš galvų; likusiose keturiose dalyse — dvi aukojimo scenos, muzikantų grupė ir grifo užmušimo scena.

Du sidabriniai VII amžiaus indai yra žinomi iš Italijos, Bernardinų kapinių Prenestėje. Vienas, aiškiai egiptietiško tipo, viduryje vaizduoja dažną faraono, žudančio priešus, motyvą, aplinkui keturios papiruso valtys, kuriose plaukia dievybės ir sparnuoti skarabėjai; tarp valčių lotoso žieduose kitos figūros. To frizo viršuje ir apačioje randame ieroglifinių įrašų pamėgdžiojimus, neįmanomus iššifruoti; tarp jų valdovo Ešmuna-

17. Bronzinis dubuo iš Prenestės, egiptietiškas stilius

saro ben Ašto vardas užrašytas finikietiškai (pieš. 17). Antro indo centriniame medalione vaizduojami egiptiečių kariai ir azijietis vergas. Vidurinis frizas vaizduoja eilę žirgų ir paukščių, tuo tarpu kraštinis — karius ir asiriškus vežimus karinėse scenose. Taip pat neapsieinama ir be egiptietiško saulės disko.

Šie rinktiniai pavyzdžiai gerai iliustruoja metalinių indų reikšmę finikiečių meno istorijoje. Geriausiai jie atspindi tris bruožus: būdingą tam menui kaimyninių šalių ikonografijos motyvų įsisavinimą, tų motyvų ornamentavimą ir jų paplitimą Vidužemio jūros pasaulyje. Be to, reikia pabrėžti tam tikrą nepriklausomumą tos meno rūšies, kurios ypatingumas ir originalumas prilygsta pasiskolintų elementų daugumai. Aiški yra egiptietiškos įtakos persvara, ne mažiau aiškiai pasireiškia tipiškas polin-

kis ornamentuoti ir naudotis sirų, kartais ir asirų tradicijomis. Reikia pažymėti, kad ši kūrybos šaka, skirtingai nuo kitų, nepasireiškia punų mene Vakaruose.

Gliptika.— Prie finikiečių graviravimo meno paminklų priklauso skarabėjaus arba panašios formos spaudai su giliaspaudiniu piešiniu apatinėje dalyje. Tiesa, yra surasta keletas cilindrinių antspaudų su finikietiškais vardais, tačiau tai neliudija, kad jie finikietiškos kilmės. Neabejotina asiriška arba persiška tų cilindrų ikonografija patvirtina jų mesopotamišką arba iranietišką kilmę; užrašas yra antraeilis priedas, pažymintis nuosavybę. Spaudų, o ne cilindrinių antspaudų vyravimas yra būdingas geležies amžiui Sirijoje ir Palestinoje kaip alfabeto paplitimo išdava. Nuo alfabetinio rašto atradimo vietoje molio rašymui imta vartoti papirusas. Cilindrinis antspaudas, kuris buvo graviruojamas molio lentelėje, tokiu būdu išnyksta, o paplinta egiptietiško tipo skarabėjaus vartojimas. Skarabėjaus forma, tarp kitko, buvo pritaikyta ne tik antspaudui, bet taip pat ir žiedui arba kaklo vėrinio elementams; visais šiais atvejais remtasi magiškąja ir apotropaine reikšme, kuri sąlygoja ir bent jau iš dalies paaiškina ikonografiją.

Geležies epochoje spaudai paplinta visame Sirijos—Palestinos regione: daugybę šios meno rūšies pavyzdžių randame ne tik finikiečių miestuose, bet taip pat izraelitų ir aramėjų vietovėse. Taigi svarbu atskirti tikrai finikietiškus dirbinius ir nustatyti, kiek jie susiję su visais kitais. Turint omenyje, kad spaudų pavyzdžių, tikrai kilusių iš finikiečių miestų, yra labai nedaug, ši problema kelia nemaža sunkumų. Vis dėlto didelė paspirtis yra įrašai: ypač teoforiniai vardai tikroviškai nurodo savininko kilmę. Tarp kita ko, panašiai kaip kitose smulkiosios plastikos šakose, verti dėmesio argumentai, paremti ikonografija ir bendra meno centrų situacija.

Plati K. Galingo studija apie antspaudų ikonografiją įgalina išskirti šiuos motyvus: žingsniuojantis sparnuotas sfinksas (prieš. 18); liūtai, sėdintys ant pakylų vienas priešais kitą; bėgančios ožkos (pieš. 19); ožka, žindanti jauniklį; sakalas su išskėstais sparnais; frontaliai atvaizduota dievybė su keturiais išskleistais sparnais; tokia pat dievybė, žengianti su šakele rankoje; dievybių su žvėrių galvomis scena; figūra su aukšta tiara ir skeptru priešais smilkytuvą; žengianti figūra su dviguba karūna ir strėnjuoste, vienoje rankoje laikanti lazdą su mėnulio piautuvu antgalyje, kitą iškėlusi pasveikinimui ar palaiminimui (pieš. 20). Su šiais motyvais paprastai derinamas sparnuotas saulės diskas, saulės diskas su mėnulio piautuvu ir urėjus, užpildantis foną.

18. Finikietiškas antspaudas su sfinksu

19. Finikietiškas antspaudas su ožka

20. Finikietiškas antspaudas su žengiančia figūra

Be išvardintų įvaizdžių, kuriuos randame inskribuotuose antspauduose, žinome dar kitokių, aptinkamų antspauduose be įrašų: ketursparnis skarabėjus; nuogas Horas, klūpantis ant lotoso žiedo su dviem urėjais iš šonų; mažutis Horas ant stulpo *džed* ir dvi figūros siriškoje rikiuotėje; dievas Bešas atvaizduotas frontaliai; klūpanti figūra su keturiais išskėstais sparnais; du sparnuoti sfinksai abipus šventojo augalo; Izidė, maitinanti stovintį Horą; dievybė su sakalo galva, saulės disku ir urėjumi; du grifai, užsiropštę ant augalo su stilizuotomis voliutomis. Visuose šiuose motyvuose dominuoja egiptiečių įtaka. Kai kuriuos antspaudus, atrodo, iš persų epochos, galima priskirti fi-

nikiečiams; jie vaizduoja barzdotą dievą soste, kartais su sfinksais iš šonų, priešais aukurą. Kai kurie iš tų antspaudų, gal būt, vėlesni už kitus, buvo rasti Vakaruose. Neseniai paskelbta nuomonė, kad atvaizdas juose — Melkarto.

Išskyrus pastarąjį motyvą, visas Sirijos ir Palestinos antspaudų meno ikonografinis kompleksas atspindi vyraujančią Egipto įtaką, kaip ir motyvus, su kuriais jau susidūrėme finikiečių dirbiniuose iš dramblio kaulo ir metalo. Tokiu būdu peršasi išvada, kad antspaudų gamyba koncentravosi finikiečių miestuose. Todėl tie dirbiniai izraelitų ir aramėjų miestuose galėjo atsirasti arba importo keliu, arba finikiečių amatininkų pagaminti, arba pagaliau vietos amatininkų padaryti mėgdžiojant finikiečių dirbinius.

Kiti meninio amato dirbiniai.— Panašaus dėmesio susilaukia tyrinėjimas brangenybių, iš kurių tik nedaugelis rasta Finikijoje, kitos — Kipro saloje, Kartaginoje, Sardinijos saloje, Etrurijoje ir Ispanijoje (jų motyvai, suprantama, ne tokie sudėtingi, kaip kitų meno rūšių). Tai yra kaklasaičiai, apyrankės, žiedai, įvairūs segtukai, pektoralės, medalionai, paprastai iš aukso ir puošiami repulsavimo technika (nuotr. 32). Pasikartojantys motyvai: tai nuogos moters figūra — vaisingumo simbolis, skarabėjai, sfinksų, liūtų, ožkų, paukščių galvos, augalų piešiniai, daugiausia palmetės, ir geometriniai ornamentai. Kaip įprasta, vyrauja Egipto ikonografijos įtaka.

Būdingas Finikijai amatas buvo stiklo gamyba. Nors finikiečiai — priešingai, negu tvirtina kai kurie senovės autoriai — neišrado šios technikos, bet, be abejonės, ją vystė. Be to, jie gamino ne tik nepermatomą stiklą, kuris buvo žinomas egiptiečiams, bet ir vertingą permatomą stiklą, dažnai vaivorykštės spalvų. Todėl pelnytai Plinijus[7] savo veikale giria Sidono stiklo dirbtuves. Puodukai, buteliukai ir flakonai, kurių gausiai randama ne tik kapuose, vėliau, romėnų epochoje, yra masiško eksporto į Vakarus prekė.

Persų epochoje prasideda monetų kalimas. Seniausia jų, atrodo, yra iš Tiro ir priklauso V amžiaus viduriui. Vienoje jos pusėje matome tarp bangų delfiną ir purpurinę kriauklę, antroje pusėje — pelėdą. V amžiaus pabaigoje ir IV pradžioje monetų pasirodo ne tik Tire, bet ir Arade, Sidone ir Bible. Tiro monetų vienoje pusėje kartojasi pelėdos motyvas, kitoje — delfino ir kriauklės arba Melkarto, sėdinčio ant hipokampo ir laikančio lanką, motyvas (pieš. 21). Arado monetos averse matome pusiau žmogaus, pusiau žuvies pavidalo dievybę (pieš. 22) arba vyro galvą su barzda, reverse — galerą arba hipokampą tarp bangų. Sidono monetos kur kas įvairesnės: averse — galera ties priešų miestu arba tik galera

21. Tiro moneta

22. Arado moneta

jūroje, arba pagaliau barzdota galva su kepure; reverse — persų karalius vežime su savo vežėju, o už vežimo pėsčia figūra, gal būt, Sidono karaliaus; arba taip pat persų karalius, šaunąs iš lanko arba nukaunantis liūtą. Galiausiai Biblo monetų averse matome laivą ir hipokampą, reverse — suopį arba liūtą, kuris puola jautį. Monetų kalimas yra atitinkamai vėlesnis reiškinys ir kaipo toks jis nėra būdingas geležies epochos finikiečių civilizacijai; kur kas labiau ši gamybos šaka išsivysto helenistinėje epochoje.

Iš eilės pereisime prie terakotos. Daugelį statulėlių randame kapuose, ypač moterų figūrų. Kai kurios jų labai originalios, pvz. figūrėlė iš Akzivo (nuotr. 30), vaizduojanti moterį, glaudžiančią vaiką prie veido. Figūrėlių, daugiausia vyriškų, grupę Konteno rado Sidone, jos išsiskiria egiptietiškais Ozirio perukais ir barzdomis arba aukštomis smailiomis siriško tipo kepurėmis. Kai kurie amuletai, rasti kapuose, taip pat yra iš terakotos (kai kurie iš stiklo); jie taip pat ištisai yra egiptietiško pobūdžio, kaip Akzive rasta figūrėlė su šuns galva.

1946 metais Cherajebe rastą svarbią terakotos grupę, kurią tyrinėjo Šehabas, sudaro daugiausia helenistinės figūrėlės. Tačiau kai kurios jų yra iš kiek ankstesnių, negu ta epocha, laikų ir atspindi egiptiečių įtaką: tai figūrėlės su egiptietiškais galvos apdangalais, Harpokratas, Bešas, Apis. Tam tikrais atvejais persų įtaka aiškiai pasireiškia barzdotose figūrėlėse su būdingomis kepurėmis.

Tarp keramikos dirbinių išsiskiria lygaus paviršiaus indai, ryškiai raudonai glazūruoti, kuriuos randame daugelyje pajūrio vietovių (Akzive, Bet-Pelete, Dore, toliausiai er-Retabe Nilo deltoje). Daugiausia susiduriame su trim formom: ąsočiai su platėjančiu kraštu, ąsočiai su ilgu kaklu ir trigubu snapu ir taip pat dvigubo kūgio ąsočiai. Seniausi šių trijų tipų egzemplioriai priklauso tikriausiai IX—VIII amžiui, jų formos paplito ypatingai VII amžiuje, o kai kuriuose rajonuose išsilaikė mažų mažiausiai iki VI arba V amžiaus. Tos formos kildinamos iš metalinių indų, ką liudija snapų forma arba apvadas per kaklo vidurį. Šalia šios keramikos randame Finikijoje daug kasdienės buities indų, neglazūruotų, pvz. tipiškų lėkščių su dekoruotu dugnu ir kraštais ir ne mažiau tipiškų be gaubto lempų su vienu dagčiu, kiaušinio formos amforų su kampuotomis ąsomis ir ąsočių su viena ąsa.

PENKTAS SKYRIUS

EKONOMIKA IR PREKYBA

Ekonomika.— Apie ekonominį finikiečių miestų gyvenimą nedaug tėra žinių. Tačiau pabandysime, remdamiesi netiesioginiais duomenimis ir archeologiniais šaltiniais, pateikti faktus, kurie padės apibūdinti aplinkos sąlygojamą finikiečių visuomenės ūkio specifiką ir įgalins suprasti finikiečiams būdingus istorinius ir kultūrinius reiškinius. Reikia išsyk pabrėžti, kad dauguma šaltiniuose randamų duomenų liečia Finikijos kolonijas, ypač Kartaginą. Nors šitaip dokumentuoti ekonominiai santykiai paprastai kildinami iš pačios Finikijos, metodologinio tikslumo dėlei aptarsime juos vėliau atitinkamoje vietoje.

Be abejonės, finikiečiai maksimaliai išnaudojo nedidelius dirbamos žemės plotus, kuriais disponavo, ir plėtė dirvas net ant Libano kalnų šlaitų, o vandenį irigacijai sėmė iš kalnų šaltinių. Sąnašų žemė buvo tinkama javų auginimui, tuo tarpu uolėtus plotus buvo galima panaudoti plantacijoms.

Javų, ypač kviečių, kultivavimo būdas, tikriausiai, nėra pasikeitęs net iki dabartinių laikų. Punų stelos vaizduoja paprastą,— kaip liudija Magonas,— jaučių traukiamą plūgą, panašų į šiandieninius Berberijos ir Sirijos plūgus. Rasti apvalūs rato pavidalo akmenys, geriau ar blogiau išsilaikę, tikriausiai, buvo vartojami grūdams malti. Vynuogės, alyvmedžiai, figos ir datulių palmės buvo labiausiai paplitusios plantacijų kultūros. Kai kurie Finikijoje rasti dideli akmenys su skyle, gal būt, yra vynuogių arba alyvos grūstuvų dalys. Vynuogininkystė Vakaruose, ir ypač Kartaginoje, apie kurią kalba Magonas ir Kolumela, bent iš dalies, tikriausiai, atėjo per finikiečių patirtį. Taip pat paplitęs Kartaginoje granatų kultivavimas, matyt, irgi kilęs iš Finikijos.

Geriamasis vanduo finikiečių miestams, ypač esantiems salose, lietų metu buvo kaupiamas didelėse cisternose. Archeologai atrado daugybės cisternų liekanas, o įdomus Strabono pasakojimas nurodo, kokiu būdu Arado gyventojai naudojo povandeninį šaltinį: toje vietoje, kur jūros

dugne tryško šaltinis, buvo įtaisytas alavinis varpas, iš kurio odiniu vamzdžiu vanduo tekėjo tiesiai į salą[1].

Ypatingą reikšmę finikiečių ūkiui turėjo kedrų ir kėnių miškų eksploatavimas. Visuose kaimyniniuose kraštuose mediena turėjo didelę paklausą. Egipto šaltiniai, ypač liesdami Biblą, kalba apie šią prekybą jau nuo istorijos užuomazgų. Mus dominančioje epochoje atsirado biblinių ir mesopotamiškų šaltinių, kurie buvo aptarti istorijos skyriuje. Sargono II reljefas vaizduoja medžio kamienų transportavimą laivais. Į Egiptą medžiai, aišku, buvo gabenami jūra; iki Mesopotamijos — karavanų keliais net iki Eufrato, o toliau pasroviui plukdomi upe. Transportavimo aplinkybes charakterizuoja Nabuchodonosoro įrašas, kuriame kalbama apie ekspediciją į „Libaną, kalnus kedrų ir žaliųjų miškų, kur oras žvarbus":

> Nabu ir Marduko, mano valdovų, lieptas, apginklavau savo kariuomenę žygiui į Libaną. Išvijau ten priešus ir iš kalnų, ir iš slėnio ir atnešiau laimę žemės širdžiai. Surinkau ir atvedžiau į jos sodybas išsisklaidžiusius žmones. Padariau tai, ko nė vienas karalius iki manęs neįstengė: perskėliau aukštus kalnus, iškirtau iš kalnų akmens luitus, atvėriau perėjas, paruošiau kelią kedrams vežti. Arachtu kanalu kaip upės švendres nuplukdžiau didžiulius kedrus, aukštus ir galingus, didžiai gražius ir didingai atrodančius, Libano turtą, ir atgabenau juos Marduko, karaliaus, akivaizdon.[2]

Finikiečiai taip pat naudodavo akmenis. Jau pats kapų uolose kalimas liudija apie jų sugebėjimus akmens apdirbimo srityje. Didžiuliai luitai miestų mūrų statybai buvo imami iš akmens karjerų; tikriausiai, daugeliu atvejų statyboje žaliavinius luitus išstūmė tašytų akmenų luitų panaudojimas, bet pati technika nėra pakankamas pamatas chronologijai. Akmens sarkofagai tai sekantis techninio akmenkalystės tobulumo įrodymas.

Pagrindinė gamybos šaka buvo tekstilės pramonė. Homeras daugelį kartų mini įvairiaspalvius sidoniečių drabužius, o egiptiečių piešiniai, vaizduojantys azijiečius, kuriuos ne visada galima pavadinti finikiečiais, o veikiau sirais, parodo juos margaspalviais drabužiais. Kaip žinoma, finikiečiai pagarsėjo dažydami audeklus natūraliais dažais, gaunamais iš moliuskų *murex trunculus* arba *murex brandaris* atmainos, kurių kadaise buvo gausybė finikiečių pakrantėje ir kurie dėl intensyvaus gaudymo ilgainiui išnyko. Negyvos sraigės leisdavo skystį, kuris dažydavo violetine spalva. Tai ir buvo tas garsusis finikiečių purpuras, iš kurio kilo Finikijos ir finikiečių pavadinimas. Priklausomai nuo skysčio tirštėjimo ir nuo laiko, kiek tas skystis išbūdavo prieš saulę, buvo galima išgauti atspalvius nuo rausvo iki tamsiai violetinio. Be daugybės literatūrinių liudininkų, didžiuliai šių kriauklių sluoksniai Tiro ir Sidono apylinkėse byloja apie finikiečių veiklą šioje srityje. Į pietus nuo Sidono yra kalva,

kurią tiesiog sudaro storas kiaukutų sluoksnis. Vietos, kur sraigės buvo laikomos prieš saulę, kuri jas numarindavo ir padėdavo išsiskirti dažams, tikriausiai, būdavo atokiau nuo miestų, nes gyvūnėliai pūdami skleidė stiprų ir šleikštų dvoką. Kriauklių sluoksnių yra taip pat ir Vakaruose, jie liudija apie dažymo meno paplitimą ir kolonijose.

VII amžiuje išauga kita svarbi pramonės šaka — stiklo gaminimas. Kaip jau minėjome, negalima tiesiogiai pritarti Plinijaus pasakojimui[3], pagal kurį finikiečiai išradę būdą stiklui gaminti, nes egiptiečiai turėjo stiklą jau anksčiau. Tačiau finikiečiai gerokai išvystė jo gamybos techniką ir išrado receptą permatomam stiklui, kuris Egipte buvo nežinomas. Stiklo pūtimo išradimas paplito tik I amžiuje pr. m. e.

Metalo ir dramblio kaulo apdirbimą jau aptarėme skyriuje apie meną: šios gamybos šakos reikalavo plačių prekybinių santykių. Varis buvo gabenamas iš Kipro, sidabras ir auksas iš Etiopijos ir, gal būt, iš Anatolijos (nors vario ir geležies kasyklų buvo ir arčiau, Vadi-Arabe, ir jas intensyviai eksploatavo Saliamonas), dramblio kaulą iš Indijos ir Punto. Visa tai liudija, kokią didelę reikšmę turėjo Raudonoji jūra, kaip prekybinis kelias į Afrikos ir Indijos pakrantes. Finikiečių ūkis rėmėsi prekyba: buvo intensyviai išnaudojami natūralūs krašto resursai ir tuo pat metu iš toli dideliais kiekiais buvo gabenama žaliava, kad galima būtų ją perdirbti ir siųsti atgal jūrų keliais.

Prekyba.— Finikiečių miestų prekyba, gal būt, geriausiai atsispindi žodžiuose hebrajų pranašų, kurie koneveikė finikiečių miestus, jų buvusį didingumą priešpastatydami būsimiems griuvėsiams. Izaijo, Jeremijo ir Ezekielio pranašystės liečia Sidoną ir visų pirma Tirą. Ezekielio pranašystė, ilgiausia ir teikianti daugiausia informacijos, šitaip vaizduoja Tiro turtingumą:

> O Tire, kuris vadinamas tobuliausios grožybės laivu, tavo valdos yra jūros viduryje. Tavo statytojai padarė tave tobulai gražų. Iš Saniro kėnių jie pastatė tave ir visus lentų padarinius jūrai; Libano kedrų jie ėmė, kad padarytų tau stiebų. Iš Bazano ąžuolų jie padirbo tau irklus, tavo suolus jie padarė tau iš Indijos dramblių kaulo ir padangtes iš Italijos salų medžiagos. Plonos margai išadytos drobės iš Egipto buvo tau audžiama burėms, kad būtų pakabintos ant stiebo; mėlyna ir raudona purpura iš Elisos salų buvo tavo dangalai. Sidono ir Arado gyventojai buvo tavo irklininkai; tavo, Tire, išmintingieji buvo tavo vairininkai. Gebalio seniai ir jo išmintingieji turėjo jūrininkų aptarnauti įvairiems tavo padargams; visi jūros laivai ir visi jų jūrininkai buvo tarp tavo prekybos žmonių. Žmonės iš Persijos, iš Ludo ir iš Punto buvo tavo kariuomenėje tavo kovotojais; skydą ir šalmą jie pakabino ant tavęs tau papuošti. Arado sūnūs buvo draug su tavo kariuomene ant tavo sienų aplinkui; taip pat ir pigmėjai, kurie buvo tavo bokštuose, pakabino savo saidokus ant tavo sienų aplinkui; jie

padarė tavo gražumą tobulą. Kartaginiečiai buvo tavo pirkliai dėl visokių turtų daugybės; sidabro, geležies, cinos ir švino jie pripildė tavo rinkas. Javanas, Tubalas ir Mosochas prekiavo su tavimi; jie gabeno tavo žmonėms vergų ir skaistvarinių rykų. Togormiečiai gabeno į tavo rinką arklius, raitelius ir mulus. Dedano sūnūs buvo tavo pirkliai, daugelis salų buvo tavo prekybos tarpininkai; dramblio kaulą ir juodmedį jie davė mainais už tavo gėrybes. Sirijiečiai buvo tavo pardavėjai dėl tavo išdirbinių daugybės; brangius akmenis, purpurą, mezginius, ploną drobę, šilką ir rubinus jie statė į tavo rinkas. Jūdas ir Izraelio šalis prekiavo su tavim geriausiais javais; jie siūlė tavo rinkose balsimą, medų, aliejų ir balsimo sakus. Damaskas prekiavo su tavim dėl tavo išdirbinių daugybės, del įvairaus lobio daugumo, gabendamas tau stipraus vyno ir geriausios spalvos vilnų. Danas ir Javanas iš Usalo siūlė tavo rinkose kaltą geležį; miros sultys ir kvepianti nendrė buvo tarp tavo maino prekių. Dedanas prekiavo su tavim sėdimais kilimais. Arabija ir visi Kedaro kunigaikščiai buvo tau prekyboje tarpininkai; su ėryčiais, avinais ir ožiais jie ateidavo prekiauti su tavim. Sabos ir Ragmo pirkliai prekiavo su tavim; visokių geriausių kvepalų, brangių akmenų ir aukso jie siūlė tavo rinkoje. Haronas, Kanas, Edenas buvo tavo pirkliai. Jie prekiavo su tavim visokeriopu būdu purpuros apsiaustais, adiniais ir brangia plona medžiaga, kuri buvo suvyniota ir surišta virvėmis; jie turėjo taip pat kedro medžių, kad prekiautų su tavim. Jūros laivai buvo tavo vadai tavo prekyboje; taip tu pasidarei turtingas ir labai garbingas jūros širdyje.[4]

Pranašystė, ypatingai turtinga detalių, atskleidžia prekybinę finikiečių miesto veiklą. Nors ir ne visos gyvenvietės ir prekių rūšys gali būti tiksliai identifikuotos, bet visumos vaizdas lieka iš tiesų imponuojantis ir tam tikra prasme vienintelis Tiro prekybos turtingumo ir apimties liudininkas.

Teksto analizė rodo, kad Tiro, kaip didelio laivo, alegorija medžiagų, naudojamų laivo statybai, rūšimis atspindi svarbiausius prekybos daiktus, o jūreivių tautiškumas parodo jos išplitimą. Mediena imama iš Hermono kalnų (Seniras yra viena šito masyvo viršūnių), iš Libano, Basano (į šiaurės rytus nuo Tiberio ežero), iš Kipro (Chitimo pagal finikiečių kolonijos Kitijo pavadinimą). Drobė atgabenama iš Egipto, purpuras ir violetas taip pat iš Kipro (Elios, t. y. Alažijos, kaip buvo vadinama sala antrame tūkstantmetyje). Minimi jūreiviai iš Sidono, Arado ir Biblo rodo glaudų finikiečių miestų bendradarbiavimą ir tuo pačiu dominuojantį Tiro vaidmenį. Yra nuomonių, kad Persijos paminėjimas, kalbant apie karius yra anachronizmas, gal būt, vietoj Paro reikėtų skaityti Kušas (toks teksto variantas yra galimas). Ludas, tikriausiai, reiškia ne Lidiją, bet kokią nors Libijos arba iš viso afrikiečių gentį. Puntas — tai, be abejonės, Nubija.

Kitoje Ezekiėlio teksto dalyje, kur kalbama apie prekybinius kontaktus, pirmiausia paminimas Tarsis, atrodo, Ispanijos, iš kur, anot pranašo, gabenamas metalas: sidabras, geležis, cinas ir alavas. Toliau kalbama apie Anatoliją: Javanas reiškia Joniją, vadinasi, joniečius iš Graikijos arba

Mažosios Azijos; Tubalas — tai pietų Kilikija; Mosochas — tai Frigija; Togarma — pietų Armėnija. Pirmosios trys iš tų šalių taip pat teikė metalus (bronzai lydyti) ir vergų, o kitos — arklius ir mulus. Savo ruožtu kalbama apie Arabiją, būtent apie Dedano kraštą, ir „daugybę salų", iš kur buvo gaunamas dramblio kaulas ir juodmedis (tur būt, tik tranzitu iš Indijos arba Afrikos; Dedanas sugriauna geografinę aprašymo tvarką, nes apie Arabiją dar ir toliau išgirstame; išlyga į Rodo salą, galima paleografiniu požiūriu, nesiderina su išvardintais gaminiais). Toliau kalbama apie Siriją ir Palestiną. Aramas (arba Edomas) teikia audinių ir brangakmenių, Judėja ir Izraelis — žemės ūkio produktų ir kvepalų, Damaskas — vyno ir aliejaus. Pavadinimai Danas ir Javanas priskirtini Anatolijai: Danas reiškia pietų Kilikijos Danuno žmones, apie Joniją jau buvo kalbėta. Abu kraštai buvo žinomi kaip geležies gamintojai (kaip Kilikija hetitų laikais). Grįždamas prie Arabijos, pranašas vėl mini Dedaną ryšium su odiniais balnais, Kedarą ir jo avis, Sebą ir Ragmą su jų kvepalais ir brangakmeniais. Pagaliau iš Mesopotamijos importuojama drabužiai, kilimai ir virvės.

Kai kurios šio imponuojančio finikiečių prekybos vaizdo detalės gali būti netikslios, ypač kad, perrašinėjant tekstą, galėjo atsirasti neaiškumų ir klaidų, tačiau paveikslo visuma turi svarbią reikšmę. Jį papildo kitų pranašų tekstai, pavyzdžiui Izaijo, kuris primena, kad Sidonas prekiauja Egipto javais[5], arba taip pat istoriniai duomenys apie Hiramo laivyną, kuris atgabendavo iš Ofiro (tikriausiai, pietų Arabija) aukso, brangakmenių ir vertingų rūšių medienos, o iš Tarsio — aukso, dramblio kaulo, beždžionių ir povų[6].

Finikiečių pirkliai naudojosi laivais, kurių atvaizdai išliko asirų bareljefuose. Ninevijos reljefuose, vaizduojančiuose Lulo pabėgimą iš Tiro, parodyti du pagrindiniai laivų tipai. Pirmojo tipo, karinio, laivas turi gerokai įgaubtą denį ir priekyje vandens paviršiaus aukštyje sparnus. Jūreiviai išrikiuoti dviem eilėm, viena viršum kitos: apatinės eilės jūreiviai laiko irklus, viršutinės — skydus. Laivas burinis. Antrojo tipo laivas, tikriausiai, prekybinis, bet taip pat karinio ekipažo saugomas, turi iškeltą priekį ir denį. Jūreiviai užima tas pačias vietas, kaip ir pirmojo tipo laive. Nėra burių ir takelažo. Trečiojo tipo laivą matome ant bronzos vartų Balavate ir Sargono II bareljefuose iš Chorsabado. Denis ir priekis įdubę, laivo snape matyti arklio galva. Atvaizdai rodo tik vieną eilę irkluotojų, nėra karių ir skydų. Šio tipo laivai greičiausiai tarnavo vien tik prekybos tikslams, menkesnės vertės prekių transportavimui, nereikalaujančiam karinės apsaugos, bent pačiame laive.

Navigacijoje, nors ir nebuvo kompaso, vadovautasi padėtimi Mažųjų Grįžulo ratų, kuriuos graikai vadino finikiečių žvaigžde. Atviros jūros lai-

vai vengdavo. Finikiečiai, kiek galima, stengėsi savo bazes kurti atstumu, nereikalaujančiu daugiau kaip dienos kelio, kad laivai naktį galėtų praleisti pakrantėje, bet, nepaisant šito, jie nesvyruodami plaukdavo į labai tolimas keliones ir atviroje jūroje naudodavosi salomis, kurios jiems atstodavo bazes.

Jei tikėsime Herodoto pasakojimu[7], toliausia finikiečių jūrų kelionė buvusi aplink Afrikos kontinentą faraono Nechono įsakymu apie 600 m. pr. m. e.; kelionė trukusi trejus metus. Jūreiviai išplaukė iš Raudonosios jūros. Jų kelionės tikrumui įrodyti paminima, kad, plaukiant pro Libiją, saulė jiems švietusi iš dešinės pusės. Du kiti žygiai prasidėję nuo Kartaginos. Apie 450 metus Himilkonas apiplaukė Iberiją ir pasiekė Britų salas, o apie 425 m. kiti laivai pro Heraklio Stulpus, Hanono vadovaujami, pasiekė, kaip atrodo, Gvinėjos įlanką. Tos kelionės, prasidėjusios ne iš Finikijos, o iš Kartaginos, galėjo būti natūralus jūreivystės meno, kuriame finikiečiai pirmavo, ekspansijos ir išvystymo tęsinys.

Jūrų kelionėse finikiečiai kartais plėšikaudavo, ypač grobdavo vaikinus ir merginas, kad galėtų juos kaip vergus kituose kraštuose parduoti. „Odisėjoje" (XV giesmė) Eumajas pasakoja[8], kad finikiečiai, „pagarbinti jūrų keleiviai", tik „sukčiai", pasirodę jo krašte, kur jis buvo dar vaikas, „atvežė savo juoduoju laivu begalinę niekų visokių daugybę". Susikalbėję su finikiete verge, esančia karaliaus rūmuose, ir pagrobę ją kartu su karaliaus vaiku, kad galėtų parduoti juos į vergovę. Taip pat ir Odisėjas pasakoja[9], kad finikietis pasikvietęs jį į savo kraštą, siūlydamas kartu keliauti į Libiją, o iš tikrųjų tik norėjęs jį parduoti. Dar kitokių liudijimų pateikia Herodotas: finikiečiai pagrobę Jo, Inachoso dukterį, ir nuvežę ją į Egiptą[10]; Egipto Tebuose pagrobę žynes, norėdami jas nuvežti į Libiją[11]. Tačiau, reikia pripažinti, kad tokio pobūdžio žygiai negalėjo būti dažni, nes būtų suardę prekybinius santykius, kuriais finkiečiai, be abejonės, labiausiai buvo suinteresuoti. Be to, piratiškus veiksmus reikia skirti nuo organizuotos prekybos vergais, kuri buvo normali ir legali prekybinės veiklos sritis.

ŠEŠTAS SKYRIUS

RAŠTAS IR KALBA

Raštas.— Vienas iš didžiausių, jeigu ne pats didžiausias finikiečių nuopelnas civilizacijai yra alfabeto išplatinimas Vidužemio jūros zonoje. Nėra abejonės, kad finikiečiai išmokė graikus alfabetinio rašto, ir vieni, ir kiti įdiegė jį Vakaruose.

Šitai jau savaime patvirtina finikiečių poziciją kultūros istorijoje. Tačiau alfabeto kilmės problema nėra visiškai aiški. Jeigu finikiečiai išplatino raštą, tai dar nereiškia, kad jį ir išrado. Pateiksime čia svarbiausius balsus iš diskusijos dėl finikiečių indėlio į šį atradimą pobūdžio ir dydžio.

Su teiginiu apie finikietišką alfabeto kilmę buvo visur sutinkama jau senovėje, nors daugelis autorių kalba tik apie jo išplatinimą, bet ne apie išradimą. Pavyzdžiui, daug kartų cituotame Herodoto fragmente sakoma:

> Tie finikiečiai atvyko iš Kadmo (...) suteikė graikams, be daugelio kitų žinių (...) taip pat alfabetą, kurio prieš tai graikai, kaip manau, neturėjo.[1]

Diodoras Sicilietis šia tema rašo:

> Kitaip, negu tie, kurie tvirtina, jog alfabetą išradę sirai ir kad finikiečiai, iš jų išmokę, perdavę jį graikams (...) kretiečiai pasakoja, kad finikiečiai pirmieji neišradę raidžių, o tik pakeitę jų pavidalą.[2]

Lotynų autoriai taip pat dažnai kalba apie kitus alfabeto išradėjus. Plinijus, tiesa, vienoje vietoje pripažįsta, kad raidžių išradimas tai finikiečių nuopelnas[3], bet kitur kalba apie jo mesopotamišką kilmę[4]; Tacitas laikosi nuomonės, kad alfabetas išrastas Egipte, ir priduria, jog finikiečiai savinasi visą šlovę išradimo, kurį patys pasiskolinę, o paskui perdavę kitiems[5]. Vadinasi, klasikiniai paliudijimai nėra lygiareikšmiai, ir tuo pačiu išaiškėja, kad egzistuoja problema, apie kurią mums teks kalbėti.

Senovės autorių nuomonės turi istorinę reikšmę, tačiau nėra pagrindo sustoti ties kiekviena iš daugybės teorijų, iškeltų naujesniais laikais. Tik pasakysime, kad nedaugeliui mesopotamiškos alfabeto kilmės šalininkų

prieštarauja daugybė jo egiptietiškos kilmės gynėjų, kurie remiasi tarpiniais protosinajiškais įrašais. Tuos įrašus, atsiradusius laikotarpiu tarp 1800 ir 1500 m. pr. m. e., buvo bandoma iššifruoti, remiantis raidžių reikšme (Olbraitas, van den Brandenas), tačiau rezultatai buvo ne visiškai tikri. Kai kas mano, jog tarpininkais buvę „pseudohieroglifiniai" įrašai iš Biblo, užrašyti antrame tūkstantmetyje, kurių interpretacija, išskyrus E. Dormo bandymus, kelia abejonių. Nepasisekė taip pat iššifruoti trumpų įrašų, rastų daugiausia Palestinoje (Bet Šemeše, Lachiše, Gezeryje, Tel el-Adžule ir kt.), vadinamųjų protokanaanietiškų įrašų, padarytų apie antrojo tūkstantmečio vidurį. Pagaliau rašto su pilnu alfabetu iš XIV amžiaus pr. m. e. atradimas Ugarite naujai nušvietė klausimą, nes raštui buvo pavartoti dantiraščio ženklai.

Čia reikia pabrėžti, jog atrasti alfabeto užuomazgas tai ne tas pat, kas nustatyti, koks rašto tipas alfabetui pritaikytas. Ugarito alfabetui neabejotinos įtakos turėjo dantiraštis, tačiau tai nereiškia, kad alfabeto idėja kilusi Mesopotamijoje, kur iš tikrųjų nebuvo aptikta kokių nors raidžių rašto pradmenų pėdsakų. Egiptiečių raštui pritaikytas akrofonijos principas — galimumas pavartoti ženklą vien tik pirmajam žodžio priebalsiui — labai galėjo inspiruoti alfabeto išradimą. Toks priklausomumas pagaliau nė kiek nemažina revoliucinės išradimo reikšmės.

Todėl egiptietiški pradmenys yra įtikinami, o sinajiški, pseudohieroglifiniai ir protokanaanietiški rašmenys, atrodo, tėra pirmosios fazės proceso, kuris sąlygojo alfabeto galutinį įsitvirtinimą. Tokiu pirmuoju bandymu būtų, šiaip ar taip, sinajiški ir protokanaanietiški rašmenys, nes „pseudohieroglifai" apima tokią daugybę ženklų, jog juos veikiau reikia laikyti skiemenų žymėjimais. Tačiau, jeigu sugretinsime sinajiškas ir protokanaanietiškas formas su finikiečių raidėmis, tai pamatysime, kad ženklų formos iš pagrindų skiriasi, ir labiau skiriasi ankstyvesnėje epochoje, negu vėlesnėje. Vadinasi, jeigu per ilgą savo istoriją finikiečių alfabetas liko iš esmės nepasikeitęs, tai kodėl jis turėjo pačioje savo užuomazgoje taip radikaliai keisti formas?

Yra dar viena galimybė: nepriklausomai nuo ankstesnių bandymų Ugarite išrastas apie XV—XIV amžių pr. m. e. alfabetas jau turėjo visus jam būdingus bruožus. Tada finikiečių alfabetas, kurio seniausias liudytojas yra įrašas ant XII amžiaus strėlinių, gal būt, mėgdžiojo ugaritiškąjį ir pakeitė bei supaprastino ženklų formą, o tai savaime jau yra laimėjimas. Jeigu ši hipotezė pasirodytų teisinga, tai alfabeto išradimas priklausytų Ugarito gyventojams, tuo tarpu įvedimas supaprastintų raidžių, iš kurių

yra kilęs ir mūsų raštas, ir išplatinimas jų Vidužemio jūros pasaulyje, būtų, be abejonės, finikiečių nuopelnas.

Šiandien paskutiniųjų atradimų dėka galima nustatyti tikslesnį ugaritiško ir finikietiško alfabeto ryšį. Atradus ugaritišką abėcėlę, t. y. raides su nustatyta eilės tvarka, išaiškėjo, jog tai iš esmės tokia pat sistema, kaip ir finikiečių alfabeto eilės tvarka, kuri buvo žinoma iš kai kurių biblinių psalmių. Be to, ugaritiškosios sistemos skirtingumą nuo finikietiškosios sukėlė fonetiniai pakitimai, kurių atsirado per tą laiką: kai kurie priebalsiai išnyko, o kartu su jais išnyko atitinkamos raidės. Pagaliau alfabeto susiaurinimas nuo 30 iki 22 ženklų prasidėjo dar Ugarite, kaip liudija dar nepaskelbti tekstai, kuriuose trūksta ženklų išnykusiems priebalsiams. Vadinasi, Ugarito alfabetas yra finikiečių alfabeto pirmtakas, pirmoji raidinio rašto pagrindų kūrimosi fazė arba veikiau pirmoji jo fazė, pilna ir aiškiai apibrėžta, priešingai, negu buvę abejotini ankstesni bandymai.

Nustatę alfabetinio rašto kilmę, susiduriame su jo ženklų kilmės problema. Plačiai paplitusi nuomonė raidžių pavadinimus kildina iš daiktų, kurie turėję pirmykštiškai reikšti: *alef* turi atitikti jautį, *bet* — tai namas, *dalet* — durys ir t. t. Tačiau ši teorija kelia abejonių, nes kai kuriais atvejais nėra formalaus panašumo tarp ženklo ir atitinkamo daikto, kitais atvejais pavadinimai neturi materialių atitikmenų. Vadinasi, greičiau tenka pripažinti, kad raidžių pavadinimai yra antriniai pačių raidžių atžvilgiu ir kad buvo sugalvoti mnemotechniniais tikslais. Nereikia pamiršti, jog, parenkant pavadinimus, tam tikrą vaidmenį vaidino asociacijos tarp raidžių pavidalo ir daiktų, bet, suprantama, tai nebuvo taisyklė.

Esant tokiam pavadinimų ir raidžių santykiui, raidžių pavidalai galėjo būti tiesiog išgalvoti. Šiame procese galima pripažinti tam tikrą derinimo su daiktų pasauliu vaidmenį, tačiau nėra negalima ir egiptietiškų, sinajiškų, pseudohieroglifinių, kretiškų ir kt. ženklų įtaka.

Kaip matėme, alfabetinio rašto pagrindas, be abejonės, atsirado anksčiau, negu finikiečių epochos pradžia. Po šio išradimo prasideda antras — įvedimas paprastų ir lengvai rašomų ženklų, kurie paplinta po visus Vidužemio jūros kraštus, ir tai yra, be abejonės, finikiečių laimėjimas. Drauge su kitokio pobūdžio reiškiniais, apie kuriuos kalbėjome aukščiau, tas kitas išradimas gali žymėti finikiečių epochos pradžią. Nieko tikro nežinome, kokioje vietoje pirmą kartą pasirodė naujieji ženklai. Senovės šaltinių nurodomas Biblas, vadinasi, yra įtikima, nors ir nepatvirtinta, kad kaip tik šiame mieste atrastos mums žinomos raidžių formos.

Kitos alfabeto formos, paliudytos Sirijos—Palestinos rajone, tikriausiai, kilusios iš finikietiškų. Seniausi hebrajiški įrašai palyginti nelabai

skiriasi nuo finikietiškų rašmenų. Charakteringa, kad seniausias žinomas hebrajiškas įrašas, vadinamasis Gezerio kalendorius, iš X amžiaus pr. m. e., yra tikslus atitikmuo Ahiramo įrašo, o ne palestiniškų ženklų variantų ant strėlinių. Vadinasi, pakitimai yra atsitiktiniai, tai tėra nukrypimai, kurie išnyko, Biblo klestėjimo nustelbti. Skirtumas tarp finikietiško rašto ir seniausių aramėjų įrašų yra toks nežymus, jog negali byloti apie kitokią kilmę, ir jei netgi ženklai ne visad tiksliai atitinka priebalsius (interdentaliniai balsiai dar egzistavo senovės aramėjų kalboje, bet finikiečių kalboje išnyko), tai tas tik patvirtina, kad buvo perimta finikietiška sistema.

Kalba.— Finikietiškų įrašų kalba, be abejonės, yra glaudžiai susijusi su kitomis Sirijos ir Palestinos semitinėmis kalbomis, ankstesnėmis ir dabartinėmis. Ji taip pat susiskirsčiusi į dialektus, kaip ir susiskaldžiusi yra Finikijos istorija ir kultūra. Šiaip ar taip, galima teigti, kad finikiečių kalba turi savo autonomiją ir individualumą, ir tuo pačiu sudaro būtiną komponentą tautos sąvokos, kurią grindžia kolektyvinė kalbančiųjų sąmonė.

Pastarųjų metų tyrinėjimai iš pagrindų pakeitė samprotavimus apie šiaurės vakarų semitinių kalbų grupę. Visų pirma pasirodė, kad bronzos epochos viduryje ir vėliau dėl ypatingos kalbų situacijos neįmanoma aprėpti to meto labai artimų tarpusavy kalbų (amoritų, ugaritiškos, glosos iš Tel el-Amarnos kalbos), taip pat geležies epochos kalbų bendros klasifikacijos. Antra vertus, pasirodė, kad geležies epochos kalbos (vadinasi, visų pirma hebrajų, finikiečių, aramėjų) atsiranda kaip formacijos, nepriklausančios nuo palaipsniško skaldymosi rezultatų ir nuo autonominių izoglosų sistemos išsiskyrimo. Šis naujas kalbų situacijos vaizdas patvirtina nuomonę apie nepriklausomos finikiečių kultūros užuomazgas geležies epochos pradžioje.

Dabar pereisime prie nuodugnesnio šios nepriklausomos kalbos atsiradimo sąlygų ir jos savybių apibūdinimo. Visa vystėsi palaipsniui, o ne staiga atsirado. Seniausi tekstai, kaip įrašai iš Biblo, turi daug archainių elementų, kurie vėliau išnyks, tuo pačiu supainiodami ir izoglosas, dar neleidžiančias atskirti finikiečių kalbos nuo hebrajų ir aramėjų. Pavyzdžiui, Ahiramo įraše ir hebraiškame Gezerio kalendoriuje nėra artikelio, kurį aptinkame vėlesniuose finikiečių tekstuose. Veiksmažodinė forma su infiksu *t* randama Ahiramo įraše ir moabitų kalboje, bet ne vėliau. Įvardinės priesagos, pasirodančios Biblo įrašuose (III asm. vyr. vnsk.— *h*, dgsk.— *hm*), atitinka hebraiškąsias ir seniausias aramėjiškąsias, kai tuo

tarpu finikiečių kalba turi formą *-i, -nm.* Parodomieji ir sąlyginiai įvardžiai Biblo paminkluose *(zn, z)* atitinka aramėjiškas formas ir skiriasi nuo vėlesnių finikietiškųjų. Panašių reiškinių, nors ir lėtesnės eigos, aptinkame ir tolesnėje kalbų evoliucijoje. Paaiškinami jie tuo, kad kai kuriuose regionuose ilgai gyvavo archainiai elementai, kai tuo tarpu kituose vyko evoliuciniai pakitimai.

Pirmojo tūkstantmečio finikiečių kalboje matyti dialektiniai skirtingumai. Be jau minėtų Biblo savitumų, ypač Ahiramo įrašo, mums žinoma nedaugelis paralelių Kipre, Karatepėje, Ure, nekalbant apie smarkią punų kalbos evoliuciją (tačiau nepamirškime, kad mūsų žinios ribotos, ypač pačios Finikijos atžvilgiu). Vis dėlto, atkreipiant dėmesį į faktą, kad tie skirtingumai daugeliu atvejų atsirado dėl įvairių vystymosi fazių ir archainių bruožų išlaikymo laipsnio arba taip pat dėl kalbos geografinio išsisklaidymo, mums susidaro aiškaus vieningumo įspūdis. Vadinasi, mūsų duomenys patvirtina finikiečių visumos susiskaldymą ir tuo pačiu jos principinį savitumą.

Lyginant su antrojo tūkstantmečio semitų kalbomis Sirijoje ir Palestinoje, finikiečių kalba pasižymi ir nuoseklumu, ir intensyviu vystymusi. Apie nuoseklumą byloja išlikę archainiai elementai, kai kur išnykstantys (pvz. įvardžio III asm. dgsk. *hmt,* nežymimasis įvardis *mnm,* moteriškosios giminės priesaga *-t,* nepasikeitęs daiktavardžių *qatl, qitl, qutl* sudarymas), taip pat nauji elementai, aiškiai kilę iš tų formų, kurias paliudija antrasis tūkstantmetis. Apie intensyvų vystymąsi byloja daugybė pakitimų (priebalsių krizė, daiktavardinės fleksijos nykimas, artikelio atsiradimas, veiksmažodinių kamienų sistemos suprastinimas, semantiškas „laikų" — *perfectum* ir *imperfectum* — sutvarkymas ir kt.). Šių reiškinių rezultatas — kalba, be abejonės, gana išsivysčiusi, palyginti su pirmykšte, iš kurios ji pradėjo savo raidos kelią. Finikiečių kalbos savitumas tampa neginčijamu faktu ir daro įtakos žmonėms, kurie ta kalba šneka.

Lyginant su kitomis pirmojo tūkstantmečio kalbomis, finikiečių kalba daug kuo į jas panaši, ypač smarkiai į hebrajų, ir to priežastis, tikriausiai, vienoda raida. Dauguma finikietiškų naujovių taip pat matyti ir hebrajų kalboje, kaip rodo aukščiau minėti pavyzdžiai. Tuo tarpu skirtumai yra dviejų rūšių: archaiškų elementų išlikimas tik vienoje iš tų dviejų kalbų (pvz. pateikti finikietiškų archaizmų atvejai) arba skirtingos naujovės (pvz. finikiečių kalboje supriesagintas įvardžio III asm. vnsk. *-i,* kauzatyvinis veiksmažodžio kamienas *j-, ā* perėjimas į *ō,* taip pat pakartotinio *ā* atveju, *n* asimiliacija tuose veiksmažodžiuose, kurie turi šį priebalsį

kaip trečią šakninį ir t. t.). Bendrajai finikiečių kalbos charakteristikai turi reikšmės sena paties hebrajų kalbos egzistavimo problema. Jeigu, kaip atrodo, hebrajų kalba yra kalba, kurią izraelitai rado jau vietoje, Palestinoje, tai turėtume dar vieną bronzos epochos kultūros trukmės Finikijos rajone įrodymą, kultūros, kurią pasisavino naujai atsikėlusi tauta. Finikiečių ir hebrajų kalbų sugretinimas iš tiesų parodo ir abipusį savarankiškumą, ir kartu bendrumą bei vienodą vystymąsi, kas sutrukdė atsirasti reikšmingesniems skirtumams.

SEPTINTAS SKYRIUS

FINIKIEČIŲ EKSPANSIJA

Klausimo esmė.— Jau ilgą laiką pagrindinė tyrinėjimų problema yra finikiečių kolonizacijos datavimo klausimas. Kada ji prasidėjo? Nuo atsakymo į šį klausimą priklauso visa seniausios Vidužemio jūros kraštų istorijos chronologija.

Klasikinių autorių teigimu, finikiečių kolonizacija yra ankstesnė už graikiškąją. Pirmieji išsilaipinimai, kaip liudija senoviniai šaltiniai, prasidėję XII a. pabaigoje. 1110 m. pr. m. e. įkurtas Kadisas[1], 1101 m. Utika[2], o, kaip teigia Plinijus[3], Likė (Lixus) Maroko Atlanto pakrantėje atsiradusi dar anksčiau. Pagaliau Diodoras sako, kad finikiečių kolonijos Afrikoje buvusios dar prieš Kadiso įkūrimą[4].

Anksčiau už graikus finikiečiai įsikūrė taip pat Sicilijoje, ką aiškiai patvirtina Tukididas[5]. Vadinasi, finikiečiai Vakaruose pasirodę tuoj po „jūros tautų" antpuolių dar prieš graikų kolonizaciją, kuri, kaip liudija šaltiniai, prasidėjusi VIII amžiuje. Nuo to meto datuojama ilga finikiečių ir graikų kova dėl viešpatavimo jūrose.

Pereito amžiaus archeologiniai ir filologiniai atradimai patvirtindavo šią teoriją, o kai kurie mokslininkai net pernelyg vertino finikiečių indėlį į civilizacijos istoriją. Tačiau ilgainiui prieš šį požiūrį ėmė kilti reakcija. Pirmasis ir didžiausias jos šalininkas buvo K. Belochas. Jis iš pagrindų sukritikavo senesniųjų nurodytas datas ir padarė išvadą, kad finikiečių ekspansija Vidužemio jūroje negalėjo prasidėti prieš VIII amžių, o vyko vienu metu su graikų ekspansija ir konkuravo su ja. Tradicines ne tik Kadiso ir Utikos, bet ir Kartaginos (814—813) įkūrimo datas pripažino neturinčiomis istorinės vertės. Belocho tezes parėmė visų pirma archeologai, pabrėždami, jog nėra jokių archeologinių radinių, ankstesnių, kaip iš VIII amžiaus, kuriuos galima būtų pavadinti puniškais. Pastaruoju metu ši pozicija svarstoma. Tarp archeologų taip pat atsirado tendencija atsisakyti finikiečių kolonizacijos chronologijos. Ankstesniosios chronologijos šalininkai, remdamiesi įrodymo *ex silentio* silpnumu, pateikia naują archeologinių duomenų interpretaciją ir ypač parodo susidomėjimą iki tol apeitais epigrafiniais duomenimis.

Archeologija.— Dalykas tas, kad nežinome archeologinių puniškų dokumentų, kuriuos galima būtų tvirtai pripažinti kilusiais iš laikotarpio, ankstesnio, negu VIII amžius. Tačiau kas iš to išplaukia?

Ex silentio argumentai visados yra gana abejotini. Tai įrodo, pavyzdžiui, jūroje prie Selinunto rasta bronzinė statulėlė, vaizduojanti finikietiško tipo dievą. Apie šį radinį 1961 metais paskelbė Kjapizis. Visa, ką žinome apie finikiečių meną, verčia mus manyti, kad statulėlė yra iš antrojo tūkstantmečio pabaigos. Žinoma, gali būti, jog ne finikiečiai atvežė šią statulėlę, o kokie nors kiti jūreiviai. Kai kurie mokslininkai iš tiesų paskelbė hipotezę, kad tai buvę Mikėnų pirkliai. Tačiau tokia hipotezė nereikalinga, nes nėra pagrindo, dėl kurio negalėtume statulėlės atgabenimo priskirti praplaukiančiam finikiečių laivui.

Be to, ne visos archeologinės datos yra tikros. Pavyzdžiui, Korinto keramika iš Kartaginos, datuota VIII amžiaus pabaiga, buvo priskirta seniausiam Tanitės sanktuariumo sluoksniui, ir, tuo remiantis, buvo suabejota tradicine miesto įkūrimo data. Tačiau Hardenas, kuris ten vadovavo kasinėjimams, nuo pat pradžių tvirtino, jog ta keramika atrasta antrame sluoksnyje ir todėl yra ne senesnė už miestą. Kitas pavyzdys yra raudonoji keramika iš Mogadoro, panaši į senesnę už ją Kartaginos keramiką. P. Sentas iš pradžių manė, jog jos datavimas VII amžiumi yra nepagrįstas, ir todėl pripažino, kad toji keramika kilusi ne iš Kartaginos, bet iš Kipro arba Finikijos ir ne anksčiau kaip IV a. Tačiau vėliau kartu su raudonomis šukėmis buvo rasti graikiškos keramikos, neabejotinai iš VII a., fragmentai, todėl pakeisti raudonosios keramikos datavimą, pasirodė, būtina.

Vadinasi, kad galima būtų įvertinti aktualią aukščiau pateiktų išlygų reikšmę, reikia jas panagrinėti, siejant su epigrafikos ir istorijos duomenimis, o visų pirma turėti galvoje, kad net ir seniausi archeologiniai duomenys negali reikšti finikiečių kolonizacijos pradžios; veikiau jie siejasi su vėlesne stadija, kai egzistavo jau pastovios gyvenvietės. Pirmojoje kolonijos kūrimo fazėje finikiečiai tenkinosi uosto išlaikymu pakrantėje, kur nedideli jų būriai gyveno itin primityviomis sąlygomis. Be abejonės, tada negalėjo būti monumentalios architektūros, todėl atrasti tas gyvenvietes dalykas nelengvas. Veikiau reikėtų tikėtis archeologinių radinių iš kolonijų konsolidacijos stadijos, o ne pradinės fazės, o tarp tų dviejų fazių galėjo praslinkti dešimtys, jeigu ne šimtai metų.

Epigrafika.— Šiuo metu nekelia abejonių tai, kad graikai perėmė finikiečių alfabetą ne vėliau kaip VIII amžiuje. Tai, žinoma, neįvyko staiga, o buvo ilgo finikiečių kultūros plitimo ir jos įtakos stiprėjimo proceso

kulminacija. Kitaip tariant, jeigu Vakarai alfabetą perėmė ne vėliau kaip VIII amžiuje, tai reikia manyti, jog santykiai su Finikija egzistavo jau seniai, vadinasi, šiuo atveju turime proceso apogėjaus, o ne pradžios liudijimą.

Tačiau pereikime tiesiog prie finikietiškų įrašų. Vienas antkapio įrašas iš Kipro[6], be abejonės, padarytas IX amžiuje. Mažiau tikėtinas yra toks pat įrašo iš Noro, Sardinijoje[7], datavimas. Vadinasi, jeigu finikiečiai tuo metu paliko tokius liudininkus, tai, atrodo, teisinga manyti, jog jie pasiekdavo Rytų ir Vakarų salas dar anksčiau. Įrašas iš Noro tuo požiūriu yra ypatingai iškalbus, nes įtikima, kad IX amžiuje Sardinijoje jau egzistavo susiformavusi finikiečių kolonija. Juk įrašo iškalimas, tikriausiai, buvo ne svarbiausias finikiečių, statančių prekybinę bazę, rūpestis.

Istorija.— Pereidami prie istorinių šaltinių, prisiminkime Olbraito pastabą: ar klasikiniai autoriai vieningai priskirtų finikiečiams pirmavimą prieš graikus, kolonizuojant Viduržemio jūrą, jeigu tai neatitiktų tikrovės? Galima manyti, kad autoriai rėmėsi nepamatuota informacija, tačiau tai atrodo mažai įtikima aprašytų kelionių laikotarpio artimumo požiūriu.

Prisiminkime taip pat, kad Biblija kalba apie Tiro prekybinį laivyną, kuris išsiruošdavo į ilgas ir sunkias keliones Saliamono epochoje. Kalbama apie „laivyną iš Tarsio"[8], o Tarsio reikėtų ieškoti, tikriausiai, pietų Ispanijoje. Iš tikrųjų galimas daiktas, kaip ne kartą į tai buvo atkreiptas dėmesys, kad šis išsireiškimas gali tiesiog reikšti „tolimojo plaukiojimo laivynas", tačiau pavadinimas Tarsis lieka ne mažiau reikšmingas. Kadangi nėra pagrindo abejoti biblinių pasakojimų šia tema teisingumu, atrodo įtikima, kad jau X amžiuje finikiečių jūreiviai buvo pasiekę tolimus Vakarus, o tai būtų neįmanoma, neturint savų bazių pakrantėse.

Tiro metraščiai taip pat suteikia žinių apie karalių Hiramą, Saliamono bendrininką, Biblijoje aprašytų išvykų iniciatorių. Viena tokia žinia tiesiogiai liečia mūsų temą. Hiramas, pasakoja metraščiai, išsiuntęs ekspediciją prieš kolonijos gyventojus, kurie atsisakę mokėti duoklę[9]. Kai kurių tyrinėtojų nuomone, esą galima ten išskaityti gyventojų pavadinimą „utikiečiai", o tokiu atveju turėtume patvirtinimą apie Utikos egzistavimą X amžiuje ir jos artimus ryšius su metropolija. Tačiau, atrodo, labiau tikėtina, kad čia kalbama apie artimiausią Tirui miestą Kitiją Kipro saloje.

Šiaip ar taip, istoriniai šaltiniai rodo, kad finikiečių kolonizacija prasidėjusi prieš X amžių. Politinė tos epochos situacija patvirtina šaltinių duomenis. Mikėnai kontroliavo jūrų kelius net maždaug iki 1200 m. pr. m. e., kai „jūros tautų" invazija sukėlė visuotinę krizę rytinėje Viduržemio jūros dalyje. Mikėnai neteko savo reikšmės, o finikiečiai tapo stipria

48. Sarkofagas su sparnuotos moters figūra. Kartagina

49. Terakotos plokštė su moters atvaizdu, Kartagina

50. Terakotinė moters su disku statulėlė, Kartagina

51. Anties pavidalo indas, Kartagina

52. Terakotinė vyro statulėlė, Kartagina

53. Terakotinis heleniško stiliaus moters biustas, Kartagina

54. Smilkytuvas iš Kartaginos

55. Stiklinis amuletas su *udžiat* akimi, Kartagina

56. Terakotinis egiptietiško stiliaus moters biustas, Kartagina

57. Kaukė-pakabutis iš stiklo, Kartagina

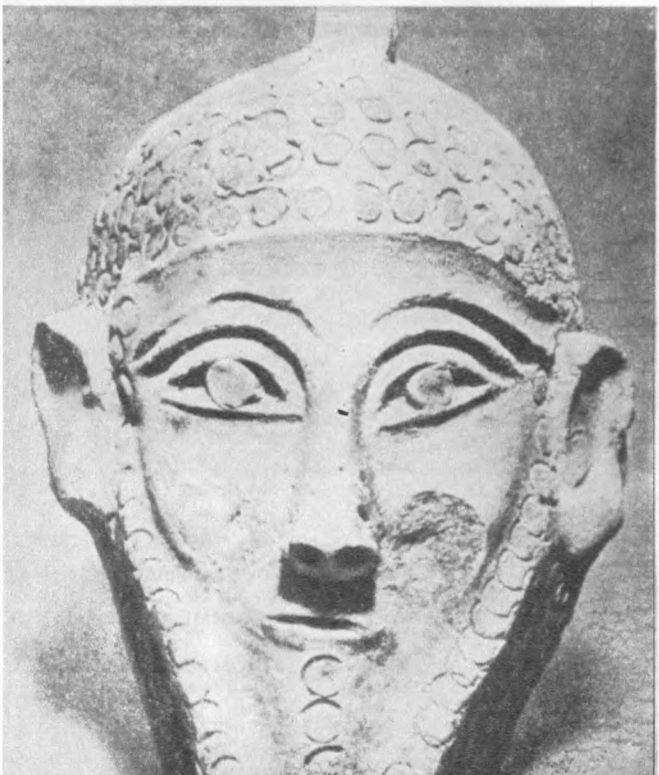

58. Terakotos kaukė, II grupė, Kartagina

59. Terakotos kaukė, III grupė, Kartagin

Terakotos kaukė, IV grupė, Kartagina

Terakotos kaukė, I grupė, Kartagina

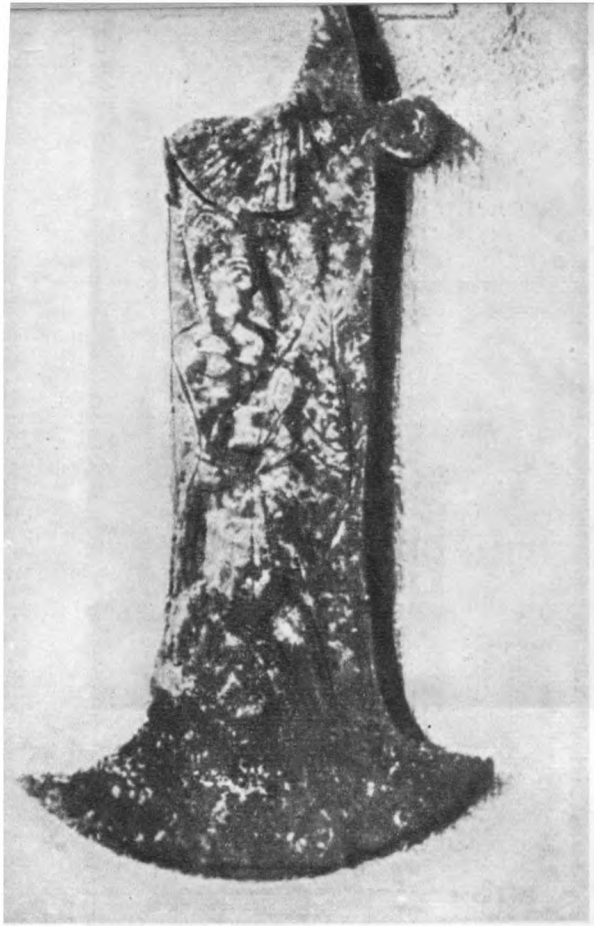

62. Bronzinis skustuvas iš Kartaginos

63. Amuletas iš stiklo, Kartagina

64. Auksinis amuleto futliaras, Kartagina

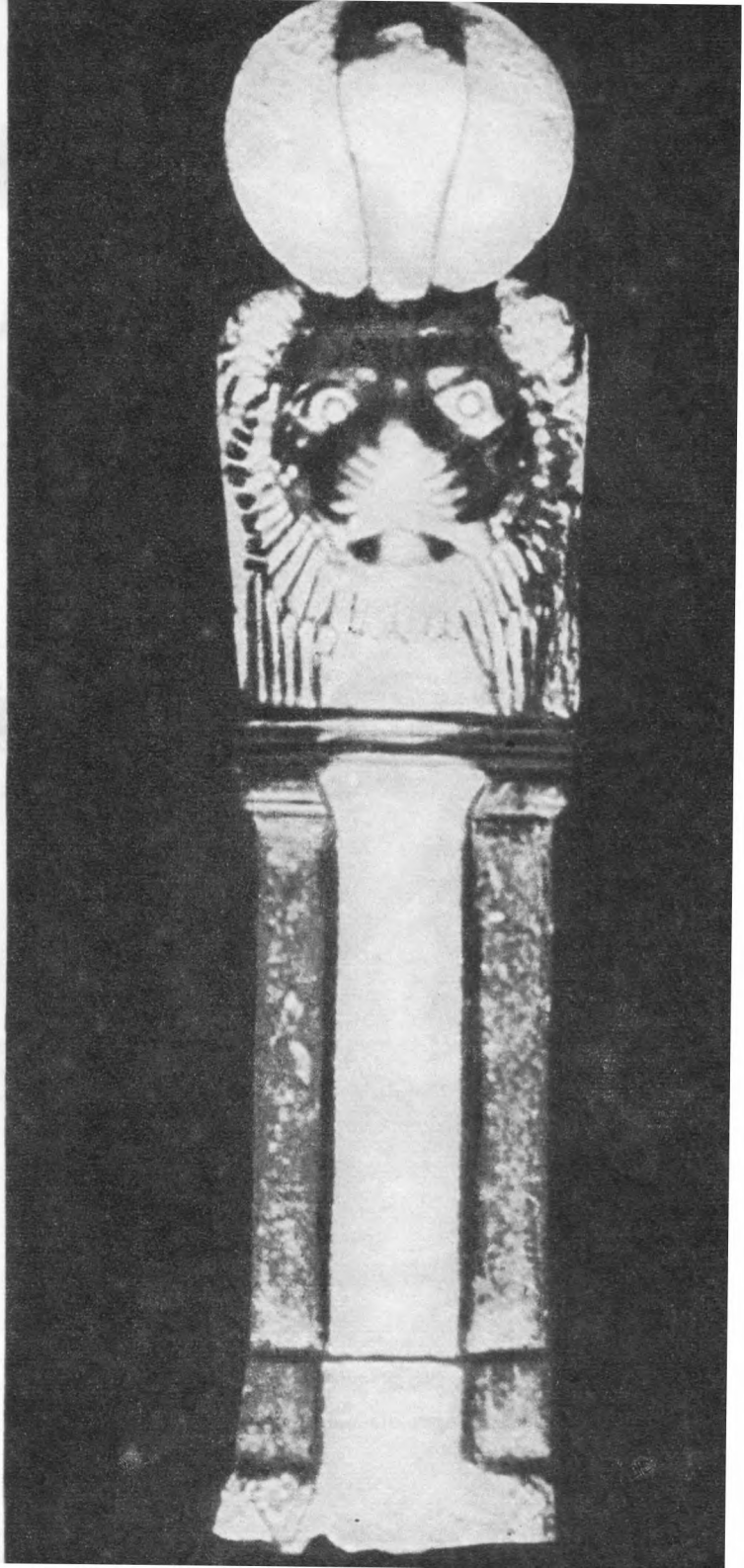

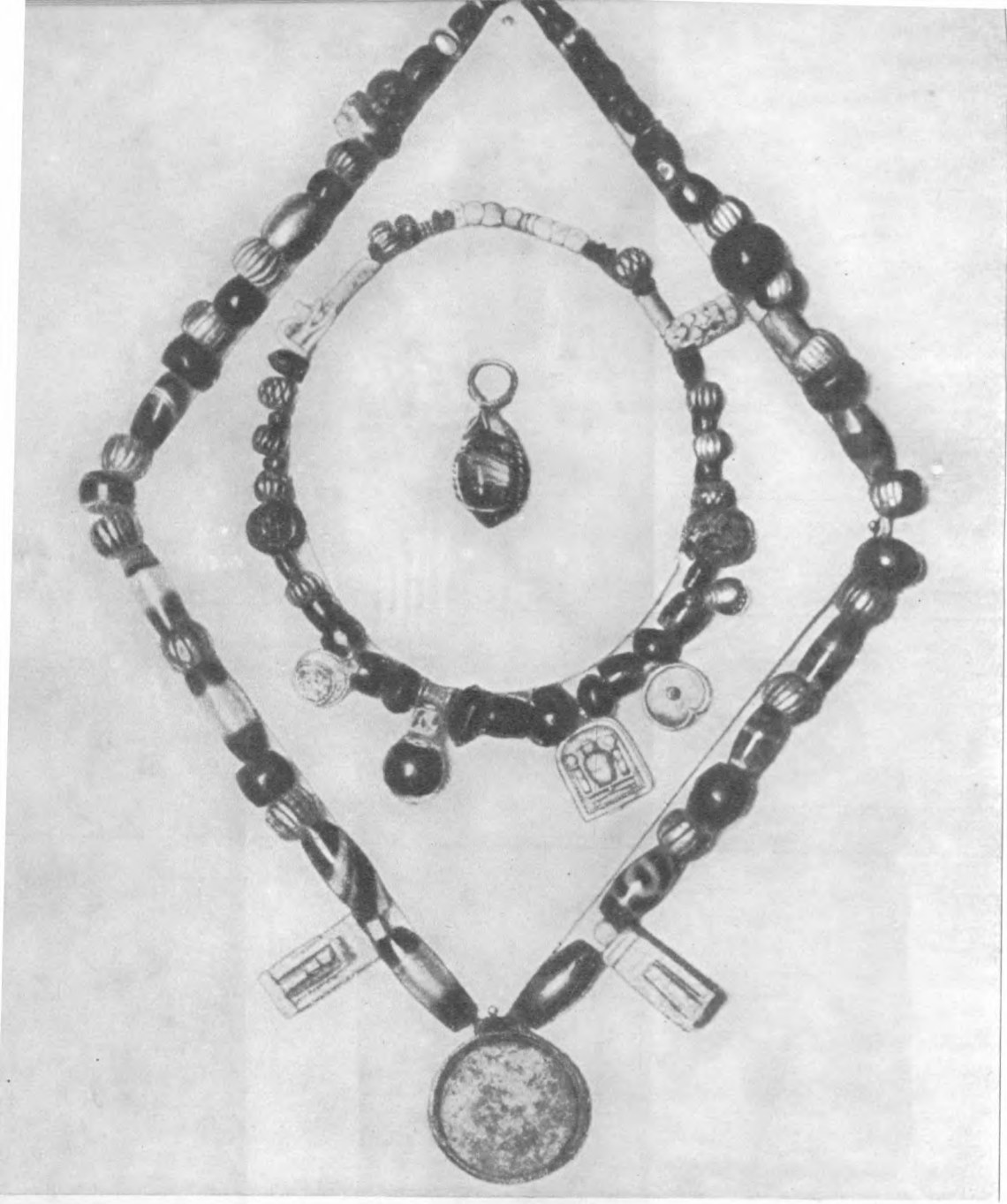

65. Kartaginiečių papuošalai

66. Auksinė Kartaginos moneta, aversas

67. Auksinė Kartaginos moneta, reversas

68. Marginto stručio kiaušinio fragmentas, Kartagina

69. Skarabėjus iš stiklo, Kartagina

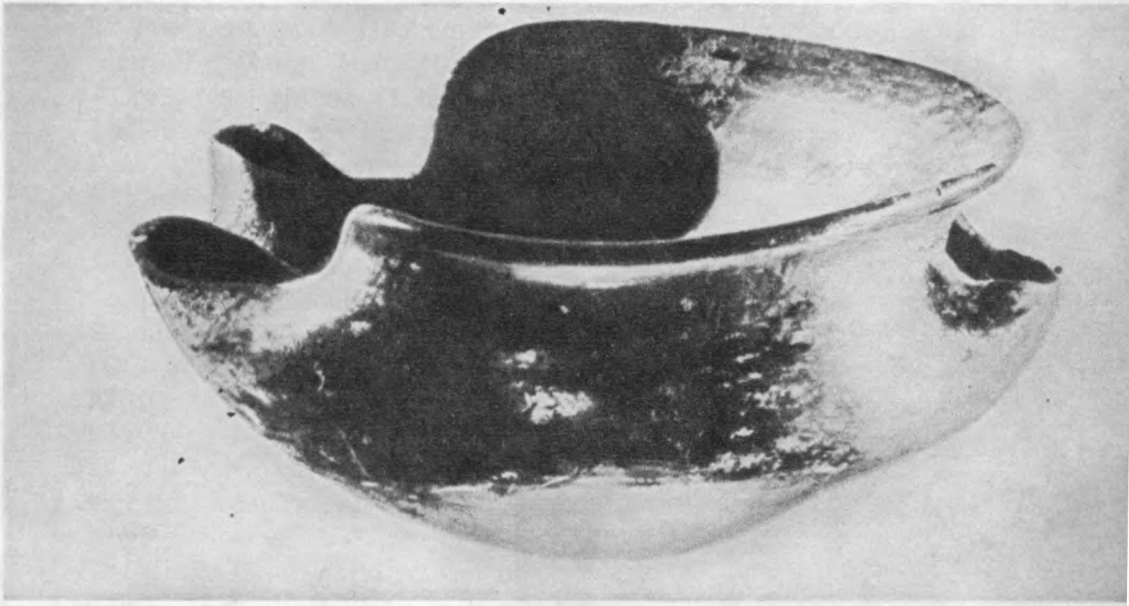

70. Punų keramika iš Kartaginos

71. Dviejų dagčių lempa iš Kartaginos

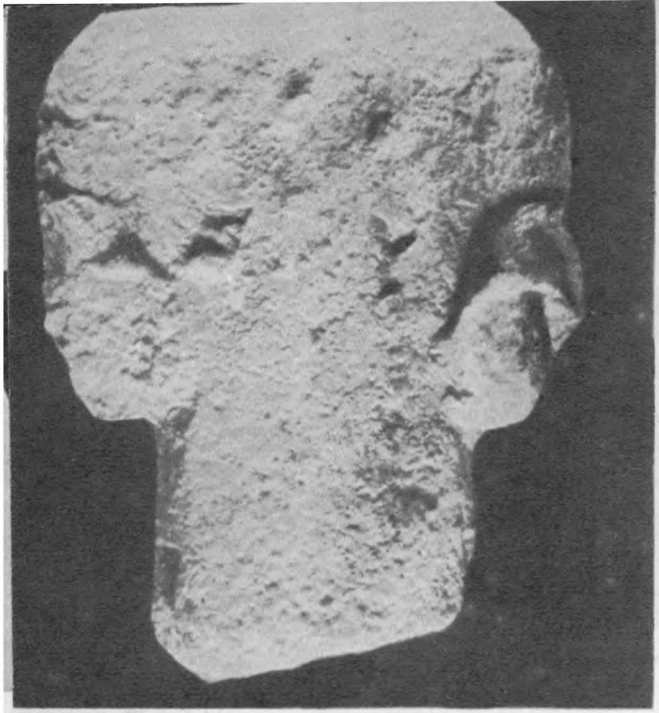

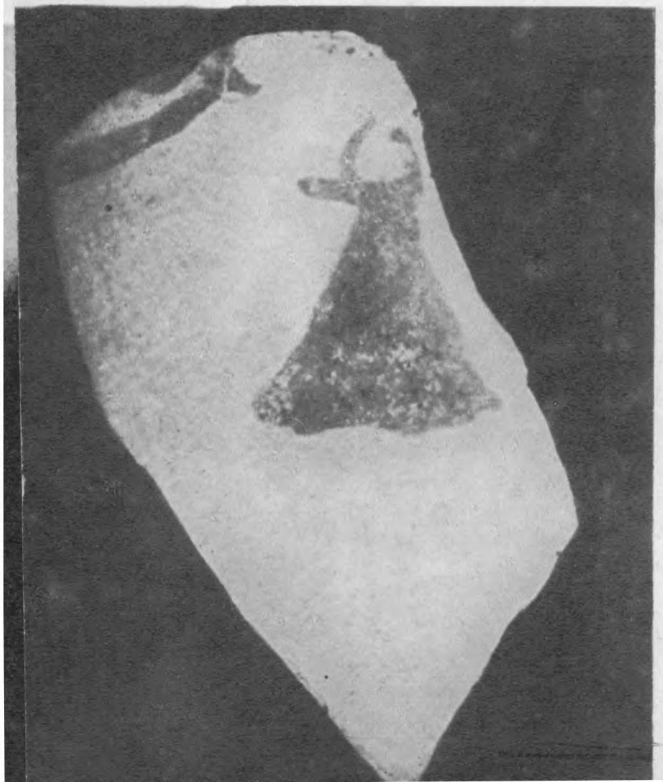

72. Akmeninis biustas iš Tas Silgo

73. Asočio fragmentas iš Tas Silgo

ir nepriklausoma tauta. Prabėgo, tikriausiai, trys šimtmečiai — XI, X ir IX,— tada prasidėjo kolonizacinis graikų judėjimas. Finikiečių ekspansija, pasinaudodama palankiomis aplinkybėmis, išlygina susidariusias spragas. Bet sunku įsivaizduoti tokią ilgą prekybos stagnaciją, o paskui staigiai iškylančią aštrią graikų ir finikiečių tarpusavio konkurenciją.

Taigi naujausias mokslas patvirtina klasikinės tradicijos teiginius. Žinoma, galimi daliniai netikslumai ir klaidos, tačiau apskritai galima teigti, kad finikiečių ekspansija prasidėjo, tikriausiai, apie 1100 m. pr. m. e., o gal ir anksčiau. Tai puikiai derinasi su mūsų nubrėžtu istoriniu vaizdu, pagal kurį pati finikiečių miestų istorija prasideda po „jūros tautų" invazijos. Prie to galima pridurti, kad užjūrio kolonizavimo reiškinys, ankstesnėje epochoje nežinomas, vienas iš daugelio elementų, išskiriančių ir charakterizuojančių finikiečių civilizaciją.

Chronologija.— Finikiečių kolonizacijos eigą analitiškai apibūdinsime likusiuose šios knygos skyriuose. Tačiau pravartu jau dabar duoti bendrus to proceso chronologijos apmatus. Reikia atsiminti, kad finikiečiai įsikurdavo ne tik ten, kur vėliau susidarydavo kolonijos, bet taip pat įkurdavo mažesnes prekybines gyvenvietes, kurios nebeišaugo arba įsiliejo į svetimą aplinką.

Pradėsime nuo Azijos žemyno į pietus ir į šiaurę nuo pačios Finikijos. Šiaurėje įrašai iš Zendžirli ir iš Karatepės liudija apie finikiečių kalbos ir kultūros išplitimą IX ir VIII amžiuje net iki pietų Anatolijos kraštų. Tačiau tai neturėtų būti grynai kolonijinio tipo ekspansija. Analogiškai finikiečių raudonosios keramikos radiniai pietų Palestinoje, pvz. Bet Pelete ir Regeiše, gali byloti, kad tos vietovės buvo sustojimo vietomis kelionėje į Egiptą, bet nebuvo kolonijos.

Finikiečių centrai Kipro saloje susidarė, tikriausiai, jau antrame tūkstantmetyje ir, be abejo, egzistavo pirmojo pradžioje. Minėjome įrašą iš IX amžiaus ir žinome įsakymus dėl Eliso (IX amžius) ir dėl Lulimo (VIII amžius). Svarbiausias finikiečių miestas Kipre, be abejonės, buvo Kitijas, iš kurio apylinkių kilę daugelis įrašų ir kur I. Mairis atrado gyvenvietę, atitinkančią, gal būt, asirų šaltiniuose minimą Kartihadaštį, miestą, kurio karalius davė priesaiką Sargonui II 709—708 m. pr. m. e. Kiti finikiečių centrai — tai, tikriausiai, Golgoja, Idalionas, Tamašas, Marionas, Lapetas.

Atrodo tikras dalykas, kad finikiečiai buvo įsikūrę Rodo saloje, ypač dviejuose svarbiausiuose miestuose — Kamire ir Jalise. Graikų padavimai sako, kad čion jie atvykę Trojos karo laikotarpiu apie 1190 m. pr. m. e., vadovaujami kažkokio Falaso, ir kad juos išvarę graikai ar karijiečiai.

Graikų padavimai taip pat informuoja apie finikiečių centrus kitose Egėjo archipelago salose (Tase, Kitiroje, Mele, Teroje) ir Kretoje, kur finikiečiai įkūrę miestą Itaną.

Palei Afrikos pakrantę finikiečių faktorijos pasirodė Egipte. Herodotas mini rajoną Memfyje, vadinamą „Tiro lauku", ir priduria, kad Astartos („svetimšalės" Afroditės) šventykla buvo pastatyta, kai į Memfį, pasibaigus Trojos karui, atvyko Elena[10]. Herodoto pasakojimas duotas antroje dalyje legendos, kuri, deja, liečia tik atsiradimą, bet ne patį rajono egzistavimo faktą. Be to, reikia pridurti, kad tipiškos finikiečių raudonosios keramikos randame Er-Retabe ir kitose Nilo deltos vietovėse. Finikiečių gyvenvietės Egipte buvo, tikriausiai, vien tik miestų kvartalai arba uostai, o ne kolonijos tikrąja to žodžio prasme. Bendrą kolonijų bruožą sudaro faktas, kad jos išsiplėtė politiniu atžvilgiu palyginti silpnuose rajonuose, tuo tarpu stipriai centralizuotose valstybėse, pavyzdžiui Egipte, finikiečių įsiterpimas negalėjo būti okupacinio pobūdžio, netgi autonomijos jie negalėjo gauti.

Palei pakrantę į vakarus nuo Egipto seniausia kolonija, kaip sako legendos, buvo Utika. Velėjus Paterkulas mini, kad finikiečių laivynas Kadisą įkūrė, praslinkus apie 80 metų po Trojos žlugimo, o kiek vėliau Utiką[11]. Kadangi kitoje vietoje šis autorius Trojos žlugimą datuoja apytikriai 1190 metais pr. m. e., Kadisas turėtų būti įkurtas apie 1110, o Utika apie 1100 m. Plinijus tuos duomenis patvirtina, sakydamas, kad Utikos Apolono šventovės kedro sijos turi 1178 metus amžiaus[12]. Rašė jis 77 m. e. metais, tai įgalina nustatyti Utikos įkūrimo datą — 1101 metus. Pagaliau kažkoks tekstas, priskiriamas Aristoteliui, pateikia Finikijos istorikų liudijimą, pagal kurį Utika buvusi įkurta 287 metais anksčiau, negu Kartagina[13], šitai leidžia Utiką datuoti 1101 m., o Kartaginą — 814 m. Archeologiniai radiniai Kartaginoje yra truputį jaunesnio amžiaus, bet skirtumas labai nedidelis.

Kitos kolonijos šiaurinėje Afrikoje buvo: Auza (neidentifikuota), kurią, kaip rašo Tiro metraščiai, įkūręs Itobaalas IX amžiuje[14]; Leptis Magna (Did. Leptis), pagal G. Saliustijų, įkurta pabėgėlių iš Sidono[15], o pagal kitus šaltinius — tiriečių[16]; Hipas, miestas, to paties Saliustijaus priskirtas finikiečiams[17]; Hadrumetumas (Sousse), priskirtas tiriečiams[18]. Žinoma, sunku tikėti šiais padavimų liudijimais; gal būt, kai kuriuos miestus įkūrė kartaginiečiai, kurie ėmė skubiai steigti savas kolonijas, o šį antrąjį kolonizacinį judėjimą ne visad galima atskirti nuo pirmosios finikiečių kolonizacijos. Spėjama, kad puniškos kolonijos — tai Oea, Sabrata, Achola, Tapsas, Leptis Parva, Hermakonas (Bono iškyšulys), Filipvilis, Konstan-

tina, Chulu, Džidželi, Tipsas, Gurėja, Melilja, Emsa, Sidi Abdselamas, Tamuda.

Jau sakėme, kad bronzinė Melkarto statulėlė, rasta jūroje prie Siakos, rodo finikiečius buvus Sicilijoje antrojo tūkstantmečio pabaigoje. Tukididas tvirtina, kad finikiečiai saloje buvę prieš graikus ir, tik šiems spaudžiant, atsitraukę į jos vakarinį kraštą. Šiaip ar taip, VIII ir VII amžiais buvo apgyvendinta Motijos sala, o netrukus Panormas (Palermas) ir Soluntas. Hardenas pastebi seniausiosios keramikos iš Motijos ir kartaginietiškosios keramikos didelį panašumą ir, tuo remdamasis, sprendžia, kad Kartagina turėjusi suvaidinti didelį vaidmenį įkuriant šią koloniją. Tačiau ši išvada nėra visiškai teisinga.

Į pietus nuo Sicilijos esančiose salose finikiečių centras, be abejonės, buvo Malta. Archeologiniais duomenimis remdamiesi, finikiečių įsikūrimą toje saloje galime datuoti apytikriai VIII amžiumi. Tuo pačiu metu arba kiek vėliau finikiečiai užėmė Gocą, Panteleriją ir Lampeduzą.

Sardinijoje įrašas iš Noro liudija apie finikiečių buvimą ten anksčiausiai nuo IX amžiaus. Kiti finikiečių centrai saloje — tai Kaljaris, Bitija, Sant Antiokas (Sulcis), Karlofortas, Taras. Kasinėjimai, kuriuos darė Dž. Pešė ir F. Bareka, neseniai tose vietovėse atskleidė ikikartaginietiškas gyvenvietes, ypač patvirtindami finikiečių buvimą Karloforte, kurį vienas iš įrašų mini kaip „vanagų salą"[19]. Diodoras Sicilietis datuoja 654—653 metais Ibisos įkūrimą Balearų salose[20], priskirdamas jį kartaginiečiams, o archeologiniai duomenys nenurodo ankstesnių datų. Pavadinimas Port Mahonas Minorkos saloje gali patvirtinti punišką jo kilmę.

Už Heraklio Stulpų finikiečių arba punų kolonijos buvo: Tanžeras, Likė ir Mogadoras. Kaip minėjome, Plinijus teigia[21], kad Heraklio-Melkarto šventovė Likėje buvusi senesnė, negu to paties dievo šventovė Kadise. Jeigu tai tiesa, tai Likė būtų seniausia mums žinoma finikiečių kolonija. Archeologinė medžiaga iš kolonijos Maroke, ypač keramika, priklauso VIII a. pr. m. e., nors tai nepasako, ar tas kolonijas įkūrė finikiečiai, ar taip pat Kartagina. Tačiau, gal būt, pasitvirtins hipotezė, pagal kurią įkūrėjais būtų finikiečiai kolonistai iš Ispanijos. Finikiečių kolonizacijos Ispanijoje problema buvo gyviausios diskusijos tema. Padavimai sako, kad Kadisas buvęs įkurtas XII amžiaus pabaigoje. Radiniai iš tos vietos vis dėlto yra kur kas vėlesni (V amžius), o senesni pėdsakai kitose vietovėse (VIII amžius) taip pat yra nutolę nuo padavimų datos. Į šiaurę nuo Kadiso, prie Gvadalkviviro žiočių, buvo įsikūręs, tikriausiai, Tarsis (Tartesas); labiausiai tikėtina hipotezė lokalizuoja šią vietovę Asta Regijoje. Tarsio-Tarteso identifikavimas verčia manyti, kad finikiečių kolonizacija pasistūmėjo Ispanijoje X amžiuje, jeigu ne dar ankstesniu lai-

kotarpiu, kaip nurodo ir padavimų data. Tokias pat išvadas daryti skatina paskutinieji archeologiniai atradimai: 1957 m. B. Mazaro ekspedicijos rezultatai, kurie dar nėra paskelbti, atrodo, leidžia konstatuoti finikiečių pėdsakus Ispanijoje ne vėliau kaip IX amžiuje.

Metodai.— Per kelis savo garsios knygos apie kartaginiečių kolonizaciją Maroke puslapius Sentas nušvietė finikiečių-punų ekspansijos metodus, kartu patardamas, kaip ieškoti jos pėdsakų:

> Būtų didelė klaida manyti, jog galima siekti užsibrėžto tikslo, pasikliaunant atsitiktinumu. Mūsų laikais kasinėjimai, kurių išvados išplaukia tik iš atsitiktinumo, yra neleistini. Juoko vertas būtų tyrinėtojas, septynmyliais batais žingsniuojantis Maroko pakrantėmis nuo Spartelio iškyšulio iki Pliaž-Blanšo ir ieškantis kartaginiečių pėdsakų, paliktų paplūdimiuose. Nuo pat mano tyrinėjimų pradžios nebuvo atvejo, kad aš spėliočiau, kur kasti. Visada remdavausi patikimomis mokslinės archeologijos taisyklėmis, kurios kas kartą vis labiau įtvirtina savo teises, prielaidas ir išvadas. Todėl nekreipiau dėmesio į vietas, apie kurias galėjo būti kalbama senovės autorių, o tyrinėjau pakrantes, ieškodamas tam tikro kraštovaizdžio — puniško kraštovaizdžio. Nes egzistuoja konkretus punų gyvenvietės tipas ne tik pakrantėje, bet ir toliau žemyne. Kad galima būtų jį atkurti, pakanka įsivaizduoti sunkaus ir primityvaus finikiečių gyvenimo aplinkybes ir stabtelti prie būdų, kurie tiktų toms negandoms įveikti. Tada tik galėsime nubrėžti jų veiklos ribas.[22]

Vadinasi, egzistuoja puniškas (ir finikietiškas) kraštovaizdis. Kad galima būtų jį atpažinti, pakanka įsivaizduoti tuometines gyvenimo ir jūreivystės sąlygas. Jau žinome, kad finikiečiai mėgo pakrantės iškyšulius ir saleles, parinkdami laivams lengvai priplaukiamą ir saugią vietą. Reikėjo jiems ir užnugario, kad galėtų išsilaikyti, ir nors vieno vandens šaltinio. Jų laivai nereikalavo gilios prieplaukos ir net saugiau stovėdavo seklumoje. Be to, finikiečių laidojimo papročiai vertė ieškoti uolėtų vietų, kur galima būtų iškalti šachtinius kapus. Iš tų uolų taip pat būdavo kertami akmenys kapams uždengti, todėl akylas stebėtojas pagal tuos pėdsakus visada gali atsekti nekropolius.

Ypač reikia nepamiršti, jog senovėje laivai naktį būdavo ištraukiami į krantą, o plaukiojama būdavo dieną. Vadinasi, remiantis nuotoliu tarp dviejų žinomų prieplaukų, galima rasti kitų prieplaukų vietas. Šį metodą Sentas labai sėkmingai pritaikė, pavyzdžiui, Tipaso atveju.

Jūrinis ekspansijos pobūdis nulėmė, kad finikiečių ir kartaginiečių gyvenvietės, įsikūrusios sausumos gilumoje, turėjo antraeilę reikšmę. Statiniai lengvai apginamose įkalnėse paprastai turėjo tikslą apsaugoti pakrantės gyvenvietes arba kontroliuoti užnugarį. Šiuo atveju taip pat

pirmiausia sąlyga buvo vanduo. Tokios padėties geriausi pavyzdžiai yra Konstantina Alžyre ir Monte Sirajis Sardinijoje.

Mūsų žinios apie pirmąsias prieplaukas ir pirmąsias prekybines transakcijas daugiausia liečia kartaginiečius, bet gana drąsiai galima teigti, jog ir seniausieji finikiečių jūreiviai panašiai elgėsi. Štai ką rašo Herodotas:

> Atvykę iškrauna savo prekes ir sudeda jas tvarkingai ant kranto, o paskui grįžta į laivus ir uždega rūkstančius deglus, čiabuviai pamato dūmus, prisiartina prie kranto, padeda šalia prekių tiek aukso, kiek nori duoti mainais, ir nueina. Kartaginiečiai sugrįžta ir apžiūri auksą. Jeigu jiems atrodo, kad aukso kiekis atitinka prekių vertę, pasiima auksą ir nuplaukia; jeigu ne, tai grįžta į laivus ir laukia. Tada čiabuviai vėl sueina ir prideda aukso; taip daro, kol patenkina pirklius. Niekad vieni kitų neapvagia. Pirmieji nepasiima aukso, kol jis neprilygsta jų siūlomoms prekėms, antrieji nepaliečia prekių, kol pirkliai nepasiima aukso.[23]

Finikiečių, vėliau pūnų, kolonizacija buvo grynai prekybinio pobūdžio, jąja nebuvo grindžiami užkariavimai, nuolatinių gyvenviečių statyba ir masinė žmonių imigracija. Žinoma, tai netrukdė atsirasti nuolatinėms gyvenvietėms, žmonių persikėlimui ir užkariavimams. Kad šis istorinis procesas būtų suprantamas, reikia pabrėžti, jog tokie reiškiniai nebūtinai turėjo būti susiję su pirmykšte ekspansija, galėjo jų visiškai nebūti arba jie galėjo atsirasti vėliau.

AŠTUNTAS SKYRIUS

FINIKIEČIAI KIPRE

Istorija.— Vienintelė intensyvios finikiečių kolonizacijos Rytuose teritorija buvo Kipro sala. Kolonizacijos pradžia primena kolonijų kūrimą Vakaruose, bet metropolijos artumas sąlygojo tokius dažnus kontaktus, jog nelengva atskirti kiprietiškus daiktus nuo atsiradusių iš pačios Finikijos.

Poezijoje ir mitologijoje randamos žinios apie finikiečius Kipro saloje neturi didesnės reikšmės, ypač kad jos priklauso vėlesnei epochai. Tačiau kartu atspindi tikrąją istorinę realybę, liudydami apie senovinę finikiečių kolonizaciją saloje. Aleksandras iš Efeso kalba apie Lapeto miestą: „Belui priklausė Kitijas ir žavingasis Lapetas[1]." Belas — tai graikiška finikietiško vardo Baalas forma, o Kitijas buvo didžiausias finikiečių miestas saloje. Vergilijus liepia pasakyti Didonei[2], kad jos tėvas Belas viešpatavo Kipre tada, kai išvytas iš tėvynės Teukras, Telamono sūnus ir Salaminos karalius, atvyko ten ieškoti naujos karalystės, ir atvykėlis gavo pagalbos iš Belo. Tai turėjo įvykti netrukus po Trojos žlugimo. Teukras yra legendarinis įkūrėjas Salaminos, Kipro miesto, esančio graikų ir finikiečių įtakų sankryžoje.

Abejonių kelti gali ne tik poetinis ir mitologinis tekstų aspektas, bet taip pat ir jų neaiškumas, kaip pvz. jau minėta Juozapo Flavijaus informacija apie Hiramą, Tiro karalių, kuris turėjęs numalšinti vienos kolonijos gyventojų maištą[3]. Nors dauguma yra tos nuomonės, jog kalbama apie Utiką, bet labiau patikima hipotezė, kad toji žinutė liečia Kitiją, svarbiausią finikiečių gyvenvietę Kipre. Hipotezę paremia ne tik teksto kritika, bet ir istoriniai argumentai. Sunku įsivaizduoti, kad X amžiuje būtų surengta tokia baudžiamoji ekspedicija prieš tolimąją Utiką, ypač kai vakarinės kolonijos tuo metu buvo daugiau prekybinių mainų sargybos, o ne duoklę mokančios gyvenvietės. Galima ir prielaida, kad čia kalbama apie trumpą išvyką į priešingą Kipro krantą, ypač kad vėlesniais laikais Kitijas buvo priverstas pripažinti finikiečių metropolijos viršenybę.

Finikiečių įsikūrimo Kipre istorijai nušviesti svarbiausi yra archeologiniai duomenys. Švedų ekspedicija Kitijyje atkasė XI amžiaus pr. m. e. akropolį. Tiesa, anot Gjerstedo, finikiečiai įsikūrę ne anksčiau kaip VIII amžiuje, tačiau nematyti didelio skirtumo tarp senesnių sluoksnių, kuriuos Gjerstedas laiko ikifinikietiškais, ir VIII amžiaus sluoksnių, laikomų finikietiškais. Taip pat nėra nei sunaikinimo pėdsakų, nei radikalių pasikeitimų keramikoje. Be to, matyti, kad akropolį pastatė pirmieji saloje apsigyvenę finikiečiai. Atėjūnai iš priešais esančio Azijos kranto į Kiprą atsikėlė, tikriausiai, dar prieš nepriklausomų finikiečių miestų atsiradimą. Nuo vidurinės ir vėlesnės bronzos epochos prasidėję kontaktai darėsi dažnesni ir gyvesni, kaip tai liudija atradimai Ugarite.

Taip pat turime epigrafinių liudijimų apie finikiečių įsikūrimą saloje. Įrašas kape, neaiškios kilmės, bet, tikriausiai, iš Kitijo[4], pasižymi paleografiniais bruožais, kurie rodo IX amžių. Drauge su įrašu iš Noro Sardinijoje jis liudija apie kolonijinio judėjimo pradžią ir, šiaip ar taip, apie finikiečių buvimą ten.

Kita žinia apie finikiečius Kipre kilusi iš antros VIII amžiaus pusės. Finikietiškas įrašas iš Mouti Sinoa[5] mini Hiramą II iš Tiro, kuris mokėjo duoklę Asirijos karaliui Tiglatpilesarui III (745—727). Kart-Hadašto miesto valdytojas tame įraše vadina save „Hiramo, sidoniečių karaliaus, tarnu". Vadinasi, turime įrodymą apie tiriečių kolonijinį įsikūrimą arba bent apie vasalinę jų valstybėlę. Matysime, kad Kart-Hadaštas — tai, tikriausiai, Kitijas.

Be abejonės, Kitijas buvo svarbiausias finikiečių miestas Kipre, bet, matyt, ne vienintelis. Epigrafika ir onomastika leidžia identifikuoti kitus finikiečių centrus Golgojoj, Idalione, Tamase, Marijone ir Lapete. Nežinome tų vietovių istorijos, tačiau žinome, jog apskritai finikiečių kolonijų nepriklausomumas pasibaigė VIII amžiaus gale, o konkrečiau, viešpataujant Sargonui II (721—705), kuris užkariavo Kiprą ir įsakė jo garbei pastatyti bazalto stelą Kitijo mieste, o savo metraščiuose mini uždėtas kipriečiams duokles. Vėlesni Asirijos šaltiniai ne sykį pakartoja žinias apie vietinių karalių pavergimą, kas paliudija faktą, kad tie valdovai naudojosi tikra autonomija, panašiai kaip ir Finikijos, Sirijos ir Palestinos valstybėlių karaliai. Vis dėlto nuo Sargono laikų Kipro valstybėlės linksta jau prie Asirijos, o ne prie Finikijos. Tai didelės svarbos faktas, nes liečia esminius politinės situacijos pakitimus Vidužemio jūros kraštuose. Finikiečiai jau nebeviešpatavo jūros keliuose, bet pasidarė priklausomi nuo didžiųjų Artimųjų Rytų valstybių.

Sanheribui (705—681) valdant, Sirijoje susidarė antisiriška koalicija, kuriai priklausė Luli (Elulajas), Tiro ir jo apylinkių karalius. 701 ar

700 m. pr. m. e. nugalėtas, jis pabėgo į Kiprą ir ten mirė[6]. Ryšiai tarp Tiro ir salos, matyt, dar buvo glaudūs, jeigu Kipras galėjo būti prieglobsčiu pabėgėliams.

Asarhadonas (680—669) paliko sąrašą jam priklausančių karalių[7], kurių keletas valdė Kipre. Pažymėtina, kad dalies tų karalių vardai graikiški. Tarp paminėtų vietovių, iš kurių ne visas pasisekė identifikuoti, figūruoja: Idalionas, Chytras, Pafas, Kurionas, Tamasas ir Ledra. Sąraše taip pat yra Kart-Hadaštas, o trūksta Kitijo ir Amato, kas rodo, jog Kart-Hadaštas buvo vienas iš tų dviejų miestų. Jau minėjome prielaidas, kurios skatina identifikuoti Kart-Hadaštą su Kitiju, svarbiausia finikiečių kolonija. Asarhadono sąrašai pateikia naują argumentą.

Daugiau žinių apie asirų vasalus Kipre randama Ašurbanipalo (668—628)[8] įrašuose, kurie išvardina Damasą, Kuriono karalių, Admesą iš Tamaso, Damusą iš Kart-Hadašto ir Unasagusą iš Ledros. Spraga informacijose apie kolonijas Kipre susidaro net iki 449 m., kai salą užvaldė persai. Jiems viešpataujant, klestėjo palyginti nepriklausomos valstybėlės, finikiečių dinastijų valdomos, tačiau neabejotinai persų globojamos kaip atsvara graikų miestams. Daugelis finikiškų įrašų iš laikotarpio nuo V amžiaus pusės iki III—II amžiaus leidžia atkurti kai kuriuos įvykius ir valdovų vardus.

Kitijyje apie 450 m. pr. m. e. viešpatauja karalius, grynai finikietišku vardu — Baalmilkas. Jo sūnus Osbaalas, taip pat būdingu vardu, išplėtė savo valdas iki Idaliono. Po jo tuose abiejuose miestuose viešpatavo Baalmilkas II. Dinastija pasibaigia apie 410 m., bet 372 m. naują dinastiją pradeda Kitijyje ir Idalione viešpataująs Milkjatonas, Baalramo sūnus. 361 m. jo sostą užima Pumajatonas, kuris išplečia savo valdas, kaip tai atsispindi įrašuose, kur jis figūruoja kaip „Kitijo, Idaliono ir Tamaso karalius"[9]. Anot Atenajaus[10], Pumajatonas nupirkęs Tamasą iš Amato miesto karaliaus. 312 m. Ptolomėjus I pasmerkia Pumajatoną myriop ir aneksuoja jo valstybę, padarydamas galą finikiečių valdovų autonomijai.

Monetos iš Lapeto duoda šiek tiek žinių apie šio miesto valdytojus. V amžiaus pradžioje pasirodo karaliaus Demoniko vardas, užrašytas finikietiškomis raidėmis. IV amžiaus pradžioje randame tą patį vardą, taip pat finikietiškai užrašytą. Vėliau, antroje IV amžiaus pusėje, įrašas mini karalių Barakšemešą. Šis valdovas semitišku vardu buvo Demoniko sūnus, antrojo iš aukščiau minėtų arba dar kurio kito.

Ptolomėjaus užkariavimai nelikviduoja Kipro miestų-valstybių autonomijos. Miestai srities reikšmę įgauna laikotarpiu, prasidedančiu nuo

užkariavimo: Kitijas nuo 311 m. pr. m. e., Lapetas nuo 304-ųjų. Įrašai, liečiantys tas sritis, liudija apie dar gana ilgą finikiečių kalbos gyvavimą, ypač raštuose.

Archeologija.— Kipro kultūra dėl geografinės salos padėties yra kilusi iš įvairių šaltinių. Vadinasi, yra vietinio elemento, paprastai vadinamo eteokiprišku, graikiško elemento, paplitusio jau Mikėnų epochoje ir nuolat atsinaujinusio pirmojo tūkstantmečio laikotarpiu, pagaliau finikietiško elemento, atsispindinčio įrašuose ir meno kūriniuose, kurie, tarp kita ko, turi ir svetimų komponentų.

Apskritai galima pasakyti, kad Kipre yra graikiško elemento persvara, ypač Mikėnų. Tačiau finikiečių, arba apskritai azijiečių, indėlis yra neabejotinas, nors iki šiol nėra radinių iš finikiečių kolonizacijos seniausiųjų fazių. Vis dėlto tie negausūs duomenys, kuriais mes remiamės (žinomo protoeolinio tipo kapiteliai, kulto reikmenys, keramikos, terakotos formos), rodo, jog meniniai dirbiniai analogiški Finikijos menui.

Ir dar viena bendra pastaba: kadangi finikiečių kultūra Kipre yra metropolijos kultūros tęsinys, tai kai kurie elementai, būdingi vakarinėms kolonijoms, kildinami iš Kipro, pavyzdžiui kai kurių Sardinijos šventovių planai, architektonikos detalės, voliutiniai kapiteliai su horizontalia eginečių dekoracija, tam tikros ikonografinės detalės, būtent vyriška figūra su atsikišusia į priekį barzda. Kipro kontaktai su vakarinėmis kolonijomis neapsiriboja vien archeologija, jie išryškėja taip pat religijos srityje: karaliaus Pumajatono vardas turi elementą dievo Pumajo vardo, kurį randame Kartaginos onomastikoje ir įraše iš Noro kartu su itin paplitusia jo interpretacija. Tie kontaktai rodo, kokį svarbų vaidmenį vaidino Kipras susiskaldžiusios finikiečių religijos srityje.

Nerandame Kipre architektūros arba urbanistikos pėdsakų, kuriuos galima būtų apibūdinti kaip tipiškai finikietiškus, vis dėlto architektoninėje ornamentikoje Kipras išlaikė vertingus fragmentus protoeoliškų kapitelių, kiek vėlesnių, negu buvo analogiški dekoratyviniai elementai Sirijos ir Palestinos rajone. Gražus egzempliorius iš Galgojos, datuotas VI amžiumi, tarp dviejų voliutų turi kylantį į viršų trikampį su į jį įrėžtais kitais trikampiais ir dviem simboliais, taip dažnai sutinkamais vėliau puniškuose Vakaruose,— saulės disku ir mėnulio piautuvu (nuotr. 33). Tas kapitelis gausiai dekoruotas: viršum voliutų ir trikampio užlenktos palmetės su lotoso žiedais, o aukščiau — trieilis abakas. Kitas kapitelis iš Golgojos, šįkart iš V amžiaus, dar gausiau dekoruotas. Jis pavaizduotas stelos bareljefe. Palmetės, kylančios viršum voliutų ir trikampio, apglėbia du mažyčius sparnuotus sfinksus, stovinčius abipus šventojo medžio. Ka-

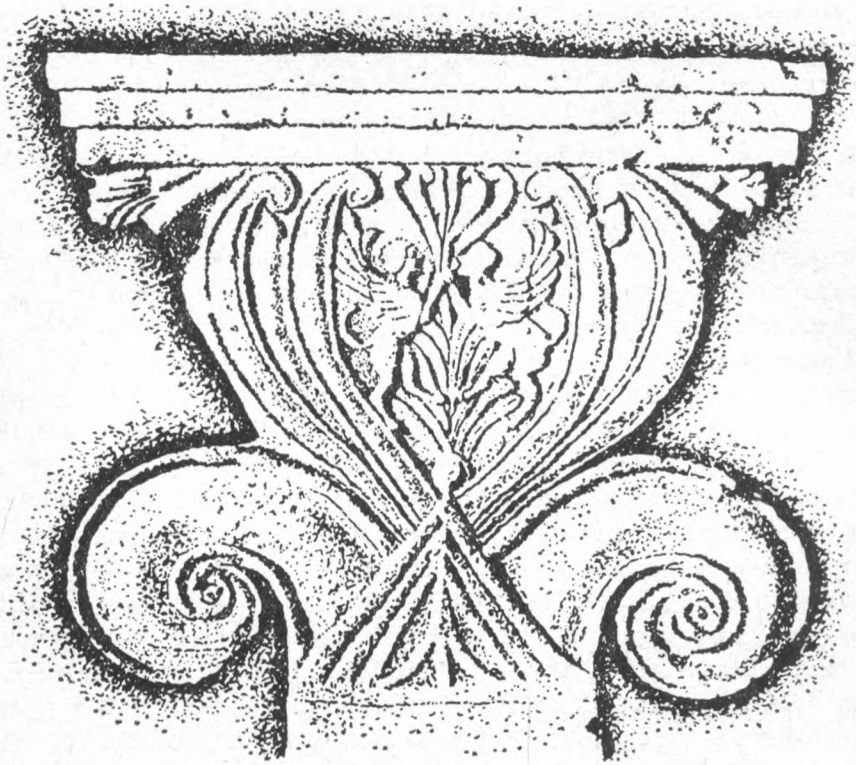

23. Kapitelis iš Golgojos

pitelį pridengia trigubo abako variantas (pieš. 23). Pagaliau dėmesio vertas yra Hatoro kapitelis, rastas Kitijo mieste, priklausąs VI a. pabaigai arba V pradžiai. Vaizduoja jis egiptietiško tipo koplytėlę, panašią į koplytėles, vėliau dažnai sutinkamas puniškose stelose.

Tiesa, neatrasta Kipre kulto statinių, tačiau turime 21 cm aukščio terakotinį šventovės modelį, rastą Idalione ir priklausantį VI a. pabaigai arba V a. pradžiai. Šventovės frontone dvi lotoso stiebo pavidalo kolonos abipus angos, iš kurios žvelgia paukštis su žmogaus galva. Pro langelius statinio šonuose kyšo kitos galvos. Modelis primena koplytėlę iš Amrito ir vėlesnes puniškas stelas.

Įdomi yra Kipro terakotinė plastika. Pavyzdžiui, Kamelargo šventykloje prie Kitijo rasta šimtai moters statulėlių su stambių bruožų veidais ir liemeniu ant plataus stovinčio cilindro formos pagrindo (nuotr. 31). Statulėlės gimininges, iš vienos pusės, gausiems Sirijos—Palestinos gaminiams, iš kitos — itin būdingai, vėlesnei puniškajai plastikos rūšiai,

kurią, gal būt, geriausiai reprezentuoja votų kolekcija iš Bitijos Sardinijoje. Taip pat vertos dėmesio vyriškos statulėlės: žynys su ilga tunika ir smaila kepure, glaudžiantis prie krūtinės mažą aukojamą žvėrelį, priklauso VII amžiaus pabaigos arba VI pradžios Ajo Irinio šventyklai. Pats tipas, kaip ir ikonografija, yra grynai finikietiški ir vėliau pasirodo punų mene.

Kita svarbi Kipro finikiečių kūrybos šaka yra metaliniai indai. Apie juos rašėme, aptardami finikiečių meną apskritai, todėl tik priminsime, kad egiptietiški, mesopotamiški ir egėjiški motyvai ant tų indų derinami dekoratyviniais tikslais. Kipro indai, kuriuos Gjerstedas suskirstė į tris grupes (I — 800 iki 700; II — 700 iki 600; III — 600 iki 550), greičiau yra finikiečių amatininkų, įsikūrusių Kipre, darbas, o ne importas, ir vis dėlto hipotezė, kuri salą laiko svarbiausiu šios rūšies meno centru, neatrodo įtikima.

Kipro metalo dirbiniai, be abejonės, atspindi finikiečių ir azijiečių įtaką. Pavyzdžiu gali būti bronzinis padėklas indui arba smilkytuvui (nuotr. 34) su ažūriniu dekoru iš keturių šonų, kur paeiliui atvaizduota arfininkas, žmogus su dviem žuvim, žmogus su taure ir su dviem ritiniais audeklo ir pagaliau žmogus su lazda. Daiktas kildinamas iš Kuriono, iš antrojo tūkstantmečio pabaigos.

Kipro keramika reprezentuoja kai kurias finikietiškas formas, ypač ąsočiai su platėjančiu kakleliu, paprastai gana siauru ir su žiedeliu per vidurį. Randama jų iš IX—VIII ir net V amžiaus. Vėlesnėje epochoje pasirodo tipiškų vietinio pobūdžio dekoravimų tamsiais dryžiais ir apskritimais. Žibintai vieno dagčio, panašūs į finikietiškus, skiriasi nuo įprastų puniškų žibintų su dviem dagčiais. Visoje Kipro keramikos raidoje matyti stipri graikų stiliaus ir vietinės tradicijos įtaka, kas ryškiai skiria Kipro dirbinius nuo finikietiškų.

Religija.— Apie Kipro salos finikiečių religiją mums žinoma iš įrašų ir onomastikos duomenų. Juose randame gerai mums pažįstamas dievybes: Astartą, Melkartą, Ešmuną, Rešefą. VIII amžiaus įrašas yra skiriamas Baalui, pavadintam iš kažkur girdėta formule „Libano Baalas"[11]. Baalo vardas aptinkamas tikriniuose varduose, kaip Baaliatonas, Aserbaalas ir pan. Reikia pabrėžti, kad tie vardai yra prototipai formų, paplitusių punų pasaulyje. Dievybė, kuri įsitvirtino Kipre dar iki finikiečių, buvo Anat. Be to, žinome vietinių dievų, kuriuos pripažino finikiečiai ir kurių tarpe svarbią vietą užima Pumajas (iš jo kilęs graikų Pigmalionas), sutapatintas su finikiečių Adoniu-Ešmunu. Iš kitų vietinių dievų tai — Sasmas, pažįstamas iš tikrinių vardų, vartotų Marione, Lapete, Kitijyje ir Tamase, taip pat Mikalas,

dažnai gretinamas su Rešefu kaip Rešef-Mikalas; jo graikiškas atitikmuo Apolo-Amiklajas; žinoma, garsų sutapimas tik atsitiktinis. Rešefas ir Mikalas, tikriausiai, buvo du atskiri dievai. Pirmasis veikiausiai atitiko Apoloną, antrasis Heraklį. Pagaliau tai ne vienintelis derinys, kuriame figūruoja Rešefas. Du IV amžiaus įrašai dviem kalbom skiriami dievui, atitinkamai pavadintam Rešef-*'lyyt* (Apolo Heleitas) ir Rešef-*'lhyts* (Apolo Alasiotas). Pirmasis iš tų vardų, be abejonės, susijęs su Kipro vietove Helos, kitas su paties Kipro vardu — Alasia. Vadinasi, tai yra graikiškų formų finikietiška adaptacija, o ne atvirkščiai.

Vėlesniais laikais, kaip ir kitose finikiečių bei punų vietovėse, Kipre atsiranda Egipto dievybių, pavyzdžiui Oziris arba Horas. Šalia jų randame Ešmuno-Melkarto tipo derinių, susidariusių, tikriausiai, daug vėliau ir kitokiu būdu, negu Rešef-Mikalo tipo deriniai.

Vadinasi, finikiečių religija Kipre išsaugo pirmykščius bruožus, kartu pripažindama keletą vietinių dievybių ir identifikuodama jas su savosiomis. Matyt, kipriečių įtaka veikė finikiečius, o ne atvirkščiai.

ANTROJI DALIS

FINIKIEČIAI IR KARTAGINIEČIAI AFRIKOJE

DEVINTAS SKYRIUS

ISTORIJA

Įžanginės pastabos.— Reikia pasakyti, jog neturime tiesioginių šaltinių apie finikiečių kolonizaciją Afrikoje ir Kartaginos galios išaugimą. Nėra abejonės, kad tokie šaltiniai buvo žinomi bent kai kuriems klasikiniams autoriams, kurių raštų yra išlikę. Kartkartėmis aptinkame tokių įrodymų, kaip, pavyzdžiui, Hanono įrašas, pasakojantis apie jo garsią kelionę. Vis dėlto tenka pripažinti, kad tokiais atvejais apskritai nekalbama apie istorinius šaltinius siaurąja prasme. Be to, nestinga įrašų iš finikiečių kolonijų šiaurinėje Afrikos dalyje, ypač iš Kartaginos, tačiau visi tie įrašai yra religinio turinio ir iš tiesų teikia vertingų žinių apie dievus ir ritualus, bet nedaug tepasako apie visuomeninį ir politinį gyvenimą.

Dėl tokių aplinkybių šiaurinės Afrikos finikiečių ir kartaginiečių istorija turi remtis netiesioginiais šaltiniais. Blogiausia, kad, skirtingai nuo Rytų finikiečių šaltinių, tai nėra pasakojimai, kilę iš gimininges aplinkos: Afrikoje nėra tokios istoriografijos, kokią turi Izraelis ar Mesopotamija. Klasikinė dokumentacija yra turtinga ir įvairiapusiška tik dėl Kartaginos nuolatinių kontaktų ir jos vaidmens reikšmės Vakarų Vidužemio jūros kraštų istorijoje.

Graikų ir lotynų rašytojai visų pirma savo dėmesį koncentravo į Kartaginos karų istoriją, pirma su Sirakūzais, vėliau su Roma. Todėl jų informacija turtinga, visapusiška ir nenutolusi nuo pačių įvykių. Kiti duomenys yra labai negausūs: Aristotelio pastabos apie punų santvarką, Polibijaus pasakojimas apie samdytinių maištą, jau minėtas graikų Hanono įrašo aiškinimas, IV amžiaus vidurio kartaginiečių gyvenviečių Afrikoje sąrašai, aptariami Pseudo-Skylakso veikale. Štai pavyzdžiai tos negausios atsitiktinės dokumentacijos, kurią sunku kuo nors papildyti.

Yra žinoma, kad graikų ir lotynų istorikų priešiškam požiūriui į Kartaginą turėjo įtakos įvairūs faktoriai. Visų pirma veikė instinktyvi neapykanta tokiems atkakliems priešams, be to, matyti ryški tendencija apjuodinti punus, apkaltinti juos sukčiavimu, išdavikiškumu ir pan. Tačiau reikia atkreipti dėmesį į tai, kad istorikai tuo požiūriu daro išlygą Hani-

balo naudai: giria jo charakterį ir sugebėjimus, kad galėtų tokiu būdu paaiškinti triuškinančius smūgius, kuriuos jis sudavė romėnams. Panašūs motyvai lėmė tai, kad dažnai susiduriame su perdėtu Kartaginos galingumo vaizdu: duomenys apie kariuomenės, laivyno ir žmonių skaičių, kaip ir apie miesto turtingumą ir jo valdžios platumą, aiškiausiai yra išpūsti.

Finikiečių ir punų kolonizacijos šiaurinėje Afrikoje vaizdas ir didžiausios kolonijos — Kartaginos — istorija, be abejonės, yra iškraipyti dėl netiesioginių ir nepilnų šaltinių. Antra vertus, klasikinių autorių duomenų dėka apie šią finikiečių pasaulio dalį turime labai gausią informaciją.

Kartaginos įkūrimas.— Klasikiniai šaltiniai Kartaginos įkūrimą vieningai žymi 814—813 m. pr. m. e. Tačiau turime pasvarstyti klausimą, ar miestas iškilo senesnės finikiečių gyvenvietės vietoje, ar visiškai naujoje teritorijoje.

Pasak Filisto, graiko iš Sirakūzų, gyvenusio IV amžiuje, Kartaginą įkūrę tiriečiai Azoras (arba Zoras) ir Karchedonas šiek tiek anksčiau, negu prasidėjo Trojos karas[1]. Pakanka įsižiūrėti į tuos vardus ir įsitikinsime, kad šie tradiciniai duomenys, Eudokso iš Knido[2] ir Apiano[3] pakartoti, nėra patikimi. Zoras — tai Tiro pavadinimo iškraipymas, Karchedonas — Kartaginos. Pavadinimas Kartagina, kuris finikietiškai reiškia „naujas miestas", galėtų liudyti apie senesnį miestą toje vietoje, bet patikimesnė nuomonė, kad miestas pavadintas „nauju", siejant jį su metropolija. Vadinasi, ši padavimų dalis turi labai silpną pagrindą, nors gali būti, kad finikiečiai Kartaginą įkūrė jau iš seno jiems žinomoje vietoje.

Tuo tarpu klasikinėje literatūroje turime gausios ir sutartinos informacijos apie 814—813 metų įvykius. Atrodo, pirmasis autorius, traktuojantis Kartaginos įkūrimą, buvo Timajas; klausimą praplėtė Justinas, ir jo versija su nedideliais pakitimais pasikartoja daugelio kitų autorių raštuose.

Taigi, pagal Justiną[4], Kartaginos įkūrėjai buvo kilę iš Tiro. Elisa, karaliaus Pigmaliono sesuo, ištekėjo už savo dėdės Acherbaso, Melkarto žynio ir didelio turtuolio. Pigmalionas įsakė nužudyti Acherbą, tuomet Elisa drauge su saujele ištikimų vyro atminimui žmonių slapta pabėgo į Kiprą, sudėjusi aukų Melkartui (Herkulesui). Kipre prie jų prisidėjo vyriausias Astartos (Junonos) žynys su ta sąlyga, kad krašte, kur jie apsigyvens, žynystė bus jo šeimoje paveldima. Taip pat buvo paimta aštuoniasdešimt merginų, skiriamų kulto prostitucijai, kad galėtų įtvirtinti finikiečių religijos nenutrūkstamumą.

Keliautojai — sakoma padavimuose — atvykę tiesiog į būsimos Kartaginos vietą. Norėdama užtikrinti atitinkamą miestui vietą, Elisa griebėsi klastos: ji pirko žemės sklypą, kurį galima būtų apdengti jaučio oda; paskui odą supiaustė siauromis juostelėmis ir apjuosė jomis visą kalvą, kuri stūkso ties Kartaginos iškyšuliu. Pasakojimas čia remiasi žodžių žaidimu, kurį sugalvojo graikai: *byrsa* — tai punų aukštutinio miesto — akropolio — pavadinimas, graikiškai jis reiškia jaučio odą.

Ateiviai buvo labai prielankiai sutikti. Utikos miestelėnai atsiuntė pasiuntinius su dovanomis savo žemiečiams. Tuo tarpu Hiarbas, vietinis valdovas, kuris leido pabėgėliams įsikurti savo žemėje, įsimylėjo Elisą ir pranešė miesto notabliams, jog ketinąs ją vesti, grasindamas karu, jeigu ji atsisakysianti. Elisa, trokšdama likti ištikima vyro atminimui, puolė į aukuro ugnį. Jos pavaldiniai tada iššlovino ją kaip dievybę ir įvedė jos kultą, kuris išsilaikė iki miesto žlugimo. Elisos vardas buvo susietas ir galiausiai padavimuose sutapatintas su Didonės vardu, kurios legendą plačiausiai pateikia Vergilijaus „Eneida".

Timajas, kurį cituoja Dionisijus iš Halikarno[5], tuos įvykius įterpia į tokį laiko tarpą, kai dar buvo likę 38 metai iki pirmosios olimpiados, t. y. 814 m. pr. m. e. Velėjus Paterkulas sako, kad Kartaginos istorija tęsėsi 667 metus[6], tai, remiantis apskaičiavimais, jos įkūrimo data galima laikyti 813 metus. Kiti autoriai įvairiais būdais patvirtina šį datavimą, be to, jis yra solidžiai įsitvirtinęs padavimuose.

Nors pateikti padavimai remiasi, be abejonės, principiniu legendos elementu, bet bendras skepticizmas, kuris ilgą laiką juos lydėjo, neatrodo pateisinamas. Kadangi archeologija nepasiekė toliau, negu iki VIII amžiaus vidurio, tai minėtoji kritikinė mokykla iš viso atmeta legendą. Tačiau šiandien matome, kad seniausioji keramika iš Kartaginos, vadinasi, urnos iš pirmojo Tanitės šventyklos sluoksnio, priklauso maždaug 800 m. pr. m. e. (Hardenas), ir, be to, turime suvokti, jog tarp pirmųjų kolonistų išsilaipinimo ir tvirtų paminklų pastatymo galėjo pragyventi net keletas kartų.

Jeigu į padavimus apie Kartaginos užuomazgas pažvelgsime pozityviau, tai matysime, kad, be graikiškos kilmės elementų — kaip vietovardžio Birsa aiškinimas — joje yra duomenų, bylojančių apie tvirtą finikiečių aplinkos pažinimą: didvyrių vardai, kaip Pigmalionas (Pumajatonas) ir Elisa (Eliša), užuomina apie Heraklio (Melkarto) kultą Tire, Junonos (Astartos) kultas ir bažnytinė prostitucija Kipre, paveldima žynystė, pagaliau žinojimas apie finikiečių žygį ir senovės Utiką.

Rimtą padavimų patvirtinimą randame pas Juozapą Flavijų, kuris, kaip žinome, pateikia Tiro metraščių fragmentus. Viename iš tų fragmentų

sakoma, kad septintaisiais Pigmaliono viešpatavimo Tire metais jo sesuo pabėgusi į Libiją ir įkūrusi Kartaginą[7]. Juozapas Flavijus, tiesa, nepažymi tikslios datos, bet Pigmaliono laikai sutampa su IX amžiaus pabaiga, o tai nė kiek neprieštarauja padavimų datai.

Tirietišką Kartaginos kilmę geriausiai patvirtina paprotys, trukęs šimtmečius, kasmet siųsti pasiuntinius į Tirą[8] su dovanomis Heraklio (Melkarto) šventovei. Jeigu tiesa, kad dovanos iš pradžių atitiko vieną dešimtąją valstybinio pelno dalį (šitai tvirtina Diodoras Sicilietis[9]), galima manyti, jog tai duoklės forma. Vėliau, vėl anot Diodoro, aukų sumažėję, bet, gresiant pavojui, kartaginiečiai prisiminė Tiro dievą ir vėl ėmė aukoti jam dideles sumas.

Archeologiniai radiniai liudija, kad seniausias miestas buvo įsikūręs saugioje nuo vėjų vietoje ties Le Kramu, į pietus nuo akropolio — Birsos. Jaučio odos istorija, žinoma, yra vėlesnės etimologijos padarinys, ir, atrodo, viešpatavimas kalvoje iš tiesų buvo svarbiausias tikslas kolonistų, kurie suvokė, jog nuo to priklauso uosto saugumas.

Jau nuo seno teisingai pastebėta, kad miestų vardai liudija apie strateginius įkūrėjų planus. Kart-Hadaštas, žinoma, reiškia: „naujasis miestas", bet taip pat gali reikšti „naujoji sostinė", tuo būdu atskleisdamas tam tikrus politinius planus. Tada buvo kalbama apie finikiečių veiklos centro įkūrimą Vakaruose, veiklos, gerokai peržengiančios pačios Kartaginos zoną. Galimas daiktas, kad plano realizavimui buvo pasirinkta jau žinoma finikiečių jūreiviams vieta, bet faktas, kad, iškilus Kartaginai, greitai ėmė ryškėti vieningas visų kolonijų valdymas, be abejonės, yra ne atsitiktinumo, o tik numatyto plano rezultatas.

Šitaip visa nušviesdami, galime suprasti, kodėl kolonizatoriai nepasitenkino jau esančia baze Utikoje. Kartaginos padėtis buvo patogi ne tik uostui, bet ir kontinento gilumoje esančių teritorijų kontroliavimo požiūriu. Didžiulį iškyšulį tarp dviejų įlankų, kurios puikiai gynė abu flangus, su žeme jungė smėlėta, lengvai apginama sąsmauka. Pačiame iškyšulyje buvo pakankamai dirbamos žemės, kas užtikrino nepriklausomumą nuo užnugario ir puikias strategines sąlygas.

Vadinasi, gali būti, jog dramatiška Elisos istorija, be savo neabejotinų mitinių komponentų, turi tiesos elementų ir yra istorinių įvykių atspindys. Laikykime įtikima padavimų perduotą Kartaginos įkūrimo datą — 814—813 m. pr. m. e. ir pripažinkime, kad įkūrėjai buvo kolonistai iš Tiro, atvyko jie, ketindami įkurti finikiečių centrą Vakaruose.

Imperijos struktūra.— Žinių apie seniausius Kartaginos metus labai maža, be to, pirmoji informacija atsiranda tik ryšium su kolonijos Ibisos

saloje įkūrimu 654—653 m. pr. m. e. Tačiau istorinė situacija liudija, kad Kartagina jau anksčiau tapo svarbiausiu finikiečių centru Vakaruose ir savo valdžion paėmė visas tenykštes kolonijas.

Pagrindinė išsimėčiusių Finikijos kolonijų sujungimo priežastis, be abejonės, buvo graikų ekspansija. Prasidėjusi nuo VIII amžiaus vidurio graikų kolonizacija vis stipriau plito, konkuruodama su finikiečiais ir net jiems grėsdama. Iš tiesų naujieji ateiviai ieškojo tokių žemių, kur nebuvo finikiečių, tokiu būdu įsikūrė pietų Italijoje, Korsikos saloje ir Galijoje, vengdami Afrikos krantų tarp Sirtos ir Gibraltaro, kur viešpatavo vieni finikiečiai. Ginčytina žemė buvo Sicilija, kur, pasak Tukidido[10], finikiečiai turėję pasitraukti į salos šiaurės vakarų pakraštį. Vadinasi, taikus įtakos sferų pasidalijimas buvo nelengvas dalykas.

Graikų pavojus buvo ne vienintelis. Finikiečių kolonijų — mažų, nutolusių viena nuo kitos prekybinių faktorijų — pobūdis sukeldavo vietinių gyventojų pasipriešinimą, ypač kai kolonijos buvo silpnos arba neturėjo galimybių atsispirti. Dėl tos priežasties ir iškilo susivienijimo reikalas, suprantama, vadovaujant stipriausiai kolonijai.

Palaipsniškam ryšio tarp Kartaginos ir kitų kolonijų sustiprėjimui padėjo krizė pačioje Finikijoje ir ypač Tire. Toji krizė buvo lėta, laipsniška, pertraukiama geresnės konjunktūros laikotarpių, ir vis dėlto ji kliudė metropolijai teikti aktyvią pagalbą kolonijoms, išsimėčiusioms tolimose Vakarų žemėse, o graikų ekspansija užkirsdavo susisiekimo kelius.

Antra vertus, nėra tikrai žinoma, ar visos kolonijos palankiai sutikdavo Kartaginos viršininkystę ir ar išsyk pripažindavo sąjungos būtinumą. Istoriniai ir archeologiniai duomenys, kuriais disponuojame, nėra pakankamai išsamūs, kad, jais remiantis, galima būtų daryti išvadas apie nesutarimus ar susidūrimus, kolonijai pereinant iš finikietiškos fazės į punišką. Kaip tik priešingai, tų fazių atskyrimas tampa viena iš sunkiausių problemų tyrinėtojams.

Kaip pamename, pirmoji žinutė apie kartaginiečių veiklą liečia kolonijos įkūrimą Ibisos saloje, Balearų archipelage. Šią žinią pateikia Diodoras Sicilietis[11], kuris teigia, kad tai įvyko po 160 metų nuo Kartaginos įkūrimo, t. y. 654—653 m. pr. m. e. Ibisa tapo baze kelyje iš Sardinijos į Ispaniją. Nežinome, kiek paplitusi buvo kartaginiečių įtaka Balearų salyne, bet pažymėsime, kad vietovardis Port Mahonas Minorkoje turėtų būti puniškos kilmės (nuo vardo Magonas).

Maždaug tuo pačiu metu kartaginiečiai įsikūrė Sardinijoje ir Sicilijoje ir šiaip ar taip sutvirtino ryšius su tenykštėmis finikiečių kolonijomis. Tolesnių metų įvykiai patvirtino kartaginiečių buvimą tose abiejose sa-

lose, taigi galime teigti, kad Kartagina VII amžiaus laikotarpiu perėmė Tiro hegemoniją Vakaruose.

Pagal Tukididą[12], kartaginiečiai apie 600 m. pr. m. e. bandė sukliudyti fokiečiams įkurti Masaliją, bet jūros mūšyje buvo nugalėti. Nėra žinoma, kur tas mūšis įvyko. Kartaginiečiams jis turėjo lemiamą reikšmę, nes įgalino graikus užimti komanduojamą poziciją Vidužemio jūros keliuose ir užtikrino jiems priėjimą į Rodano slėnį. Tiesioginė pralaimėjimo pasekmė buvo vis tvirtėjanti etruskų ir kartaginiečių sąjunga, kuri turėjo tikslą užkirsti kelią graikų kolonizacijai. Apie 550 m. pr. m. e. Kartaginos vadas Malchas, kaip liudija Justinas[13], nugalėjo Sicilijoje graikus ir užkariavo dalį tos salos. Atrodo įtikima, kad jis tai darė, gindamas finikiečių kolonijas vakarinėje pakrantėje. Paskui Malchas leidosi į Sardiniją, kur buvo sumuštas vietinių gyventojų.

Toliau Justinas pasakoja[14], kad Malchas dėl to pralaimėjimo buvo kartu su savo armijos likučiais išvytas iš Kartaginos, bet sukilo, apsupo Kartaginą ir ją paėmė. Netrukus po to, apkaltintas tironijos įvedimu, jis buvo nuteistas mirti. Jo įpėdinis buvo Magonas, pradėjęs Magonidų dinastiją, kurios trys kartos valdė Kartaginą ir įvedė daugelį naujovių, turinčių tikslą išplėsti miesto galią. Įžymiausi dinastijos atstovai buvo Magono sūnūs: Hamilkaras ir Hasdrubalas.

Kartaginiečių ir etruskų sąjunga savo ruožtu sąlygojo fokiečių pralaimėjimą 535 m. pr. m. e. Pastarieji plėšikavo jūroje, bazuodamiesi Alalijoje Korsikos saloje, ir darė didelių nuostolių Vidužemio jūros prekybai, tad buvo etruskų ir kartaginiečių sumušti jūrų kautynėse ties Alalija. Mūšis turėjo didelę reikšmę, nes užtvėrė kelią graikų kolonizacijai Sardinijoje ir Korsikoje. Kartaginiečių ir etruskų tarpusavio sutartys paskirstė įtakų zonas. Etruskams atiteko Italija nuo Alpių iki Kampanijos, kartaginiečiams — visa didelė teritorija į pietvakarius nuo graikų zonos. Kartaginoje atrasti etruskų daiktai taip pat liudija kultūrinius ryšius, o dar svarbesnis liudininkas tokių ryšių net vėlesnėje epochoje yra puniškas įrašas, rastas 1964 metais Santa Severe (senovinė Pirga). Tame įraše, datuojamame maždaug 500 m. pr. m. e., yra du labai panašūs etruskų tekstai: tai dedikacija „valdovei Astartai", įrašyta Tefario Veliano (arba Veliuno), Cerės (Cerveteri) valdovo, įsakymu.

Reikia pasakyti, kad etruskų-kartaginiečių sąjunga turėjo gilesnę reikšmę Vidužemio jūros baseino politikoje, nes stiprino antigraikišką grandinę, kurios rytinė grandis buvo persų imperija. Neatsitiktinai tik Kartaginos ir Finikijos ryšiai tada buvo ypatingai tvirti: kai Kambizas, užkariavęs Egiptą, norėjo suorganizuoti žygį prieš Kartaginą, finikiečiai atsisakė jame dalyvauti. Be to, žinoma, kad reguliarių pasiuntinybių iš

Kartaginos į Tirą siuntimo tikslas buvo ne tik aukoti Melkarto šventovei, bet taip pat tai buvo proga koordinuoti bendrą kovą prieš graikus.

Įdomus tos kovos epizodas buvo ekspedicija Dorijo, Spartos karaliaus brolio, kuris visų pirma patraukė į Afriką, o paskui į Siciliją. Į VI amžiaus pabaigą (tiksliau nustatyti datos negalima) Dorijas išsilaipino tarp dviejų Sirtų, 18 km į pietryčius nuo Lepčio. Kartaginiečiams prireikė trejų metų, kad su čiabuvių pagalba galėtų jį išvyti. Tada jis grįžo į Peloponesą, bet netrukus vėl iškeliavo į Vakarus, šiuokart į Siciliją, kur prie Eriko kalno įkūrė miestą ir pavadino jį Heraklėja. Tačiau buvo nugalėtas ir žuvo kare prieš savo jėgas sujungusius kartaginiečius ir elimus, o miestas buvo sugriautas.

Pirmieji krizės požymiai antigraikiškoje sąjungoje rytuose atsiranda kartu su silpnėjančiu etruskų vaidmeniu, su maištu prieš Tarkvinijų 510 m. pr. m. e., taip pat su nepriklausomos Romos respublikos iškilimu. Jau 509 m. Roma sudaro su Kartagina sutartį, apibrėžiančią abiejų valstybių įtakos zonas. Susitarimo tekstas, kurį pateikia Polibijus, labai įdomus, nes liudija Kartaginos galią:

> Tarp romėnų bei jų sąjungininkų ir kartaginiečių bei jų sąjungininkų patvirtinama draugystė tokiomis sąlygomis: nei romėnai, nei romėnų sąjungininkai neplaukios toliau už iškyšulio, pavadinto Gražiuoju, nebent tik juos privers audra arba priešas. Niekas, kam tai atsitiktų, neturės teisės pirkti turguje arba kitokiu būdu įsigyti daugiau, negu to reikia laivui paruošti arba sudėti aukoms, ir išplauks per 5 dienas... Jeigu romėnas atsidurs Sicilijos dalyje, priklausančioje kartaginiečiams, turės tokias pat teises, kaip kiti. Kartaginiečiai savo ruožtu nedarys nieko blogo gyventojams Ardėjos, Ancijumo, Laurencijumo, Circėjos, Teracinos nei jokio kito lotynų miesto, priklausančio romėnams. Susilaikys ir nepuldinės lotynų miestų, priklausančių romėnams, o jeigu kurį nors iš jų užims, atiduos romėnams nepaliestą. Nestatys įtvirtinimų lotynų teritorijoje ir, jeigu atvyktų ten ginkluoti, neturės teisės nakvoti.[15]

Tuo tarpu artėjo lemiamasis persų ir graikų susitikimas, didžios svarbos įvykis, pergalingas graikų bandymas padaryti galą apsupimui ir pasiekti hegemonijos didesnėje Viduržemio jūros dalyje. Jau senovės autoriai pastebėjo, kad sutampa datos mūšio ties Salaminu, kur graikai nugalėjo persų laivyną, sudaromą daugiausia finikiečių laivų, ir mūšio ties Himera, nepasisekusio kartaginiečių bandymo užgrobti graikų žemes Sicilijoje.

Tai buvo neatsitiktinis sutapimas. Graikų istorikas Eforas[16] pasakoja, kaip karo išvakarėse persų ir finikiečių pasiuntiniai nuvyko į Kartaginą prašyti, kad kuo didesnis Kartaginos laivynas suduotų smūgį Sicilijos graikams ir po pergalės pasuktų Peloponeso kryptim. Kartaginiečiai šį planą priėmė. Diodoras[17] vėl sako, kad Kserksas nusiuntė į Kartaginą

pasiuntinius, norėdamas suderinti bendrus veiksmus. Buvo susitarta, kad kartaginiečiai puls Sicilijos ir Italijos graikus, tuo tarpu persai atakuos pačią Graikiją.

Situacija Sicilijoje šiaip ar taip skatino Kartaginą intervencijai. Gelonas, Sirakūzų tironas, rytinėje Sicilijoje sukūrė stiprią valstybę ir sudarė sąjungą su Teronu, Akrago tironu, taip pat galingos valstybės valdovu. Paskui Teronas nukariavo Himerą, išvijo iš jos Terilą, Kartaginos sąjungininką. Kartagina buvo akivaizdoje stiprios ir susivienijusios graikų Sicilijos ir negalėjo ilgiau delsti.

Tada Hamilkaras, Magono sūnus, ėmėsi vadovauti didžiuliam Kartaginos laivynui. Nors audra skandino laivus, kurie gabeno arklius ir vežimus, jis išsilaipino Panormoje ir iš ten iššygiavo į Himerą. Dideliame mūšyje Teronas ir Gelonas pasiekė pergalę. Hamilkaras žuvo, jo kariai žuvo kautynėse arba buvo paimti į nelaisvę, laivai sudeginti. 480 metai pr. m. e. lėmė graikų pergalę rytinėje ir vakarinėje Viduržemio jūros dalyje.

Nors taikos sąlygos nebuvo labai sunkios, kaip galima buvo tikėtis (išsaugota valdų padėtis Sicilijoje, gal būt, todėl, kad Gelonas nenorėjo pernelyg sustiprinti savo sąjungininką iš Akrago), Kartaginos ofenzyva prieš Siciliją kuriam laikui buvo sustabdyta.

Kolonijos.— Prieš pradedant kalbėti apie tolesnes kovas Sicilijoje, apžvelgsime situaciją Afrikoje, kolonijose jau ne finikiečių, o punų. Situacija byloja apie Kartaginos ekspansijos jėgą, tačiau dar vis daugiau prekybinės ekspansijos, negu politinės. Apie kolonijų kontrolės formas kalbėsime vėliau, šį kartą apsiribosime trumpu faktų išdėstymu. Pasirodo, jog daugiausia pasako archeologiniai duomenys, o iš jų visų pirma keramika, rasta nekropoliuose. Pažvelgę į žemėlapį, matome, kad gyvenviečių lokalizavimas atitiko tradicinę finikiečių politiką, steigiant išsisklaidžiusias pajūrio bazes.

Kelyje iš rytų į vakarus pirmasis svarbus miestas yra Leptis Magna, kur buvo rastas III—II amžiaus pr. m. e. nekropolis, taip pat didelis kompleksas reljefų, be abejonės, puniškų, tikriausiai, iš helenizmo epochos. Kitas miestas tai Oea (šiandien Tripolis), kur 1957 m. atkastas III—II amžiaus pr. m. e. nekropolis su kapais, iškaltais olose. Kaimyninėje vietovėje, Bu Setoje, rasta daugybė amforų su atspaudais būdingų puniškų ženklų, kaip kaducėjus ir deivės Tanitės simbolis. Sabratoje, trečiame dideliame Tripolitanijos centre, A. Di Vita 1962—1964 metais atkasė monumentalų punų nekropolį su puikiu mauzoliejumi, o anksčiau R. Bartočinis, kasinėdamas III amžiaus pr. m. e. kapus, atrado fragmentus vė-

rinių iš stiklo su tipiškais egiptietiško stiliaus Harpokrato atvaizdais, negrų galvomis, vynuogių kekėmis, balandžiais ir t. t. Taip pat iš Sabratos yra daugelis smiltainio skulptūrų fragmentų, priskirtinų punų helenistinei epochai.

Dabartinio Tuniso teritorijoje pirmasis svarbus punų centras buvo Achola, įkurta, kaip sako padavimai, Maltos kolonistų. Ten rastas ir iš dalies atkastas tofetas. Tapsas, daugelį kartų minimas klasikiniuose šaltiniuose, yra Ras Dimaše, kur atkastas punų IV amžiaus nekropolis, vėlesniais laikais romanizuotas. Kitas nekropolis, didumu antras po Kartaginos, yra Madijoje, mieste, kurio senovinio vardo nežinome. Kapų atributika leidžia juos datuoti V amžiaus pabaiga; juose, tarp kita ko, rasta molinių nuogos deivės su karūna statulėlių. Iš Leptis Minoros (šiandien Lamta) tėra likę šachtinių kapų su mediniais sarkofagais. Hadrumetumas, šiandien Susa, buvo svarbiausias centras, kurio klestėjimas datuojamas VI amžiumi. Ten randame tofetą su ypatingai įdomiomis stelomis, taip pat nekropolį, kurio seniausia dalis, deja, slepiasi po dabartiniu miestu. Taip pat svarbus punų miestas buvo šiandieninio Kerkuano vietoje, Bono iškyšulyje. P. Sento kasinėjimai, kuriuos tęsė Tuniso archeologai, paskelbė apie IV ir III amžiaus pr. m. e. gyvenamąjį rajoną, akmens sienas ir sanitarinius įrengimus. Artimiausioje kaimynystėje, Džebel Mlecos rajone, atrasta daug kapų su juvelyriniais dirbiniais, amuletais, keramika ir net dažų likučiais. Toliau į vakarus yra Utika, iš padavimų žinoma kaip seniausia finikiečių kolonija šiaurinėje Afrikoje. Sentas ten atkasė du VIII—IV amžiaus pr. m. e. nekropolius su turtingu inventoriumi, kurį sudaro žiedai, skarabėjai, amuletai ir įvairiaspalviai indai.

Nedaug težinoma apie punų miestus — Hipo Akrą (Biserta), Hipo Regijų (Bona) ir Filipvilį, esančius jau dabartinėje Alžyro teritorijoje. Daugiau žinių yra apie Cirtą (Konstantina), kur atrasta daug stelų, tiesa, priklausančių laikotarpiui ne ankstesniam kaip III amžius pr. m. e., bet patvirtintų senesniuose padavimuose. Taip pat ne anksčiau kaip III amžiui priklauso nekropolis iš Chulu, ir nenustatyta yra Igilgilio (Džidželio) nekropolio data. Pastarojo tyrinėtojas M. Astriukas teigia, kad kapai priklauso net VI amžiui, tuo tarpu Sentas sprendžia, kad vėliausiai — III amžiui. Nedaug težinome apie Ikoziumą (dabar Alžyras) ryšium su išsiplėtusia naujojo miesto teritorija. Tačiau daugybė punų monetų su legenda *yksm* liudija buvus ikiromėniškąją fazę. Neseniai buvo rasti punų kapai Tipase: seniausieji priklauso mažiausiai V amžiui pr. m. e. Tai uoloje virš jūros iškaltos kameros ir negilūs kapai, pripildyti skaldos. Net iki pat romėnų epochos aptinkama stelų su Tanitės ženklu, bylojančiu apie puniškąsias tradicijas.

Dar toliau į vakarus yra Jolas (Šeršelis) su, tikriausiai, vėlyvojo punų laikotarpio liekanomis; Gunugu (Guraja), kur III—II amžiaus nekropolyje tarp kitų daiktų rasta stručio kiaušinių, dažytų raudonais ir juodais dažais baltame fone su geometriniais ir augaliniais ornamentais, taip pat su žmonių atvaizdais; Les Andaluzas su gyvenviete ir nekropoliu, kur rasta IV amžiaus keramikos; Rašguno sala, kur Vilemotas atrado daugiau kaip 100 kapų, daugiausia kremacinių, su turtingu inventoriumi, daugybe VII—VI amžiaus vazų, žibintų, ginklų, juvelyrinių dirbinių, amuletų, kurie atspindi ypatingus ryšius su Motijos sala; pagaliau Mersa Madachas, 40 km į vakarus nuo Orano, apsuptas mūro sienų, su gausia keramika, gal būt, iš VII—VI amžiaus.

Šiandieninio Maroko teritorijoje pirmas punų miestas yra Rusadiras (Melilja), kur aptinkame paprastų kapų, apstatytų eilėmis amforų. Tokį neįprastą vaizdą randame ir Olbijoje, Sardinijos sąloje, tos pačios epochos kapuose (tarp III ir I a. pr. m. e.). Toliau į vakarus, Emsoje, yra mūro sienų ir gyvenamųjų patalpų griuvėsių su III ir II amžiaus keramika. Sidi Abdselamo vietovėje kultūrinis sluoksnis su keramika liudija apie gyvenimą nuo V iki I amžiaus pr. m. e. M. Taradelio dėka sužinome apie didelį miestą Tamudoje, kurio mūrų sienos, aikštės, gatvės ir namai priklauso vėlesniems laikams, II ir I amžiui pr. m. e. M. Ponsiko atradimai Tanžere praplėtė mūsų žinių ratą, iš seno apribotą laikotarpiu iki romėnų epochos; ypač vertos dėmesio monetos, kuriose puniškais rašmenimis iškaltas miesto vardas *tng*.

Maroke Atlanto pakrantėje toliau aptinkame Likę (Arcila), svarbiausią ikiromėninės epochos krašto centrą. Aukščiau minėjome šaltinių duomenis, liečiančius tą gyvenvietę. Taradelio kasinėjimai atvėrė seniausią miestą, mažų mažiausiai VII—VI amžiaus, su mūro sienų liekanomis, šventove, dviem nekropoliais, įrašais, monetomis, keramika. Tarp Likės ir Mogadoro identifikuota keletas puniškų griuvėsių, pavyzdžiui Mulej Buselhame, bet svarbiausias miestas prieš tai buvo Mogadoras, kur tipiška raudonoji keramika liudija apie gyvenvietės pradžią VII—VI amžiuje.

Baigiant reikia pabrėžti, kad, nors ir buvo kalbama apie kartaginiečių gyvenvietes, vis dėlto ne visada galima atskirti finikietiškus elementus nuo puniškų. Apskritai Kartagina pakeitė Finikiją Vakarų kolonizacijos procese, tačiau kai kurie radiniai verčia galvoti apie tiesioginę rytietišką kilmę, bent kontaktus su Finikija.

Kartaginiečiai ir graikai Sicilijoje.— Pralaimėjimas ties Himera sužlugdė antigraikiškos sąjungos planus, kuriuos propagavo Kartagina.

Vis dėlto valdos vakarinėje Vidužemio jūros dalyje ir tos zonos kontrolė liko Kartaginos rankose, o energingas pasipriešinimas užkirto kelią krizei. Visų pirma iš Kartaginos buvo išvyti svarbiausieji Magonų šeimos nariai, Hanonas ir Gizgonas, tuo būdu pakeičiant santvarką, kuri per tris kartas beveik nuolatos kariavo. Taip pat buvo įsteigta Šimto taryba, oligarchinė institucija, kurios tikslas buvo sutramdyti per didelę atskirų asmenų valdžią. Gal būt, tuo pačiu metu buvo įvykdytas titulų ir, tikriausiai, aukščiausiųjų valdininkų funkcijų pakeitimas — iš karalių į teisėjus, tuo pačiu sutrumpinant jų kadencijas. Vadinasi, valdymo sistemoje būta svarbių pakitimų, kurie sąlygojo naują politikos kryptį.

Politines reformas lydėjo religinės, kurios, be abejonės, atsispindėjo punų įrašuose. Negausūs senieji tekstai mini tik vieno dievo vardą, tuo tarpu daugelis vėlesnės epochos tekstų pirmą iš eilės mini Tanitę (su epitetu „Baalo veidas"), ir iš eilės antrą — Baal Hamoną.

Archeologinė medžiaga savo ruožtu nurodo staigų graikiško importo sumažėjimą. Kartaginos valdovai turėjo atsisakyti prekybos su graikais, tai nuskurdino miestą, sumažėjo prabangos dalykų, pirktų už žaliavą.

Politiniai, ūkiniai pasikeitimai ir religinė reforma liudija ryžtingus ketinimus izoliuotis nuo graikų pasaulio. Šito išdava, be abejonės, buvo kultūros krizė, bet kartu ir didesnė kultūrinė nepriklausomybė, ir, vadinasi, galimybė užkirsti kelią graikų įtakai. Kitokia padėtis buvo Finikijoje.

Stengiantis sustiprinti autonomiją, vedama ekspansijos pagyvinimo Afrikoje ir tuo pačiu žemės ūkio pagerinimo savoje teritorijoje politika. Abu tuos reiškinius galima stebėti V amžiuje. Taip pat buvo stipri tendencija sustiprinti ir išplėsti kontaktus su užsieniu. Kaip tik V amžiuje vyko didelės išvykos už Heraklio Stulpų: Himilkono žygis palei Ispanijos ir Prancūzijos krantus net iki Kornvalijos, be abejonės, turėjęs tikslą rasti priėjimą prie žaliavų (ypač alavo), kurių importą kontinento keliu užkirto graikai iš Marsilijos; taip pat iš Kartaginos Baal Hamono šventovės puniško įrašo vertimo į graikų kalbą žinomas Hanono žygis Afrikos pakrante, matyt, siekęs Gvinėjos įlanką, užtikrindamas ir iš tos pusės priėjimą prie gamtos turtų.

Akivaizdus politinės akcijos motyvas buvo karinis ir ūkinis pasiruošimas neišvengiamam karui su graikais. Jis įsiliepsnojo 409 m. pr. m. e., kai Segestos miestas, Selinunto grasinamas, kreipėsi pagalbos į Kartaginą. Punai išsiuntė į Siciliją ekspediciją, kuriai vadovavo Hanibalas, prie Himeros žuvusio Hamilkaro anūkas (gal būt, tai reiškia, kad tada prasidėjo tam tikras politinių grupių susitaikymas bendro priešo akivaizdoje arba tiesiog, kad Magonidai, nepaisant nieko, išsaugojo įtaką valdymo sistemoje). Žygis pasisekė gerai: buvo sugriautas Selinuntas ir Himera,

o 3000 karo belaisvių buvo nužudyti toje vietoje, kur kadaise žuvo Hamilkaras. Kiek vėliau, 406 metais, nauja ekspedicija, to paties Hanibalo ir Himilkono, Hanono sūnaus, vadovaujama, po ilgo apsupimo įveikė ir sugriovė Akragą. Hanibalas mirė nuo epidemijos apsupimo metu, bet Himilkonas tęsė kovą ir netrukus sutriuškino Dželos miestą. Visai graikų Sicilijai iškilo tiesioginė grėsmė.

Graikų pasipriešinimo priekyje stojo Dionisijus iš Sirakūzų. Kai, žlugus Akragui, buvo išrinktas strategu, jis sudarė sau nenaudingą taikos sutartį su Kartagina (404), kad galėtų sutvirtinti savo pozicijas. Netrukus perėjo į ataką ir po daugelio pergalių 398 m. užkariavo Motijos salą. Karas tęsėsi toliau, bet ne visad sėkmingai. Kartaginos laivynas, vadovaujamas Himilkono, nuskandino Dionisijaus laivus ties Katanija ir apsupo jį Sirakūzuose. Tik kartaginiečių tarpe kilusi epidemija leido jam išeiti iš apsupimo (396). Tolesni mūšiai 393 ir 392 metais baigėsi sutartimi, kuri, anot Diodoro, grąžino padėtį, buvusią iki 405 metų[18]. Kiti mūšiai nuo 382 m. iki Dionisijaus mirties 367 m. padėjo nustatyti sienas pagal Haliko upę beveik visam šimtmečiui, įtvirtinant Kartaginos valdžią viename salos trečdalyje.

Kaip matome, ilgas Kartaginos istorijos laikotarpis atsispindi mums beveik be išimties per karų su Sicilijos graikais prizmę. Tai išplaukia iš mums prieinamų šaltinių pobūdžio, tačiau tai neliudija, kad nebūta kitokių punų politikos krypčių. Tuo atžvilgiu reikšminga yra kita sutartis su Roma 348 m. pr. m. e. Iš jos teksto, kurį pateikia Polibijus, aiškiai matyti, kad Kartaginos valdžios veiklos radiusas gerokai išsiplėtė nuo pirmosios sutarties laikų, ypač šiaurinėje Afrikoje ir Ispanijoje:

> Tokiomis sąlygomis patvirtinama draugystės sutartis tarp romėnų bei romėnų sąjungininkų ir kartaginiečių, tiriečių, Utikos gyventojų bei jų sąjungininkų. Romėnai neužsiims plėšikavimu jūroje nei prekyba, nei kurs miestų už Gražiojo iškyšulio ir už Mastijos Tartese. Jeigu kartaginiečiai nugalės Lacijume Romai nepriklausantį miestą, tai pasiims žmones ir grobį, bet miestą grąžins. Jeigu kartaginiečiai paims ką nors į nelaisvę iš tautos, kuri yra sudariusi su romėnais taikos sutartį, bet yra nepriklausoma nuo Romos, tai neatgabens jo parduoti į romėnų uostus, o jeigu jį ten atgabens ir romėnas uždės jam ranką, belaisvis turi būti laisvas. Tas pat liečia romėnus. Jeigu kartaginiečiams priklausančioje teritorijoje romėnas apsirūpins maistu ir vandeniu, jis negali panaudoti tų atsargų prieš ką nors, susijusį su kartaginiečiais taikos ir draugystės ryšiais. Tas pat liečia kartaginiečius. Priešingu atveju jis turi būti nubaustas ne privačiai, nes nusikaltimas bus laikomas visuomeniniu. Sardinijoje ir Libijoje joks romėnas negali nei prekiauti, nei kurti miestų, nei būti ilgiau, negu reikalauja apsirūpinimas arba laivo taisymas. Jeigu jį ten atvarys audra, išplauks per 5 dienas. Kartaginai priklausančioje Sardinijos dalyje ir pačioje Kartaginoje kiekvienas romėnas gali veikti ir prekiauti lygiomis teisėmis su miestelėnais. Tas pat liečia kartaginiečius Romoje.[19]

Karas su graikais vėl prasidėjo, valdant Timoleonui iš Korinto, kuris Sirakūzuose įvedė demokratinę santvarką. Kartaginiečių puolimai privertė jį energingai veikti. 340 m. pr. m. e. jis pasiekė didelę pergalę ties Krimiso upe. Paskui, 339 m. buvo sudaryta taika, kuri, nustatydama sienas ties Himeros ir Haliko upėmis, nepadarė didesnių pakeitimų.

332 m. pr. m. e. Aleksandras po ilgo apgulimo nugalėjo Tirą, suduodamas mirtiną smūgį rytų finikiečių galiai. Mieste, atrodo, tuo metu buvo[20] Kartaginos pasiuntinybė, kurią nugalėtojai paleido laisvėn. Tikriausiai, Aleksandro ateities planai apėmė ir Afrikos užkariavimą. Anot kai kurių istorikų, po jo mirties rastas planas, numatantis laivų statybą tikslu nugalėti Kartaginą ir Afrikos pakrantę net iki Heraklio Stulpų[21]. Kitas padavimas sako, kad punai, sunerimę dėl Makedoniečio planų, pavedė savo pasiuntiniui, vardu Hamilkarui, įsigyti karaliaus palankumą ir išgauti jo planus. Hamilkaras iš tiesų turėjo perduoti daug informacijos, bet, grįžęs į tėvynę, buvo apkaltintas išdavyste ir nuteistas mirti[22]. Nesvarstant tų pasakojimų vertės, dalykas yra tikras, kad kartaginiečiai turėjo pagrindo baimintis ir kad netikėta Aleksandro mirtis sužlugdė jo planų realizavimo galimybę.

Tačiau netrukus Kartagina atsidūrė kitokio nenumatyto pavojaus akivaizdoje. Agatoklis, naujas Sirakūzų tironas, savo karjerą pradėjo su kartaginiečių parama, bet netrukus atsigręžė prieš savo sąjungininkus ir, 310 m. pr. m. e. nugalėtas, pasitraukė į savo miestą, kurį netrukus apsupo priešo kariuomenė. Tada jis įgyvendino nepaprastai drąsų invazijos į Afriką planą. Maždaug su keturiolika tūkstančių žmonių jis slapta išplaukė 60-čia laivų ir, išvengęs susitikimo su punų laivynu, išsilaipino Bono iškyšulyje, sudegino ten esančius laivus ir pasuko į Kartaginą.

Smūgis buvo visiškai nelauktas. Įsibrovėliai nesutiko nei įtvirtinimų, nei garnizonų, o vien tik dirbamus laukus ir vynuogynus. Štai kaip Diodoras aprašo kraštovaizdį:

> Visas kraštas, per kurį jie ėjo, buvo padalytas į sodus ir plantacijas, drėkinamus daugybės šaltinių ir kanalų. Kaimo namai, mūriniai ir gražiai papuošti, liudijo apie šeimininkų turtingumą. Namai su priestatais buvo pilni visko, kas gyvenimą daro malonų ir ką ilgas taikos laikotarpis leido gyventojams susikrauti. Žemė buvo apaugusi vynuogynais, alyvmedžiais ir vaismedžiais. Abiejose pusėse lygumoje ganėsi galvijų ir avių kaimenės, o vėsiose lankose — arkliai. Žodžiu, krašte buvo gausu gėrybių, priklausančių turtingiems Kartaginos piliečiams, kurie mėgo savo turtus leisti gyvenimo malonumams.[23]

Nugalėjęs Megalopolio (kurio identifikuoti neturime galimybių) ir Tuniso miestus, Agatoklis sutriuškino stovyklą netoli Kartaginos. Paskubomis ir su panika buvo surinkta prieš jį kariuomenė, kuri išsyk patyrė

sunkų pralaimėjimą. Susidarė paradoksali situacija, kai abu priešai apgulė vienas kito sostinę. Tuo metu, kai Hamilkaras veltui stengėsi nugalėti Sirakūzus, Agatoklis užėmė teritorijas į rytus nuo Kartaginos ir įsismarkavęs ėmėsi plano susijungti su Aleksandro įpėdiniais Egipte. Štai kaip vystėsi įvykiai:

322 m. graikų miestų Kirenaikoje gubernatoriumi Ptolomėjus paskyrė Ofelą, kažkada buvusį Aleksandro gvardijos narį. Agatoklis gubernatoriui pasiūlė sąjungą prieš Kartaginą. Ofelas turėjo gauti šiaurinę Afriką, o Agatoklis visą Siciliją. Tada Ofelas leidosi iš Kirenės su dešimčia tūkstančių karių ir atvyko į Agatoklio stovyklą. Tačiau netrukus tarp sąjungininkų kilo nesusipratimai. Agatoklis išdavikiškai nužudė Ofelą ir pasigrobė jo kariuomenę.

Tuo tarpu Kartaginoje prasidėjo vidaus krizė. Bomilkaras pabandė išsikovoti absoliučią valdžią, bet per žingsnį nuo sėkmės buvo užmuštas. Agatoklis, pasinaudodamas situacija, užėmė Utiką ir Hipo Akrą, būsimą Bisertą. Pradėjo statyti laivyną ir su mažu daliniu išvyko į Siciliją likviduoti Sirakūzų apgulos. Šis atsitolinimas vis dėlto jam brangiai kainavo. Kartaginiečiai sumušė graikų kariuomenę ir patraukė į savo pusę senesnių sąjungininkų daugumą. Agatoklis tuo tarpu grįžo į Afriką, bet bandymas įveikti situaciją nuėjo veltui, ir jis turėjo gelbėtis — bėgti į Siciliją, o jo kariuomenė pradėjo derybas su Kartagina. Kiek vėliau (305) taikos sutartis padarė galą karui: Kartagina išsaugojo visas gyvenvietes Afrikoje ir Sicilijoje net iki Haliko upės, užtat Agatoklis išreikalavo iš jos piniginę reparaciją už jo paliktas teritorijas.

Tokiu būdu Kartagina su išmintingu saikingumu pabaigė vieną iš pavojingiausių savo istorijos etapų. Šio pirmojo priešų bandymo įsiveržti į Afrikos teritoriją metu Kartaginos valdžia suprato pagrindinę afrikietiško užnugario reikšmę. Kol Agatoklis buvo Afrikoje, nebuvo vedama derybų net pačiais sunkiausiais momentais. Kartaginos elgesys kare su Agatokliu liudija buvus kliūtį, siejančią ją su savo teritorija, tuo tarpu jai svetimos buvo imperialistinės paskatos, kurių, tikrąja šio žodžio prasme, iš tiesų niekad neparodė. Agatoklio žygis, nors ir nepasisekęs, nurodė, kokiu būdu buvo galima nugalėti Kartaginą, ir tuo būdu pasinaudojo, nors ir nevienodai sėkmingai, Atilas Regulas ir Scipionas.

V ir IV amžiuje Kartagina stiprina savo nepriklausomumą Finikijos ir graikų pasaulio atžvilgiu, darosi savarankiška valstybė su aiškia savo politika. Toji politika, kaip ir finikiečių tradicija, rėmėsi prekyba, bet nerodė imperialistinių ketinimų — tuo būtent paaiškinamas Kartaginos

smukimas, susidūrus su Romos valstybe. Kartagina pirmą kartą išvedė Afriką į Vidužemio jūros istorijos areną, sukūrė kovos prieš graikų pasaulį centrą, tapo tos kovos Vakaruose išraiška ir simboliu.

Kartaginiečiai ir romėnai.— Kaip taikliai pasakė G. Pikaras, IV amžiuje Kartagina, nepaisant ilgų karų, įžengė į suklestėjimo laikotarpį, apie kurį išraiškingai liudija archeologiniai radiniai. Tokį reiškinį (jį taip pat patvirtina senovės istorikai, jų tarpe Diodoras jau cituotu aprašymu krašto, per kurį žygiavo Agatoklio kariuomenė) padeda išaiškinti faktas, kad, išskyrus minėtąjį karą, visi kiti vyko svetimose žemėse. Buvo niokojamas tik priešo kraštas ir pasisavinamas grobis. Pasitelkimas samdomų kareivių, kurie vėliau tapo didelių sunkumų priežastimi, nepablogino gyventojų padėties ir kėlė mintį, kad karas tėra ekonominė problema.

Nuo IV amžiaus pabaigos Kartaginai būdingas ne tik turtų gausumas, bet taip pat paplitimas graikų, tiksliau helenistinės kultūros, kuri, praėjus sąlygiško Kartaginos izoliavimosi laikotarpiui, užvaldė miesto gyvenimą. Aleksandro mirtis visiškai pakeitė situaciją Vidužemio jūros baseine. Makedoniečio imperijos padalinimas į keletą dalių ir vidaus karai, kurie dėl to kilo, atitolino graikų užkariavimo grėsmę.

Egipte Ptolomėjus sukūrė valstybę, kuri iš vienos pusės siekė Finikiją, o iš kitos — Kirenaiką. Kartagina turėjo įvairių dingsčių sudaryti sąjungą su ta valstybe, kuri kontroliavo prekybą visoje Afrikos pakrantėje, nereikšdama jokių teritorinių pretenzijų, ir tokiu būdu sustiprinti Rytų kontaktus su Vakarais. Ši situacija rado raiškų atgarsį kultūriniame gyvenime, ką galima lengvai įrodyti, remiantis literatūra ir archeologija.

Beje, tuo metu politinėje Vakarų situacijoje vyko dideli pasikeitimai. Romos galia nuolat augo, ir jau Roma, o ne Graikija, turėjo tapti Kartaginos būsimu priešu ir nugalėtoju. Žlugimas turės taip pat kitas, vidines priežastis, tokias, kaip auganti samdytų kareivių jėga ir išsilaisvinimas kaimyninių tautų, kurios ilgainiui sukūrė savas valstybes Afrikoje, stengdamosi paprasčiausiai sudaryti sąjungą su didžiausiu Kartaginos priešu.

Neminėsime čia Romos karų su punais smulkmenų. Jau kalbėjome apie pirmąsias dvi sutartis tarp abiejų valstybių. Trečioji, atnaujinanti ankstesniųjų nutarimus, buvo sudaryta 306 m. pr. m. e., ketvirtoji 279—278 metais. Šioji sutartis taip pat patvirtino senesniųjų susitarimų sąlygas, tuo pačiu tapdama paktu dėl abipusės pagalbos prieš bendrą priešą Pirą iš Efiro, kuris 278 m. su stipria kariuomene išsilaipino Sicilijoje ir per trumpą laiką užėmė visą salą, išskyrus Lilibeumą. Pastarasis graikų intervencijos į Siciliją epizodas buvo trumpas: 276 m. susijungusios Kartaginos ir Romos jėgos privertė Pirą, kurį sąjungininkai apgavo, apleisti Siciliją.

Piro pasitraukimas Kartaginą pastatė akis į akį su Roma. Suminėsime tik svarbiausias konflikto fazes. Pirmasis punų karas (264—241) pasibaigė sutartimi, kuri iš Kartaginos atėmė Siciliją ir jai uždėjo ilgametę sunkią kontribuciją. Pralaimėjus iškilo sunkumų pačioje Afrikoje: libiečiai laikėsi priešiškai, Utika drauge su kitais miestais stengėsi išsilaisvinti iš Kartaginos valdžios, pagaliau ekonominė situacija, susidariusi dėl neišvengiamumo mokėti kontribuciją, privertė Kartaginą sustabdyti samdytiniams algų mokėjimą. Tai baigėsi kruvinu karu, kuriame Roma vėl laimėjo, gaudama mainais už neutralumą Sardiniją ir pinigų sumą (238 m.).

Vienintelis dar atviras Kartaginai ekspansijos kelias liko Ispanijos kolonizavimas. Toji kolonizacija buvo darbas vienos šeimos — Barkų šeimos, kuri sugebėjo užsitikrinti Kartaginoje beveik absoliučią valdžią. Tuoj po karo su samdytiniais Hamilkaras Barka drauge su sūnumi Hanibalu išsiruošė į Ispaniją (237 m.). Po jo 229 m. įpėdiniu tapo Hasdrubalas, kuris 228 m. įkūrė Kartacheną, o 226 m. sudarė su Roma sutartį, nustatančią įtakų sferų ribą ties Ebro upe. Paskutinieji punų kolonizaciniai tikslai skyrėsi nuo ankstesniųjų, nes norėta nukariavimų keliu sukurti lyg ir atskirą kunigaikštystę, glaudžiai susijusią su Barkų šeima.

Nužudžius Hasdrubalą, 221 m. valdžią paėmė Hanibalas, kuris 218 m. ties Saguntu pradėjo antrąjį punų karą (218—202). Kaip žinoma, karas sudarė Romai didžiausią pavojų jos istorijoje, o pasibaigė pergale Afrikos žemėje, atėjus į pagalbą numidų karaliui Masinisai. Taikos sąlygos ir šį kartą buvo sunkios: didžiulės kontribucijos, laivyno sudeginimas, o visų svarbiausia — uždraudimas kariauti be Romos leidimo. Kartagina, nuolatinių Masinisos provokacijų persekiojama, pagaliau 150 m. sureagavo Romos intervencijos dingstimi. Trečiasis punų karas (149—146) pasibaigė miesto sugriovimu.

Kartaginos teritorija buvo paversta Romos provincija, bet punų palikimas — kalba, religija ir kultūra — dar išsilaikė šimtmečius. Romėnai, tiesa, sugriovė Kartaginą ir jos sąjunginius miestus, bet buvo palankūs tiems punų miestams ir apskritai afrikietiškiems, kurie jiems padėjo. Septyni punų miestai gavo laisvųjų miestų statusą, kaip formalūs Romos sąjungininkai, o Numidijos karalystė, senajam varžovui žlugus, suklestėjo. Žodžiu, Kartaginos žlugimas buvo politinis ir karinis reiškinys, bet tai nebuvo punų kultūros pabaiga.

Tuo metu, kai valdančiosios klasės, romėnų įkurdintos Afrikoje, kalbėjo, žinoma, lotyniškai, didesnė dalis žmonių dar kalbėjo punų kalba. Religijos srityje romėnai apsiribojo draudimu aukoti žmogų, nors ir šio įsakymo provincijos šventyklose nebuvo paisoma. Puniškas kultas ilgą

laiką gyvavo, nes jį globojo gerai organizuota šventikų kasta ir šventovių ištikimųjų draugijos.

Savotišką reiškinį matome Numidijoje. Sutriuškinus Kartaginą, numidai, tikriausiai, stengėsi perimti jos kultūrinį palikimą. Turime įdomių pasakojimų apie Masinisos sūnus, kurie rinko tai, kas buvo likę iš Kartaginos bibliotekų. Vienas iš jų palikuonių, Hempsalas, rašė knygas punų kalba. Ne mažiau reikšmingas yra punų religijos Numidijoje paplitimas, matomas kad ir iš buvusių tofetų sostinėje Cirtoje (Konstantina). Punų religija šioje vėlesnėje epochoje evoliucionavo ir susiliejo su kitais kultais, kas, pavyzdžiui, matyti stelų barljefuose iš Gorfo šventyklos viduriniame Tunise.

Numidijos karalystės žlugimas reiškė punų kultūros galą. Kai Cezaris aneksavo kraštą, o Kartaginą atstatė Romos kolonistams, romanizavimo procesas greitai žengė pirmyn, ne tiek dėl valdžios priespaudos, kiek dėl savitų kultūrinių centrų likvidavimo. II amžiuje išnyksta punų įrašai, nors jų šnekamoji kalba gyvuoja dar keletą šimtmečių, kaip liudija šv. Augustinas[24] ir patvirtina vadinamieji „lotyniški-libiški" įrašai. Taip pat religija užleido vietą romėniškajai, veikiau buvo visiškai jos asimiliuota. Šitaip pamažu, bet neišvengiamai, išnyko Kartaginos civilizacija.

Politinė sandara.— Miesto-valstybės sistema, būdinga politinei Finikijos sandarai Rytuose, buvo perkelta į Vakarus ir šiaip ar taip paliko ten savo pėdsaką. Net būdama savo galybės viršūnėje, Kartagina nebuvo imperialistinė valstybė tikrąja šio žodžio prasme. Kitos finikiečių kolonijos buvo su ja susietos ir nuo jos priklausomos ne dėl aneksavimo politikos ir tiesioginės valdžios, o tik todėl, kad Kartagina buvo galingesnė. Kolonijų gyventojai nebuvo laikomi kartaginiečiais. Kolonijos kalė savo pinigus (Sicilijoje, Ibisoje ir Kadise), pačios tvarkėsi ir, kiek žinome, autonomiškai (Maltoje, Tare ir Kadise girdime apie sufetus, o vienas Maltos įrašas aprašo valdymo sistemą, kai dalyvauja sufetai, senatas ir liaudies susirinkimas, sistemą visiškai panašią į Kartaginos santvarką[25]). Kartagina, suprantama, globojo mažesniuosius miestus, kurie, reikalui esant, kreipdavosi į ją.

Panašiai kaip Rytuose, kiekvienas miestas stengėsi gauti sau teisę kontroliuoti nedidelį kaimyninės teritorijos rajoną. Kartagina nebuvo išimtis, nors V amžiaus klestėjimo laikotarpiu teritorijos plotas, kuris buvo jos valdžioje, gerokai išsiplėtė į kontinento gilumą. Tačiau to rajono viduje tokie miestai, kaip Utika ir Hadrumetumas, išlaikė autonomiją.

Teritorijos padidėjimas iš esmės nepakeitė miesto-valstybės pobūdžio, bet valdomos derlingos žemės sustiprino jo ūkinį potencialą. Miesto

gyventojai daugiausia buvo finikietiškos kilmės, tuo tarpu kaime persvarą turėjo vietinių gyventojų elementas su įvairiausios kilmės vergų priemaiša.

Daugelis duomenų liudija, kad seniausioje Kartaginos istorijos fazėje ją valdė, panašiai kaip ir Rytų finikiečių miestus, karaliai. Graikai kartaginiečių vadus, su kuriais kariavo Sicilijoje, vadino *basileus*, o iš jų vienas vardas, Malchas, Justino pateiktas, gali atspindėti karaliaus titulą. Šiaip ar taip, Malcho valdžia nebuvo absoliuti, grįžęs į tėvynę jis suėjo į konfliktą su senatu ir pralaimėjo. Tokiu būdu VI amžiaus viduryje matome jau dvi valdžias: karaliaus ir senato.

Po Malcho valdžiusių trijų Magonidų kartų galia greičiausiai rėmėsi monarchijos institucija. Magonidai ne tik vadovavo kariuomenei, bet kartais jie buvo vadinami ir karaliais. Reakcija prieš tą giminę V amžiaus viduryje atspindi svarbius pakitimus valdymo sistemoje, kaip matyti iš žinomo Justino fragmento:

> Kadangi tokia galinga vadų giminė, laikydama savo rankose valdžią ir teisėtumą, rimtai grėsė visuotinei laisvei, tai iš senatorių tarpo buvo išrinkta šimtas teisėjų, kurie turėjo teisę reikalauti, kad sugrįžę iš karo vadai duotų savo veiklos ataskaitą ir kad, jausdami savo atsakingumą, karo metu gerbtų tėvynės tribunolą ir teises.[26]

Magonidų išvarymas sąlygojo karaliaus valdžios apribojimą. Maždaug tuo laiku karalių titulas buvo pakeistas sufetų titulu ir apribota jų kadencija. Be to, senatas įsteigė trečią valdžios organą, Šimto tarybą, turinčią teisę kontroliuoti karaliaus valdžią (gal būt, vėliau, kaip teigia Pikaras, toji oligarchinė institucija atėmė valdžią iš paties senato).

Aristotelis, rašęs IV amžiuje, pateikia jau nusistovėjusią Kartaginos valdymo sistemą[27]. Valdžia priklauso dviem valdytojams (karaliams arba sufetams, tikriausiai, renkamiems kasmet), senatui, kurį sudaro 300 narių, šimto keturių tarybai (atrodo, identiškai su jau minėta Šimto taryba) ir liaudies susirinkimui. Ši sistema iš pagrindų nesikeitė ligi pat Kartaginos žlugimo. Kai Barkos, panašiai kaip Magonai, sutelkė valdžią vienos giminės rankose, remdamiesi, kaip ir anie, kariuomene, valdė nepriklausomai nuo sufetų ir senatą pavertė organu, tvirtinančiu jų nutarimus, valstybės politinė struktūra nepasikeitė. Dar II amžiuje, Polibijaus laikais, egzistavo trejopa valdžia, kurią sudarė valdytojai, senatas ir liaudies susirinkimas.

Po šio trumpo istorinio apibūdinimo, paremto fragmentiniais duomenimis, galima iš arčiau pažvelgti į pavienių valdžios organų prigimtį. Karaliumi buvo tituluojamas vykdomosios valdžios galva nuo VI arba

V amžiaus net iki II amžiaus pr. m. e. Sufetų titulas žinomas iš lotynų autorių ir atitinka finikietišką žodį *šofetim*, randamą puniškuose įrašuose, kur reiškia aukščiausius miesto valdininkus. Terminas reiškia „teisėjai" ir, tikriausiai, taip pat buvo taikomas paprastiems teisėjams, o vadinant juo valstybės galvą, visuomet reiškė du valdytojus, kuriuos senovės autoriai tapatina su romėnų konsulais. III ir II amžiuje kadencija truko vienerius metus, bet anksčiau, tikriausiai, buvo ilgesnė. Teisę valdyti lėmė ne kilmė, bet — kaip nurodo Aristotelis[28] — turtas ir nuopelnai. Rinkdavo, matyt, liaudies susirinkimas, ir, tikriausiai, galėdavo pakartoti.

Karaliaus pareiga buvo sušaukti senatą, pirmininkauti jo posėdžiams ir parengti nutarimus, sušaukti liaudies susirinkimą; gal būt, jam priklausė kai kurios teisminės funkcijos (nors apie tai nežinome), vadovavimas kariuomenei, dažnai, beje, perleidžiamas vadams. Religinių karaliaus pareigų negalime apibūdinti.

Pasak Aristotelio[29], senatas sudarė penkių asmenų komitetus — pentarchijas — tikriausiai, atsakingus už tam tikras valstybinės veiklos sritis; tai buvo lyg ir nuolatinės komisijos. Tačiau tai tėra hipotezė, nes šaltiniai ničnieko nesako šiuo klausimu. Tuo tarpu žinome, kad Šimto tarybos narių parinkimas buvo pentarchijos pareiga. Nežinoma, kaip buvo renkami senatoriai.

Aristotelis teigia, kad pentarchų tarnyba trukdavo ilgai, tai leidžia atmesti terminą „iki gyvos galvos" ir manyti, kad galima buvo juos perrinkti. Tikriausiai, senatoriai buvo kilę iš įtakingiausių ir turtingiausių šeimų; greičiausiai Kartaginoje, kaip ir Tire, valdė prekybinė aristokratija, tačiau apie tai nėra tiesioginių žinių.

Senato pareiga buvo prižiūrėti visų svarbių politinių ir administracinių priemonių vykdymą. Šaltinių liudijimu, senatas darydavo nutarimus, ypač dėl karo ir taikos, priimdavo ir siųsdavo pasiuntinius, tvarkė kareivių samdymo ir vergų ėmimo reikalus, aptardavo karinių operacijų eigą. Vidaus politikos srityje visų pirma žiūrėjo valstybės saugumo, kad neįvyktų valstybinis perversmas, leido įstatymus, kontroliavo administraciją ir iždą. Vadinasi, senatas turėjo prižiūrėti visą valstybinę veiklą ir, be abejonės, jo valdžia Kartaginoje buvo didelė.

Neturime galimybių apibūdinti liaudies susirinkimo sudėties. Vergai ir svetimšaliai, žinoma, jame nedalyvavo. Gal būt, jį sudarė tik tam tikro amžiaus ir su turto cenzu miestelėnai. Susirinkimo funkcija buvo kariuomenės vadų ir, tikriausiai, sufetų rinkimas. Pagal Aristotelį, susirinkimui priklausę spręsti bylas dėl karaliaus ir senato požiūrių nesutapimo[30], o gal būt, jam tekdavo spręsti ir kitokias problemas. Vadinasi, susirinkimas turėjo nors ir plačias, bet tik patariamąsias teises.

Politinė Kartaginos sistema liudija apie didelius jos ryšius su finikiečių tradicija. Apskritai valdžia priklausė turtingiems pirkliams, tarpininkaujant senatui ir jo organui — Šimto tarybai. Ši aristokratinė ir oligarchinė santvarka sugebėjo užkirsti kelią nepastovaus likimo staigmenoms. Taip pat atkreipkime dėmesį į tai, kad Kartaginos sistema nedaug kuo skyrėsi nuo graikų (palyginkime kad ir su trejopa valdžia Atėnuose) arba romėnų (konsulai, senatas, liaudies susirinkimas). Vadinasi, galime teigti, kad finikiečių tradicijos ir įtaka aplinkos, su kuria finikiečiai susidūrė Vakaruose, susijungė Kartaginos santvarkoje. Neturėdami galimybių tiesiogiai susipažinti su įrodymais, vis dėlto atkreipsime dėmesį į tokius atvejus, kaip pvz. sufetų kadencijos trukmę. Nors organo pavadinimas ir jo kilmė, tikriausiai, yra finikietiški, valdžios dualizmas ir kasmetinis valdytojų keitimas sutampa su romėnų konsulato institucija.

Įdomus Kartaginos santvarkos bruožas, be abejonės, kilęs iš finikiečių tradicijos, yra platus samdytinių naudojimas ginkluotosioms pajėgoms. Prekybiniai Kartaginos politikos interesai buvo tokie, kad ir karai atitiko tam tikrus ekonominius reikalavimus, ir todėl jie buvo veikiau ginamieji, negu agresyvūs. Kartagina nesiekė sukurti didelės imperijos, nenorėjo rizikuoti gyventojais karinių nuostolių atveju. Karas buvo interesų įgyvendinimo priemonė, tokiu būdu rasdavo investorių. Verta priminti, kad proletariato atleidimas nuo karinės prievolės buvo faktorius, sutvirtinantis pasiturinčiųjų klasės valdžią, ir atimdavo žmonėms galimybę protestuoti. Taip pat kareivių pareigingumo požiūriu samdytinių būriai buvo geriausia išeitis, tai rodo ir faktas, jog graikai greitai pasekė Kartaginos pavyzdžiu. Pagrindinis sistemos trūkumas buvo potencialus pavojus valstybei tuo atveju, jei samdytiniai susitartų su Kartaginos pavaldiniais libiečiais. Tai buvo viena iš svarbiausių Kartaginos žlugimo priežasčių.

Žinomas yra su finikiečių tradicijomis ir prekybiniais Kartaginos interesais susijęs ypatingas laivininkystės išsivystymas. Laivai, tikriausiai, nesiskyrė nuo graikiškų ir apskritai nuo vidužemietiškų: tai buvo ilgi kariniai laivai, vien tik irkluojami, ir platūs transportiniai laivai, varomi burių. Senovės autoriai teisingai giria kartaginiečių navigacinius sugebėjimus, nepaprastą punų laivyno greitį ir mokėjimą manevruoti. Roma, tik pastačiusi lygiavertį laivyną ir pradėjusi jūrų karą, galėjo stoti prieš grėsmingą priešą.

Kalbant apie Kartaginos valdžią už miesto ribų, tenka priminti jau minėtus jos ryšius su kitomis finikiečių kolonijomis. Kartagina ėmėsi kontroliuoti jau esančias ir kūrė naujas kolonijas, bet niekada netaikė aneksijos ir tiesioginio valdymo. Visur buvo išsaugota vietinė savivalda,

autonominiai pinigai, atskiruose miestuose buvo paisoma pilietinių teisių. Tikriausiai, buvo tam tikra kolonijų hierarchija: Utika ir, tur būt, Kadisas buvo oficialiai pripažinti sąjungininkais, bet, žinoma, ne visiems buvo taikomas šis titulas. Be to, nėra abejonės, kad Kartagina apribodavo autonomiją: negalėjo ji leisti kolonijoms jungtis, turėjo išsaugoti ypatingą teisę vesti užsienio politiką ir negalėjo leisti, kad, be civilinės gynybos būrių, egzistuotų kitos ginkluotos pajėgos; tuo būdu ji užtikrindavo savo garnizonų saugumą didesnio pavojaus atveju. Galimas daiktas — bet tai tik racionali hipotezė,— kad ji laikė iždo tarnautojus ir kontroliavo prekybą. Tik kai kuriais atvejais žengdavo kiek toliau: į Sardiniją buvo atvežta afrikiečių, tai jau reiškia tiesioginį kolonizavimą, susijusį su žemės ūkio vystymu ir metalo gavyba; tarp pirmojo ir antrojo punų karo dėl Barkų politikos punų Ispanija tapo provincija, kuri mokėjo duoklę taikos metu ir teikė karių karo atveju.

Situacija, kuri tuo metu susidarė Ispanijoje ryšium su dinastine Barkų politika ir istorinėmis aplinkybėmis, turėjo būti normali šiaurinėje Afrikoje ir tuo pačiu teritorijose, kurios tiesiogiai ribojosi su Kartagina. Nieko nuostabaus, kad kolonijų Afrikoje ryšiai su Kartagina buvo ypač stiprūs, nors ir netenka kalbėti apie krašto suvienijimą. Iš Diodoro Siciliečio[31] žinome, kad libifinikiečiai, t. y. finikiečių ir punų kolonijų Afrikoje gyventojai, Kartaginoje naudojosi epigamijos teise, arba laisvos santuokos sudarymu. Filipo Makedoniečio sutarties su Hanibalu įžangoje Polibijus[32] kartaginiečiais vadina „visus tuos Kartaginai priklausančius, kurie naudojasi tomis pačiomis teisėmis". Atrodo, tenka sutikti, kad kalbama apie libifinikiečius ir kad jie iš esmės turėjo tas pačias civilines teises. Taip pat reikia manyti, nors ir nėra įrodymų, jog šiaurės Afrikos miestai turėjo autonomiją, bet tai nekliudė Kartaginai šaukti į kariuomenę ir reikalauti mokesčių prievolės. Tačiau sukilimų prieš Kartaginą apskritai buvo maža, ir galima teigti, jog šiaurinės Afrikos miestai rėmė Kartaginą, kai ji plėtė savo valdžią.

Nėra abejonės, kad Kartagina, išmintingai saugodama vietinės autonomijos principus, padėjo pamatus didelei valstybei. Tačiau jos tipiškai miestiška tradicija ir pirkliški pradmenys — finikiečių tėvynės palikimas — neleido ant tų pamatų sukurti darnios imperijos. Kartagina pajungė sau kolonijas, eksploatavo jas, nepaisydama jų autonomijos, bet nedavė mainais gyventojams galimybių gerinti buitį esant didesnei valstybinei sandraugai. Ir todėl Kartaginos valstybė didžiausio klestėjimo laikotarpiu išlaikė vieningumą, bet krizės metu greitai sužlugo ir nepaliko ateičiai valstybinių tradicijų.

DEŠIMTAS SKYRIUS

RELIGIJA

Įvadinės pastabos.— Be abejonės, religija Kartaginos civilizacijoje vaidino pirmareikšmį vaidmenį. Svarbiausias religinis aktas buvo aukojimas, ir viskas — šventovės ir kapai, stelos ir sarkofagai, statulėlės ir amuletai — siejasi su aukojimu. Literatūriniai šaltiniai aprašo daug religinių faktų, ir ne tik iš oficialiosios ar apsišvietusių klasių religijos. Tūkstančiai apeiginių stelų ir smulkių daiktų, susijusių su magija, gausumas rodo kiekvienos žmonių grupės religinių jausmų gyvybingumą. Nors yra daugybė įrodymų, kad kartaginiečiai buvo labai pamaldūs, bet duomenų apie patį tikėjimą nepaprastai maža, o mitologija praktiškai lieka mums visai nepažįstama. Tokia padėtis susidarė dėl paties šaltinių pobūdžio. Įrašai pateikia dievybių vardus, tūkstantį kartų pakartodami svarbiausiuosius, tačiau nedaug tepasako arba leidžia tik spėlioti apie dievų prigimtį ir jų funkcijas. Daugių daugiausia, kaip ir garsiuosiuose „tarifuose", jie pateikia nurodymus dėl aukojimo. Be to, ne visad galima žinoti, panašiai, kaip ir Finikijoje, ar susiduri su tikriniais vardais, ar tik su dievų titulais (pvz. Baalas ir Milkas).

Gausybė teoforinių vardų, išlikusių punų įrašuose ir graikų arba lotynų transkripcijose, padeda neabejotinai nustatyti dievų vardus ir pagilinti supratimą apie juos: pavyzdžiui Abdešmunas (Ešmuno tarnas), Ešmunjationas (Ešmunas davė), Šafatbaalas (Baalas nuteisė) ir t. t. Kai kurie vardai apibūdina giminiškumo arba glaudaus jausminio artimumo laipsnį: Himilkas (Milko brolis), Batbaalas (Baalo duktė), Arišatbaalas (Baalo mylimoji) ir t. t. Bet dažniausiai atsispindi priklausomumo santykis: Abdmelkartas (Melkarto tarnas), Amatbaalas (Baalo tarnaitė), Germelkartas (Melkarto globotinis). Pagrindinis teiginys, kad žmogaus likimas priklauso nuo dievo malonės, atsispindi tokiuose varduose, kaip Ešmunhanas (Ešmunas suteikė malonę), Melkartasaras (Melkartas pagelbėjo), Baalšamaras (Baalas apsaugojo), Melkartšama (Melkartas išklausė).

Papildomas žinių apie Kartaginos dievus šaltinis yra jų graikiškos ir lotyniškos interpretacijos, kurios, identifikuojant punų dievybes su kla-

sikinėmis, nurodo tikruosius jų bruožus. Tokiu būdu randame Baal Hamoną, identifikuotą su Kronu-Saturnu, Tanitę su Hera-Junona, Melkartą su Herakliu (kaip ir Finikijoje) ir t. t.

Skulptūros paminklai taip pat gerai padeda apibūdinti dievybes ir jas atskirti vieną nuo kitos. Reikia pabrėžti, kad dievai retai parodomi žmogaus pavidalu, o tai siaurina interpretacijos galimybes. Paėmę, pavyzdžiui, amuletus, susiduriame su visiškai svetimomis formomis, būtent egiptietiškomis; dažniausiai tai importiniai daiktai.

Taigi, medžiagos kartaginiečių ir punų religijos vaizdui atkurti iš pirmo žvilgsnio atrodo daug, bet iš tikrųjų labai maža. Ji supažindina mus su dievų vardais, jų prigimtimi ir su kai kuriomis kulto formomis, tuo tarpu nėra duomenų apie dievų tarpusavio santykius ir apie jų veiklą, duomenų apie mitologiją. Kaip teisingai pastebėta, punų religijai pažinti neturime net tokio patikimo šaltinio, koks Finikijos religijai tirti yra Filono iš Biblo veikalas.

Dievai.— Kartaginos panteoną, suprantama, visų pirma sudaro finikietiški elementai. Tačiau nereikia pamiršti, kad finikiečių panteonas nebuvo vienalytis, nes atskiruose miestuose matome paralelių ir skirtumų. Vienas iš pastovių bruožų yra pradinės dievų trejybės egzistavimas — vyriausiojo dievo, vaisingumo deivės ir jauno dievo, kuris miršta ir prisikelia iš numirusiųjų.

Vadinasi, Kartaginoje randame atgarsius tų tikėjimų, nors dievų vardai ir keičiasi, tačiau išlieka ta pati dievybių prigimtis ir funkcijos. Bet geografinis išplitimas privertė evoliucionuoti tuos tikėjimus, kurių didelę dalį sudarė libinis substratas ir klasikiniai elementai, vadinasi, tos kultūros, su kuriomis finikiečių kolonistai Vakaruose nuolat turėjo kontaktus.

Ypač tai liečia dvi punų dievybes, kurios dažniausiai minimos aukojimo įrašuose. Tanit Pene Baal ir Baal Hamonas tuose tekstuose pasirodo taip dažnai drauge, jog sudaro pastovią porą. Tų dievybių istorija skiriasi. Tanitė pasirodo dar prieš V amžių ir dažniausiai užima pirmąją vietą. Senesni įrašai mini tik Baalą, kuris vaizduojamas paprasto akmens stulpo pavidalu. Tad pirmykštė padėtis visiškai atitinka finikiečių tikėjimą, tuo tarpu dievų pora jau yra naujas reiškinys, atsiradęs epochoje, kai Kartaginos civilizacijos raidoje jau buvo įvykę nemaža pakitimų. Dievybės figūroje nestinga finikietiškų komponentų, juo labiau kad Tanitė turi, kaip atrodo, rytietišką pirmtaką ir yra deivės-motinos Astartos atitikmuo. Pats vardas, gal būt, ir nėra svetimas Libijos aplinkai.

Pradėdami abiejų vyriausiųjų dievų analizę, patvirtiname, kad Baal Hamonas pasirodo Rytuose. Ypatingą dėmesį jam skiria įrašas iš Zendžirli (IX amžius). Pagal patikimiausią interpretaciją, tas vardas reiškia „smilkalų aukuro viešpats" ir byloja apie paplitusį smilkalų aukojimo paprotį. Aukuras dažnai vaizduojamas stelose. Akyloji etimologija nurodo jau Finikijoje šią funkciją pirmavus prieš vardą ir leidžia greičiau tapatinti jį su finikiečių Eliu, negu su Baalu, nors gali būti ir vienas, ir kitas. Tuo tarpu abejotinas yra identifikavimas su Amonu, egiptiečių dievu, kurio kultas buvo paplitęs Libijoje. Tik ilgainiui galėjo įvykti abiejų dievų suartėjimas, o tam palankias sąlygas sudarė panašiai skambantys vardai. Graikų ir lotynų interpretacijos nekelia abejonių: Baal Hamonas graikams — Kronas (kaip finikiečių Elis), romėnams — Saturnas.

Įtikinamiausiai dievas pavaizduotas steloje iš Susos. Barzdota figūra su aukšta tiara ant galvos ir ilgais drabužiais sėdi soste, kurio šonuose sparnuoti sfinksai; viena ranka laiko ietį, o kita iškelta palaiminimui. Tai tipiškai finikietiška ikonografija.

Tanitės vardas Rytuose visai nepasirodo arba pasirodo labai retai. Apibūdinimas „Tanitė iš Libano" viename įraše gali rodyti rytietišką kilmę[1], bet to dar maža, ypač kad galimos dar kitokios interpretacijos. Svarbi nuoroda yra kai kurie dabartiniai vietovių pavadinimai (Aktanitas, Aintanitas, Kafr Tanitas), kuriuos Libane rado S. Ronsevalis. Vardo skambesys netikslus: steloje iš Konstantinos skaitome priebalsinį užrašą *Tynt*. Puniški įrašai graikišku alfabetu duoda formą *Thinet* ir *Thennit*. Kadangi tie tekstai, kaip žinoma, yra vėlesni, tai, gal būt, tik pateikia provinciališką ir iškreiptą tarimą. Tačiau klausimas lieka neišspręstas kaip ir vardo kilmė, kurią kai kas norėtų priskirti libiškam substratui.

Vertas dėmesio yra epitetas „Baalo veidas", lydintis Tanitės vardą. Jis aiškiai primena apibūdinimą „Baalo vardas", priderintą finikiečių Astartai, ir įrodo pirminį priklausomumą Baalui. Tas priklausomumas anksti Kartaginoje išnyko, paskui Tanitės vardas įrašuose ėmė figūruoti pirmoje vietoje. Tačiau kai kuriose vietovėse, kaip Hadrumetume ir Cirtoje, Baal Hamonas figūruoja prieš Tanitę, o kartais ir vienas. Vadinasi, Tanitės pirmavimas priklauso ne tik nuo laikotarpio, bet yra vietinis, Kartaginai būdingas reiškinys.

Šiaip ar taip, neabejotina, kad Tanitė atitinka finikiečių Astartą. Kartaginos įrašuose Astarta itin retai aptinkama, bet jos vardas figūruoja kaip teoforinių vardų komponentas. Reikšmingas epitetas „motina", duodamas kartais Tanitei, jau apibūdina jos prigimtį, kurią patvirtina identifikavimas su Hera — *Junona Caelestis*. Tanitę lydintys simboliai —

balandis, granato vaisius, žuvis, palmė — raiškiai apibūdina jos, kaip vaisingumo deivės, bruožus.

Pereinant prie Tanitės atvaizdų, tenka pasakyti, kad nors ir nėra nieko tikro, tačiau atrodo gana įtikima, kad prie jų priskirtinos ant aukojimo stelų ir aukurų atvaizduotos figūros moterų, rankomis laikančių krūtis, kaip ir moterų biustai, rasti kai kuriuose kapuose. Galimas daiktas, kad moterų figūros ant sarkofagų (pvz. sarkofagas iš S. Monikos), įsuptos į savo paukštiškus sparnus, taip pat vaizduoja Tanitę. Apskritai kalbant, atrodo, kad visus moterų atvaizdus, kurie nėra aiškūs paprastų moterų atvaizdai, galima priskirti aukščiausiajai deivei.

Be atvaizdų, dar randame simbolių, visų pirma garsųjį ir plačiai diskutuotą „Tanitės ženklą", prie kurio grįšime skyriuje apie meną. Tai emblema, kurią sudaro betilas ir saulės diskas, perskeltas pusiau, egiptietiško ženklo *anch* stilizacija ar dar kas nors. Šis simbolis tipiškas deivei ir savo raidos kelyje virsta antropomorfišku paveikslu, jeigu iš viso neįgauna žmogaus pavidalo. Kitas Tanitės simbolis —„butelis", matytas jau rytuose, pavyzdžiui steloje iš Akzivo, apie kurią buvo aukščiau kalbėta. Taip pat su Tanite, tikriausiai, susijęs atversto delno simbolis — iš Artimųjų Rytų kilęs palaiminimo ženklas. Mėnulio piautuvas, kai kada apsuktas žemyn ir sujungtas su saulės disku, priklauso taip pat deivei.

Tanitė ir Baal Hamonas yra populiariausios Kartaginos dievybės, bet ne vienintelės. Svarbią vietą užėmė Melkartas, aukščiausias Tiro dievas, net turėjo savo šventovę, kaip liudija vienas aukojimo įrašas[2]. Kasmet iš Kartaginos išvykdavo pasiuntiniai į Tirą sudėti aukų Melkarto šventovėje. Tai aiškiausias tvirtų Rytų ir Vakarų finikiečių ryšių pavyzdys. Daugelis paminklų vaizduoja Melkartą kaip graikų Heraklį, su kuriuo buvo sutapatintas ne tik Rytuose, bet ir Vakaruose. Ypatingas kultas, pagal kurį dievą garbino Barku giminė, liudija, tur būt, apie jos konservatyvias tendencijas ir pora gražinti senus laikus ne vien religijos, bet ir politikos srityje. Tačiau tai tik spėliojimas.

Kartaginoje taip pat buvo garbinamas Ešmunas, gerai pažįstamas Finikijoje. Ties Birsos akropoliu stūksojo jo šventovė, atrodo, gražiausia ir turtingiausia mieste. Toji šventovė buvo paskutinis atramos taškas kariaujant su romėnais 146 m. ir tapo jų visiškai sugriauta. Ešmuno identifikavimas su graikų Asklepiju ir romėnų Eskulapu liudija, kad šiam dievui buvo priskiriamos gydymo funkcijos. Asklepijo-Eskulapo kultas buvo nepaprastai populiarus. Apie kitą galimą jo identifikaciją su Jolaju, Heraklio sūnėnu ir jo daugelio nuotykių draugu, bus kalbama vėliau cituojamoje Hanibalo priesaikoje. Neturime nė vieno atvaizdo, kurį, neabejo-

dami ar nors tik remdamiesi panašumu, galėtume priskirti šiam dievui. Kiti dievai retai tėra minimi.

Tikriniai vardai rodo, kad egzistavęs dievas Pumajas arba Pumajonas (iš čia Pigmalionas). Rešefas taip pat buvo žinomas ir sutapatintas su Apolonu. Safonas, Finikijoje figūravęs kaip Baal Safonas, virsta kelių tikrinių vardų komponentu. Iš kitų teoforinių vardų atpažįstame kitas rytietiškas dievybes, kaip Sakoną, Miskarą ir Šedą. Šadrapa, kurį graikai pavadino Satrapu, minimas imperijos laikotarpio įraše dviem kalbom, kaip lotynų dievo *Liber Pater* atitikmuo.

Helenizmo laikotarpiu (III amžius) kiek geriau susipažįstame su Kartaginos dievybėmis garsiosios Hanibalo priesaikos dėka, kurią cituoja Polibijus. Sutartis, sudaryta 215 m. prieš m. e., fiksuoja keletą nutarimų, kuriuos Hanibalas įsipareigoja vykdyti, šaukdamasis svarbiausias punų dievybes liudininkais. Dievų vardai pateikiami graikiška interpretacija.

> Dzeuso, Heros ir Apolono akivaizdoje, kartaginiečių Genijaus (daimon), Heraklio ir Jolajo akivaizdoje; Areso, Tritono ir Poseidono akivaizdoje; akivaizdoje dievų, kurie kovoja mūsų pusėje, taip pat Saulės, Mėnulio ir Žemės; Upių, Ežerų ir Vandenų akivaizdoje; akivaizdoje visų dievų, kuriems priklauso Kartagina; akivaizdoje visų dievų, kuriems priklauso Makedonija ir likusi Graikija, akivaizdoje visų dievų, kurie dalyvauja žygiuose...[4]

Šis itin įdomus dokumentas yra graikiškas punų teksto vertimas, vadinasi, susiduriame, tikriausiai, su sąrašu dievų, kuriuos surikiavo tas, kas tiesiogiai juos žinojo ir juos garbino. Tačiau kyla klausimas, kodėl Kronas ir Asklepijas, didžiųjų punų dievų Baal-Hamono ir Ešmuno atitikmenys, nefigūruoja priesaikoje, kai tuo tarpu minimos mažesnės dievybės, kaip Jolajas (ar tik ne antroji Ešmuno versija) arba Aresas, Tritonas ir Poseidonas (kurių finikietiškų atitikmenų neaptinkame). Tikriausiai, reikia pripažinti tam tikrą graikiško identifikavmo nuoseklumą, pvz. Dzeusas būtų Baal-Hamonu vietoj Krono. Hera, be abejonės, Tanitė, Apolonas, tur būt, atitiktų Rešefą, „kartaginiečių Genijus", tai, pagal Diuso aiškinimą,— Astarta. Heraklis identiškas Melkartui.

Krinta į akį dievų suminėjimas trejetais. Čia galima atpažinti tendenciją organizuoti panteoną iš hierarchinių šeimyninių grupių, sutampantį su finikiečių tradicija, tačiau šia tema turime labai mažai duomenų. Prisiminkime sugretinimą Tanitės ir Baal-Hamono (tokia arba atvirkščia tvarka), kurie lyg ir simbolizuoja sutuoktinių porą. Pavadinimas Tanit Pene Baal dar labiau suartina abu dievus. Galimas daiktas, kad aukojimo stelos su trijų betilų atvaizdais yra panteono eilės tvarkos žymė.

Graikų dievai Kartaginoje buvo priimami net be tikslios identifikacijos su vietos panteono figūromis. Taip atsitiko su Dionizu, Afrodite,

Demetra ir Kora. Demetros kultas, romėnų epochoje — Cereros, ypatingai paplito, kaip ir Dionizo kultas, be abejonės, ryšium su religinių misterijų atsiradimu.

Atskirai traktuoti reiktų egiptiškas dievybes, kurių nerandama nei įrašuose, nei onomastikoje. Užtat turime amuletų, kurie pateikia daugelio jų atvaizdus: Ptaho, Horo, Bešo, Toto, Mino, Chonso, Šu, Amono-Re, Sachmet, Anubio, Toerio ir kt. Tokio akivaizdaus prieštaravimo tarp rašytinių ir archeologinių šaltinių priežastis paprasta: egiptietiška magija Kartaginoje turėjo didelį pasisekimą, bet tik liaudyje; ji liko nuošalyje nuo oficialiosios ir valstybinės religijos.

Kultas.— Pagrindinis punų religijos aktas yra aukojimas. Šis G. Pikaro teiginys remiasi faktu, kad tekstų ir paminklų dauguma liečia pačias aukojimo apeigas. Žinoma, tai gali būti atsitiktinis dalykas, nes nėra abejonės, kad punų šventovėse buvo atliekamos ne tik paprastos, kasdieninės, bet ir ypatingos ceremonijos, lygiai taip pat šventės švenčiamos nustatytomis dienomis; tačiau neišliko jokių tų iškilmių pėdsakų, tuo tarpu aukojimo įrodymų yra apsčiai. Nors aukojimas nebuvo vienintelė punų religijos apeiga, bet, be abejonės, turėjo dominuojančią reikšmę gyvenime ir religinėje sąmonėje.

Aukų atnašavime visų pirma vyrauja žmogaus aukojimas. Tanitės šventovėje, šiek tiek į vakarus nuo Kartaginos uostų, buvo atrasta tūkstančiai urnų su palaikais, taip pat įvairaus pavidalo stelų su visokiais iškaltais atvaizdais. Tai akivaizdus įrodymas, kad egzistavo tofetas, t. y. sanktuariumas, kuriame buvo aukojami kūdikiai. Nors pavadinimas biblinis ir žinome apie tuos sanktuariumus tik iš Biblijos, bet iki šiol nė vieno iš jų neatrasta Rytuose. Tokiu būdu šio būdingo finikiečių ritualo dokumentacija yra tik iš Vakarų, visų pirma iš Kartaginos, taip pat iš Sicilijos (Motija) ir Sardinijos (Nora, Sulcis, Taras, Monte Sirajis).

Finikiečių ir punų žodis, kuriuo vadinamas aukojimas tofeto vietovėse, skamba *molk* ir yra susijęs su nuosavybės reikšme. Vadinasi, auka buvo atiduodama dievybės valiai. Vėlesnėje epochoje ir lotyniškoje adaptacijoje atsiranda išplėstas pavadinimas *molchomor*, tai reiškia „avinėlio *molk*" ir aiškiai nurodo, kad žmogaus aukojimas pakeičiamas gyvulių aukojimu. Kai kurių tofetų tyrinėjimas iš tikrųjų atskleidė mažų gyvulių kaulus. Ypač Susos tofetas atspindi didelę evoliuciją, kurią ilgainiui patyrė tie sanktuariumai, nes dar prieš IV amžių vietoj vaikiškų kaulų, jau randame smulkių gyvulių kaulų. Tačiau dar sunku šia tema autoritetingiau pasisakyti.

Kartaginoje tofetas buvo praktikuojamas nuo miesto istorijos pradžios iki pabaigos, kaip matyti iš jo sluoksnių eilės. Iš pradžių aukojama buvo tik pačiam Baal-Hamonui. Garsiajame Diodoro Siciliečio aprašyme[6], kuriame sakoma, jog kūdikiai buvo guldomi ant bronzinės statulos rankos taip, kad nukristų į ugnį, nurodoma, kokiu būdu buvo aukojama, ir autorius, kalbėdamas apie Kroną, nusako, kokiam dievui aukos buvo skiriamos. Tačiau, kaip žinome, Tanitė greitai susijungė su Baal-Hamonu ir net atsistojo į pirmą vietą. Diodoro pasakojimas taip pat išaiškina aukojimo tikslą ir pobūdį[7]. Kai Agatoklis 310 m. nugalėjo kartaginiečius ir netikėtai perkėlė kovas į Afrikos teritoriją, kartaginiečiai ėmė tikėti didžiai užrūstinę dievus. Jie manė dievų rūstybę sukėlę tuo, kad, užuot kaip seniau aukoję Kronui geriausiųjų šeimų kūdikius, leido juos pakeisti vaikais, specialiai tam tikslui pirktais. Tad nusprendė ištaisyti klaidą ir įsakė paaukoti du šimtus vaikų iš pačių garsiausių šeimų. Gyventojai buvo tokie uolūs, jog surinko jų tris šimtus.

Kokia gi iš tiesų to „perėjimo per ugnį" prasmė? Diodoras pasakoja, kad tėvams buvo draudžiama verkti. Gal būt, tiesiog todėl, kad gailestis nemažintų aukos vertės, tačiau, galimas daiktas, kad nederėjo verkti per apeigas, kuriomis buvo deifikuojami kūdikiai. Toji R. Diuso iškelta hipotezė leidžia manyti buvus ryšį su Elisos-Didonos atnašavimu, kuris davė pradžią ritualui. Tas pats Diuso, remdamasis įdomiais panašumais su Ugarito tekstais, mano, jog kraujo aukos turėjusios atjauninti ir sustiprinti dievą bei artimiau susieti jį su aukotoju. Pirmagimių — vaiko ar gyvulio, ar vaisių — aukojimo dievams paprotys yra tipiškas senovės Artimiesiems Rytams. Daugybę neabejotinų to įrodymų randame Biblijoje.

Kūdikių aukojimas, nors tipiškiausias ir labiausiai paplitęs, nebuvo vienintelis aukojimo ritualas. Turime taip pat įrodymų, kad buvo aukojami suaugę žmonės, būtent svetimšaliai ir priešai. 409 m. prieš m. e. Hanibalas, nugalėjęs Himerą, paaukojo tris tūkstančius belaisvių kaip atpildą už Hamilkaro mirtį mūšyje 480 m. Kitą kartą, nugalėję Agatoklį, kartaganiečiai, kaip teigia Diodoras, metę į ugnį padėkos ženklan augaločiausius belaisvius[8]. Kasmetinis žmonių aukojimas Herakliui[9], tiesa, apie tai mes neturime vėlesnių duomenų, yra paskutinis tokio tipo ritualas, kokį žinome.

Taip pat paplitęs buvo gyvulių aukojimas. Įrašuose išvardijami dievams aukoti gyvuliai: jaučiai, ėriukai, avinai, avys, paukščiai. Žinome apie įvairias rūšis aukų, kurių panašių atitikmenų randame bibliniuose duomenyse: atnašavimas, kai deginamas visas gyvūnas; auka, kurią dalijasi aukotojas ir žynys; auka, kuri visa tekdavo žyniui. Be to, žyniams priklausė tam tikras procentas už apeigų atlikimą. Tikslios informacijos

teikia „tarifai", iš kurių žinomiausias yra iš Marsilijos ir pradedamas šitaip:

> Baal Safono šventovė. Įsiskolinimo sąrašą patvirtino 30 taksos kontrolierių... Už kiekvieną jautį, ar tai būtų maldavimo auka, taikingumo auka, ar deginimas, kiekvienas žynys gauna po 10 sidabrinių monetų...[10]

Toliau „tarifas" nurodo sumas, nustatytas už kiekvieną gyvūną ir kiekvieną aukojimo rūšį. Be gyvūnų, dar buvo aukojama gėrimai ir maistas: miltai, aliejus, pienas ir t. t. Smilkalų vaidmuo buvo svarbus ir specifiškas Baal-Hamono kulte.

Komplikuoti Kartaginos kultai reikalavo daugybės dvasininkų. Įrašai kalba apie žynius ir žynes, jų neapibūdindami, arba išvardina dievus, kuriems pastarieji buvo priskirti. Egzistavo taip pat speciali hierarchija: vyriausiasis žynys, žynys, antrojo laipsnio žynys. Aukštesnysis žynys vadovaudavo visam kurios nors šventovės personalui (pvz. aukštesnysis žynys Elatas), bet tas pats titulas apibūdindavo, tikriausiai, ir vyriausiąjį miesto žynį. Žynių pareigos galėjo būti paveldimos. Įrašai liudija, kad žynių funkcijos pereidavo iš kartos į kartą toje pačioje šeimoje. Žyniai priklausė vietinei aristokratijai. Malcho sūnaus ar sufetų atvejis karų su Roma metu primena Finikijos karaliaus šeimos narių žynių funkcijas. Tačiau teokratijos reiškinys Kartaginoje yra tik atsitiktinis; taip pat netenka kalbėti apie žynių funkcijų panaudojimą politiniame gyvenime. Šventovėse, be žynių, tarnavo pagalbinis personalas: žynių padėjėjai, raštvedžiai, muzikantai, barzdaskučiai. Nėra žinoma, ar finikiečių Rytams būdinga sakralinė prostitucija buvo tęsiama Kartaginoje.

Sudėtos kapuose aukos neginčijamai liudija apie tikėjimą pomirtiniu gyvenimu. Tačiau nežinome, kuo tas tikėjimas rėmėsi. Magija, tikriausiai, vaidino didelį vaidmenį eschatologiniuose tikėjimuose, tik prisiminkime daugybę amuletų kapuose.

Svarbiausias laidojimo ritualas buvo inhumacija, bet turime ir kremacijos paliudijimų, ir ne tik vėlesnėje epochoje, kaip anksčiau buvo manoma, bet taip pat ir senovės laikais.

VIENUOLIKTAS SKYRIUS

MENAS

Įvadinės pastabos.— Šiaurinės Afrikos finikiečių-punų menas, be abejonės, geriau pažįstamas, negu Finikijos menas. Gausūs kasinėjimai Kartaginoje atskleidė nemaža paminklų, atskirai imant, turinčių nevienodos dokumentinės vertės, tačiau apskritai duodančių tiesioginį ir išsamų Kartaginos meninės kūrybos vaizdą. Taigi čia susidursime su visiškai kitokia situacija, negu finikiečių miestuose, kuriuos palaidojo daugiausia viduramžių ir šių laikų statiniai. Kartagina, be to, yra didžiausias, bet ne vienintelis punų meno centras. Daugelis Afrikos miestų teikia medžiagos, leidžiančios praplėsti dokumentaciją.

Kalbėjome apie nevienodą šaltinių vertę. Kadangi romėnai visiškai sugriovė Kartaginą, tai architektūros paminklų labai reta. Monumentalioji skulptūra, praktiškai imant, atrodo, neegzistavo, panašiai kaip ir Rytuose. Vadinasi, visų pirma lieka bareljefai, be to, įvairių ir turtingų formų smulkioji plastika. Daugiausia medžiagos atrasta kapuose. Todėl punų menas didele dalimi yra sepulkralinis.

Kartaginos meną su finikiečių menu sieja stiprūs ryšiai. Šioje srityje geriau, negu kurioje kitoje, matyti, kokie glaudūs išliko kontaktai su senuoju kraštu. Kartu su finikiečių meno motyvais atkeliavo su jais susiję egiptietiški motyvai. Didesnė daiktų iš Kartaginos kapų dalis — tai egiptietiški daiktai arba egiptiško pobūdžio, kaip parodė Ž. Verkutero tyrinėjimai. Tačiau Kartagina dar daugiau, negu Finikija, buvo pasidavusi graikų įtakai, ir todėl jos mene daug helleniškos ir helenistinės inspiracijos. Taip pat istoriniai ryšiai su etruskais neliko be atspindžio mene ir praturtino jį naujais elementais, kurių Rytų finikiečiai nežinojo.

Tarp tų įvairių įtakų Kartaginos ir šiaurinės Afrikos menas susidarė savitą veidą. Tačiau, kaip Finikijos menui daugelį metų, pradedant M. de Vogiue darbais, nebuvo pripažįstamas originalumas, taip ir pavienės studijos apie Vakarų finikiečių meną išeidavo iš panašių pozicijų. Pateiksime nors ir griežtą S. Gselo nuomonę:

> Kartaginiečių amatininkai neparodė jokio nei technikos, nei dekoravimo originalumo. Nesukūrė naujų meno metodų ir neatnaujino savo repertuaro kontaktais su gamta ir gyvenimu. Kopijuodavo, visada kopijuodavo. Jų dirbtuvės buvo tik filialai Finikijos dirbtuvių, kurios savo ruožtu techniką ir modelius pasiskolino iš Egipto, pridėdamos kai kuriuos elementus, kilusius iš Mesopotamijos. Kartaginos ryšiai su metropolija buvo itin glaudūs. Kai kurių produkcijos kategorijų egiptietiškas stilius išsilaikė šimtmečius; Afrikoje net ilgiau, negu pačioje Finikijoje. Bet nuo VII amžiaus jaučiama graikų įtaka, kaip atrodo, atėjusi tarpininkaujant Rytų finikiečiams, kurie ilgą laiką gyveno arti graikų Kipre. Graikų menas dominuoja vėlesniu laikotarpiu ir, galimas daiktas, visų pirma skverbiasi iš Sicilijos, kur kai kurie graikai V amžiaus pabaigoje tapo Kartaginos piliečiais, o kiti karų pertraukų metu gyvai prekiavo su punais.[1]

Gselo nuomonę cituojame todėl, kad ištisus dešimtmečius ja buvo grindžiami Gselo pasekėjų vertinimai. Reikia pateikti taip pat vėlesnį to paties autoriaus teiginį, kur jis jau daro skirtumą priklausomai nuo epochos.

> Nuo V amžiaus technika blogėja. Galima teigti, kad kapuose rastų brangenybių kokybė žema dėl to, jog norima sumažinti išlaidas, kurios, matyt, tuo metu laikomos nereikalingomis. Tačiau tai nepaaiškina keramikos kokybės. Kruopščiai vietoje pagaminti indai nebūtų buvę brangesni už importinius, kurių vis dėlto taip dažnai aptinkame kapuose. Punų meistrai jau nebesistengė rimtai dirbti, paliko tai graikams. Savo kasdienines pareigas jie atlikdavo abejingai, turėjo užtikrintą plačią tokiems dirbiniams rinką, nes buvo situacija, kai prekybos monopolijos beveik vertė pirkėją laukti pardavėjo malonės... Meniniai liaudies sugebėjimai gali pasireikšti net paprasčiausiuose dirbiniuose. Kartaginos gaminiai liudija apie beviltišką nesugebėjimą net kaip reikiant sekti graikų pavyzdžiu.[2]

Vadinasi, jau ir Gselas pastebėjo smarkų graikų įtakos mažėjimą, pradedant V amžiumi. Pikaras pagilina Kartaginos meno studijas ir duoda nuodugnesnį vystymosi vaizdą. Tas menas klestėjo VII ir VI amžiuje kartu su plačiai išvystytu importu graikiškų daiktų, šalia kurių aptinkame daug egiptietiškų, patenkančių, matyt, per graikus. Tai ryškiai rodo daugybė skarabėjų, kilusių iš 630 m. pr. m. e. deltoje įkurto Naukračio miesto. Graikų tarpininkavimas, suprantama, grėsė finikiečiams, kontroliuojant prekybą Vidužemio jūroje.

Ar kaip reakcijos prieš tą grėsmę rezultatas, ar kaip izoliavimosi politikos, pralaimėjus prie Himeros, išdava, graikų ir egiptiečių importo V amžiuje ir iš dalies IV amžiuje daug mažiau, o kapai dėl to skurdesni. Šį reiškinį Pikaras aiškina tuo, kad Kartaginos valdžia suvokė, kokius didžiulius nuostolius daro prekybiniai kontaktai su graikais, kurie mainais už žaliavas parduoda maža naudos teduodančius prabangos daiktus. Tuo metu Kartagina atsisakė kalti pinigus, tenkindamasi, be abejonės,

labiau apsunkinančia mainų prekyba. Justinas pateikia žinių[3], jog IV amžiaus pradžioje senatas bandęs uždrausti mokytis graikiškai, kad nebūtų išdavysčių. Izoliavimosi politika paveikė ne tik meninio pobūdžio dalykus.

Vadinasi, kai Finikijoje stiprėjo graikų civilizacija, Kartagina gynėsi nuo jos. Tačiau neilgai. Mirus Aleksandrui, pasikeitusi politinė situacija Vidužemio jūros baseine ir punų sąjunga su helenistiniu Egiptu sąlygojo Kartaginos suartėjimą su graikų pasauliu. III ir II amžiuje graikų dirbiniai vėl užpildo Kartaginos kapines, ir kartu klesti vietinis menas, tiesa, komercinio pobūdžio, kuris išsilaiko ligi pat Kartaginos žlugimo.

Tokia istorinė perspektyva atveria kelią nuodugniai punų meno bruožų analizei. Pasakysime išsyk, kad tas menas retai pasižymi didesnėmis aspiracijomis ir apskritai lieka amatininkiško lygio. Jis priima svetimas įtakas, todėl jam trūksta vieningumo bei stilistinės tradicijos. Ne taip, kaip Rytuose, išorės įtakos čia veikė greičiau tiesiogiai per importo dalykus arba atvykus patiems meistrams, negu pamėgdžiojant juos.

Tačiau netrūksta nuolatinių bandymų, pavyzdžiui stelų gamyboje, siekti savų vaizdavimo būdų, primityvaus ir liaudiško pobūdžio bandymų. Būdingas yra įtakų laipsniavimasis: stipriausia lieka egiptiečių įtaka, nors geografinė padėtis nuo seniausių laikų palanki buvo graikų įtakai, išskyrus minėtąją pertrauką, kurią sudarė politinė situacija.

Dabar pereisime, kaip ir kalbėdami apie finikiečių meną, prie atskirų kategorijų ir rūšių analizės. Antai architektūroje, kurios taip maža išliko, randame graikų įtakos persvarą, auksakalystėje ir gliptikoje vyrauja Egipto įtaka, stelose egiptiški ir graikiški elementai pritaikomi vietinio pobūdžio fone, kurį daugeliu atvejų galima atpažinti. Vyrų kaukės, be orientalinių pirmavaizdžių, atspindi savitą vystymąsi. Pateikėme tik keletą pavyzdžių, kad būtų matyti, ką gali duoti konkretesnė analizė.

Pagaliau jau pats finikiečių meno persikėlimas taip toli į Vakarus yra unikalus ir originalus reiškinys. Žinoma, didelis atstumas sudaro sąlygas įplaukti gausybei įvairių naujų elementų, bet taip pat gyvuoti ir senajai tradicijai, būdingai periferinėms teritorijoms, kurios nespėja sekti metropolijos vystymosi. Taip atrodo šiuolaikinių tyrinėjimų sukomplikuoti ir dar pernelyg mažai pažįstami punų meno reiškiniai.

Architektūra.— Senovės Kartagina galėtų duoti didžiai vertingos medžiagos finikiečių tipinės gyvenvietės urbanistikos raidai pažinti, tačiau dėl to, kad 146 m. pr. m. e. romėnai ligi pamatų viską sugriovė, iš punų epochos ten liko labai maža: stelos ir kilnojamieji daiktai, taip pat mūri-

nių sienų likučiai, kapinės ir tofetai. Apie visa kita sužinome tik iš vėlesnių literatūrinių šaltinių.

Ir vis dėlto urbanistinis planas aiškus. Miestas įsikūręs iškyšulyje tarp dviejų įlankų: šiaurėje Sabcha er-Riana ir Tuniso įlanka pietuose. Pradinė gyvenvietė, tikriausiai, buvo Salambo rajone, kur rastas tofetas ir buvo seniausieji uostai. Tačiau labai greitai miestas išsiplėtė link Birsos kalvos, kurios vaidmuo jau minimas legendoje apie Kartaginos įkūrimą. Į šiaurės rytus nuo Birsos, kapinėse, aptinkame senoviškiausių daiktų, vadinasi, galime teigti, kad savo amžiaus pradžioje Kartagina apėmė rajoną nuo Le Kramo įlankos pietuose net iki Birsos akropolio šiaurėje, nusitęsdama į rytus iki Duimeso ir Dermešo kapinių. Palaipsniui, apie V amžių, užstatytas buvo visas pusiasalis.

Birsos akropolis su dviem kalvom, šv. Liudviko ir Junonos, sudarė miesto centrą. Ten buvo Ešmuno šventykla, paskutinė Kartaginos gynėjų tvirtovė. Akropolį saugojo mūrinės sienos. Išlikę tėra namų sienos iš III amžiaus pr. m. e. akropolio pietvakarių pusėje. Didžiuliai blokai, kurie ilgai buvo laikomi punų sutvirtinimais, priklauso jau bizantinei epochai.

Akropolio papėdėje prieplaukos link tęsėsi gyvenamieji kvartalai su pagrindine aikšte — portikų apsuptu forumu, visuomeninio ir prekybinio gyvenimo centru. Kaimynystėje, tikriausiai, stovėjo senato rūmai, kur sufetai sprendė bylas. Apianas pasakoja, kad nuo akropolio į forumą vedusios trys gatvės, apstatytos siaurais, susiglaudusiais penkių arba šešių aukštų namais[4]. Šį pasakojimą patvirtina keturaukščio namo piešinys aukso plokštėje, kuri buvo rasta apvalaus uosto baseino salelėje. Tokie namai sudarė prastuomenės kvartalus, tuo tarpu turtuolių rezidencijos buvo susitelkusios į vakarus nuo akropolio, Megaros rajone.

Seniausios prieplaukos, tikriausiai, buvo abiejose įlankose, šiaurinėje ir pietinėje iškyšulio pusėje. Tačiau netrukus pietinėje pakrantės dalyje atsirado dirbtinių baseinų. Šį dirbtinį uostą, vadinamą *kothon* (panašių randame taip pat kituose punų miestuose), sudarė stačiakampis baseinas prekybos laivams ir vėliau apvalus baseinas karo laivams. Pirmasis iš jų buvo aptvertas mūro siena, kurios pamatai išliko; siaurais kanalais buvo susisiekiama su jūra. Apvalųjį baseiną supo kariniai sandėliai, kuriuos aprašė Apianas; viduryje, salelėje, stovėjo admiraliteto pastatas. Bet duokime žodį Apianui:

> Uostai buvo taip suplanuoti, kad laivai perplaukdavo iš vieno į kitą. Įėjimą iš jūros sudarė plati, 70 pėdų anga, uždaroma geležinėmis grandinėmis. Pirmasis uostas, skirtas pirkliams, buvo gausiai aprūpintas visokiais kilnojamaisiais įrenginiais. Vidinio uosto viduryje buvo sala. Išilgai krantinės ir salos pakraščiu ėjo arkados, kurios galėjo priglausti 220 laivų, o viršum arkadų — tiekimo san-

dėliai. Priešais kiekvieną arkadą stovėjo dvi jonėniškos kolonos, tai teikė visai uosto ir salos pakrantei portiko pavidalą. Saloje stovėjo admiraliteto paviljonas, iš kur heraldininkai signalizuodavo ir iš kur admirolas kontroliuodavo viską.[5]

Į pietryčius nuo akropolio įsikūrė forumas, gyvenamieji kvartalai ir uosto statiniai, o šiaurės rytų rajone buvo didelės kapinės, iš kurių svarbiausios yra Duimeso ir Dermešo, taip pat S. Monikos nekropoliai. Į šiaurės vakarus nuo Birsos, sąsmaukoje, jungiančioje pusiasalį su kontinentu, buvo elegantiškas Megaros kvartalas su soduose skendinčiomis vilomis.

Visą miestą supo gynybinės sienos, trigubos nuo žemyno pusės. Pasak Apiano[6], visi trys sutvirtinimai buvę vienodi, bet įtikimesnis yra pasakojimas išsamiojo Polibijaus[7], kuris mini griovį ir aštriatvorę, tikriausiai, pirmąją gynybos liniją. Antroji siena buvusi pastatyta kaip patalpos kariams. Atrodo, turėjusi septyniolika metrų aukščio ir dešimt metrų storio[8]. Kas šešiasdešimt metrų aukštyn kilo keturiaaukštis išsikišantis iš sienos bokštas[9]. Sienų vidaus patalpos galėjo paslėpti didelį skaičių gyvulių (dramblių ir arklių) arba žmonių (pėstininkų ir raitelių). Nuo jūros pusės siena buvo viena, tik vietomis sutvirtinta. Didžiuliai akmenų luitai, gulintys šiandien tarp Le Kramo įlankos ir Bordž-edž-Dždedido, tikriausiai, priklauso romėnų epochai ir yra buvusios punų sienos vietoje.

Iš hidraulinių įrengimų neabejotinai puniškas yra „tūkstančio amforų fontanas" jūros pakrantėje, ties Bordž-edž-Dždedidu. Paviršiaus konstrukcija romėniška, bet šaltinių, be abejonės, buvo naudotasi punų laikais. Kartaginos šulinių vanduo buvo netinkamas gerti, todėl būtinai reikėjo cisternų sistemos lietaus vandeniui kaupti.

Dar neseniai visos žinios apie punų architektūrą tebuvo iš Kartaginos. Paskutinieji kasinėjimai Kerkuane parodė namus su gerai išsilaikiusiu mozaikiniu parketu, sienas, tinkuotas purpurinės spalvos tinku (stiuku), pirteles ir sanitarinius įrengimus, tualeto reikmenis, kaip buteliukai ir smilkytuvai, viskas iš laikotarpio, pradedant VI amžiumi.

Nieko neliko iš didžiųjų šventyklų, apie kurias žinome iš literatūros ir įrašų. Birsos akropolio viršūnėje stūksojo didžiausia iš visų Ešmuno (Asklepijo) šventyklų; ji stovėjo viduryje šventos vietovės, į kurią vedė šešiasdešimt laiptų. Tanitės (Heros-Junonos) ir Baal-Hamono (Krono-Saturno) šventovės turėjo stovėti tarp šv. Liudviko kalvos ir jūros, kur rasta tūkstančiai stelų, pašvęstų šioms dievybėms.

Svarbiausias kulto paminklas, išlikęs Kartaginoje, tai tofetas, kuris yra Salambo rajone, vos penkiasdešimt metrų į rytus nuo stačiakampio

uosto baseino. Tikriausiai, kaip tik ten išsilaipino Elisa ir ten mirė; šiaip ar taip, kultas siekė seniausius laikus ir siejosi su lemiamais Kartaginos istorijos įvykiais. Seniausiajai tofeto fazei priklauso „Sento koplytėlė", patalpa 1×1 m ploto, su mažyte niša, iškalta uoloje, kur rastas VIII amžiaus indas. Priešais statinį ne daug ką didesnis kiemelis su aukuru ir trys koncentriškos lenktos sienos, sudarančios tarsi labirintą, per kurį turėjo pereiti kiekvienas, kas žengdavo į sanktuariumą.

Pradedant VIII amžiumi, per visą Kartaginos gyvavimo laiką sluoksniavosi tūkstančiai urnų su pelenais ir vaikų kaulais (rečiau paukščių ir kitų mažų gyvūnų), bylojančių apie apeigas, žinomas iš Biblijos ir iš kitų punų vietovių padavimų. Drauge su urnomis rasta *cippus* ir apeiginių stelų, išmargintų piešiniais ir užrašais. Seniausias sluoksnis, esąs ant pat žemės, priklauso VIII amžiui ir VII pradžiai; jame rasta išsimėčiusių urnų su sudegintų kūdikių kaulais, kurie pridengti akmenėlių krūvelėmis. Daugybė kito sluoksnio urnų guli po dideliais akmenimis arba po aukurais ir koplytėlėmis, arba pagaliau po stelomis su atvaizduotais betilais ir Tanitės ženklu. V amžiuje taip pat tame pačiame sluoksnyje (nors kai kas stengiasi tą sluoksnį išskirti) atsiranda naujo tipo stelų, smailių obeliskų pavidalo, kurių viena pusė nulyginta, išmarginta piešiniais ir atvaizdais. Sluoksnis baigiasi IV amžiumi. Sekantis apima laikotarpį nuo III amžiaus iki pat Kartaginos žlugimo; jame rasta mažų urnų ir nedaug stelų. Šį sluoksnį dengia vėlesnės romėnų ir bizantinės epochos konstrukcijos, kurios jį iš dalies ir apnaikino. Jokie kiti šiaurinės Afrikos sanktuariumai neturėjo tokios ilgos istorijos: Susoje tofetas buvo pradėtas vėliau (VI amžiuje), o Bir Bou Knisijoje, Konstantinoje ir kitose vietose išliko vien helenistinės-romėniškosios epochos pėdsakai.

Glaudžius ryšius su metropolija atspindi kapų architektūra. Finikiečių kapai, įvairiu gilumu iškalti uoloje aplink vertikalią šachtą, turi atitikmenų Bordž-edž-Dždido ir S. Monikos kapinėse. Šachtų sienose kopimui palengvinti daromi įdubimai. Taip pat nestinga kapų su turėklais, tik su viena kamera, iškalta oloje, pvz. Džebel-Mlesoje, Bono iškyšulyje.

Kitos kolonijos šiaurės Afrikoje visų pirma atpažįstamos iš kapinių. Jau kalbėjome apie jas, todėl tik priminsime tipišką nekropolį Madijoje, į pietus nuo Susos, kur aptinkame šachtas uolose su stačiakampėmis kameromis, į kurias iš šachtos nulipama laiptais. Kamerose akmens suolai, ant kurių buvo guldomi numirėliai, ir sienose nišos žibintams.

Finikijoje buvo taip pat antžeminių kapų arba pusiau požeminių, kaip, pavyzdžiui, Ešmunasaro kapas Sidone. Kartaginoje randame kapų, kambarių formos, iškeltų viršum plokščių antkapių, pavyzdžiui Dermešo nekropolyje. Utikoje nekropolį sudaro kapai, uždengti akmenų plokštėmis.

Monumentalius finikiečių antkapius iš Amrito atitinka Dugos mauzoliejus Tunise iš III—II amžiaus pr. m. e.

Visu Kartaginos istorijos laikotarpiu vyrauja inhumacijos ritualas, nors aptinkama taip pat kremacinių kapų. Tačiau palaikų deginimas visų pirma buvo taikomas vaikų aukojimo atvejais, kurie tokie būdingi punų religijai.

Skulptūra.— Seniausias žinomas punų skulptūros paminklas yra galva iš marmuro, kurią P. Sentas atrado Kartaginoje. Stiliaus požiūriu ji primena kai kurias terakotines VII—VI amžiaus kaukes. Tas pats Sentas rado vėlesnę (III—II a.) vualiu užsigobusios moters, sėdinčios soste su dviem sfinksais, statulą. Apytikriai tai pačiai epochai priklauso skulptūrų grupė iš Leptis Magnos, kurią sudaro dvi vyriškos galvos, dvi statulos vyrų su trumpomis tunikomis iki kelių, ir du panašių figūrų fragmentai. Taip pat punų helenistinei epochai reikia priskirti keletą torsų ir fragmentų iš smiltainio, atrastų Sabratoje. Di Vita juose norėtų matyti senesnės tradicijos tęsimo įrodymą.

Priešingai, negu statulų, *cippus* ir stelų randama gausybė. Tai ir sudaro pagrindinę medžiagą Kartaginos meno istorijai. Kartu su senovės paminklais, priklausančiais kitiems Afrikos miestams, jų galima priskaičiuoti kelis tūkstančius.

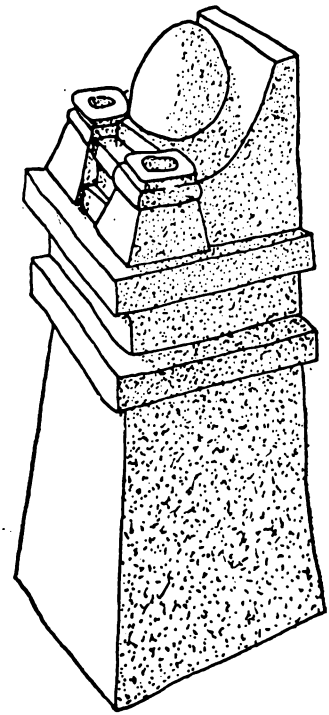

24. Altoriaus *cippus* schema

Visų pirma pateiksime medžiagą iš Kartaginos, daugiausia rastą tofetuose. Kaip atmename, ten išsiskiria keletas sluoksnių; kalbant apie stelas, galima nustatyti dvi pagrindines fazes: pirmoji, senesnė (VIII—VI amžiaus), apima sosto, aukuro arba naoso pavidalo *cippus*, antrai (V—II amžiaus) būdingos stelos su trikampe viršūne. Tokios bendros tipologijos rėmuose iškyla įvairiausių ikonografinių tipų.

Seniausi *cippus* — tai kalkakmenio blokai nuo 30 cm iki 1,5 m. aukščio, nušlifuotu tik vienu iš keturių šonų. Sosto pavidalo *cippus* — tai statmena plokštė su vadinamuoju egiptietišku karnizu, ant kurio kartais matome saulės diską; kiek aukščiau — atkaltė ir paramsčiai, o viduryje — įdubimas, skirtas dievybės atvaizdui. Altoriaus *cippus* yra gana

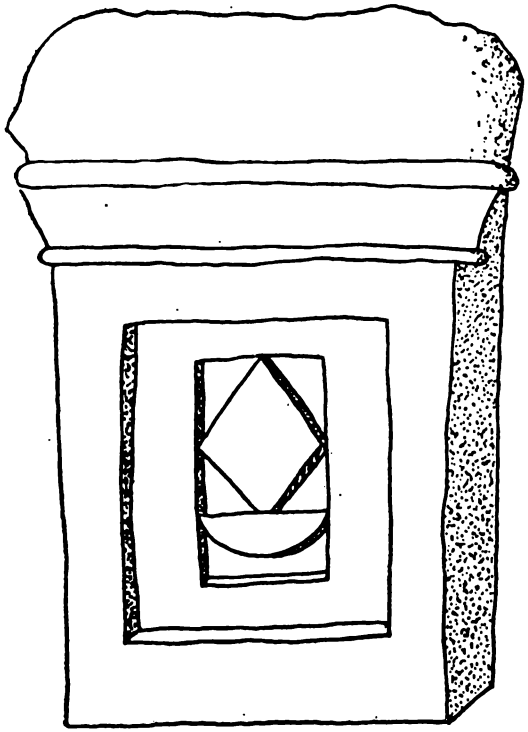

25. Stela su rombo formos betilu, Kartagina

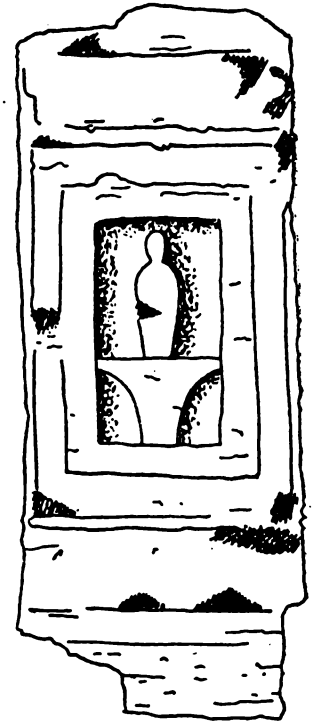

26. Stela su stabu-buteliu, Kartagina

panašus ir taip pat su atkalte; paprastai nebūna paramsčių, užtat priekyje kyšo du stulpeliai, ant kurių rūkdavo smilkalai; vidaus įdubime galėjo būti aukojimo urna arba betilas (pieš. 24). Koplytėlės formos *cippus* turi priekyje ant cokolio atvirą nišą stabui, kurios abiejuose šonuose piliastrai laiko egiptietišką karnizą, dažnai su saulės disku ir frizu (pieš. 25, 26).

Šių trijų tipų finikietiška kilmė neabejotina. Atsimename aukuro koplytėlę iš Amrito (pieš. 2), prisiminkime dar ir naosą iš Sidono, kuris saugomas Luvre ir kuris turi jau visus Kartaginos naoso bruožus: cokolį su karnizu, nišą, piliastrus ir karnizą su saulės disku, o aukščiau — urėjų eilė. Taip pat Sidone rastas visiškai panašus kito naoso fragmentas. Stela iš Bordž eš-Šemalio taip pat yra reikšmingas elementas palyginimui. Visi tipai, žinoma, kilę iš Egipto, kur naosas nuo seniausių laikų jau buvo paplitęs. Tokiu būdu dar kartą įsitikiname, kad finikiečių mene vyrauja egiptietiški modeliai ir jie prasiskverbia į punų aplinką.

Dabar pereisime prie kulto reikmenų, randamų koplytėlių nišose, kurios dažnai ne daugiau kaip tokias pat koplytėles ir vaizduoja. Visų pirma aptinkame piliastrų pavidalo betilus (nuotr. 35), stačiakampius arba aukštyn kiek siaurėjančius, vienetinius, sudvejintus arba trieilinius. Finikietiška stela iš Bordžeš-Šemalio patvirtina orientalinį šio motyvo prototipą. Kartkartėmis, nors ir retai, viršum piliastrų matome saulės diską, o kai kada žemyn apverstą mėnulio piautuvą. Kiti betilai turi šešiabriaunio, rombo (pieš. 25) arba butelio (pieš. 26) pavidalą. Finikietiškas pastarojo motyvo prototipas, kaip prisimename, figūruoja steloje iš Akzivo. Pradedant *B* sluoksniu, pasirodo antropomorfinių motyvų, būtent nuoga žmogysta su nuleistomis rankomis, stovinti tiesiai tarp dviejų kolonos arba aukuro pavidalo betilų. Kartais aptinkamas klaftas, egiptietiškas galvos apdangalas, liudijantis apie rytietišką motyvo kilmę.

V amžiuje *cippus* vis rečiau pasitaiko, jis užleidžia vietą steloms su akroterijomis iš šonų ir trikampe viršūne. Be eventualių įrašų, stelose aptinkame jau žinomus motyvus, kaip saulės diską, dažnai su žyme viduryje, mėnulio piautuvą (nuotr. 38) arba ant pastovo su egiptietišku karnizu stovintį „butelį", kuris, kaip aiškėja iš kitų jį lydinčių žymių, turi vaizduoti žmogaus figūrą (nuotr. 45). Greta šitų žinomų, nors kai kada perkurtų, motyvų atsiranda naujų, jų tarpe garsusis „Tanitės ženklas" (nuotr. 36), kurį sudaro trikampis, virš jo horizontali linija ir diskas. Ilgos ir sudėtingos studijos, skirtos šiam simboliui ir jo orientalinių bruožų ieškojimui, vis dėlto nepadėjo galutinai išspręsti to klausimo (pagaliau ir Tanitė, kaip deivė, nėra Finikijoje akivaizdžiai patvirtinta). Tačiau galimas daiktas, kad Tanitės ženklas kilo iš orientalinių elementų kombinacijos, kaip betilas su saulės disku. Šiaip ar taip, tik punų pasaulyje jis įgijo konkretų pavidalą ir patyrė evoliuciją, tapdamas stilizuota moters figūra.

Kiti ikonografiniai motyvai, išryškėjantys antroje fazėje, esti arba rytietiškos kilmės: maldai iškelta ranka (prisiminkime garsiąją stelą iš Hazoro), vadinamasis protoeolinis kapitelis, palmė; arba graikiškos kilmės: jonėnų arba dorėnų kolona, kaducėjus, delfinas, paukščiai, augalų motyvai ir t. t. Taip pat aptinkame aukas aukojančius žynius (nuotr. 37) ir maldininkus (nuotr. 39). Antkapių stelose dažnai, pradedant IV amžiumi, matome mirusiųjų figūras (nuotr. 40).

Paskutinė ir turtingiausia Kartaginos stelų gamybos fazė apima III ir II amžių. Kadangi turime reikalą su senovinių formų evoliucija, nebereikia čia aptarinėti detalių. Galima apskritai pasakyti, kad dekoravimas kaskart darosi sudėtingesnis. Aplink pagrindinį piešinį ornamente išsivysto geometriniai motyvai: apskritimėliai, tinkleliai, lapeliai ir t. t. Šalia augalinių atsiranda gyvulinių motyvų, pvz. arkliai, panteros, triušiai (nuotr. 41),

gulbės, drambliai, žuvys, paukščiai, gaidžiai, stručiai, balandžiai, avinai, jaučiai. Randame taip pat kulto reikmenų, kaip aukojimo stalų, dėžučių, indų, kirvių, peilių, net vežimų ir valčių. Žmogaus figūrų reta, bet jos labai įdomios. Ypač frontonuose aptinkame du tipus: tikriausiai, aukotoją, vienoje rankoje laikantį indą arba lotoso žiedą, o kitą iškėlusį maldai, arba nuogą berniuką, sėdintį pariesta kairiąja koja, o dešine prispausta prie kūno; jis panašus į vadinamąjį *temple boy* iš Kipro. Tačiau pagrindinis stelų motyvas yra pavienės figūros arba aukojimo scenos, kartais orientalinio stiliaus, kartais graikiško. Paskutinei tofeto fazei būdinga ne tik nauji motyvai, bet taip pat jų susiejimo su senoviniais įvairovė ir originalumas.

Vietovė, po Kartaginos užimanti antrąją vietą pagal stelų skaičių, yra Susa, senovėje Hadrumetumas. Sento kasinėjimai tenykščiame tofete nedavė medžiagos, kuri galėtų įtikinti, jog jis yra ankstesnio laikotarpio negu VI amžiaus, kas atitinka antrajai Kartaginos fazei. Ikonografiniai motyvai panašūs į aptiktus Kartaginoje (nuotr. 42), nors netrūksta ir specifinių perkūrimų (pvz. griovelinės kolonos abipus betilo (nuotr. 43), Tanitės ženklas su iškeltomis rankomis, deformuotas „butelis" ir t. t.), užtat nėra rombinių stabų arba rankos ir palmės simbolių. Tačiau visų pirma atkreipkime dėmesį į kai kurias tipiškas arba, atvirkščiai, unikalias stelas.

Antai įdomi yra seniausio laikotarpio stela, vaizduojanti maldininką priešais dievą soste (pieš. 27). Dievas vilki rūbais, siekiančiais pėdas, ir dėvi smailią kepurę, yra daug didesnis, negu jo garbintojas. Viena ranka laimina, kita laiko ietį. Sostas su aukšta atkalte, o iš šonų sfinksai, iš kurių tik vienas matomas, nes piešinys profilinis. Scenos pobūdis tipiškai finikietiškas, ypač figūra soste turi daugybę paralelių, pradedant Ahiramo sarkofagu ir baigiant kolonos baze iš Fi. Kitos dvi stelos vaizduoja ilgais drabužiais moterį, sėdinčią ant taburetės (pieš. 28) ir ranką su laikomų skrituliu ištiesusią į aukurą apvalia viršūne. Aukščiau — saulės diskas ir mėnulio piautuvas. Čia taip pat matome tiesioginę finikiečių įtaką, panašiai kaip ir steloje, kuri vaizduoja betilą priešais aukurą, o iš abiejų pusių po palmę ir gyvūną, stovintį po ja. Atrodo, susiduriame su Finikijai būdinga kulto scena po atviru dangum. Pagaliau frontalinis Izidės biustas liudija apie Egipto įtaką, tarpininkaujant Finikijai.

Trečiasis stelų gamybos centras buvo Cirta (Konstantina), bet tik nuo III amžiaus, todėl mus mažiau dominantis.

Stelos, kurios atspindi klasikinę įtaką, yra seniausios ir kilusios iš Kartaginos modelių. Vėlesniu laikotarpiu išsivysto vietinė kūryba, čia aptinkame didelę motyvų įvairovę: Tanitės ženklas perstilizuotas į žmogaus figūrą, kartais rankoje laikančią kaduceįų (nuotr. 44) arba šaką; įvairiau-

27. Stela su atvaizduotu maldininku priešais dievybę, Susa

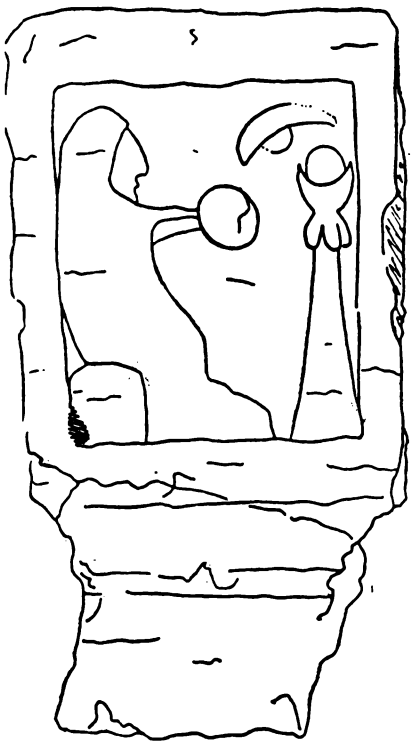

28. Stela su moters figūra, Susa

sios ginklų rūšys, kaip šalmai, skydai, ietys, kardai; abstrakčiai stilizuoti lapai, rozetės ir palmės; geometriniai ir astraliniai simboliai, žvaigždės, paprastas diskas arba spinduliuotas, apverstas mėnulio piautuvas; gyvūnai — delfinai, avinai, jaučiai, arkliai; kartais žmonių figūros arba frontalinis dievo atvaizdas (pieš. 28).

Nesigilinant į smulkmenas, reikia pabrėžti, kad Kartaginos žlugimas nė kiek nesustabdė stelų gamybos. Ši gamyba klestėjo neopuninėje epochoje. Puniški motyvai tvirtai laikėsi, tik kartais pasiduodavo stipriai helenistinei-romėniškai aplinkos įtakai. Gal tipiškiausių tokios evoliucijos pavyzdžių rasime stelose iš Gorfo (nuotr. 46), priklausančiose II m. e. amžiui, kurioms būdingas panteono sužmoginimas. Kai stelos bazėje matome aukotoją šventovėje, tai stelos viršutinė dalis vaizduoja visokias dievybes. Kita svarbi ir turtinga neopuniškų stelų grupė buvo rasta Dugoje. Dalis jų priklauso II—I amžiui pr. m. e. ir dar atspindi daugelį finikietiškų motyvų, tuo tarpu kitos m. e. I—II amžiaus stelos rodo evoliuciją, ypač jei susijusios su Tanitės ženklu: diskas atsiskiria nuo likusių simbolių

arba jį pakeičia apverstas aukštyn mėnulio piautuvas, rankos lieka laibos ir labai ilgos, o diskas įgauna žmogaus veido pavidalą (pieš. 29).

29. Stela su žmogaus pavidalo Tanitės ženklu, Duga

Po šios Šiaurinės Afrikos stelų analizės galima pereiti prie apibendrinančių išvadų. Pirma, matyti neabejotina tėvyninės tradicijos įtaka: tipai ir ikonografija, o ypač pastovieji motyvai — betilai ir astraliniai simboliai — yra finikietiški. Antra, kaip ir finikiečių mene, dominuoja Egipto įtaka. Šiuo atžvilgiu įtikinamiausias pavyzdys yra architektoniniai elementai ir tokie motyvai, kaip urėjai, sparnuotas saulės diskas ir t. t. Trečia, atsiranda tikrai kartaginiškų motyvų, ypač vaizduojant gyvūnus ir žmones, kas visai suprantama, esant tokiai išsivysčiusiai gamybai. Ketvirta, įvairūs neegiptietiški komponentai, matyti finikiečių mene, randami ir punų pasaulyje, pvz. palmė ir delnas. Šiuo požiūriu itin ryški yra Kipro įtaka, kuri praturtino punų meną protoeoliniais kapiteliais, palmetėmis, *temple boy* pavyzdžiu. Penkta, graikų įtaka įgyja lemiamą reikšmę paskutinėje raidos fazėje: mene atsiranda dorėnų ir jonėnų kolonos, sudėtingi augalinio motyvo frizai ir kai kurių dievų figūros.

Vadinasi, šiaurinės Afrikos *cippus* ir stelos yra kilusios iš finikietiškų modelių ir perėmusios iš jų daug elementų. Savitos raidos kelyje jie įgyja savų, palyginti savarankiškų bruožų, pasižyminčių iš vienos pusės naujomis įtakomis ir naujais motyvais, o iš antros — vidiniu vystymusi, išlaikančiu archaines formas, būdingas periferinei kultūrinei aplinkai.

Sarkofagai.— Bareljefiniai akmeniniai sarkofagai su mirusiojo atvaizdu ant dangčio — tipiška finikiečių meno rūšis, pasiskolinta iš Egipto ir paveikta graikų įtakos — randami taip pat Kartaginoje S. Monikos nekropolyje ir yra iš IV ir III amžių sandūros.

Labiausiai rytietiškas savo sumanymu yra sarkofagas su Kartaginos didiko Baalšileko atvaizdu (nuotr. 47), atliktas plokščiu frontaliniu kalimu.

Vyras su ilga barzda, vilkintis ilgu drabužiu iki pat pėdų, kairėje rankoje ties krūtine laiko taurę, o dešinę iškėlęs aukštyn. Sarkofagas nedidelis, toks, kad galima pamanyti jį esant urna.

Ant kitų dviejų panašių vienas į kitą sarkofagų barzdoti žyniai su ilgomis tunikomis rankose laiko indus. Vienas iš jų su galvos apdangalu ir tam tikra stula. Tuose bareljefuose vyrauja graikų įtaka.

Ypatingai įdomus yra ketvirtas sarkofagas (nuotr. 48), kuris vaizduoja moterį su tunika, iš šonų su dviem dideliais sparnais, kurie uždedami iš priekio: šis motyvas paimtas iš egiptiečių Izidės-Neftidės atvaizdų. Ant plaukų, apgaubtų šaliu, matome sakalo galvos formos papuošimą, kuris taip pat yra grynai egiptietiškas motyvas. Nuleista dešinioji ranka laiko balandžio pavidalo smilkytuvą, kairioji, atkišta — indą. Šis reljefas grynai graikiškas, nepaisant motyvų, pasisemtų iš egiptiečių repertuaro.

Po sarkofagų iš S. Monikos dar buvo atrasta naujų. Visuose vyrauja graikų įtaka, ir ne tik figūrose, bet pačių sarkofagų formomis mėgdžiojamos graikų šventovės su akroterijomis.

Terakotinės figūrėlės.— Tarp gausybės terakotos, vaizduojančios žmones ir gyvulius (į akis krinta stoka dažnų Finikijoje ir kitose punų vietovėse metalo figūrėlių), ne visada galima atskirti vietinius dirbinius nuo importinių.

Terakotos atsiranda jau Kartaginos užuomazgoje. Giliausiame Tanitės sanktuariumo sluoksnyje rastas anties pavidalo indas, aiškiai orientalinio tipo (nuotr. 51), ir gana primityvi figūrėlė, įdomi tuo, kad yra būdinga kitose punų teritorijose, ypač Sardinijoje, paplitusiam tipui (nuotr. 52).

VI amžiui priklauso indas iš Duimeso, prie kurio prilipdyti šeši mažesni indeliai ir karvės galva, o ant jos Hatorės galva. Egiptietiška įtaka aiški ir, tur būt, kaip paprastai, atėjusi per Finikiją. Panašių indų, ant kurių vis dėlto nėra Hatorės galvos, rasta Sardinijoje ir Ibisos saloje.

Nuo VI amžiaus paplito turtinga moterų statulėlių gamyba, iš dalies egiptiečių, iš dalies graikų gamybos inspiruota. Galimas daiktas, kad tų figūrėlių dalis buvo importas (pagaliau importuotos galėjo būti tik formos, kuriomis figūrėlės buvo daromos vietoje). Egiptietiško tipo statulėlės atrodo kaip stangrios mumijos (nuotr. 49), graikiško tipo (nuotr. 50) figūrėlės — stovinčios (būdingos ne tik stiliumi, bet ir galvos apdangalo, drabužių bei kitų atributų formomis, kaip balandis arba diskas, priglaustas prie krūtinės) arba sėdinčios soste (panašios į žinomą Rodo salos tipą su aukšta tiara ir šydu, su rankomis, padėtomis ant kelių).

Graikiško tipo dirbiniai su būdingu provinciališku vėlavimu išsilaiko net tada, kai Graikijoje jau vyrauja naujos formos; žinoma, ir tos naujo-

vės taip pat neliko nežinomos šiaurinėje Afrikoje. Matome figūras moterų su klostytais drabužiais ir vėduokle, su vaiku arba vaza ant rankų, šokėjas, muzikantes, puotaujančių graikų mitologijos dievybių figūras, galvos formos smilkytuvus (nuotr. 54). Tikriausiai, yra buvę vietinių dirbinių, ką rodo rastos liedinimo formos, taip pat nepasisekę ir numesti dirbiniai (Dermeše).

Tuo laikotarpiu taip pat gausu kartaginiškų motyvų: vyrai su galvos apdangalais ir ilgomis tunikomis, moterys žynių rūbais ir meldimosi poza, iš įvairių šaltinių pasiimtos dievų figūros. Tai nekruopščiai atlikti ir be savito stiliaus dirbiniai, tačiau įdomūs dėl ryšių su likusiu punų pasauliu.

Kaukės.— Tipiški Kartaginos terakotos dirbiniai yra kaukės. Jos kilusios iš orientalinių modelių, tai galime įrodyti, remdamiesi panašia kauke, kuri priklauso vėlyvosios bronzos epochai ir rasta Hazore. Turi jos atitikmenų kituose punų pasaulio punktuose, kaip antai Ibisoje, Sardinijoje, taip pat — kaip išaiškėjo iš Romos universiteto atradimų — Sicilijoje.

Kaukių kategorija apima gana skirtingus daiktus: biustus moterų su paslaptingomis šypsenomis, vyrų veidus, paprastai iškraipytus groteskinių grimasų. Ir vienos, ir kitos kaukės didumu kiek mažesnės už natūrą, o groteskinių kaukių esti taip pat ir miniatiūrinių, skirtų kabinimui ant kaklo ir padarytų iš silikato arba stiklo masės, iš dramblio kaulo arba kitokių kaulų. Be tų skirtumų, buvo ir bendrų bruožų, kaip pvz. viena ar keletas skylučių pakabinimui.

Jų funkcijos buvo kitokios, negu tikrųjų kaukių, nes, kaip matyti iš dydžių, jų negalima buvo nešioti ant veido. Galimas daiktas, kad jos buvo kabinamos ant sienų. Be to, dedamos į kapus, jos turėjo sergėti nuo dvasių, paveikdamos jas šypsena arba — dažniau — gąsdindamos grimasomis.

Moterų biustų randama senesniuose, VII ir VI amžiaus, kapuose. Jie paprastai liedinti formoje, kai kada būdavo dar retušuojami ir dažomi juodai ir raudonai. Jų skiriame du pagrindinius tipus: vienas egiptiečių inspiracijos, kitas — graikų. Pirmuoju atveju galvą puošia įprastas klaftas, veidas neišraiškingas, atsikišę antakiai stačiu kampu kertasi su nosies linija (nuotr. 56). Antrojo tipo galvos apdengtos skraiste, kuri neuždengia ausų ir krenta palei kaklą, veidas šypsosi, viršum didelių įkypų akių išlenkti antakiai prailgina smailios nosies liniją, smakras atsikišęs (nuotr. 53).

Groteskinių kaukių taip pat randama seniausiuose, VII ir VI amžiaus, kapuose. Nuodugni Sento analizė padėjo išskirti įvairias charakteringų bruožų grupes. Pirmąją grupę sudaro jauni ir neapžėlę veidai su plokščia nosimi ir skylėmis akių ir burnos vietoje. Tos grupės kaukių burnos per-

kreiptos į vieną pusę (nuotr. 61). Antroje grupėje, gausesnėje, seni veidai, nors taip pat be barzdų, su giliomis raukšlėmis kaktoje ir skruostuose, vietoj akių skylės apversto žemyn pusmėnulio pavidalo, su didelėmis lūpomis, kilstelėtomis iš abiejų kampų (nuotr. 58). Trečioji grupė, gal būt, tėra antrosios variantas ir skiriasi tuo, kad raukšlė paprastai tik truputį žymi lūpas (nuotr. 59). Ketvirtą grupę sudaro tik dvi kaukės, užtat labai charakteringos: tai vyriški veidai, vieninteliai neiškraipyti: akys tik pažymėtos, o ne kiaurai išpiautos, viršugalvyje yra žiedelis pakabinimui (nuotr. 60). Pagaliau penktoji grupė apima barzdotas silenų galvas su smailiomis gyvulio ausimis ir mažomis apvaliomis akutėmis. Šios grupės kaukės, tikriausiai, yra kiek vėlesnio laikotarpio už kitas.

Kaip jau minėjome, yra miniatiūrinių groteskinių kaukių, kabinamų ant kaklo. Seniausios (VII—VI amžiaus) rastos Dermeše ir tiksliai atkuria didelių kaukių motyvus. Kabučiai iš įvairių kaulų, dramblio kaulo ir nedaugelis iš įvairiaspalvio stiklo atitinka pirmos grupės kaukes. Tuo tarpu pakabučiai iš emaliuoto silikato artimesni penktajai grupei: be silenų, matome bėgančius satyrus, demonus, taip pat dievą Bešą. Vėlesniais laikais pakabučiai labiau nutolsta nuo modelių ir juos ne taip lengva suskirstyti į tas pačias grupes (nuotr. 57).

Ką vaizdavo kaukės? Moterų biustai — tai, tikriausiai, deivių atvaizdai, turintys globos arba aukojimo apeigų vaidmenį, tuo tarpu apotropinė funkcija atrodo antraeilė arba iš viso neegzistuoja. Groteskinės kaukės, kaip matyti, vaizduoja demonus, ir jų vaidmuo visų pirma buvo gąsdinimas.

Tie nuostabūs ir charakteringi dirbiniai, kaip jau sakyta, panašūs į afrikietiškas kaukes. Šis palyginimas, be abejonės, tikslus, ypač jei atkreipsime dėmesį į tatuiruotę abiejų tipų kaukėse, tačiau sunku išaiškinti tų panašumų istorinį nuoseklumą. Vaisingesnis būtų palyginimas su graikiškomis kaukėmis, pvz. iš Artemis Orthijos sanktuariumo Spartoje, kurios priklauso tai pačiai epochai (VII—VI amžius). Punų kaukių ryšys su graikiškomis, vietų [illegible] manymu, yra gana įtikimas, kitų — visiškai neįmanomas. Gana paplitusi nuomonė, kuri daugiausia remiasi atradimais Hazore, įrodinėja finikietiškų-puniškų kaukių įtaką graikiškoms, o ne atvirkščiai.

Amuletai.— Jau seniausiuose Kartaginos kapuose randame daugybę amuletų, miniatiūriškai vaizduojančių dievus, gyvulius, dievų atributus ir simbolius. Amuletai padaryti iš akyto ir trapaus silikato, nulieti pagal formas ir paskui aptepti emale. Šie daiktai ne tik rodo Egipto įtaką, bet, kaip patvirtino Verkutero darbai, tiesiog yra iš Egipto. Tačiau Sentas

mano, kad, nors didelė amuletų dalis tikrai importas iš Egipto, dalis jų padaryta Kartaginoje pagal egiptietiškus modelius.

Dažniausiai pasikartojantys motyvai yra akis *udžiat* (nuotr. 55), urėjus ir dievas Ptahas. Taip pat dažnai sutinkama sakalas Horas, Bešas (nuotr. 63) ir Totas, rečiau Izidė, Horas, Minas, Chonsas, Šu, Chnumas, Amonas-Re, Sachmet, Anubis, Toeris; su dievais susiję gyvūnai: beždžionė, šuo, šernas, kiškis, katinas, krokodilas, ibis, liūtas, jautis; simboliai: Aukštutinio ir Žemutinio Egipto karūna, ženklas *uedž*, širdis, delnas, lotoso žiedas.

Daugiausia amuletų būta VII ir VI amžiuje, jų skaičius smarkiai mažėja V amžiuje ryšium su toje epochoje vykdytomis reformomis; kiek padaugėja IV ir III amžiuje, paskui amuletai pamažu nyksta. Šiuo atžvilgiu yra žymus skirtumas ir tarp atskirų nekropolių: atrodo, kad daugiau amuletų randama turtingesniuose kapuose ir, kylant kainoms, jų vis retėja varginguosiuose.

Verkuteras ėmėsi įdomių stebėjimų, norėdamas nustatyti, kaip dažnai kartojasi Egipte ir Kartaginoje randamų amuletų tipai. Iš tų stebėjimų išplaukia, kad kiekybiniai svyravimai, atsižvelgiant į epochas, vienodi abiejuose kraštuose. Nėra abejonės, kad didesne dalimi Kartaginos amuletai buvo importiniai, tačiau, priešingai Verkutero nuomonei, vietinė jų gamyba taip pat gyvavo. Kaip matėme, Kartaginoje kaukės buvo gaminamos iš silikato pastos, ir nėra jokio pagrindo manyti, kad ši medžiaga būtų buvusi vartojama vien tik kaukėms. Kai kurių amuletų žemesnę atlikimo kokybę tenka aiškinti kaip puikiausių Egipto pavyzdžių imitavimą.

Apžvelgsime dar vieną ypatingą amuletų kategoriją, tai — nedideli metaliniai vamzdeliai, cilindriški arba aštuonbriauniai (nuotr. 64), kurių viduryje susukta plona skarda, išmarginta piešiniais, o kartais trumpais įrašais. Seniausieji vamzdeliai yra daugiausia iš aukso arba sidabro, vėlesni — iš bronzos arba alavo. Vieną vamzdelio galą dengia gyvulinė vieno iš Egipto dievų galva: sidabriniai ir auksiniai vamzdeliai paprastai esti su Sachmet galva (liūtės), rečiau sakalo arba avino, bronziniai ir alaviniai — beveik visada su avino galva.

Tuose futliaruose atrasti ritiniai — vien metaliniai, nes tik metalas galėjo taip ilgai išsilaikyti. Yra išlikę trys auksiniai ritiniai, bet dauguma turėjo būti iš mažiau patvarių metalų, iš audeklo arba papiruso. Didžiausias iš išlikusių ritinių yra 27 cm ilgio ir 2,3 cm pločio, padalytas į keturias juostas nuo 7 iki 4 mm pločio. Tirštame ir smulkiame reljefe matyti eilė atvaizdų, pasiskolintų iš egiptiečių magiškųjų tekstų. Dažnai kartojasi gyvatės, liūtai, krokodilai, skorpionai, antilopės ir primena Egipto ma-

giškuosius tekstus prieš gyvatės įkandimą. Nors autorius gerai žinojo egiptietiškus pavyzdžius, bet abejotina, kad jis pats būtų buvęs egiptietis ir ypač kad pats daiktas būtų padarytas Egipte, turint omenyje atkuriamų detalių netikslumą ir punišką įrašą, kuris turėjo būti daromas kartu su piešiniais. Išlikę du mažesni aukso ritiniai tiksliai pakartoja, nors tik dalimis, didžiojo ritinio scenas, ir tai rodo buvus vieną teksto modelį.

Nėra abejonės, kad tie amuletai padaryti magijos dėlei, tiesiogiai veikiant egiptietiškos magijos įtakai. Tą patį galima pasakyti apie kitus amuletus. Pažymėtina, jog dažnai sutinkama akis *udžiat*, kurios magiškos funkcijos yra žinomos, panašiai kaip urėjų. Kitaip tariant, abu šie amuletų tipai buvo masiškai importuojami ne atsitiktinai, bet dėl jų specialios magiškos reikšmės. Tą patį galima būtų pasakyti apie kitus Kartaginoje atrastus amuletų tipus: Ptahas yra ypač galingas dievas magijos srityje, o amuleto pavidalas suteikia jam specialią jėgą prieš skorpionų ir gyvačių įkandimą. Kitos amuletuose atvaizduotos dievybės pasižymėjo magiška galia ypač prieš nuodingųjų gyvių įkandimą ir prieš „blogą akį". Tuo tarpu krinta į akis mažas kiekis kapų amuletų, ant širdies dedamų skarabėjų, keturių Horo sūnų ir t. t.

Taigi amuletai byloja apie prietarų ir magijos paplitimą ir Egipto poveikį kartaginiečių tikėjimams.

Skustuvai.— Iš puniškų metalinių daiktų daugiausia aptinkama indų, ginklų, muzikos instrumentų, namų rykų, tuo tarpu meno dirbinių taip maža, kad visiškai nėra bronzos figūrėlių, tokių būdingų finikiečių menui.

Užtat Kartaginoje pasirodo nauja metalo dirbinių rūšis, nežinoma Finikijoje, būtent skustuvai. Šį kartą modeliai taip pat egiptietiški. Kaip parodė kruopšti Verkutero studija, ašmenų profilis identiškas, tuo tarpu puniškas skustuvas vietoj būdingo Egiptui metalinio kotelio turi tik plonų paukščio galvos formos rankenėlę. Egipto skustuvai niekad nebūna su užrašais, kurių dažnai randama ant puniškų, ypač vėlesnėje fazėje. Nors puniško skustuvo kilmė siejasi su Egiptu, bet jis praėjo savo raidos kelią, netekdamas buitinių funkcijų ir įgaudamas religinę reikšmę.

Kaip nustatė P. Gaukleris, pirmieji skustuvai atrasti Dermešo kapinių kape Nr 57 ir priskiriami antrajai VII amžiaus pusei; pradedant šiuo laikotarpiu, jų aptinkama labai dažnai. Seniausi skustuvai, jeigu didesni, išsiskiria anties snapo pavidalo koteliu, tuo tarpu mažesnių kotelis dviejų dalių. Ašmenys esti nepapuošti arba papuošti tik taškeliais. Iš 51 skustuvo — kaip apskaičiavo Verkuteras — tik 10 išpiaustytų, iš pastarųjų keturi vienoje ašmenų pusėje su žuvų piešiniais, o likusieji papuošti taškeliais, vingurėliais, palmetėmis.

V amžiuje šių dirbinių skaičius akivaizdžiai mažėja, tas pat vyksta ir kitose meninės kūrybos srityse. Gaminama nedaug ir nepuošiama. Tuo tarpu IV—III amžiuje produkcija smarkiai išauga. Dviejų dalių kotelis išnyksta, ir visi skustuvai todėl įgauna anties snapo formą su sparnu prie pagrindo. Ašmenys gausiai dekoruoti egiptietiškais ir finikietiškais bei puniškais motyvais, rečiau graikiškais.

Kaip graikiško dekoravimo pavyzdį galime nurodyti skustuvus su Heraklio ir Asklepijo atvaizdais. Tarp egiptietiškų motyvų vyrauja Izidė su Horu ir sakalas ant lotoso žiedo. Net puniškuose motyvuose netrūksta detalių, paimtų iš egiptiečių meno, kaip, pavyzdžiui, Žemutinio Egipto karūna, ženklas *anch* ir lotoso žiedas. Krinta į akis dievų figūros su smailiomis kepurėmis ir ilgais drabužiais. Dievai tokiais apdarais ir jų garbintojai — tai figūros iš finikiečių-punų repertuaro, tačiau negalima neigti ir Egipto įtakos, tokios dažnos finikiečių mene (nuotr. 62).

Kokia iš tikrųjų buvo tų „skustuvų" funkcija? Praktiškai juos vartoti buvo neįmanoma dėl mažų kotelių, tuo tarpu dekoravimas verčia manyti juos turėjus ritualines funkcijas, o tam tikrais atvejais ir magiškas. Skylutė pakabinimui liudija apie aukojimo funkciją, kurią patvirtina dekoravime dominuojantys dievų atvaizdai. Tačiau, kaip pažymėjo Verkuteras, ne visi skustuvai dekoruojami dievų figūromis: radinys iš Birsos vaizduoja ant sėdinčio liūto keteros paukštį, kuris lesa gyvatę. Toks paveikslas, žinoma, byloja apie magijos funkcijas, kurios galimos taip pat dievų pavaizdavimo atveju, bei akies *udžiat,* mums žinomos iš amuletų.

Dar negalime visiškai tvirtai apibūdinti puniškų skustuvų funkcijos, tačiau nėra abejonės, kad jie yra grynai puniškas reiškinys, kurio esmę sudaro tam tikrų daiktų iš Egipto perėmimas ir jiems kitokių funkcijų suteikimas. Puniški skustuvai su savita jiems ikonografija, neabejotinai yra ritualinio pobūdžio ir gal net magiško.

Daiktai iš dramblio kaulo.— Dramblio kaulo apdirbimas, toks svarbus amatas finikiečių gyvenime, Kartaginoje teturi antraeilę reikšmę. Be to, nelengva vietinę produkciją atskirti nuo importuotų dirbinių. Nors kartaginiečiai daug lengviau, negu finikiečiai, galėjo gauti žaliavos, visoje šiaurinėje Afrikoje neaptinkame gaminių, prilygstančių finikietiškiems. Tarp punų kolonijų Ispanija, turinti garsiąją dramblio kaulo dirbinių iš Karmonos kolekciją, užima šioje kūrybos srityje pirmąją vietą.

Šiaip ar taip, dramblio kaulo dirbinių Kartaginoje randama. Dvi veidrodžių rankenėlės iš VII amžiaus, rastos kape Junonos kalvoje ir kape Duimeso nekropolyje, vaizduoja stovinčią moterį egiptietiškai stilizuotais plaukais, ant krūtinės sudėtomis rankomis, ilgu sujuostu drabužiu

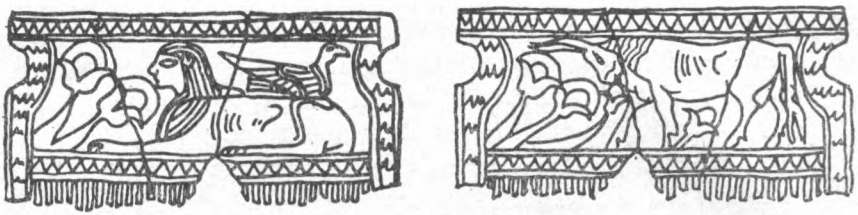

30. Dramblio kaulo bareljefas su sfinksu ir jaučiu, Kartagina

su kutais apačioje. Abiem tiem daiktams yra tiksli analogija finikiečių kūryboje, todėl nežinoma, ar jie importuoti, ar padaryti vietoje.

Kitas tipiškas dramblio kaulo dirbinys yra šukos. Šukos, rastos Kartaginoje ant Junonos kalvos, priklauso VI amžiui ir jose išraižytas priešais lotoso žiedą sėdinčio sfinkso atvaizdas; ant sfinkso keteros tupi balandis. Kitoje pusėje matome jautį tarp lotoso žiedų (pieš. 30). Patraukia dėmesį pusapvalės šukų šonų išpiovos, kokios esti taip pat ant šukų iš Karmonos: tai įdomus tipologinio ryšio atvejis. Ir šiuo atveju negalime nustatyti, ar šukos importuotos, ar darytos vietoje.

Juvelyriniai dirbiniai.— Kaip liudija literatūriniai šaltiniai, juvelyrų amatas Kartaginoje vaidino svarbų vaidmenį. Teko girdėti apie aukojimo vainikus, apie šventovių puošimą auksu, apie dirbinius iš sidabro. Auksas buvo gabenamas iš Afrikos gilumos, sidabras — iš pietinės Ispanijos, taip pat negalima tvirtinti, kad nebuvo importuojami gatavi dirbiniai, gal būt, net ir dideliais kiekiais.

Nereikia pamiršti, jog daugelis jau aprašytų daiktų gali būti laikomi juvelyriniais dirbiniais, pvz. miniatiūrinės kaukės, amuletai ir skarabėjai su specialiomis skylutėmis pakabinimui ant kaklo. Tačiau yra dirbinių, kurie priklauso tik brangenybių kategorijai, apie juos čia ir kalbėsime. Pradedant VII ir VI amžiumi, Kartaginos kapuose aptinkami sidabriniai žiedai su skarabėjais aukso apsoduose; auksinės apyrankės, viengubos arba dvigubos, kartais dekoruotos palmečių arba skarabėjaus piešiniais; auksinės apvalios plokštelės, dekoruotos sparnuotu saulės disku su urėjais, indu su urėjais iš šonų, mėnulio piautuvu su saulės disku arba be jo, pagaliau su įrašais; mėnulio piautuvo pavidalo auskarai su pakabučiais, aukso ir sidabro diademos, nosiai ir kulkšniai puošti žiedai, dažniausiai sidabriniai; įvairiausi karoliai, pragręžti, kad galima būtų suverti į vėrinį (nuotr. 65). Visur dominuoja Egipto įtaka, matyt, per Finikiją, kur tokie dirbiniai buvo labai paplitę.

Pasibaigus seniausiajai produkcijos fazei, prasideda graikų įtakos laikotarpis. Vėl negalima tvirtai nusakyti brangenybių kilmės, bet vietinės gamybos pastovumą rodo, pavyzdžiui, Tanitės ženklo paplitimas.

Skarabėjai.— Keletas šimtų skarabėjų, atrastų Kartaginos kapuose, liudija apie šių daiktų svarbą įrengiant kapus. Kartais, be indų, tai vieninteliai daiktai, dedami į kapą.

Galima suskirstyti skarabėjus, padarytus iš emalio, jaspio ir karneolo. Rečiau pasitaiko lazurito, agato, kalnų krištolo ir bazalto. Skarabėjai iš emalio vyrauja VII—VI amžiuje, tuo tarpu IV amžiuje — dažniau iš jaspio ir karneolo. Iš V amžiaus, kaip žinoma, maža tėra radinių.

Toks paviršutinis suskirstymas atspindi gilesnius skirtumus. Skarabėjai iš emalio nesiskiria savo medžiaga, pavidalu, atlikimo technika, piešiniais ir net įrašais nuo egiptietiškųjų (nuotr. 69). Jie atsiranda ir išnyksta drauge su atitinkamų Egipto tipų išsivystymu ir išnykimu. Kartaginos skarabėjų dauguma nesiskiria nuo F. Petrio rastų tokių dirbinių Naukratyje, o likusieji, kaip liudija Ptaho ir Sachmet atvaizdų persvara, atrodo, kilę iš Memfio. Seniausieji emaliniai skarabėjai, kaip įrodė Verkuteras, buvo atvežti iš Egipto.

Kitaip viskas atrodo, kai kalbama apie skarabėjus iš jaspio ir karneolo, datuojamus IV amžiumi. Dirbinių iš jaspio pavidalas tiksliai jau nebeatitinka egiptietiškų pavyzdžių, o atvaizdai yra panašūs į egiptietiškus arba helenistinius, bet pirmųjų yra daugiau. Tai iš dalies dievybių atvaizdai: Bešo, Izidės su Horu, Horo (arba Re) kaip dievo su sakalo galva, sfinkso sparnuoto arba be sparnų. Tarp graikiškų motyvų yra galvos iš profilio, kariai, liūtas, draskantis antilopę, skorpionas arba koks nors paslaptingas nežinomos paskirties daiktas. Verkutero nuomone, senesnieji skarabėjai (VII—VI amžiaus), tikriausiai, yra atvežti iš Finikijos, tuo tarpu IV amžiaus egzemplioriai pagaminti Sardinijoje.

Reikia atminti, kad V amžiaus pabaigoje skarabėjai Egipte jau nebegaminami. Kartaginoje jų raida atrodytų šitaip: VII ir VI amžiuje skarabėjų dauguma į Kartaginą buvo atvežama iš Egipto; kartu reikia pripažinti finikietišką skarabėjų iš karneolo kilmę. Po V amžiaus krizės, kai nutrūksta gamyba Egipte, kartaginiečiai užtikrina jos gyvavimą, didindami šios rūšies dirbinių paklausą. Tada juos įsiveža iš Sardinijos, kur išsivystė savita vietinė gamyba (visų pirma panaudojant jaspį ir karneolą vietoj silikato masės). Nesuklysime, tur būt, ieškodami skarabėjų populiarumo Kartaginoje priežasties jų magiškoje galioje.

Kitos smulkiosios plastikos šakos.— Grynai kartaginietiškas meninis amatas buvo stručio kiaušinių marginimas. Ir nors neaptikta jo pėdsakų Finikijoje, tačiau tai neįrodo, kad jis ten buvo visiškai nežinomas, nes trapi medžiaga tiesiog galėjo neišlikti. Iš kiaušinių buvo daromi indai, dažomi juodai ir raudonai arba išbraižomi geometriniais piešiniais, palmetėmis, lotoso žiedais, žvėrių ir žmonių galvomis, tikriausiai, suteikiant jiems apotropinę reikšmę. Stručių kiaušinių Kartaginoje pradeda atsirasti jau VII amžiuje, jų daugėja VI, o paskui vėl mąžta net iki III amžiaus ir II amžiuje visai išnyksta. Be indų, pasitaiko dažnai mažų kaukių pobūdžio fragmentų su išdažytais veido bruožais (nuotr. 68). Tų ypatingų dirbinių pavyzdžių, be Kartaginos, randame kitose šiaurės Afrikos vietovėse (Džidželis, Guraja), Ispanijoje (Seksis, Viljarikas), Ibisos, Sardinijos, Sicilijos salose.

Keletą žodžių skirsime stiklo dirbiniams, kurių daugelį jau aptarėme, kalbėdami apie kaukes, amuletus, brangenybes ir skarabėjus. Kartaginai būdingi yra maži, grakštūs amforų formos buteliukai iš tamsiai žydro stiklo su ryškesniais dryžiais, sudarančiais įvairius papuošimus.

Gamybos procesą, kaip parodo Gauklerio studija, sudarė stiklo pastos marginimas įvairiaspalvėmis stiklo gijomis (geltonomis, citrininėmis, baltomis ir melsvai žaliomis) ir jo liejimas ant dar šilto ir lipnaus indo paviršiaus. Kai kurie indai yra jaučio Apio arba sėdinčios beždžionės pavidalo. Reikia pripažinti, kad toji gamybos šaka gali būti kilusi kitoje vietoje, Finikijoje.

Pirmosios punų monetos buvo nukaltos Sicilijoje V amžiaus gale, norint sumokėti Kartaginos samdytiniams saloje. Tai finikietiško tipo aukso monetos arba sidabrinės, Atikai tipiškos tetradrachmos. Įrašuose minima Motija, Panorma ir kiti Sicilijos miestai, taip pat Kartagina ir „stovykla"— vyriausioji būstinė. Averse matyti su Persefonė sutapatintos Tanitės galva, reverse — žirgas, liūtas arba palmė. Pačioje Kartaginoje iki IV amžiaus pinigai nebuvo kalami. Tame amžiuje pasirodo finikietiško pavyzdžio monetų iš aukso, elektrono ir bronzos, su žirgo ir palmės emblemomis (nuotr. 66, 67). Kai Hamilkaras į III amžiaus pabaigą užkariavo Ispanijos kasyklas, atsirado taip pat sidabrinių monetų. Paskutinėje Kartaginos istorijos fazėje vyravo bronzinės monetos: jų randame net Anglijoje ir Kanarų salose, kur jos liudija toli siekiančią Kartaginos įtaką.

Pabaigai pridursime, kad Džebel Mlesos kapuose rasta tapybos liekanų. Tose itin paprastose ir nekoordinuotose kompozicijose matome tokius motyvus: monumentalus pastatas arba mauzoliejus, aukuras, gaidys, miestas, geometriniai motyvai. Tapytojai vartojo ochros skiedinį ir tapė nenutrūkstančiu štrichu tiesiog ant uolos.

74. Vyro statula iš Motijos

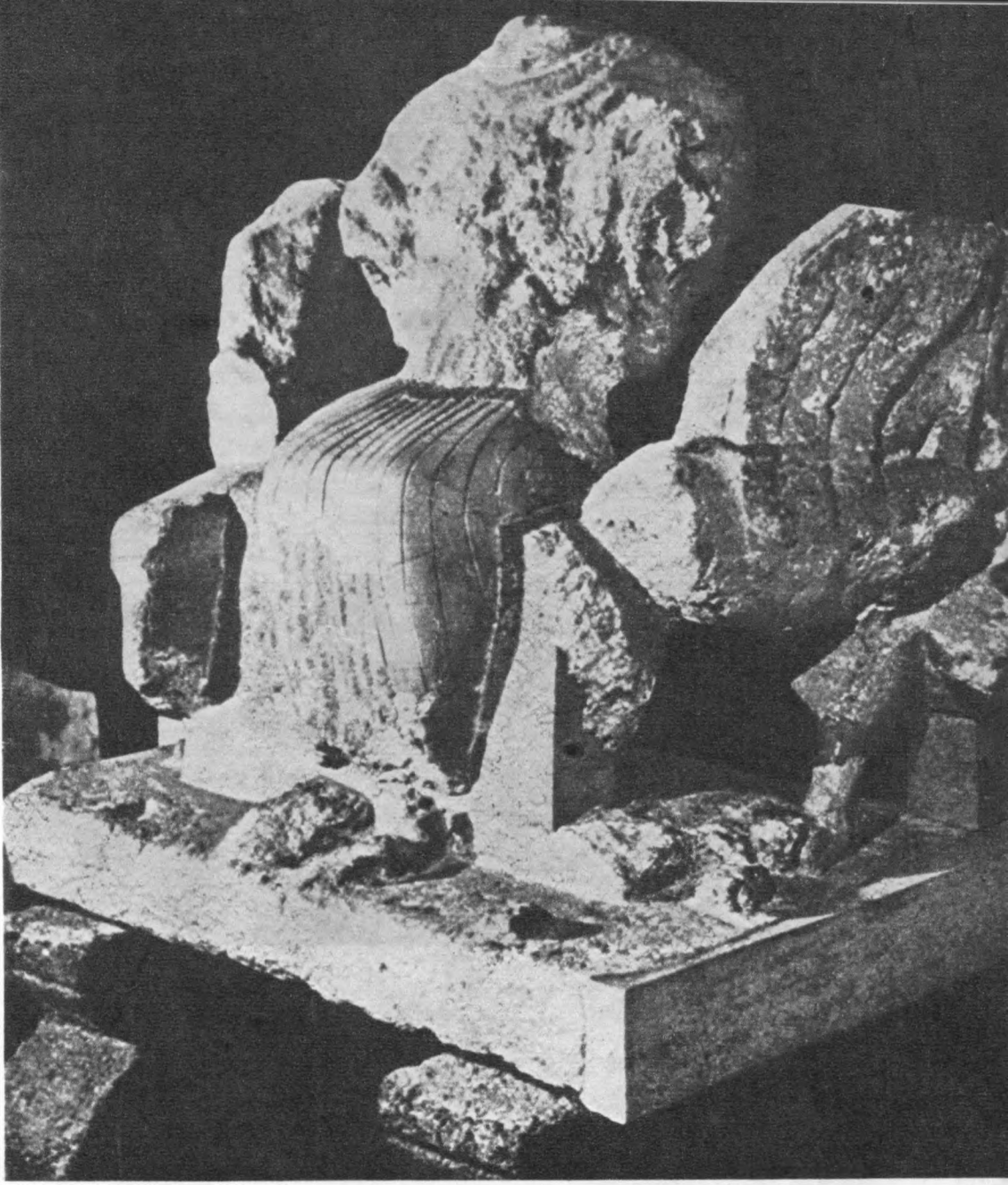

75. Statulėlė, sužvejota jūroje ties Selinuntu

76. Soste sėdinčios moters statulėlė, manoma, kad iš Pico Kanito

77. Liūtas su jaučiu iš Aleso

78. Antropoidinis sarkofagas iš Pico Kanito

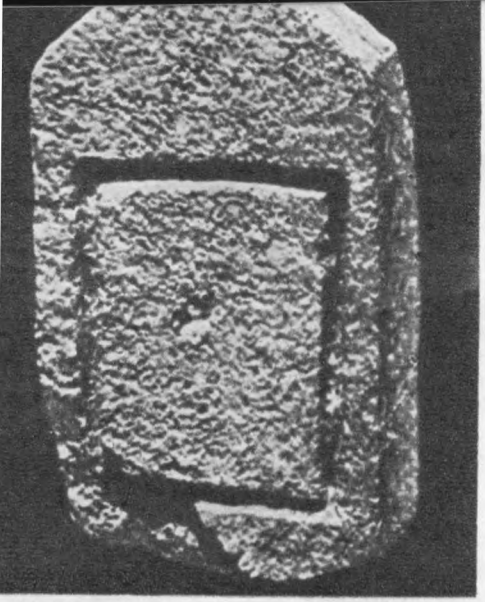

79. Stela su iškaltu stačiakampiu, Motija

80. Stela su nuoga vyro figūra, Motija

81. Antkapio koplytėlė iš Marsalo

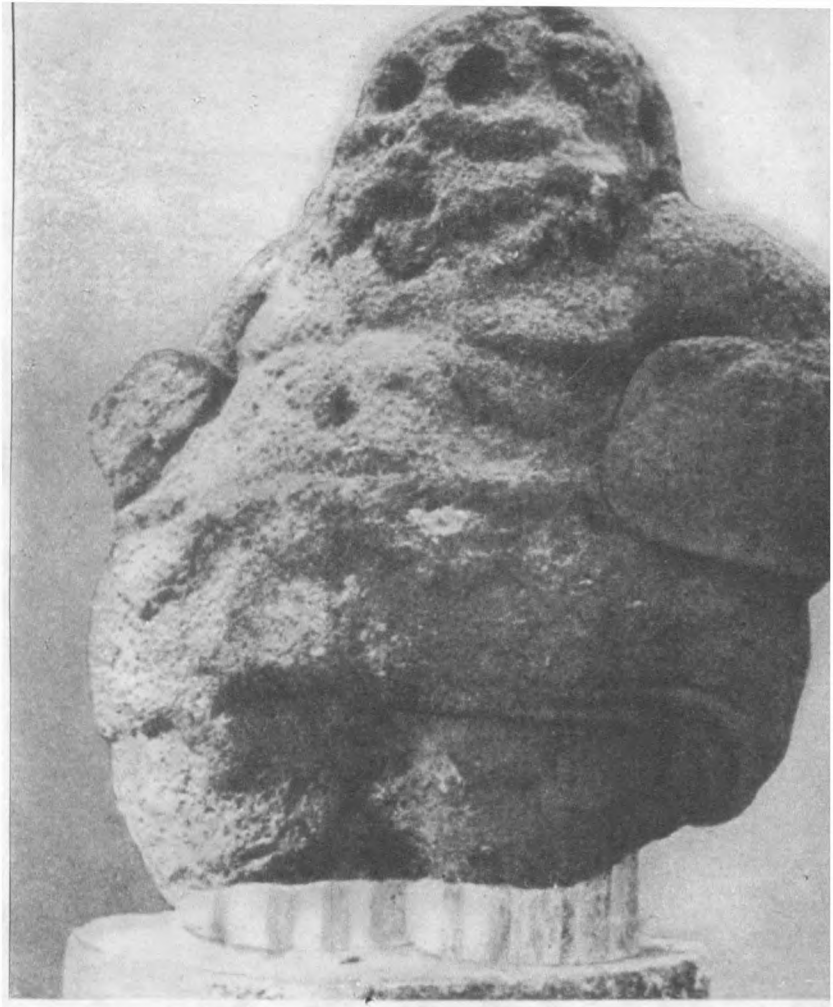

82. Akmens statula iš Monte Sirajo

83. Terakotos kaukė iš Motijos

84. Statula iš smiltainio, Marakalagonis

85. Terakotinis moters biustas iš Motijos

86. Granitinis sfinksas iš Kaljario

87. Liūtas iš smiltainio, Taras

88. Terakotos statulėlė iš Noro

92. Stela su moters figūra, Monte Sirajis

93. Stela su stabu-buteliu, Nora

Keramika.— Kartaginos sanktuariumuose ir kapuose rasta gausybė keramikos. Identiški atradimai kitose punų pasaulio dalyse (Ispanijoje, Sicilijoje, Sardinijoje) byloja visų pirma apie kartaginietiškų indų eksportą, antra vertus, jie tampa itin naudingais chronologijos liudininkais. Kadangi Dermešo uosto kvartale ir apylinkėje atkastos puodininkystės dirbtuvės, turime galimybę tiesiogiai apžvelgti produkciją.

Į šiaurę nuo nekropolio slūgsojo geriausios kokybės rausvojo molio klodai. Indai buvo žiedžiami ant primityvaus baslio, paskui išdeginami apvaliose aukštose krosnyse iš nedegintų plytų, sukrautų ant viduj esančių atramų. Galima teigti, jog visi dirbiniai buvo skiriami tik buitiniams reikalams, priešingai, negu puikioji importuojama keramika, dažnai aptinkama Kartaginoje ir turinti mums didelę reikšmę chronologijai nustatyti.

Seniausiajai Kartaginos keramikai (nuotr. 70) būdingos formos, pažįstamos jau iš Finikijos: ąsočiai su praplatintu kaklu ir su trijų dalių kaklu. Jie atsiranda III amžiaus gale ir egzistuoja iki pat VI amžiaus pabaigos. Matome orientalinei keramikai būdingą ryškiai raudoną spalvą, kuria senesnieji punų indai skiriasi nuo kitų šiaurinės Afrikos ir Ispanijos vietovių ir kuri yra būdingiausias visos finikiečių-punų produkcijos bruožas. Kita sena forma, gal būt, taip pat rytietiškos kilmės, yra ąsočiai su aukštu siauru kaklu *(chardon).* Toliau toje epochoje pasirodančius tipus sieja bendra jiems apvalaus išgaubtumo forma ir vertikalios arba horizontalios mažos ąsos; taip pat atsiranda aplink ąsočio kaklo vidurį žiedas. Dekoruojama paprastai piešiniais: horizontalios linijos aplink išgaubimą ir „triglifų bei metopų" piešinys ant šonų. Mažos vazos su viena ąsa tarp išgaubimo ir kaklo nepuošiamos. Didesnieji žibintai turi du atvirus dagčius (nuotr. 71) ir juostuotą kaklą. Priminsime čia unikalų ir archaišką septyndagtį žibintą, rastą Utikoje VIII amžiaus kape. Pasitaiko taip pat lėkštelių su pamargintu viduriu. Didelės amforos įgauna dviejų sustatytų kūgių pavidalą, turi plačius šonus ir neturi kaklo.

Kaip matyti, ąsočiai su platėjančiu snapu ir trijų dalių snapu išsilaikė vėliausiai iki V amžiaus, kai paplito *ojnochoe* tipo ąsočiai su vamzdžio pavidalo kaklu, atėję iš korintiečių keramikos. Išsilaikė indų, išmargintų aukščiau aprašytu būdu, tik su vėlesniais pakitimais, taip pat dviąsių aukštų urnų, išpūstų ir susiaurintų per vidurį arba aukščiau. Žibintai išliko tos pačios formos, tiktai kiek mažesni.

IV amžiuje Kartaginos keramika, stipriai veikiama helenistinės kultūros, keičia savo formas ir puošmenas. Vėliau matome tuos pačius žibintus ir *ojnochoe* su trigubu snapu, tačiau pasirodo jau ir naujesnių

tipų. Ąsočiai ir ąsotėliai su įvairiais snapais ir snapeliais esti gausiai dekoruojami, tikriausiai, dėl egiptietiško helenizmo įtakos. Amforos darosi žemesnės, jų dugnas platėja.

Helenistinės epochos pabaigoje atsiranda po visą Vidužemio jūrą paplitusių tipų, kaip verpsto pavidalo indeliai kvepalams ir taurės, primenančios juodai gruntuotą keramiką iš pietų Italijos. Ir vėliau atrandama tipiškai puniškų formų, kaip pvz. žibintų.

EKONOMIKA IR PREKYBA

Ekonomika.— Ūkinis Kartaginos gyvenimas yra puikus finikiečių civilizacijos Vakaruose nuoseklumo ir išsivystymo pavyzdys panašiose kaip tėvynėje geografinėse sąlygose. Juk Kartagina gyvavo, panašiai kaip finikiečių miestai, apibrėžtoje teritorijoje ir išvystė analogines ūkininkavimo formas. Žinoma, ne visada galima aiškiai pasakyti, ar žemdirbystės žinios buvo atsineštos tiesiog iš Finikijos, ar jos buvo vystomos vietinių formų pagrindu, tačiau vis tiek analogija tarp Rytų ir Vakarų egzistuoja ir yra tipiškas civilizacijos nenutrūkstamumo tarp dviejų finikiečių pasaulio dalių pavyzdys.

Kartaginos teritorijoje reikia skirti dvi zonas. Žemę, esančią arčiausiai miesto, dirbo patys punai. Šaltiniuose apie Agatoklio ir Atilos Regulo žygius aprašomos derlingos priemiesčių žemės, kuriose Kartaginos turtuoliai turėjo savo vynuogynus, alyvmedžių giraites, vaisių sodus ir ganyklas[1]. Žemes krašto gilumoje dirbo libiečiai, kurie savo sklypus išsaugojo sunkios duoklės kaina. Ten daugiausia buvo auginami javai ir jų dalis atiduodama Kartaginai.

Žinios apie kartaginiečių žemdirbystę liudija, koks didelis dėmesys buvo skiriamas žemės ūkio kultūrai. Daugiausia apie šią sritį rašė Hamilkaras ir Magonas; daugelį pastarojo veikalo fragmentų žinome iš lotyniškų vertimų. Ir tai yra viskas, kas išliko iš Kartaginos literatūros apskritai.

Magono veikalas jau senovėje buvo rimtai kritikuotas. I m. e. amžiuje Kolumela rašė:

> Žemdirbys privalo žinoti daugybę nurodymų apie ūkio tvarkymą, kuriuos duoda Afrikos punų autoriai, nors mūsų kaimiečiai yra įžiūrėję, kad tuose nurodymuose daug klaidų.[2]

Pagaliau galimas daiktas, kad Magonas, gyvenęs punų karų epochoje, apsčiai pasinaudojo graikų šaltiniais. Tačiau visa tai nemenkina išlikusių fragmentų svarbos.

Žinoma, kad Afrikoje buvo auginama daug kviečių ir miežių. Jau sakėme, kad javų kultūros didele dalimi buvo čiabuvių rankose. Taip pat

kartaginiečių Sardinija ir Sicilija gana gausiai tiekė grūdų. Nedaug težinoma apie žemdirbystės būdus. Piešiniai stelose vaizduoja arklą medinį, be rato, traukiamą jaučių. Itin įdomus faktas, kad tokie pat arklai buvo naudojami senovės Izraelyje, o šiaurinėje Afrikoje išliko iki mūsų dienų. Varonas mini kartaginišką „javapiovę", kurią vadina *plostellum punicum*[3]. Tai buvo lyg ir medinės rogės su dantytais ratukais. Šv. Jeronimo raštų fragmentas, kur kalbama apie panašų prietaisą, vartojamą Palestinoje[4], rodo rytietišką tos mašinos kilmę. Grūdai buvo kraunami sandėliuose arba grūdų saugyklose, dažniausiai požeminėse, ir, nors nėra įrodymų, kad tie įrengimai kilę iš Rytų, juos, tikriausiai, Vakaruose išpopuliarino kartaginiečiai.

Vynuogių ir alyvmedžių auginimas būdingas finikiečių pasauliui ir ypač Kartaginos apylinkėms. Kaip rodo Magono raštų fragmentas, asmeniškas dvaro valdymas buvo laikomas garbės reikalu:

> Kas įgijo žemės, privalo parduoti savo namą mieste, kad miesto rezidencija neviliotų jo labiau, negu kaimo. Kas nori gyventi mieste, tam nereikalinga gyvenvietė kaime.[5]

Darbo jėgą sudarė daugiausia vergai. Magonas nurodo, kaip sudominti juos darbu, suteikiant jiems tam tikras lengvatas, įgalinančias ir kaupti santaupas išsipirkimui iš vergovės, ir kurti šeimas. Aiškiai matyti, jog daroma tai ne iš humaniškumo, o siekiant geriau išnaudoti „kalbančius įrankius"[6].

Finikiečiai kolonistai ypač rūpestingai augino vynuoges ir alyvmedžius. Atrodo, kad jie patys atgabeno tas kultūras į Afriką. Keli Magono raštų fragmentai kalba apie punų patirtį auginant vynuoges:

> Vynuogynus reikia veisti nuo šiaurinės pusės, kad galima būtų išvengti karščio; krūmus sodinti grioviuose, šaknis apkrauti akmenimis, kad nepakenktų žiemos lietūs ir vasaros karščiai; griovio neužkasti išsyk, bet po truputį kasmet, kad šaknys kuo giliau įsitvirtintų; tręšti vyno nuosėdomis ir mėšlu.[7]

Tas pats Magonas pateikia vynuogių rinkimo būdų[8] ir receptų brangiems vynams daryti. Plinijus[9] nurodo, kad į vyno sultis būdavo pridedama kalkių; nors, gal būt, čia veikiau kalbama apie kokį nesąžiningą būdą pasigaminti saldaus vyno, negu apie paplitusį metodą (beje, Plinijus rašo daug vėlesnėje epochoje). Žinome, kad kartaginiečiai prekiavo vynu, tačiau nėra žinių, ar jis buvo jų pačių gamybos. Iš Diodoro sužinome, kad V amžiuje vynas buvo gabenamas iš Akrago[10].

Šaltiniai teigia, kad Hanibalas įvedęs alyvmedžių auginimą didesnėje punų Afrikos dalyje, įdarbindamas savo karius, kad nedykinėtų. Nepai-

sant tų žinių patikimumo, šis faktas sutampa su alyvmedžių paplitimu punų karų laikotarpiu. Tačiau mokėjimas auginti datuojamas ankstesne epocha. Atrodo, kad kartaginiečiai naudojosi laukiniais, gausiai jų krašte augančiais alyvmedžiais, skiepydavo juos, sodindavo naujas giraites[11]. Medžius sodindavo rudenį 22 m atstumu vieną nuo kito (panašaus atstumo iki šių dienų laikomasi kai kuriose Tuniso plantacijose). Plinijus[12] rašo, kad medelių eilės buvo vadinamos „tūkstantinukais", nes kasmet duodavusios po 1000 svarų aliejaus (327 kg): tai yra, žinoma, perdėjimas arba nesusipratimas, tačiau vis dėlto byloja apie didelį Afrikos alyvmedžių giraičių derlingumą. Bet taip pat turime žinių apie aliejaus, kaip ir vyno, gabenimą iš Akrago[13], kas paneigia perprodukciją.

Taip pat daug buvo užauginama vaisių. Finikiečiai, tikriausiai, atgabeno į Afriką figmedžių, bent jau tų gerųjų veislių, kurios ten aklimatizavosi. Yra žinomas anekdotas apie Katoną, kuris, norėdamas įrodyti savo tautiečiams Kartaginos artumą ir įkalbėti juos kariauti, parodęs jiems dar šviežias figas. Katonas, kaip ir kiti autoriai, savo raštuose gyrė puikią afrikietiškų figų kokybę.

Romėnai itin vertino afrikietiškus granatus, kuriuos jie vadino *mala punica,* t. y. puniškais obuoliais. Kolumela cituoja keletą Magono receptų šiam vaisiui išlaikyti, pvz. molyje arba piuvenose[14]. Atrodo, jog ši kultūra puniškos kilmės. Skirtingai, negu kiti produktai, granatai dideliais kiekiais buvo eksportuojami, iš dalies į Italiją.

Gana paplitusi buvo datulių palmė, dažnai atvaizduota stelose ir monetose. Tačiau pakrantės regionai, kur ši palmė augo, ypač abi Sirtos, neduodavo labai gerų vaisių dėl jūros artumo. Geresnių datulių augo krašto gilumoje ir oazėse, bet nežinome, ar iki jų siekė Kartaginos valdos.

Magono patarimai liečia taip pat migdolo medžių sodinimą, vaisių rinkimą ir veislių pagerinimą[15]. Vadinasi, šie medžiai buvo sodinami, kaip ir riešutmedžiai bei kriaušės, bet neplačiai. Kalbama taip pat apie daržoves — kopūstus, ispaniškus artišokus, svogūnus, česnakus, žirnius ir lęšius. Apie vaistinius augalus Afrikoje kalba Dioskoridas, dažnai minėdamas jų semitiškus pavadinimus[16]. Iš pramoninių augalų daugiausia buvo auginama linų.

Plačiai paplitusi buvo gyvulininkystė. Štai ką rašo Polibijus:

> Tame krašte (Libijoje) arklių, jaučių, avinų ir ožkų tokia gausybė, jog nemanau, kad galima būtų rasti ką nors panašaus kitose pasaulio dalyse. Šitaip yra todėl, kad daugelis Libijos genčių nevartoja žemės ūkio produktų, tik gyvena iš savo kaimenių ir kartu su jomis.[17]

Gyvulininkystę iš tiesų vystė klajokliai, gyvenantys valdomų žemių pakraštyje. Kartaginiečiai, be abejonės, palaikė santykius su klajokliais,

sausros metu įsileisdami juos į savo teritoriją ir mainais gaudami iš jų gyvulinių produktų. Arkliai, kurių atvaizdus kartais matome punų monetose, tikriausiai, buvo vietinės veislės, gal būt, pagerintos kryžminimu. Iš Magono taip pat sužinome apie mulus[18], kurių auginimas šiame rajone klesti iki šiol.

Magonas ypač plačiai kalba apie jaučius. Jo aprašinėjimas garsus ir dažnai cituojamas:

> Jie turi būti jauni, kresni, tvirto sudėjimo, turėti ilgus ragus, juosvus ir stiprius, kaktą plačią ir raukšlėtą, ausis plaukuotas, akis ir lūpas juodas, šnerves atviras ir užriestas, sprandą ilgą ir raumeningą, pagurklę plačią ir nusileidžiančią iki pat kelių, krūtinę gerai išvystytą, plačius mentikaulius, storą pilvą kaip telingos karvės, šonus pailgus, šlaunis plačias, keterą tiesią ir plokščią arba kiek įlenktą, užpakalį apvalų, kojas laibas ir tiesias, veikiau trumpas, negu ilgas, kelius tvirtus, dideles kanopas, uodegą labai ilgą ir plaukuotą, viso kūno plaukas tiesus ir trumpas, raudonos arba rudos spalvos ir prisilietus labai minkštas.[19]

Aukojimo stelose matome avinus su ilgomis ir plačiomis uodegomis, primenančius iki šiol populiarią Tuniso veislę. Iš naminių paukščių buvo žinomos vištos ir balandžiai, dažnai vaizduojami stelose. Didelę svarbą turėjo bitės, duodančios labai vertinamo medaus ir vaško, kurį lotynų autoriai vadino *cera punica* ir kuris buvo vartojamas specialiai gydymo tikslams. Pridursime dar, kad kartaginiečiai naudojosi drambliais, bet tik karo reikalams, tuo tarpu kupranugarių nežinojo.

Tolimiesiems punų Vakarams būdingas užsiėmimas buvo žuvų sūdymas. Paruoštas žuvų gaminys *garum* išgarsino klasikiniame pasaulyje Kadiso vardą. Kadiso priemiesčiuose rasta gamybos įrengimų liekanų, tačiau ši gamyba neapsiribojo vien Ispanija: vėlesni radiniai patvirtino jos pėdsakus šiaurės vakarų Maroko pakrantėse. Su ta pramone glaudžiai siejasi druskos kasyklos, rastos visur, kur buvo punų kolonizacijos rajonai.

Aukojimo stelos taip pat liudija apie didelį kartaginiečių amatų išsivystymą. Iš jų sužinome, kad aukotojai buvo įvairių profesijų ir jie buvo ne vergai, o laisvi gyventojai. Pradėsime nuo metalo apdirbėjų, kurie visų pirma dirbo kariuomenei, bet kartu ir namų ūkiui, kaip matyti iš atrastų kapuose reikmenų: žirklių, skustukų, veidrodžių, daugybės bronzinių indų, dažnai dekoruotų, taurių, lėkščių, žibintų. Skyriuje apie meną minėjome skustuvus ir dirbinius iš taurųjų metalų.

Itin svarbi tekstilės pramonė verčia atsigręžti į finikietišką tradiciją. Be gaminių ūkiniams reikalams, buvo, kaip liudija įrašai, užsiimama profesionaliu audimu. Matyt, egzistavo tikros manufaktūros. Puikią kartaginiškų pagalvių, kilimų ir audinių kokybę liudija senovės autorių pateik-

tos žinutės. Iš Finikijos buvo paveldėtas menas dažyti purpuru: daugelyje Afrikos vietovių atrasti moliuskų *murex* klodai. Tuo atžvilgiu ypatingai garsi buvo Džerbos sala.

Į Afriką finikiečiai atsinešė taip pat nepaprastus savo sugebėjimus apdirbti medieną. Vietoje atrado kedrų, kuriais garsėjo senoji tėvynė. Jų laivų statymo meistriškumas buvo visiems žinomas, o lotyniški išsireiškimai *fenestrae punicanae, lectuli punicani* byloja apie ypatingą jų baldų gaminimo šlovę. Kapuose rasta daug sarkofagų antvožų, o piešiniai stelose vaizduoja įrankius, kuriais buvo naudotasi: plaktukus, reples, kirvius, kampainius ir kita.

Jau buvo kalbėta apie puodžius, stiklius, juvelyrus ir kitokius amatininkus. Reziumuojant galima pasakyti, kad Kartaginos amatininkų produkcija buvo plačiai išvystyta ir visų pirma orientuota prekybos reikalams, tačiau originalumo joje maža.

Prekyba.— Kartaginos prekyba tęsia ir vysto ekonominę politiką, kurią Viduržemio jūros baseine pradėjo finikiečių miestai. Gyvuoja anekdotinis punų pirklio tipas: apsukrus, sumanus ir nelabai skrupulingas, kaip jo vėlesni „levantiškieji" įpėdiniai. Pakanka prisiminti Plauto jam duotą charakteristiką komedijoje *Poenulus.* Tačiau, kaip teisingai pastebėta, punas pirklys skyrėsi nuo savo ainių tuo, kad jį rėmė stipri valstybė, o jo savitas vertelgiškumas buvo vienos iš didžiausių Viduržemio jūros baseino valstybių politikos atspindys.

Vadinasi, jeigu kalbame apie Kartaginos prekybą, tai kalbame apie Kartaginos politiką. Geriausią iki šiol apibendrinančią charakteristiką čia pateikė Gselas:

> Kartaginiečiai atidarydavo sau rinkas kur jėga, kur susitarimu, kur steigdami kolonijas. Pasistengdavo išnaudoti kraštus, su kuriais jiems nereikėjo konkuruoti. Ten, kur negalėjo turėti monopolio, sandėrius reguliuodavo sutartimis, patvirtinančiomis abipusius reikalavimus. Gynė nuo piratų laisvę plaukioti laivais, miestų gyvenimą ir jūrines bazes.[20]

Kartaginos gyvavimo ir net įsikūrimo pagrindas buvo kelių į metalo kasyklas atradimas ir jų panaudojimas. Anot Diodoro[21], finikiečiai atrado ispanų sidabro kasyklas ir suprato, jog čiabuviai nė nesuvokia jų vertingumo. Tada jie įkūrė keletą centrų, iš kurių svarbiausias buvo Kadisas, ir tokiu būdu įtvirtino savo kontrolę prekybai rūda, kurią pirko pusvelčiui ir pardavinėjo Rytuose visiškai kitokiomis sąlygomis. Teisingai ši veikla buvo lyginama su ispanų ir portugalų konkistadorų veikla Amerikoje.

Vieni ir kiti siekė turtų, būdami tarpininkais tarp dviejų, atskirtų vienas nuo kito pasaulių, iš kurių kiekvienas savaip vertino tauriuosius metalus.

Ispanų sidabras buvo pagrindinis, bet ne vienintelis finikiečių-punų prekybinės politikos objektas. Kitas metalas, kurį finikiečiai atrado Vakaruose ir kurį ėmė kontroliuoti, buvo alavas. Gaunamas jis buvo šiaurės vakarų Ispanijos ir Britanijos kasyklose; punų pirkliai ten sugebėjo nukakti.

Jeigu prie to pridursime atvežamą iš Afrikos gilumos auksą, galėsime įsivaizduoti, kaip Kartagina prekiavo metalais ir kas buvo pagrindinis miesto suklestėjimo faktorius. Kartagina, kuri iš pradžių finikiečių pirkliams tebuvo prieplauka tolimuose Vakaruose, palaipsniui įgijo vis didesnį savarankiškumą, kol pagaliau pati tapo toli siekiančios prekybos centru. Kartaginos pirkliai, žinoma, neapsiribojo vien metalais, bet taip pat mainė visus puniško amato gaminius bei dirbinius kitų tautų, kurios finikiečius pripažino savo tarpininkais. Metalo kelionė iš Vakarų į Rytus vis dėlto buvo svarbiausias sėkmingo finikiečių ir vėliau punų prekybos išsivystymo faktorius.

Kartaginos istorija iliustruoja šios prekybos istoriją. Pergalės Sardinijoje, Sicilijoje, Afrikoje ir Ispanijoje, kaip ir kolonijų steigimas vandenyno pakrantėse, tarnavo prekybinei politikai. Kartaginiečiams saugumui užtikrinti visur buvo reikalingos faktorijos ir ne tik nepriklausomų tautų žemėse, bet ir nukariautose teritorijose. Prekybos keliams ir faktorijoms reikėjo nuolatinės ginkluotos apsaugos, tam tikslui buvo laikomas stiprus karo laivynas, kuris IV amžiuje iškėlė Kartaginą į galingumo viršūnę.

Lygiagrečiai kolonizacijos ir pergalės labui darbavosi punų diplomatija, kurios uždavinys buvo nustatyti mainų teises ir sąlygas. Aristotelis rašo, kad etruskai sudarė su Kartagina ne tik politinę sąjungą, bet taip pat eksporto-importo sutartis[22]. Polibijaus dėka daugiau sužinome apie sutartis su Roma. Kaip prisimename, jose vyrauja nutarimai dėl kelių ir mainų kontrolės, taip pat dėl piratų sutramdymo.

Tokio rūpestingo prekybos organizavimo sąlygomis stebina vėlai pasirodę pinigai. Kaip žinoma, seniausios Kartaginos monetos atsiranda V amžiuje Sicilijoje, o IV amžiuje — ir pačioje Kartaginoje. Nereikia pamiršti, kad daugelio tautų, su kuriomis punai prekiavo, ūkis buvo primityvus ir todėl pinigų apyvarta buvo neįmanoma; šis pasivėlavimas negalėjo nedaryti įtakos palaipsniškai punų prekybos krizei.

Svarbiausias Kartaginos importo objektas buvo metalai, taip pat vergai, dažnai įsigyjami plėšikaujant jūroje. Kolonijos teikdavo maisto produktų: Sardinija grūdų, Sicilija grūdų, aliejaus ir vyno. Kartagina mainais eksportuodavo, pagal finikiečių tradiciją, purpuro audinius, kilimus,

brangenybes, puošmenis, amuletus, margintus stručio kiaušinius, stiklą, ginklus, metalinius įrankius, indus, kvepalus. Taip pat dažnai vertėsi tranzitine prekyba. Graikiškos kilmės prekės į Vakarus pakliūdavo, tarpininkaujant Kartaginai. Antra vertus, egiptietiškos ir pseudoegiptietiškos medžiagos gausumas Kartaginos kapuose byloja apie didelį importą ne tik iš Graikijos, bet net didesniu mastu iš Nilo šalies.

Ieškodami naujų kelių savo prekybai, kartaginiečiai atliko nemaža didelių kelionių, kurios užima svarbią vietą geografinių atradimų istorijoje. Precedentu jau buvo garsioji finikiečių kelionė aplink Afriką, atlikta faraono Nechono įsakymu apie 600 m. pr. m. e.

Pirmasis toks Kartaginos žygis buvo išvyka Himilkono, kuris apie 450 m. pr. m. e. nuplaukė Ispanijos ir Prancūzijos Atlanto pakrantėmis net iki Britų salų. Žinių apie šią kelionę, tiesa, nedaug ir fragmentiškų, išliko IV amžiaus geografinės Avieno poemos *Ora maritima* dėka, kur autorius cituoja senesniuosius graikų šaltinius. Himilkonas, be abejonės, leidosi alavo ieškoti ir pasiekė šio metalo šaltinius, aplankydamas taip pat Airiją.

Daugiau žinome apie kelionę, kurią Atlantu palei Afrikos krantus atliko Hanonas apie 425 m. pr. m. e. Apie šį žygį užrašyta steloje, skirtoje Baal-Hamono šventovei, o mūsų žinios remiasi graikišku šio teksto vertimu (nelabai tiksliu). Pateikiame čia tos graikiškosios versijos vertimą:

> Hanono, kartaginiečių karaliaus, kelionės į Libijos šalį už Heraklio stulpų aprašymas iškaltas lentoje, paaukotoje Krono šventovei, ir pabrėžiami tokie dalykai:
>
> I. Kartaginiečiai nutarė, kad Hanonas nuplauks už Heraklio stulpų ir įkurs libifinikiečių miestus. Į kelionę išsiruošė su 60 laivų po 50 irklų kiekviename, su maždaug trim tūkstančiais vyrų ir moterų, maistu ir kitais būtinais daiktais.
>
> II. Praplaukę Heraklio stulpus ir plaukę dar dvi dienas, įkūrėme pirmąjį miestą, kurį pavadinome Timiaterionu. Aplink jį buvo plati lyguma.
>
> III. Paskui, kreipdami į vakarus, atplaukėme į Soloeisą, medžiais apaugusį Libijos pusiasalį.
>
> IV. Padėję ten pamatus Poseidono šventovei, pusę dienos plaukėme rytų kryptimi ir atvykome į netoli jūros esančią lagūną, tankiai prižėlusią aukštų švendrių, kur buvo dramblių ir daugybė kitokių laukinių žvėrių.
>
> V. Praplaukę tą lagūną, vienos dienos kelio atstumu pakrantėje įkūrėme miestus, kuriems davėme vardus: Karikonas Teichas, Gitė, Akra, Melita ir Arambis.
>
> VI. Iš ten išplaukę, atvykome prie didelės Likso upės, kuri teka iš Libijos. Netoliese klajokliai, vadinami liksitais, ganė savo kaimenes. Pabuvome su jais kurį laiką ir užmezgėme draugystę.
>
> VII. Toliau, krašto gilumoje, gyveno nesvetingi etiopai ir tarp didelių kalnų buvo pilna laukinių žvėrių. Jie sako, kad Liksas išteka iš tų kalnų ir kad ten

gyvena keistos išvaizdos trogloditai, kurie, anot liksitų, sugeba bėgti greičiau už arklius.

VIII. Pasiėmę iš liksitų tarpo vertėjų, iškeliavome į pietus palei dykumą ir plaukėme dvi dienas, o paskui vieną dieną — į rytus. Įlankos gilumoje aptikome peiikių stadionų dydžio salelę. Palikome ten kolonistus ir salelę pavadinome Cerne. Nusprendėme, kad esame priešpriešiais Kartaginą, nes nuo Kartaginos iki Stulpų ir nuo Stulpų iki Cernės atrodė vienodas atstumas.

IX. Iš ten, plaukdami didele Chreteso upe, priplaukėme ežerą, kuriame buvo trys salos, didesnės už Cernę. Nuo tos vietos, keliavę dar dieną, pasiekėme ežero galą, kur stūksojo aukšti kalnai, pilni laukinių, vilkinčių žvėrių kailiais; jie svaidė akmenis ir neleido mums išsilaipinti.

X. Išvykę iš ten, pasiekėme kitą upę, didelę ir plačią, pilną krokodilų ir begemotų. Ten apsisukome ir grįžome į Cernę.

XI. Iš ten dvylika dienų plaukėme į pietus palei krantą, apgyventą etiopų, kurie mums nesipriešino, bet bėgo nuo mūsų. Jų kalbos nesuprato net mūsų liksitai.

XII. Paskutinę dieną metėme inkarą prie aukštų kalnų, apaugusių kvapniais įvairiaspalviais medžiais.

XIII. Apiplaukę tuos kalnus, per dvi dienas pasiekėme didelę įlanką, kur kitoje pusėje buvo lyguma ir naktį joje matėme mažas ir dideles ugnis, užsidegančias kas akimirką, kartais stipriau, kartais silpniau.

XIV. Apsirūpinę vandeniu, plaukėme penkias dienas palei krantą, kol atvykome į didelę įlanką, kurią mūsų vertėjai pavadino Vakarų Ragu. Ten buvo didelė sala, saloje sūrus ežeras, o jame dar kita sala, kurioje išsilaipinome. Dieną matėme vien tiktai mišką, bet naktį pasirodė daugybė ugnių ir girdėjome dūdelių, cimbolų, būgnų garsus ir daugybę balsų. Mus apėmė baimė, ir pranašautojai patarė apleisti salą.

XV. Skubiai nuplaukėme ir prisiartinome prie žaruojančio ir skendinčio dūmuose kranto. Didžiulės ugnies srovės plaukė į jūrą, o prie žemės prisiartinti nebuvo galima dėl karščio.

XVI. Pagauti baimės, bemat išjudėjome ir keturias kelionės paras naktimis vis dar matėme liepsnojančią žemę. Pačiame viduryje liepsna buvo aukštesnė, negu kitur, ir, rodės, pasieks žvaigždes. Dienos metu buvo matyti, kad tai aukštas kalnas, vadinamas Dievų Vežimu.

XVII. Iš ten, tris dienas plaukę palei ugnies srovę, pasiekėme įlanką, vadinamą Pietų Ragu.

XVIII. Tos įlankos viduryje buvo sala, tokia, kaip ir ankstesnė, su ežeru ir jame sala, pilna laukinių. Moterų buvo daug daugiau, jų kūnas apžėlęs plaukais, o mūsų vertėjai vadino jas gorilomis. Nesugebėjome pagauti nė vieno patino, nes jie, šokinėdami per uolas, bėgo nuo mūsų ir gindamiesi svaidė akmenis. Užtat pagavome tris pateles, kurios kandžiojo ir draskė tuos, kas jas nešė, nes nenorėjo eiti su mumis. Užmušėme jas ir nulupome nuo jų kailius, kuriuos parsigabenome į Kartaginą. Kadangi maistas baigėsi, toliau nebeplaukėme.[23]

Šitaip baigiasi ši vienintelė savotiška ataskaita apie tyrinėjimų ir kolonizacijos kelionę, tokią būdingą punų veiklai. Seniai jau pastebėta, kad graikiškuose vertimuose esti netikslumų, gal būt, padarytų sąmoningai, kad galima būtų nuslėpti punų kelius Afrikoje. Kitų nuomone, ataskaita tam tikru mastu yra literatūrinio pobūdžio ir remiasi tik nedaugeliu faktinių duomenų. Nepaisant viso to, galima atlikti tikslią identifikaciją: upė Liksas — tai Draa, liksitai — tai berberai, o etiopai — tai negrai. Cernė gali būti sala Senegalo žiotyse (aprašyme — Chretesas). Tuo baigiasi informacija apie kolonijas, ir prasideda itin diskutuotina kelionės dalis: vienų nuomone, kelionė siekusi Siera Leonę, o kitų nuomone — kas labiau tikėtina — Kameruną arba Gaboną.

Hanono ekspedicijos ir apskritai punų kolonizacijos Afrikoje už Heraklio Stulpų dingstis buvo ir toliau ieškoti metalo, šį kartą aukso. Kartaginiečiai vykdavo aukso taip pat ir žemyno keliais, karavanais, žingsniuojančiais per Sacharą. Atėnajas pasakoja[24], akivaizdžiai perdėdamas, kad kažkoks Magonas tris kartus perėjęs dykumą, nė sykio neatsigerdamas. Tačiau kartaginiečiai, matyt, pereidavo dykumą ir tame kelyje turėdavo prekybinius tarpininkus, kaip garamantai, gyvenę dabartinės Tripolitanijos žemėje, arba getulai — toliau į vakarus.

Atrodo, finikiečiai buvo pasiekę Maderą, Kanarų ir Azorų salas. Diodoras pateikia žinių apie laivą iš Kadiso, kuris paklydęs vandenyne ir išsilaipinęs didelėje saloje su nuostabiu klimatu[25]. Tai galėjo būti Madera. Diodoras priduria, kad etruskai norėję ten įkurti koloniją, bet jiems sukliudę kartaginiečiai. Kanarų salų padėtis perša mintį, kad jos turėjo būti žinomos finikiečiams, tačiau tiesioginių to įrodymų nėra. Aštuonios III amžiaus punų monetos buvo rastos 1749 m. Azorų archipelago saloje.

RAŠTAS IR KALBA

Raštas.— Punų pasaulio raštas ir kalba yra ypatingai svarbus finikiečių kultūros nenutrūkstamumo ir išsivystymo, jai prigijus Vakaruose, įrodymas. Krinta į akis didelis ne tik rašto, bet ir kalbos konservatyvumas, ir vis dėlto neabejotinas vystymasis turi esminių vidinių priežasčių, atsiradusių dėl atitrūkimo nuo senosios tėvynės ir dėl kontaktų su nauja aplinka.

Ankstesniuoju laikotarpiu išsilaiko, ypač salose, archainis rašto pobūdis su plačiomis, masyviomis raidėmis, pažįstamomis iš Sardinijos, Maltos ir iš kartaginiškų VI amžiaus įrašų, kurie tačiau yra ne tokie archaiški.

Šalia senojo finikietiško rašto susiformavo puniškas raštas su pailgomis, kiek suapvalintomis raidėmis ir buvo oficialiai vartojamas Kartaginoje bei jos kolonijose per visą miesto istorijos laikotarpį, net iki 146 m. pr. m. e. Vėlesnėje epochoje dar kurį laiką išsilaiko monumentaliuose Afrikos valdovų įrašuose, kartais monetose, tačiau apskritai užleidžia vietą vadinamajam neopuniškam raštui.

Pastarasis jau buvo tapęs kasdieniniu raštu dar gerokai prieš Kartaginos žlugimą. Tai liudija keletas įrašų, visų pirma stelos su dedikacine formule puniškais rašmenimis ir papildoma informacija apie aukotoją — neopunišku raštu. Be abejonės, tas, kas darė papildomą įrašą, mokėjo tik tą raštą, kuris buvo tada kas dieną vartojamas.

Mes neketiname charakterizuoti neopuniško rašto, kuriam, priklausomai nuo vietos ir laikotarpio, būdingi skirtingumai. Tas raštas — išvien kursyvinio pobūdžio pleištaraštis, kilęs iš puniškojo. Daugelio rašmenų pavidalas gerokai pasikeitė, supanašėjo, ir tai įneša painiavos. Pvz., raidės *b*, *d*, ir *r* įgauna tokių pat vertikalių štrichų pavidalą.

Kalba.— Punų kalba yra tikslus finikietiškosios tęsinys. Skirtumai minimalūs. Tačiau šalia oficialiosios kalbos buvo ir liaudies kalba, kuri jau gerokai nutolsta nuo prototipo. Taip pat vėlesnės epochos oficialioji kalba

tam tikru atžvilgiu jau skiriasi nuo senesniųjų įrašų kalbos. Tie skirtumai atsirado svarbiausia dėl vidaus gyvenimo išsivystymo.

Puniškų priebalsių sistema atspindi, kaip laipsniškai silpnėjo ir pagaliau išnyko daugelis priešakinių ir užpakalinių garsų. Tuo metu, kai oficialieji įrašai apskritai remiasi istorine ortografija, liaudies įrašai rodo tendenciją redukuoti visus užpakalinius priebalsius, matyt, savivališkai vartojant ir keičiant arba praleidžiant atitinkamas raides, kas taip pat naikina tarties skirtumus.

Kiti, ne tokie akivaizdūs puniškos fonetikos svyravimai kai kuriais atvejais liečia garsų *d* ir *l* išnykimą: randame formą *Bomilkar* vietoj *Bodmilkar* ir *mochomor* vietoj *molchomor*. Vėlyvojoje punų kalboje susimaišo žvarbieji garsai su lygiais nosiniais, taip pat skardieji su dusliaisiais.

Punų liaudies kalboje pasikeičia dvigubų ar sudvigubintų priebalsių traktavimas bei balsių žymėjimas. Tuo laikotarpiu iš pagrindų atsisakoma pirminių semitiškų normų. Punų kalbos morfologijoje, kaip savarankiško išsivystymo pasekmė, atsiranda įvairių, palyginti su finikietiška, skirtumų. Pavyzdžiui, savybinio įvardžio III asm. daugisk. priesaga abiem atvejais, vyriškosios ir moteriškosios giminės, yra -' vietoj *-y*.

Vienintelė sritis, kurioje matome kitų kalbų įtaką, yra sintaksė. Tačiau žinome tik keletą liudininkų, ir tai tik iš vėlesniosios fazės arba liaudies kalbos. Toks atvejis — veiksmažodžio bendratis su formantu *l*, kas, be abejonės, yra lotynų gerundijumo adaptacija. Tačiau panašių atvejų labai reta.

Apskritai galime pasakyti, kad raštas ir kalba liudija finikiečių kultūros tradicijų patvarumą, nepaisant susiskaldymo ir laiko trukmės, ir yra tarsi finikiečių-punų kultūros vieninga ir nenutrūkstanti gija.

TREČIOJI DALIS

KOLONIJOS VAKARUOSE

MALTA, GOCAS, PANTELERIJA

Istorija.

> Salą kolonizavo finikiečiai, kurie, plėsdami savo prekybą į Vakarų Okeaną, rado ten saugų prieglobstį atviroje jūroje ir tinkamą prieplauką.[1]

Šitaip Diodoras aprašo finikiečių įsikūrimą Maltoje, teisingai apibūdindamas salos padėtį Vidužemio jūros prekybiniame kelyje. Negalime pasakyti, kada ten atsirado pirmoji finikiečių gyvenvietė, bet, tikriausiai, tai įvyko prieš VIII amžių, nes tam laikotarpiui priklauso finikiečių kapas, rastas Rabato apylinkėse.

Be to, nekyla abejonių, kad kolonizuojama buvo ne tik pakrantės, bet ir salos giluma; susikūrė mažiausiai vienas vietinis centras, manoma, kad šiandieninės Rabat-Medinos vietoje. Atrodo, miestą galima identifikuoti su Melita, kurią mini Ptolomėjus[2]; iš jos liko vien daugybė kapų, išsimėčiusių aplink dabartinį miestą.

Taip pat Steponas Bizantietis[3] teigia, kad Acholos miestas rytinėje Tuniso pakrantėje, priešais Maltą, buvęs įkurtas kaip maltiečių — saloje apsigyvenusių finikiečių — kolonija. Malta pati turėjo būti svarbus centras, jeigu įstengė kurti savas kolonijas. Tiksliai nežinome, kada buvo įkurta Achola, bet reikia manyti, kad prieš Kartaginai užvaldant aplinkines teritorijas, t. y. prieš VIII amžių.

Toliau Diodoras priduria, kad finikiečiai kolonizavo taip pat Gaulą, tiksliau Gocą. Salos pavadinimas finikietiškos kilmės ir reiškia platų prekybinį laivą. Maždaug tuo pačiu metu Finikijos gyventojai arba Maltos finikiečiai užėmė ir Pantelerijos salą. Statūs šios salelės krantai šiaurės vakaruose sudaro patogią prieplauką, kur, tikriausiai, ir atsirado pirmoji gyvenvietė. Seniausias salos pavadinimas Iranim yra finikietiškas, o klasikinis pavadinimas Kosira taip pat leidžia spėlioti apie finikietišką jo etimologiją.

Kartaginos galios stiprėjimas, žinoma, sąlygojo jos įtaką toms salelėms. Pseudo-Skylakso „Periplus"[4], parašytas IV amžiaus viduryje, pasakoja,

kad kartaginiečiai užėmė Maltą, Gocą ir Lampeduzą, tačiau nepasako, kokiu metu. Tokiu būdu nežinome, ar kalbama apie pirmąją kolonizaciją, ar apie vėlesnį įvykį. Šiaip ar taip, atrodo tikėtina, kad tai įvyko vėliausiai IV amžiuje. Gal būt, Pantelerija buvo išimtis: III amžiuje romėnų metraščiai, aprašantys I punų karą, mini pergalę „prieš Kosiros gyventojus ir kartaginiečius", kas liudytų sąlygišką salelės nepriklausomybę.

Malta, atsidūrusi Kartaginos galybės orbitoje, patyrė tuos pačius priešstaravimus, kaip ir pati Kartagina. Kaip teigia Nevijus[5], I punų karo metu salą nusiaubė Atilijaus Regulo kariuomenė, kuri ten išsilaipino, keliaudama į Afriką. Tai buvo 256 arba 253 m., bet tikriausiai 253 m.

Beje, tai buvo veikiau plėšikų užpuolimas, negu užkariavimas, nes II Punų karo metu Roma turėjo vėl iš naujo užkariauti salą. Anot Livijaus[6], konsulas Tiberijus Sempronijus Longus 218 m. buvo paskirtas siunčiamos į Afriką ekspedicijos vadu. Pirmiausia jis atvyko į Mesiną, o iš ten į Lilibeumą, iš kur, tuo metu, kai buvo ruošiamasi persikelti į Afrikos krantą, nuplaukė į Maltą. Mažas kartaginiečių garnizonas, kuriam vadovavo Hamilkaras, Gizhono sūnus, buvo priverstas pasiduoti. Nėra pagrindo teigti, kad, kaip manyta, vietos gyventojai sukilę prieš kartaginiečius. Tiesiog punų pajėgos buvo labai menkos ir neturėjo laivyno priedangos.

Taigi 218 metais Malta pereina Romos valdžion, panašiai kaip ir kaimyninės salos. Nors Romos epocha nebe mūsų dėmesio centre, bet čia priminsime faktą, liečiantį Junonos šventovę, kurią apiplėšė Veris (Gajus Kornelijus); tą įvykį, beje, pasmerkė savo garsiojoje kalboje Ciceronas[7]; šis faktas liudija, kad mus dominančiu ankstesniuoju laikotarpiu Maltoje buvo Junonos sanktuariumas. Remiantis tikrais vėlesnės epochos duomenimis, galima daryti išvadą, kad Maltoje egzistavo tokios pat, kaip finikiečių ir kartaginiečių, institucijos. Graikiškame įraše, tikriausiai iš II amžiaus pr. m. e.[8], kalbama apie du archontus, t. y. sufetus, ir apie senato ir Maltos liaudies nutarimą. III ar II amžiaus puniškame įraše[9] kalbama apie tarnybą per metus („Hanibalo sūnaus Bodmilko metais"), o beveik toks pat puniškas įrašas iš Goco[10] išvardija „Goco žmones" ir kai kuriuos valdininkus.

Vadinasi, finikiečių-punų kultūra įsiviešpatavo Maltoje ir kaimyninėse salelėse. Gausios žinios apie amatų suklestėjimą, minimos moterų suknelės, skrybėlės ir pagalvės, itin minkštos ir prabangiškos[11], byloja apie salos vaidmenį Vidužemio jūros baseino prekyboje, ypač tekstilės srityje. Punų kultūra, net ir romėnams užkariavus, ilgai gyvavo: dar II ir I amžiuje pr. m. e. Maltoje ir Pantelerijoje buvo kalamos monetos su puniškais užrašais.

Archeologija.— Žinių apie finikiečių-punų kultūrą Maltoje dar nedaug, ypač todėl, kad mažai iškasenų, susijusių su ta salos istorijos epocha. Tik neseniai, pradedant 1963 metais, italų archeologinė ekspedicija užsiėmė finikiečių ir punų kultūra ir išsyk pasiekė neblogų rezultatų. Ankstesnieji radiniai, nors jų negausu, tačiau turi didelę reikšmę: kapai, keramika, įrašai ir monetos tvirtai liudija finikietišką-punišką fazę Maltos istorijoje.

Nekelia abejonių finikietiškas pobūdis Maltos kultūros, kurios punišką fazę galima aiškiai atskirti, tiesa, remiantis ne data, kada kartaginiečiai užėmė salą, nes ji mums nežinoma, bet atsižvelgiant į faktą, kad buvo susidariusi pastebima pertrauka tarp seniausių, neabejotinai finikietiškų radinių ir vėlesnių — punišku.

Maltoje, kitaip negu Goco saloje, galima apibūdinti svarbiausius gyvenamuosius centrus, remiantis, tiesa, vėlesniais geografo Ptolomėjaus[12] duomenimis. Jis išvardija keturis centrus: miestus Melitą (dabar Rabat-Medina) ir Chersonesą (gal būt, La Valeta) bei Heros ir Heraklio šventyklas. Dar neseniai žinojome tik kapus Rabat-Medinos apylinkėse, ties Sent-Polo ir Ghain-Kvajetu. Spėjama, kad šventyklos buvo lokalizuojamos prie La Valetos (Heros sanktuariumas) ir prie Marsaskiroko (Heraklio). Italų radiniai įrodė, kad Heros šventovė iš tikrųjų stovėjo prie Marsaskiroko: 1963 metais Tas Silgo vietovėje atrasta šiai deivei skirtų įrašų, taip pat daugybė diskų fragmentų su puniškomis dedikacijomis Astartai ir Tanitei: finikietiškam ir puniškam graikų Heros ir romėnų Junonos atitikmeniui. Vadinasi, atrastas sanktuariumas yra tas pats, kurį mini Ciceronas savo kalboje prieš Verį.

Tas Silgo pastatai priklauso kelioms iš eilės konstrukcinėms fazėms: priešistorinei, puniškajai, romėniškajai ir bizantiškajai. Puniškoji fazė apima VI—II amžių pr. m. e. Tada buvo pastatytas savitas akropolis, kurį supo stora siena, sumūryta iš lygių kalkakmenio blokų. Kasinėjimų metu buvo atrasta grįsta įėjimo į rūmus aikštelė. Įtvirtinimų viduje turėjo stovėti įvairūs sanktuariumams būdingi pastatai. Tuokart buvo atkastas nedidelis fragmentas: matyt, vieta buvo skirta aukojimams, sprendžiant iš gyvulių pelenų bei kitokių liekanų. Architektoninės puošmenos pasirodė tiksliai atitinkančios rytietiškąsias. Pavyzdžiui, rasta kolonėlė yra analogiška baliustrados stulpeliams finikiečių bareljefuose „moteris lange".

Vienas radinys, atkastas iš lauko pusės palei pietų sieną, sukėlė ypatingą susidomėjimą: buvo aptikta vieta, kurią dengė sluoksnis organinių pelenų, esančių daugiausia tiesiog ant priešistorinio sluoksnio. Ten rasta šimtai diskų ir indų fragmentų su išraižytomis prieš aukojant dedikaci-

jomis Astartai arba Tanitei, taip pat išmėtytų mažų gyvūnų, ėriukų arba paukščių, kaulų. Akivaizdžiai matyt, kad tai sanktuariumo šiukšlynas.

Maltos nekropoliuose aptinkame finikietiško tipo kapų: šachtos su viena arba dviem kamerom sienose. Nustatyta, kad tie kapai priklauso VIII ir VII amžiui, ką patvirtina keramikiniai radiniai: ąsočiai su platėjančiu bei trigubu snapu, lėkštės su išmargintu viduriu, dviejų degiklių žibintai, įvairios taurės, taip pat tos pačios epochos graikų keramika. Nuo VII amžiaus Maltos keramikoje atsiranda originalių bruožų. Priminsime unikalų Tas Silge atkasto ąsočio fragmentą, ant kurio būta nutapyto žmogaus veido. Išliko Tanitės ženklo stiliaus akis ir nosis (nuotr. 73).

Atsitiktiniai radiniai, iš kurių daugelis paskui dingo, patvirtina Maltos kultūros finikietišką-punišką pobūdį. Antai egiptietiškų elementų turinčios molinės ir akmeninės statulėlės tiesiogiai primena Finikijos meną. Tą patį galime pasakyti apie molio antropoidinį sarkofagą iš V amžiaus. Vertas dėmesio yra akmens biustas, rastas 1964 m. Tas Silge: remiantis stiliaus bruožais, galima teigti, kad tai fragmentas stovinčio garbintojo statulos, kuri išsyk asocijuojasi su V amžiaus kipriškais modeliais (nuotr. 72). Terakotos biustų bruožai, kaip patvirtino A. Mairas, skiriasi nuo kartaginiškųjų prototipų. Gana daug rasta amuletų, tiesa, visi jie iš emaliuoto stiklo, su aiškia egiptiečių įtaka. Vaizduoja jie dievybes, *ušebti,* Bešą, urėjus, akis *udžiat* ir stulpus *džed,* retkarčiais su ieroglifiniais įrašais. Amuletai, taip pat skarabėjai ir karoliai iš to paties emaliuoto stiklo arba iš akmens dažniausiai yra buvę antkaklių detalės. Išsiskiria auksinis, barzdoto vyro atvaizdu papuoštas futliaras, kuriame įdėta susukta auksinės skardos plokštelė su dviem eilėm išraižytų egiptietiškų demonų, daugiausia gyvulių pavidalo. Tas Silge rasta keletas puikių kaulo dirbinių fragmentų. Taip pat aptikta aukso ir sidabro brangenybių, kaip pavyzdžiui aukso apyrankės fragmentas *repoussé* technika su padarytais atvaizdais grifų, stovinčių abipus šventojo medžio, kurį sudaro finikietiško tipo palmetės ir gėlės su sparnuotu saulės disku ir urėjais viršum tos grupės.

Monetas kalti Maltoje pradėta prieš pat Romos okupaciją. Senesnėse iškalta legendinis *'nn* (tikriausiai, finikietiškas salos pavadinimas), barzdoti veidai su kaducėjum, taip pat stulpas su urna, egiptiečių dievybė Oziris, stovintis tarp Izidės ir Neftidės, pagaliau moters galva su šydu; pastarasis tipas primena Kirenės monetas. Figūrų, panašių į egiptietiškąsias, randama taip pat ir vėliau, maždaug iki II amžiaus pr. m. e. vidurio. Monetose iš Goco vaizduojama moters galva, be apdangalo arba su šalmu, taip pat mėnulio piautuvas. Gal būt, tai atvaizdas Astartos, kuriai

šioje saloje buvo pastatyta šventovė[13]. Monetų reverse matome karį ir žvaigždę.

Mūsų pažintis su finikiečių-punų faze Pantelerijos saloje iki šiol remiasi vien tik atsitiktiniais radiniais, taip pat P. Orsio 1894—1895 metais bei Romos universiteto 1965 m. tyrinėjimų išvadomis. Akropolis buvo išsidėstęs šv. Teresės ir šv. Marko kalvose, stūksančiose ties šiandieniniu miestu. Atrasti keliskart atnaujintų sutvirtinimų pėdsakai. Terakotos fragmentai — puniško tipo galvos ir biustai su klaftu ant galvos arba juostele ant kaktos — yra kilę, P. Orsio nuomone, iš vietovės, vadinamos Bagno del'Akva. Kape, kuris buvo atkastas Girlandos kvartale, rasta tipiškai puniškų brangenybių, žiedų ir antkaklių. Monetos su puniškais-lotyniškais įrašais vaizduoja Izidę, tuo patvirtindamos ryšius su Egiptu vėlesniuoju punišku laikotarpiu. Nekropolyje, kuris puslankiu supa akropolį, rasta daug pailgų amforų su smailiu dugnu. Romos universiteto tyrinėjimai patvirtino didelę romėniškų paminklų persvarą. Kadangi puniškų keramikos dirbinių rasta nedaug, nereikėtų daryti išvados, kad tų laikų gyvenvietė buvusi nedidelė. Nerasta duomenų, rodančių, kad egzistavusi ankstesnė finikiečių gyvenvietė.

Religija.— Minėtieji sanktuariumai Maltoje liudija, kad ten gyvavo Heraklio-Melkarto ir Heros-Tanitės-Astartos kultas. Du puniški-graikiški įrašai iš II amžiaus pr. m. e. yra skirti „mūsų viešpačiui Melkartui, Tiro valdovui". Dedikacijas Astartai randame keramikos fragmentuose, ant stulpelio ir kaulo plokštėje, atkastuose Junonos sanktuariumo rajone. Įdomią problemą sudaro Astartos ir Tanitės vardų derinys. Gal būt, Maltoje tai buvo ne vienos deivės vardai, o dviejų tam tikru požiūriu skirtingų deivių.

Įrašas iš Rabat-Medinos priemiesčių patvirtina Baal Hamono kultą Maltoje. Kiti užrašai, kurie prieš keliasdešimt metų buvo apžiūrėti privačiose kolekcijose, mini Tanit Pene Baal, tačiau neįrodyta, kad būtų kilę iš Maltos; taip pat galima manyti juos esant iš šiaurinės Afrikos. Šiaip ar taip, stilizuotas Tanitės simbolis aptiktas indo fragmente — tai nosis išlikusioje dažyto veido dalyje. Taip pat abejotina kilmė dabar jau dingusio neopuniško įrašo, kuris buvo dedikuotas Baal Adirui (taip, tikriausiai, reikėję skaityti Baal *ndr*, kaip teigia Majeris). Pagaliau Izidės, Ozirio ir Neftidės figūros Maltos monetose ir Izidės — Pantelerijos monetose primena egiptietišką kultą, nors, tikriausiai, tai simboliai, neturintys gilesnės reikšmės.

PENKIOLIKTAS SKYRIUS

SICILIJA

Istorija.— Finikiečių atsiradimo Sicilijos saloje data yra objektas ginčo, susijusio su spėliojimu dėl bendros finikiečių kolonizacijos chronologijos. Ši problema galų gale verčia suabejoti, ar galima Sicilijoje atskirti finikietiškąją fazę nuo puniškosios.

Pagrindinis šaltinis, dėl kurio ir kilo diskusija, yra jau minėtas Tukidido fragmentas:

> Ir finikiečiai apsigyveno šen ir ten visoje Sicilijoje, užėmę iškyšulius prie jūros ir pakrančių saleles, kad lengviau būtų prekiauti su sikulais (siciliečiais). Kai vėliau iš už jūros atvyko gausybė graikų, finikiečiai daugumą savo gyvenviečių apleido ir susitelkė Motijos saloje, Solojyje ir Panorme, elimų kaimynystėje, kur jautėsi saugiai, nes buvo sąjungoje su elimais ir, be to, tasai Sicilijos kraštas buvo arčiausiai Kartaginos.[1]

L. Paretis, kuris labai kritiškai žiūrėjo į nuomonę, kad finikiečiai jau seniau apsigyvenę Sicilijoje, šį fragmentą nuodugniai sukritikavo, neigdamas ikipuniškos kolonizacijos galimybę. Jo nuomone, Motija, Panormas ir Soluntas nebuvo senosios finikiečių kolonijos, kaip teigia Tukididas, bet tiesiog buvo kartaginiečių kolonizuotos jų ekspansijos pradžioje (VII amžius), tuo pat metu, kaip ir Ibisa, Malta, Gocas ir Pantelerija. Tokiu būdu išeitų, kad kolonijos Sicilijoje ne kolonijinės-prekybinės finikiečių politikos Vakaruose reiškinys, o rezultatas Kartaginos politikos, besiveržiančios sustabdyti graikų kolonizaciją.

Tiesą sakant, nėra pagrindo taip griežtai ginčyti Tukidido informaciją. Atrodo neįtikima, kad Kartagina būtų įgijusi stiprią įtaką Sicilijoje prieš VII—VI amžių, o tuo tarpu kasinėjimų Motijoje metu rasta VIII—VII amžiaus finikiečių gyvenvietė ir finikiečių bei elimų koegzistavimo elementų, kas patvirtino Tukidido teiginius. Aukščiau minėta statulėlė, rasta jūroje prie Selinunto, rodo finikiečių buvimą pietiniame krante keliais šimtmečiais anksčiau. Paskutinieji Barnabo Brejos tyrinėjimai, liečiantys proistorinę pietų Sicilijos kultūrą, atskleidė staigius pakitimus ir neramumus,

buvusius maždaug X amžiuje, kuriuos Breja linkęs sieti su finikiečių pasirodymu saloje.

Naujausių tyrinėjimų rezultatai duoda pagrindo reabilituoti Tukidido duomenis apie finikiečius Sicilijoje. Tikriausiai, jų žygiai keliais amžiais aplenkė Kartaginos intervenciją ir apėmė daug platesnę teritoriją, negu vėlesnė punų įtakos zona. Pagaliau finikiečių intervencija buvo prekybinio pobūdžio ir apsiribojo pakrantėmis. Tik graikų pasirodymas privertė finikiečius persikelti į salos vakarinę dalį, kur jie išsilaikė elimų padedami, ir tik vėliau — Kartaginos dėka. Vadinasi, nors ir nedaug tėra duomenų, pritariama, kad Sicilijoje, kaip ir Sardinijoje, buvusi finikietiška fazė, ankstesnė, negu punų viešpatavimas.

Tačiau apie finikietiškos ir puniškos Sicilijos istoriją žinome labai nedaug. Iš VII amžiaus vidurio turime žinių apie prekybinius punų santykius su graikais iš Dželos[2]. Archeologiniai radiniai iš Motijos liudija kartaginiečius įsibrovus VI amžiuje ir galutinai įsitvirtinus V amžiuje. Istoriniai padavimai tai patvirtina, mini Malcho pergalę prieš graikus, kaip pirmąjį Kartaginos žygį į Siciliją. Malchas, pasak Justino, užkariavęs pusę salos[3]. Vėliau iššygiavęs į Sardiniją ir patyręs ten, kaip žinome, sunkų pralaimėjimą. Aiškiai matyti, kad tai darė susitaręs su finikiečių kolonijomis. Tai epochai priklauso Motijos sienų sutvirtinimas, o kiti centrai, kaip Panormas ir Soluntas, tada taip pat turėjo statyti įtvirtinimus ir pereiti punų kontrolėn. Tarp kitko, nieko nežinome iš jų senesnių laikų istorijos.

Apie 510 metus Sicilijoje pradeda kariauti spartietis Darėjas. Erikso kalno šlaite įkuria Heraklėją ir paskatina sudaryti antipunišką Selinunto, Himeros ir sikanų genties sąjungą. Karas tęsėsi ilgai ir su permainingą sėkme, bet galų gale elimai su kartaginiečiais įveikė priešą ir sugriovė Heraklėją.

Kitas kartaginiečių kovos su graikais epizodas siejasi su 480 metais, kai vyko persų karas Rytuose. Sirakūzų tirono Gelono sąjunga su Akrago tironu Teronu kartaginiečiams sudarė didelį pavojų, ypač po to, kai iš Himeros pasitraukė Terilas, Kartaginos šalininkas. Jau esame pasakoję apie Hamilkaro žygį į Siciliją. Pralaimėję prie Himeros 480 m., kartaginiečiai ilgą laiką neturėjo galimybių saloje vykdyti ofenzyvos, ir savo buvusias valdas išlaikė tik Gelono politikos dėka, nes jis nenorėjo leisti per daug sustiprėti savo sąjungininkui iš Akrago.

409 m. Hanibalas, nukauto prie Himeros Hamilkaro anūkas, pradeda karą, sutriuškina Selinuntą ir Himerą, o po trejų metų, 406 m., kartu su Himilkonu užpuola Akragą ir Dželą ir sugriauna abu miestus. Netrukus Hanibalas miršta. Graikams vadovauti ima Dionisijus iš Sirakūzų, kuris

405 m. sudaro nepalankią sau taikos sutartį, kad galėtų sukaupti jėgas. Kartaginai, be ankstesnių kolonijų (Motijos, Panormo, Solunto) ir sąjunginiinkų elimų teritorijos, lieka vasalinės sikanų žemės, taip pat miestai Selinuntas, Akragas, Himera, Džela ir Kamarina. Tuo metu, kai Himilkonas grįžta į tėvynę, beveik pusė Sicilijos lieka Kartaginos kontroliuojama.

Taika nuo 405 m. leido Dionisijui sukaupti jėgas ir pasiruošti naujam susitikimui. Jau 398 m. Dionisijus sukelia žmones į kovą prieš amžiną priešą ir leidžia plėšti punų nuosavybę Sirakūzuose bei kitose teritorijose. Prasidėjo tikri „sicilietiški mišparai", ir įsižiebė karas su Kartagina. Greitai žygiuodamas salos pietų pakrante, Dionisijus visuose miestuose ir vietinių žmonių tarpe randa sąjunginiinkų. 397 m. pavasarį jis stovi jau prie Motijos vartų su kariuomene, kurią sudarė 80 tūkstančių karių, 3 tūkstančiai arklių ir 200 karo laivų. Kai graikų kariuomenė jau buvo apiplėšusi aplinkines žemes ir pradėjusi salos apgulimą, iš Kartaginos su šimtu laivų atplaukė Himilkonas ir uosto prieigose nuleido inkarus. Dionisijus tuoj pat įsakė ant medinių ratukų pertempti laivus per pusiasalį ir tokiu būdu sugebėjo išsiveržti į atvirą jūrą. Kartaginos laivynas, gresiant apsupimui, pasitraukė, o Motija atiteko graikams. Išlikę gyventojai buvo parduoti vergijon.

Tačiau vėlesnių įvykių eiga parodė, kad Motijos sutriuškinimas, nors ir didelis nuostolis Kartaginai, buvo tik kovos epizodas. Jau 396 m. kartaginiečiai apginklavo stiprią kariuomenę, kuri, Himilkono vadovaujama, išsilaipino Panorme ir leidosi į salos gilumą. Dionisijus turėjo pasitraukti į Sirakūzus, tuo tarpu Himilkonas paėmė Mesiną. Tada Dionisijus atakavo punų dalinį, kuriam vadovavo Magonas ir kuris žygiavo į Kataniją, tačiau pralaimėjo. Tepraėjo vos dveji metai po Motijos žlugimo, ir situacija vėl pasikartojo: Dionisijus atsidūrė punų apgultuose Sirakūzuose. Tik kartaginiečių stovykloje įsisiautėjusi epidemija padėjo jam išsiveržti iš apsupimo ir susigrąžinti rytinę salos dalį.

Grįžęs į Kartaginą ir kritikuojamas, Himilkonas nusižudo. Sicilijoje liko Magonas, kuris 393 ir 392 metais vėl kariauja su Dionisijum. Galiausiai pagal pasirašytą sutartį siciliečiai ir sikulai lieka Sirakūzams, o sikanai ir elimai atitenka Kartaginai. Kaip teisingai pabrėžia Diodoras[4], viskas grįžta į 405-uosius metus.

Paliaubos reiškė vien tik pasiruošimą naujam karui. Dionisijus stengėsi patraukti į savo pusę sikanų miestus, kuriuos kontroliavo punai, o Magonas bandė sudaryti sąjungą su siciliečių miestais, kad galėtų atakuoti priešą dviem frontais. Ši drąsi politika sustiprino Kartaginos jėgas, ką akivaizdžiai paliudija Diodoras[5]. Karas įsiliepsnojo 382 m. ir truko

maždaug iki 374. Pirmasis svarbus susidūrimas buvo mūšis prie Kabalos, kur žuvo Magonas ir kartaginiečiai pralaimėjo. Paliaubos leido jiems sutelkti jėgas ir nugalėti sirakūziečius mūšyje ties Kronionu prie Term Himeros. Punai, patys išsekę, susitarė dėl taikos, nustatančios ribas palei Haliko upę ir tokiu būdu pripažįstančios Kartaginai trečdalį Sicilijos. Tokia padėtis išbuvo beveik šimtmetį.

Vos keletą metų vėliau, 367 m., Dionisijus dar kartą bando išstumti kartaginiečius iš Sicilijos. Puola jų teritoriją, užima Selinuntą, Entelą ir Eriksą, apgula Lilibeumą (kur buvo persikėlę išlikusieji Motijos gyventojai). Tačiau kai savo laivyno dalį jis išsiuntė į Sirakūzus ir Drepanume liko su šimtu trisdešimt laivų, atplaukė Kartaginos laivynas, kurio pajėgas sudarė du šimtai laivų. Kadangi ginkluoto susidūrimo abi pusės nepageidavo, tai buvo atnaujinta taikos sutartis ankstesnėmis sąlygomis. Netrukus po to Dionisijus mirė, nesugebėjęs realizuoti savo plano pakirsti Kartaginos galią Sicilijoje.

Po ilgesnės taikos graikai vėl pabandė keisti susidariusią padėtį. 342 ir 341 metais Timoleonas iš Korinto leidžiasi į punų teritoriją ir užima Entelą, ir tuo pačiu metu, kaip teigia Diodoras[6], daugelis Kartaginai priklausančių miestų pereina į jo pusę. Ginkluota intervencija iš Kartaginos sukelia mūšį ties Krimiso upe, į rytus nuo Segestos. Nors ir daug pajėgų buvo sutelkę, punai patiria sunkų pralaimėjimą ir atsitraukia į Lilibeumą (340). Tačiau Timoleonas nesugebėjo pasinaudoti savo pergalės vaisiais, nes jo sąjungininkai ėmė maištauti. Hiketas iš Leontino, Mamerkas iš Katanijos ir Hiponas iš Mesanos stojo Kartaginos pusėn ir, nors buvo nugalėti, pastatė Timoleoną į tokią padėtį, kad jis turėjo sudaryti taiką, patvirtinančią ribas ties Haliko upe (339).

Vėl stojo taikos laikotarpis. Kartagina neturėjo pagrindo kariauti, vien tik savo sumaninga politika stengėsi neleisti rytų Sicilijos jėgoms susivienyti, nes tai galėjo atnaujinti priešo žygius. Tačiau tokia padėtis neilgai truko, ir, nors atrodo parodoksas,— pati Kartagina atvėrė kelią į valdžią naujajam Sirakūzų tironui Agatokliui. 318 metais Hamilkaras vedė derybas, kurios leido Agatokliui grįžti iš ištremties. 314 metais tas pats Hamilkaras tarpininkauja Agatoklio ginčams su Mesana, o pasirašyta sutartis numato, kad graikiški rytų Sicilijos miestai, išlaikydami autonomiją, turi pripažinti Sirakūzų hegemoniją. Hamilkaras iki galo bandė vaidinti svarbiausio arbitro vaidmenį, bet tokia pozicija buvo itin netvirta; Kartaginos atšauktas ir teisiamas, jis mirė, dar nepaskelbus nuosprendžio.

Dabar Agatoklis pradeda landžioti į punų teritorijas, aiškiai norėdamas išprovokuoti. Tada Kartagina radikaliai pakeičia savo politiką ir va-

dovavimą patiki Hamilkarui, Gizgono sūnui, kuris su stipria kariuomene išsilaipina Sicilijoje ir įsirengia stovyklą dešiniajame Himeros upės krante. Agatoklio užpultas, lemtingu mūšiu priverčia pastarąjį bėgti (310) pirma į Dželą, paskui į Sirakūzus, kur užblokuoja priešą iš kontinento ir iš jūros pusės. Visa Sicilija, išskyrus pačius Sirakūzus, atsiduria kartaginiečių rankose.

Tada Agatoklis sudaro savo garsųjį invazijos į Afriką planą. Mes jau rašėme apie tos ekspedicijos likimą. Sicilijoje Hamilkaras keletą kartų bergždžiai bando užkariauti Sirakūzus, bet 308 m. mūšyje žūva, nepasiekęs savo tikslo. 307 m. Agatoklis trumpam grįžta į Sirakūzus, pralaužia blokadą ir atsiima dalį seniau priklausiusios teritorijos. Pargrįžęs į Afriką, 306 m. pralaimi ir galutinai pasitraukia į Siciliją. Netrukus Kartagina sutinka pasirašyti garbės taiką: sugrįžta prie ribų ties Haliko upe, o Agatoklis gauna tam tikrą sumą pinigų ir transportą grūdų (305).

Po Agatoklio mirties, 289 m., atsinaujina Sicilijos graikų tarpe vidaus kovos, naudingos Kartaginai. 287 ir 280 metais punai sėkmingai kariauja su Hiketu, nauju Sirakūzų tironu. Tuo pačiu metu praplečia savo kontrolę Akrage ir Mesanoje ir užima Liparų salas. 278 m. vėl apsupa Sirakūzus, kurie neberanda kitos išeities, kaip tik kreiptis pagalbos į Pirą, tuo metu esantį Italijoje.

Kartagina jau anksčiau, 279 m., sudarė sąjungą su Roma prieš Pirą. Buvo patvirtintos abipusės įtakų zonos (Sicilija — Kartaginai, Italija — Romai), pasižadant abipusę pagalbą, ypač Kartaginos pagalbą jūroje:

> Jeigu kas prašys pagalbos, kartaginiečiai duos laivų kelionei į abi puses. Kiekviena šalis teiks maistą savo žmonėms. Taip pat jūroje, reikalui esant, kartaginiečiai bus pagalbininkais romėnams. Tačiau niekas negali priversti išsilaipinti įgulą prieš jos valią.[7]

Tuo metu punų laivynas atvyko į Osėją, ir admirolą Magoną priėmė senatas. Kartaginos laivai pervežė Romos karius į Regiumą ir liko ten blokuoti Mesinos sąsiaurio. Be to, kartaginiečiai turėjo patys kariauti su Piru, kuris išsilaipino Sicilijoje ir, žmonių sutiktas kaip išlaisvintojas, netrukus užėmė visą salą, išskyrus Lilibeumą. Tuo momentu jis galėjo sudaryti taikos sutartį palankiomis sąlygomis, tačiau panoro bet kokia kaina užimti ir paskutinį kartaginiečių atramos tašką. Kaip ir reikėjo tikėtis, nugalėtas ir sąjungininkų paliktas, 276 m. jis turėjo apleisti salą. Taigi, Piro išpuolis baigėsi be jokių konkrečių rezultatų.

Tokiu būdu priėjome prie punų karų laikotarpio. 265 ar 264 metais kartaginiečiai įkuria garnizoną Mesanoje. Romos intervencija netrukus sukelia karą. 241 metais romėnai užima visą salą, ir tuo pirmasis punų karas baigiasi.

Archeologija.— Finikiečių ir punų kultūros liekanų Sicilijoje, galima sakyti, nedaug. Vyrauja medžiaga iš Motijos, vienintelio centro, kuris išsaugojo savitus bruožus ir skatino plataus užmojo kasinėjimo darbus. Kiti du finikiečių-punų kolonizacijos centrai — Panormas ir Soluntas — neteikia tokių galimybių. Šiandieninis Palermo miestas, esąs senovinio Panormo vietoje, paslėpė visas antikines liekanas, išskyrus nedidelius sienų fragmentus ir keletą kapų, be to, ten dar rasta šiek tiek įrašų ir monetų. Punų Soluntas, tur būt, buvo kitoje vietoje, negu dabartinis miestas, ir jis neatrastas. Paskutinieji V. Tusos tyrinėjimai linksta finikiečių-punų miesto vieta laikyti dabartinę Kanitos vietovę, kur rasti du antropoidiniai sarkofagai. Dar yra Lilibeumas, miestas, kuriame slapstėsi sutriuškintos Motijos gyventojai; kartaginiečiai jį buvo sutvirtinę, ekspansijoje jis jiems pasitarnavo kaip tvirtovė. Lilibeumas nebuvo sistemingų kasinėjimų objektas, bet jau yra davęs įdomių radinių, pavyzdžiui antkapinių koplytėlių su tapybinėmis puošmenomis. Tačiau tie paminklai yra vėlesni, nes Lilibeumas stambiu centru tapo tik 397 m. pr. m. e., t. y. žlugus Motijai. Vienintelis finikiečių pėdsakas toliau į rytus yra jau minėta bronzinė statulėlė, sužvejota jūroje ties Selinuntu (nuotr. 75).

Tokiu atveju tenka atsižvelgti į finikiečių-punų kultūros pėdsakus graikų miestuose. Tokius tyrinėjimus neseniai pradėjo V. Tusa ir pasiekė įdomių rezultatų. Pavyzdžiui, Segestoje buvo rastas architektoninis fragmentas su vadinamuoju egiptietišku karnizu, kuris, atrodo, byloja apie finikietišką arba punišką įtaką. Juo labiau tai domina, kad Mango vietovėje prie Segestos atkastas sanktuariumas, tikriausiai, elimų, kur rasta įrašų graikų raidėmis, bet nežinoma kalba. Elimai, kaip kartaginiečių sąjungininkai, galėjo geriau pažinti ir įsisavinti punų kultūros elementus. Taip pat įdomus radinys yra *oscilum,* t. y. disko pavidalo terakotos dirbinys, atrodo, skiriamas pakabinti, su įrašu, kurio vienas žodis punų rašmenimis ir vienas graikiškomis raidėmis. Pastarasis žodis nesuprantamas ir atrodo ne graikų kalbos, tuo tarpu punišką frazę sudaro dedikacinis prefiksas *l* (dėl) ir po jo einantis tikrinis vardas. Architektūriniu požiūriu grynai klasikiniuose ir bendro pobūdžio Solunto pamatuose randame punų įtakos pėdsakų, kildinamų iš paties tautos substrato: šventovės su aukuru po atviru dangumi ir su baseinu, pilnu sudegintų mažų žvėrelių kaulų, panašiai kaip tofetuose, be to, du altorėliai su religiniais simboliais, kaip Tanitės ženklas ir kaducėjus, deivių galvos, papuoštos mėnulio piautuvu, ir būdingi dvidagčiai žibintai. Vadinamieji helenistiniai pastatai Selinunte atspindi punų įtaką, ypač ryškią akmens sienų statyboje, dar labiau identiškoje, negu Motijoje. Grynai puniška IV—III amžiaus pr. m. e. keramika, rasta cisternoje, ir daugybė puniškų ir

neopuniškų įrašų bei vietinio pobūdžio onomastika patvirtina šią jos priklausomybę.

Panašiai kaip puniškas substratas kai kada išryškėja graikiškoje Sicilijos kultūroje, taip ir graikų aplinka veikė punų civilizacijos reiškinius. Finikiečių-punų kultūroje tiek daug graikiškų elementų, jog kai kada ji netenka savito veido. Vien tik Motija šiuo atžvilgiu išimtis. Pirmosios punų monetos, nukaltos, kaip atsimename, Sicilijoje, Astartos galvą vaizduoja aiškiai sekdamos pavyzdžiu Sirakūzų monetų, kurios savo ruožtu kartoja Atėnų kilmės motyvus. Be to, aptinkame graikiškų daiktų, kurie susiję su puniškais, kas, tarp kita ko, palengvina jų datavimą. Geriausias to pavyzdys yra keramika iš Motijos, kaip ir dorėniškas tinkuotas kapitelis, rastas Motijoje ir priklausantis VI amžiui.

Atskirti finikietiškąją fazę nuo puniškosios Sicilijoje yra labai sunki problema. Statulėlė, rasta ties Selinuntu ir seniausioji Motijos keramika kilusios iš finikietiškų meno įvaizdžių, tuo tarpu archeologiniai paminklai, pradedant VI a., priklauso kartaginietiškam tipui.

Geriausias urbanistinės statybos pavyzdys yra Motija. Vietos pasirinkimas pakrantės salelėje, apsaugotoj nuo vėjų, yra tipiškai finikietiškas. VI amžiuje sala buvo nuo jūros užtverta apie 2500 m ilgio akmens siena. Siena keletą kartų buvo permūryta; kai kuriose vietose matyti „krosnos" technika: eilė didelių blokų su nedideliais tarpais, o tarpuose mažesni akmenys. Sieną sutvirtina bokštai. Į miestą buvo dveji svarbiausieji vartai, iš šiaurės ir iš pietų. Ties pietiniais vartais — nedidelė dirbtinė 51×37 m ploto prieplauka *(cothon),* pasiekiama vos 7 m pločio kanalu. Pagrindinis uostas turėjo būti kur nors kitur, tikriausiai, įlankoje tarp salelės ir Sicilijos žemės. Miesto ribose iki šiol atkasti du svarbūs statiniai: šventovė, arba visuomeninis pastatas, vadinamasis *Cappiddazzu,* iškilęs, gal būt, senovės finikiečių sanktuariumo po atviru dangumi vietoje, ir „mozaikos namas", taip pramintas dėl parketo iš juodų ir baltų akmenėlių, sudėliotų imituojant rytietišką raštą.

Neseniai atkastas ir tofetas. Jau prieš tai Vaitekeris, o po jo Sentas atrado keletą stelų ir urnų, bylojančių apie būdingą finikiečiams-punams ritualą. Tačiau tik Romos universiteto ir Palermo Senovės departamento ekspedicija 1964—1965 metais atkasė susijusias su stelomis konstrukcijas, taip pat moteriškų biustų kolekciją, puošnią vyriškio kaukę ir daugybę naujų stelų.

Kelias, šiandien vos įžiūrimas po vandeniu, senovėje jungė salą su priešais esančiu krantu, kur vietovėje Birgi buvo vietinis VI amžiaus nekropolis. Senesnės kapinės buvo saloje ties šiauriniais vartais; krinta į akis tai, kad ten vyravo kremacija, o ne inhumacija, priešingai, negu

naujesniame nekropolyje. Inhumacijai naudotasi sarkofagais, paprastai iškaltais iš vieno bloko.

Naujesnėje Lilibeumo vietovėje vadinamuosius „kapucinų nekropolius" sudaro šachtiniai kapai su kameromis apie 2×2 m ploto šachtos dugne. Ten randame sarkofagų, medinių karstų likučių, urnų ir amforų palaikų pelenams. Tuo tarpu į S. Frančesko nekropolio kapus veda laiptai, o viršum žemės juos žymi aukščiau minėtos koplytėlės su tapybinėmis puošmenomis. Kiti punų nekropoliai yra Palerme (VI amžiaus ir vėlesnės katakombos su laiptais) ir Kanitoje, kur atrasti du antropoidiniai sarkofagai.

Plastikos sritį geriausiai reprezentuoja *cippus* ir stelos, taip pat biustai bei kaukės. Be jų, nedaug kas tėra išlikę: Motijoje didelė vyro skulptūra be galvos (nuotr. 74), keletas terakotinių galvų ir vertas dėmesio vartų reljefas, vaizduojantis liūtus, draskančius jautį; Palerme altorėlis su besigrumiančių žvėrių atvaizdu, Kanitoje du minėti sarkofagai, su helenistinio stiliaus moterų figūromis, kurių viena klostytu drabužiu (nuotr. 78); Solunte — skulptūra deivės, sėdinčios soste su sfinksais (nuotr. 76); Alesoje — grupės fragmentas, kuris vaizduoja, kaip liūtas puola jautį (nuotr. 77). Šis jau L. Parečio sudarytas sąrašas gali būti dar platesnis, nes, kaip pabrėžė pats Paretis, „visos tos skulptūros iš tiesų yra atliktos Sicilijos įtakoje, bet kai kurias jų galėjo iškalti Sicilijos menininkai, kurie stengėsi prisitaikyti prie punų skonio, tuo tarpu kitos padarytos punų arba sikanų menininkų, kurie buvo išmokę graikų metodų".

Motija gausiai pateikė stelų ir *cippus:* dalis jų buvo žinota jau seniai, likusi dalis atrasta 1964—1965 metais. *Cippus* iš laikotarpio dar prieš miesto žlugimą, vadinasi, maždaug nuo VII iki V amžiaus, turi giliai įrėžtą stačiakampį, vaizduojantį betilą (nuotr. 79), kartais du. Iš šonų kai kada esti plokšti piliastrai, o viršuje frontonas su egiptietiško stiliaus karnizu. Randame taip pat gerokai stilizuotų „butelio" pavidalo stabų. Kitų kasinėjimų metu atrasta stelų, vaizduojančių aukštus ir siaurus betilus ant pjedestalų, ir visų pirma grupę stelų su gana įvairiais žmonių atvaizdais, kuriems analogiškų nesutinkame. Priminsime, pavyzdžiui, frontalinę moters figūrą ir nuogo vyro figūrą, stovinčią po apverstu žemyn mėnulio piautuvu ir saulės disku (nuotr. 80). Tai unikumas, aiškiai padarytas veikiant graikų įtakai (nuogumas).

Įdomios IV amžiaus stelos, rastos Lilibeume. Ypatingai svarbi yra stela, kurios viršuje žemas trikampis frontanas su akroterijomis; joje vaizduojamas žynys priešais aukurą, Tanitės ženklas ir kaducėjus, o kiek aukščiau, ant egiptietiško karnizo, trys betilai. Frontone matome saulės

ir mėnulio simbolius, stelos apačioje įrašą. Kita stela su trikampe viršūne vaizduoja moterį, stovinčią priešais kaducėjų ir Tanitės ženklą.

Keletu amžių vėliau Lilibeume paplinta savitos *heroon* pavidalo koplytėlės (nuotr. 81). Dvi lygaus paviršiaus kolonos remia frontoną su žinomais astraliniais simboliais. Koplytėlėje matome nutapytą puotos vaizdą: vyriškis pusiau sėdėdamas duoda amforą moteriai, kuri sėdi priešais krėsle. Viduryje padengtas stalelis. Daugybė daiktų ir simbolių supa šią sceną: Tanitės ženklas, diskas su mėnulio piautuvu ir kaducėjai ant kolonų. Tai menas, kuriame paskutinį kartą Sicilijoje persipina graikiški ir finikietiški motyvai.

1964 m. kasinėjant Motijos teritorijoje, tofeto rajone rasta kartaginietiško tipo biustų, išlietų formose ir nudažytų rausvais dažais. Ant galvų egiptietiški perukai, apjuosti kaspinu taip, jog plaukai neuždengia ausų; veido bruožai taisyklingi ir švelnūs, antakiai stačiu kampu sueina prie nosies (nuotr. 85). Nedideli šukuosenos skirtumai liudija, kad būta kelių tokių formų. Tų pačių kasinėjimų metu rasta puikiai išsilaikiusi vyriškio kaukė yra pirmas šios rūšies radinys Sicilijoje. Ji priklauso antrajai grupei pagal klasifikaciją, kurią sudarė kartaginiečių kaukėms Sentas: veidas, kakta ir skruostai, išvagoti gilių raukšlių, vietoj akių apversto pusmėnulio pavidalo skylės, plati burna stipriai iškeltais kampais (nuotr. 83). Tai, be abejonės, viena iš geriausių groteskinių pūniškų kaukių.

Smulkiosios plastikos radiniai iš Motijos turi didelę vertę kai kurių punų pasaulio meno rūšių požiūriu. Jų tarpe primityvios terakotinės figūrėlės, kurios iškart primena tipą, daugiausia randamą Bitijoje, Sardinijos saloje, nedideli amuletai iš gelsvos pastos su Kartaginoje paplitusiais egiptietiškais įvaizdžiais, apyrankės, auskarai, žiedai ir vėriniai iš stiklo karoliukų, gintaro arba juodų akmenėlių, kartais su mažytėmis prikabintomis kaukėmis, skarabėjai iš lazurito, karneolo ir kitų kietų akmenų, dramblio kaulo dirbinių fragmentai, raudonai dažyti stručio kiaušiniai. Palermo nekropoliuose taip pat rasta vertingų daiktų, iš kurių įdomiausi šie: pakabutis iš emalio su pavaizduotomis egiptietiškomis figūromis ir malachitinis skarabėjus su to paties pobūdžio figūromis.

Kaip minėjome, pirmosios punų monetos buvo nukaltos Sicilijoje V amžiaus pabaigoje, kad būtų galima sumokėti Kartaginos samdytiniams, laikomiems saloje. Tai auksinės ir sidabrinės monetos su punišku užrašu *Ziz* (Panormo pavadinimas, gal būt, jis reiškia „spindintis"), su moters galvos ir įvairių žvėrių, daugiausia jaučio ir šuns arba kvadrigos atvaizdais. Nuo IV amžiaus ant monetų atsiranda užrašai: Motija, Kart Hadaštas ir *mahanat*. Kart Hadaštas — tai Kartaginos pavadinimas, bet tiesiogiai reiškia „naujas miestas" ir gali būti taikomas atstatytam Pa-

normui (G. Kavaliaro hipotezė). Žodis *mahanat* reiškia „stovykla" ir liečia vyriausiąją kartaginiečių būstinę. Tų monetų vienoje pusėje matome moters galvą (tikriausiai, Tanitės), nusižiūrėtą į Persefonę iš Sirakūzų monetų, kitoje — žvėrį (daugiausia liūtą arba žirgą) ar palmę.

Punų keramika iš Sicilijos, visų pirma iš Motijos, artimai gimininga kartaginiškajai. Seniausiu laikotarpiu (VII—VI a.) dažniausiai pasitaiko ąsočių su platėjančiu arba trigubu snapu, o šalia jų vienaąsės amforos ir indai su metopiniu spalvotu dekoravimu. Žibintai paprastai su dviem dagčiais, atsiranda lėkščių pamargintu viduriu. V amžiuje randame naujų tipų, pavyzdžiui, ąsočių su cilindriniu kaklu, kurį juosia žiedas. IV amžiuje susiduriame su daugybe importo iš pietinės Italijos, kuris daro įtakos vietiniams gaminiams. Dauguma didelių amforų priklauso šiai epochai.

Religija.— Apie punų religijos įsišaknijimą Sicilijoje visų pirma byloja Motijos tofetas, kuriame buvo aukojami žmonės, o vėliau — gyvuliai. Jau minėti moters biustai — tai, tikriausiai, Tanitės-Astartos atvaizdai, analogiški rastiems Kartaginoje. Lilibeume dedikacijos Tanitei ir Baal Hamonui pakartoja kartaginietiškas formules. Vienintelė dedikacija pačiam Baal Hamonui neatrodo turinti didesnės reikšmės[8]. Visa, ką žinome apie punų religiją Sicilijoje, glaudžiai siejasi su duomenimis apie Kartaginos religiją. Pagaliau toje epochoje ir negalėjo būti kitaip. Iš ikipuniško laikotarpio turime vienintelę Baalo statulėlę, rastą prie Selinunto, bet nėra jokio įrodymo, kad statulėlė susijusi su kultu Sicilijoje.

Įdomus punų ir vietinio kulto susiliejimo paliudijimas yra Astartos Ericinos garbinimas šventykloje po atviru dangumi Erikse. Jį mini Diodoras[9], atskleisdamas religinę elimų, punų ir vėliau romėnų simbiozę. Sakralinė prostitucija, praktikuojama šioje šventykloje, liudiją neabejotinai rytietišką kulto kilmę. Puniškas įrašas iš tos šventyklos, dabar dingęs, patvirtina kartaginiečių buvimą saloje.

SARDINIJA

Istorija.— Finikiečių atsikėlimas į Sardinijos salą datuojamas labai senais laikais. Galima su įsitikinimu tvirtinti, kad prieš puniškąją fazę saloje buvo labai ilga finikiečių fazė. Istorinių šaltinių, kur kalbama apie finikiečius ir kartaginiečius, vis dėlto yra labai mažai ir jie neprilygsta informacinei medžiagai apie Siciliją. Todėl abiejų salų situacijos priešingos: Sicilijoje nusveria istoriniai šaltiniai, Sardinijoje — archeologiniai.

Aukščiau duotas teiginys taip pat liečia pirmųjų finikiečių gyvenviečių problemą. Keletas klasikinių autorių, kaip pvz. Pausanijas, rašo apie seniausius salos gyventojus. Tačiau tai daugiausia legendos, veikiausiai tik tolimas tikrųjų įvykių aidas. Štai ką rašo Pausanijas:

> Pasakojama, kad pirmieji jūreiviai, atplaukę į salą, buvo afrikiečiai, o jų vadas buvo Sardas, sūnus Makerio, kurį egiptiečiai ir libiečiai vadino Heraklio sūnumi. Garsi buvo Makerio kelionė į Delfus. Sardas atvedė afrikiečius į Ichno salą, kuri vėliau gavo jo vardą. Afrikiečių laivynas neišvarė čiabuvių, kurie atvykėlius priėmė greičiau iš prievartos, negu iš geros valios. Nei vieni, nei kiti nemokėjo statyti miestų, užtat gyveno išsimėčiusiose lūšnose ir olose taip, kaip mokėjo. Po afrikiečių į salą atsikėlė graikai, vadovaujami Aristajaus, apie kurį buvo sakoma, jog buvęs Apolono ir Kirenės sūnus. Giliai sukrėstas Akteono nelaimės, jis nebenorėjo pasilikti Beotijoje nei kurioje kitoje Graikijos dalyje ir išplaukė į Sardiniją... Bet ir naujieji kolonistai nepastatė miesto, nes, kaip manoma, jų buvo mažai ir nepajėgė imtis tokio darbo. Po Aristajaus į Sardiniją atvyko iberai, vadovaujami Norakso, ir pastatė miestą Norą. Pagal padavimą, tai buvęs pirmasis miestas saloje. Sako, kad Noraksas buvo Eritrėjos, Heriono dukters, ir Merkurijaus sūnus. Ketvirtieji iš eilės ateiviai į Sardiniją buvo Jolajo žmonės iš Tespijų ir Atikos. Jie pastatė miestą Olbiją... Pagaliau po daugelio metų afrikiečiai atvyko antrą kartą, didele gausybe, ir pradėjo karą su graikais. Visi graikai buvo sutriuškinti, liko tik keletas...[1]

Kai kuriuos šio pasakojimo elementus trumpai pakartoja Solonas:

> Vadinasi, nebereikia pasakoti, kaip Sardas, Heraklio pagimdytas, ir Noraksas, Merkurijaus palikuonis, vienas iš Afrikos, o kitas iš Tarteso Ispanijoje atvyko į tą salą ir kaip nuo Sardo pasivadino kraštas, o nuo Norakso — miestas Nora...[2]

94. Stela su avinu, Sulcis

95. Stela su vyro figūra, Sulcis

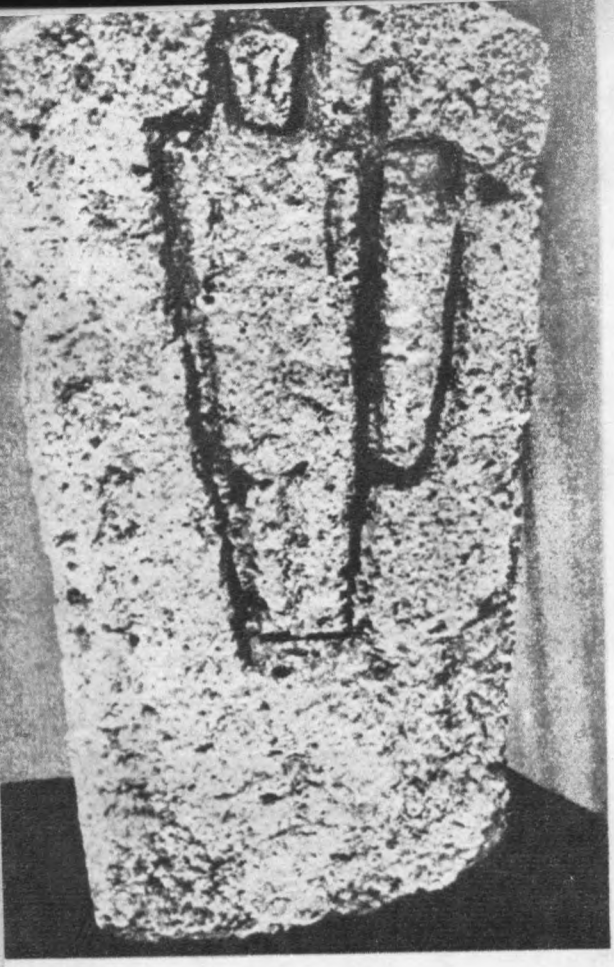

96. Stela su moterim ir vaiku, Monte Sirajis

97. Akmeninė demono galva iš Monte Sirajo

98. Terakotinis moters biustas iš Taro

99. Terakotinis vyro biustas iš Monte Sirajo

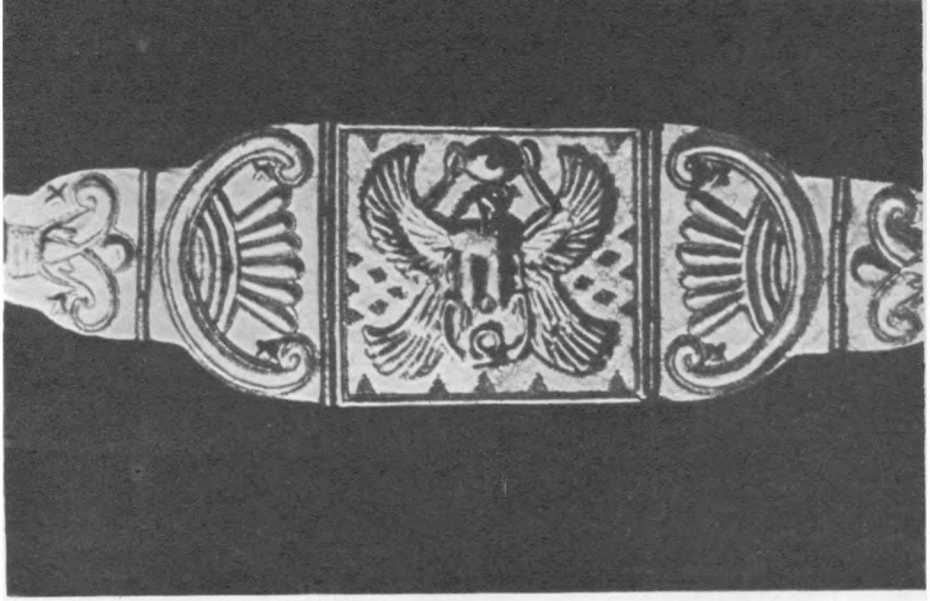

100. Auksinė apyrankė iš Taro

101. Galvos reljefas dramblio kaulo plokštėje, Monte Sirajis

102. Terakotinė figūrėlė iš Ibisos

103. Alebastrinė sėdinčios dievybės statulėlė, Galera

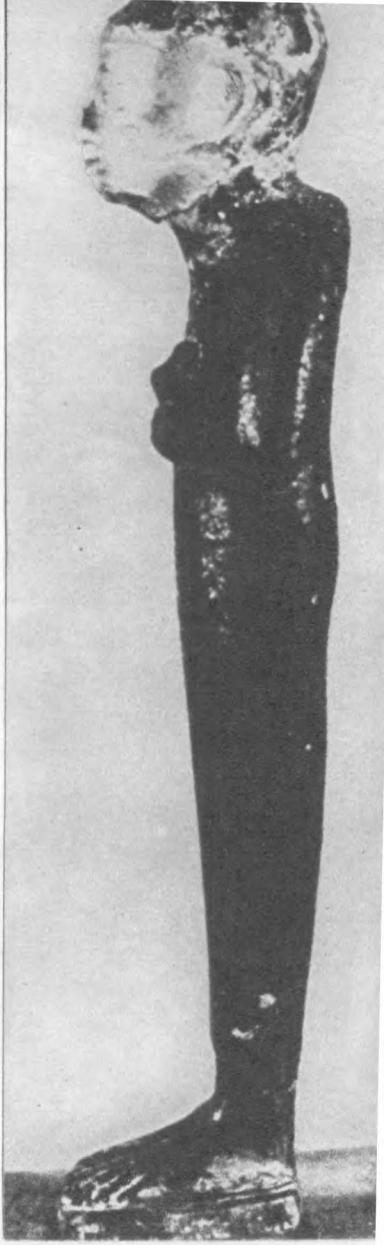

104—105. Terakotinės kaukės iš Ibisos

106. Terakotinė figūrėlė iš Isla Plano

107. Bronzinė figūrėlė iš Kadiso

108. Terakotinis moters biustas iš Ibisos

109. Stiklo vėrinys iš Ibisos

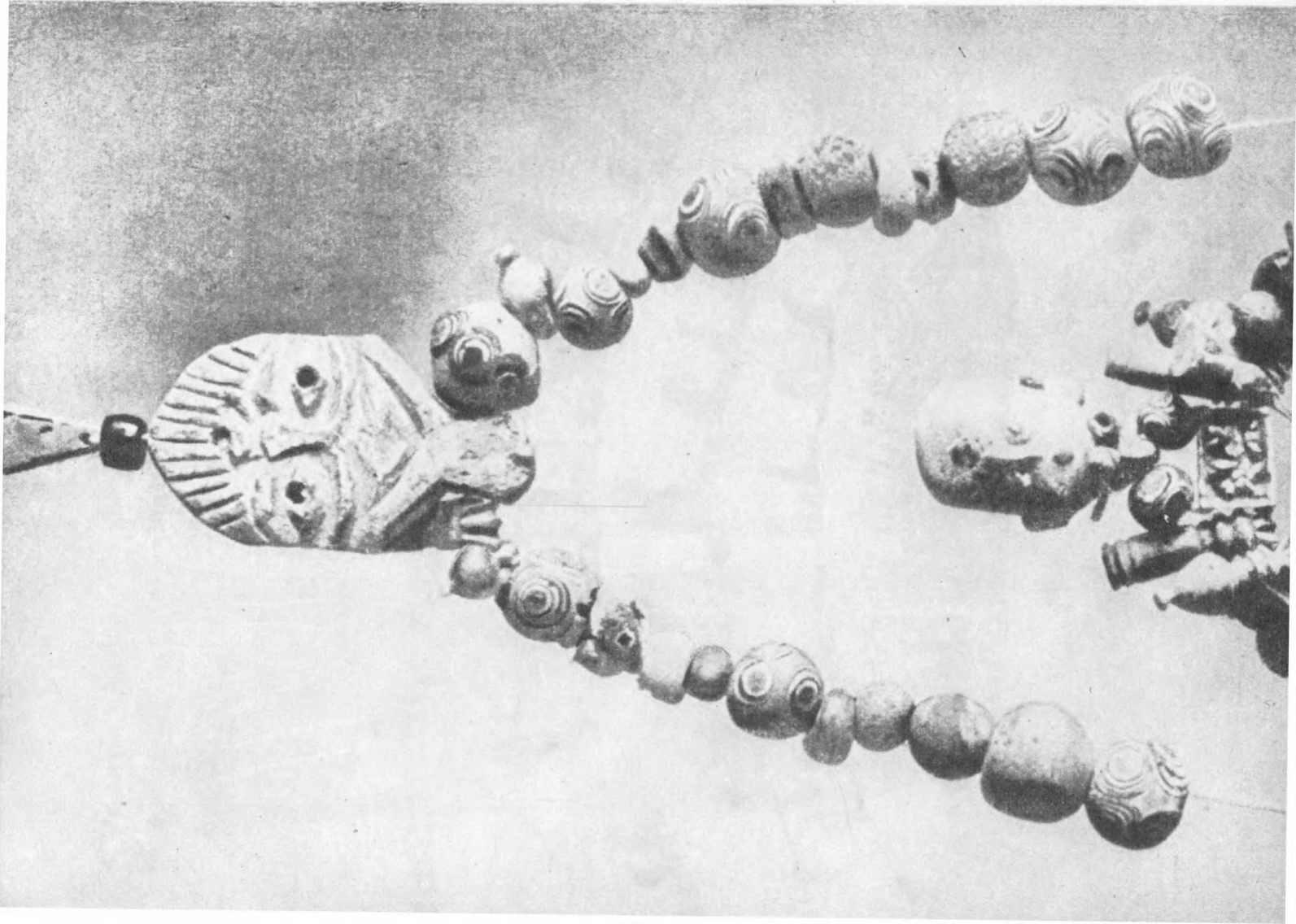

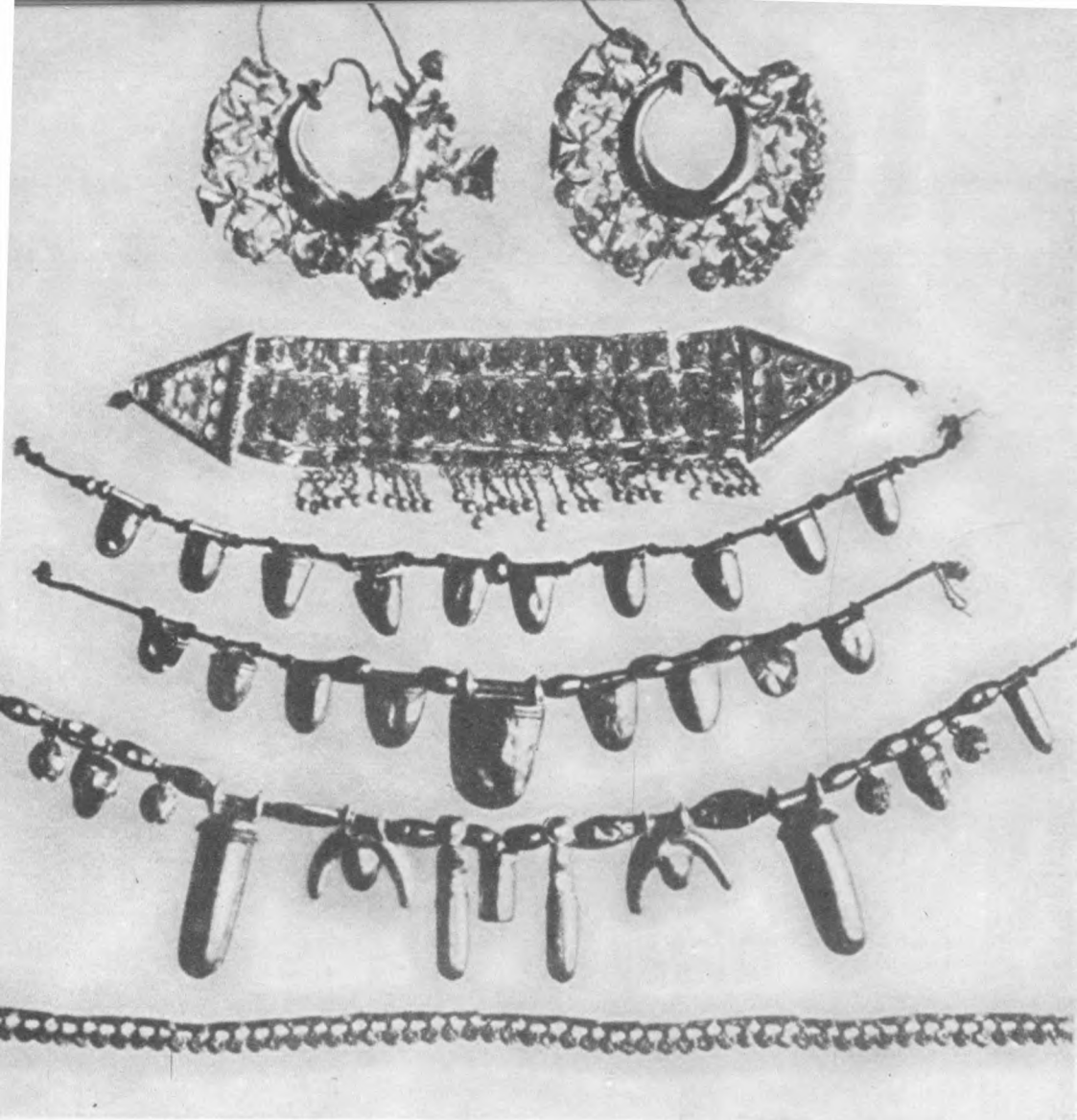

110. Diadema, vėriniai ir auksiniai auskarai iš Alisedos

111. Bronzinis skustuvas iš Ibisos

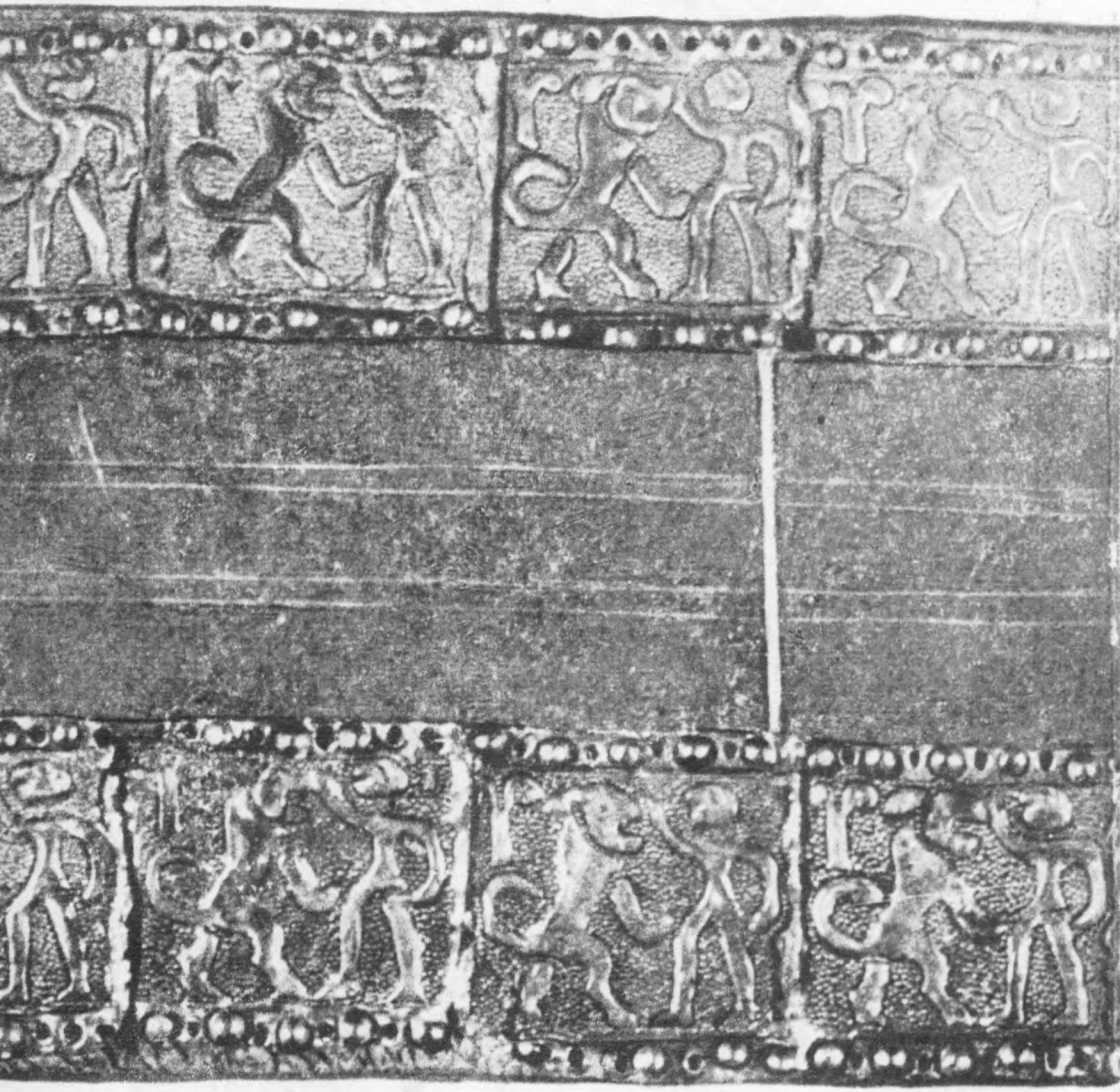

112. Juosta iš aukso plokštelių, Aliseda

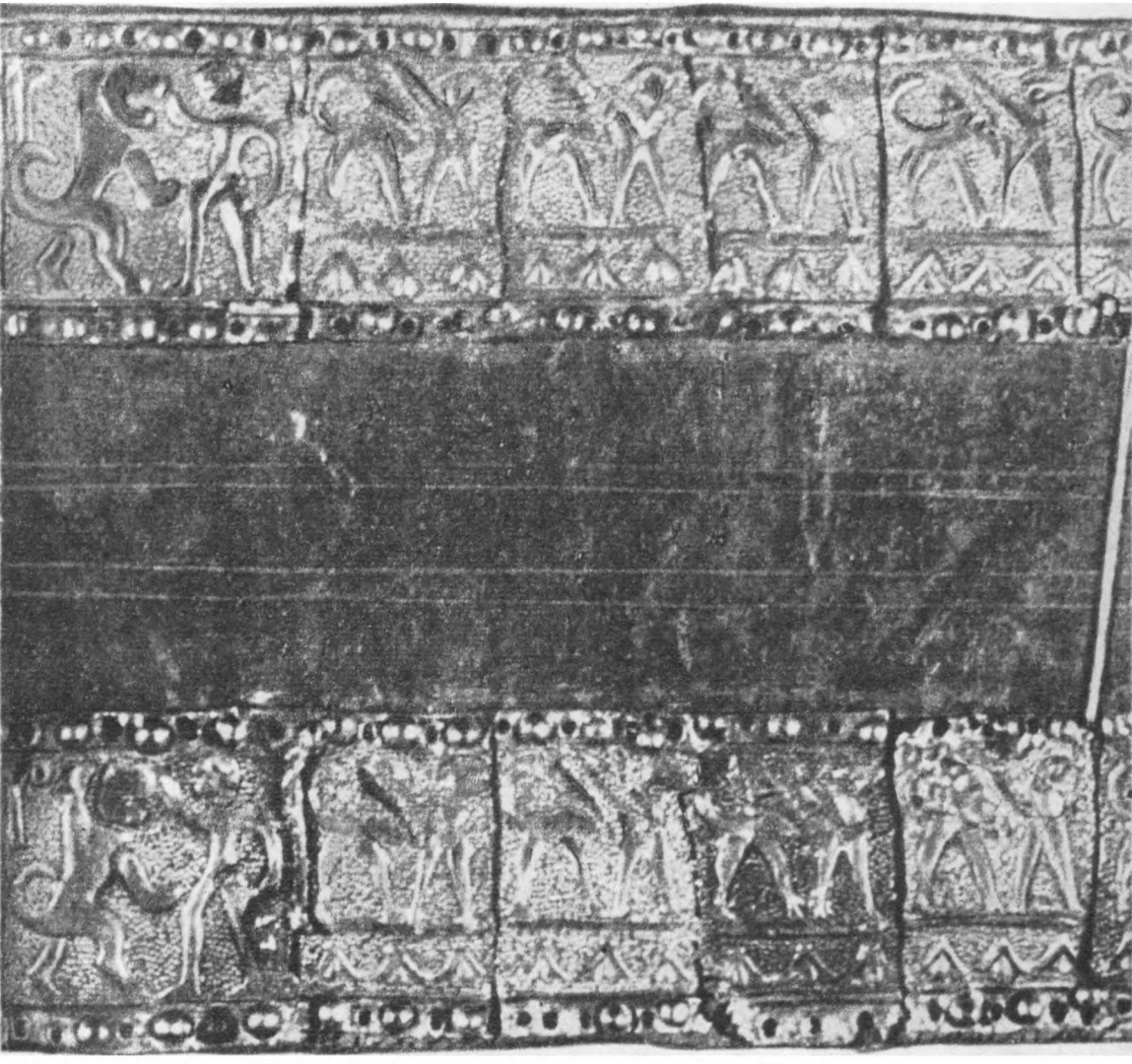

113. Žmogaus galvos pavidalo terakotinis indas, Ibisa

Legendinis šių informacijų pobūdis akivaizdus. Tai etiologiniai pasakojimai, bandantys krašto ir jo miestų atsiradimą sieti su žymių asmenybių, turinčių atitinkamus vardus, žygiais. Bet legendos fone atsispindi istoriniai įvykiai: Sardinijos ryšiai su afrikietiška, iberiška ir mikėniška aplinka yra akivaizdūs, o aprašoma buitis atspindi būdingus čiabuvių buities bruožus, prieš susikuriant miestams.

Išaiškėja, kad pirmieji afrikiečiai — tai finikiečiai, o tie, kurie atvyko vėliau,— kartaginiečiai. Legenda apie Noraksą perša klausimą: ar finikiečiai, įsikūrę Ispanijoje, prisidėjo prie seniausių Sardinijos miestų įkūrimo?

Daug svarbesnių ir įtikinamesnių įrodymų pateikia epigrafika ir archeologija. Ypač reikšmingas yra įrašas iš Noro, darytas, tikriausiai, IX amžiuje. Jo dėka Sardinija pirmą kartą pasirodo istorijos arenoje. Pagal plačiausiai pripažintą interpretaciją, tekste minimas Tiras ir dievas Pumajas žinomas tiek Rytuose, tiek ir Vakaruose[3]. Kiek vėlesni yra archeologiniai liudininkai. Nora ir S. Antiokas jau tikrai gyvavo VIII amžiuje, vadinasi, priklauso ikipuniškajai fazei.

Šalia tiesioginių duomenų apie anksčiausią finikiečių buvimą Sardinijoje, turime netiesioginių nuorodų, iškilusių iš vietinės kultūros *nuraghe* raidos. Kaip teisingai pabrėžia Lilis, finikietiški bronzos dirbiniai turėjo įtakos bronzos dirbiniams Sardinijoje. Toks nepaprastai pavėlavęs bronzos kultūros suklestėjimas Sardinijoje, jau įsigalėjus geležies epochai, paaiškinamas, gal būt, tik tuo, kad kasyklas saloje eksploatavo visų pirma finikiečiai, o paskui ir čiabuviai. Miesto tipo centrų atsiradimą senesnių kaimo gyvenviečių vietoje, atrodo, taip pat sąlygojo finikiečių atvykimas. Ir laivininkystės išsivystymas, kuris padarė galą *nuraghe* kultūros izoliacijai, matyt, turėjo pavyzdžių Mikėnų epochoje, bet užmojo įgijo tik finikiečių dėka.

Kartaginiečiai saloje pasirodė VI amžiuje. Justinas[4] pateikia žinių apie žygį, kurį Malchas surengė į salą, tikriausiai, norėdamas stipriau kontroliuoti vietinius gyventojus ir apsaugoti pakrantės kolonijas. Tačiau buvo nugalėtas ir mūšyje neteko didesnės savo kariuomenės dalies. Tas pats Justinas[5] pasakoja apie karus, kuriems VI amžiaus gale Sardinijoje vadovavo Magono sūnūs, Hasdrubalas ir Hamilkaras. Kai Hasdrubalas mirė nuo žaizdos, vadovauti ėmė Hamilkaras. Kiti šaltiniai nenurodo datos, bet patvirtina punų įsikūrimą saloje: Strabonas[6] teigia, kad kartaginiečiai ją užvaldė, Diodoras[7],— kad, kai jie įsigalėjo, daug kariavo, norėdami nugalėti Sardiniją.

Pirmoji Kartaginos sutartis su Roma (508) patvirtina punus valdžius Sardiniją. Iš teksto matyti, kad kartaginiečiai kontroliavo prekybą saloje ir svetimšaliams pirkliams veikti leisdavo, tik dalyvaujant savo valdininkui. Polibijus cituoja sutartį:

> Tie, kurie atvyks prekiauti, visus sandėrius darys, tiktai dalyvaujant heroldui arba skribui (Kartaginos). Kiekvienas sandėris, sudarytas Sardinijoje jiems dalyvaujant, bus pirkėjui valstybės garantuotas.[8]

Vadinasi, punai saloje jau buvo gerai įsitvirtinę. Valdžios centrais, žinoma, buvo finikiečių kolonijos pietryčių pakrantėje: jau minėti Nora ir Sulcis, ir, matyt, taip pat Inosimas (Karlofortas), Kaljaris (Cagliari) ir Taras, įkurtas, tur būt, VIII amžiuje. Dviejų pastarųjų miestų nekropoliai yra iš VII amžiaus. Iš to paties meto, tikriausiai, yra ir gyvenvietės Bitijos apylinkėse; viena jų neseniai atkasta Su Kardulino salelėje. Kiek vėliau ir, matyt, kartaginiečių įkurti, iškyla miestai Kornus, Olbija bei kiti ne taip reikšmingi centrai. Punų okupacija turėjo apimti visą vakarų, šiaurės ir pietų pakrantę, nuo Kapo Karbonaro pietuose net iki Tavolaro ir Molaro salų šiaurėje, ir, galimas daiktas, kad likusioje, rytų pakrantėje dar rastume finikietiškų arba puniškų kolonijų, pvz. Sulcyje, ir tokiu būdu užsidarytų pakrantės kolonizacijos ratas.

Salos viduje kolonistai ir punų pirkliai, tikriausiai, pasiekdavo Otoką, Uselį (Uselus), Makopsį (Makomera), Magomadą, Gurulį (Padria) ir Nurą. Neseniai atrasta svarbi punų tvirtovė ant Monte Sirajo. Nepasiekė jie rajonų, buvusių apie Nuoro provinciją bei Galuro apylinkėje, už Olbijos.

Pajūrio miestai, žinoma, buvo atramos punktai dideliuose prekybiniuose keliuose, tuo tarpu gyvenviečių salos gilumoje uždaviniai buvo kiti: neįsileisti graikų į kraštą bei ginti pakrantės miestus (tuo atžvilgiu tipiška Monte Sirajo tvirtovė), be to, eksploatuoti žemės ūkio ir mineralinius turtus. Gausus bronzos panaudojimas, taip pat gyvenviečių Sulcio ir Monte Sirajo lokalizavimas ypatingai turtingame alavo ir vario rajone davė pagrindą ekonominei veiklai, kai tuo tarpu daugelis istorinių šaltinių tvirtina, kad kartaginiečiai labiau buvo linkę į žemdirbystę. Atgabenimas į salą afrikiečių darbui žemės ūkyje nebuvo sekimas kieno nors pavyzdžiu, o byloja apie skirtumą tarp punų kolonizacijos Sardinijoje ir, pvz. Sicilijoje. Prisiminkime, kad 480 m. Hamilkaras, sicilietiškos armijos vadas, dalį laivyno siunčia į Sardiniją pargabenti grūdų; 396 m. Sardinijos grūdų transportas aprūpina kartaginiečius, kurie laikė apgulę Sirakūzus, o netrukus plaukia į Kartaginą. Taip pat ir Agatoklio laikais Kartagina buvo reikalinga Sardinijos grūdų.

Visi prieinami šaltiniai nurodo, jog salos vidaus gyventojai niekad nebuvo pavergti. Klasikiniai autoriai irgi paliudija tokią padėtį, antai Diodoras:

> Kartaginiečiai, kurie didžiausios savo galybės metu viešpatavo saloje, nesugebėjo paversti vergais senesniųjų gyventojų. Jolajiečiai pasitraukė į kalnus, kur apsigyveno žeminėse ir ganė savo kaimenes... Nors dažnai buvo kartaginiečių puldinėjami, bet, krašto neprieinamumo ir savo požeminių slėptuvių saugomi, išvengė vergovės.[9]

Politinė punų miestų Sardinijoje santvarka buvo panaši į Kartaginos. Trim kalbom — lotynų, graikų, punų — užrašas iš Pauli Gerėjos patvirtina valdžią dviejų sufetų, stovėjusių miesto priešakyje. Štai puniškas tekstas:

> Varinis altorius 100 svarų svorio, kurį Kleonas... paaukojo viešpačiui Ešmunui Merehui. Išgirdo jo balsą ir išgydė jį. Sufetų Himilkato ir Abdešmuno, Himilko sūnų, metais.[10]

Be sufetų, valdė miesto senatas, taip pat Kartaginos pavyzdžiu. I amžiaus pr. m. e. lotyniškas-neopuniškas įrašas, padarytas skulptūros iš S. Antioko pagrinde, sako:

> Himilkatui, Himilkato sūnaus Idnibaalo sūnui, kuris pastatė šią šventovę valdovei Elat Sulcio senato sprendimu, jo sūnus Himilkatas pastatė šią statulą.[11]

Mus yra pasiekusios tik pabiros žinios apie Sardiniją. Pasak Diodoro[12], baisi epidemija, kilusi Kartaginoje 379 m. karo su Dionisijum metu, buvo libiečių ir sardiniečių maišto priežastis. Sunku pasakyti, kokio pobūdžio ir apimties buvo šis sujudimas, apie kurį nieko daugiau nežinome.

Atrodo, kad sukilime dalyvavo ne tik vietiniai gyventojai, bet ir atvežti į salą afrikiečiai. Diodoras[13] taip pat sako, kad romėnai 378 m. išsiuntę į Sardiniją penkis šimtus kolonistų. Jeigu romėnai ir iš tiesų norėjo įkurti koloniją, šis sumanymas nepasisekė.

348 m. antra sutartis su Kartagina draudžia romėnams Sardinijoje prekiauti ir kurti miestus. Sutarties sąlygos labai griežtos ir liudija, kokia stipri buvo kartaginiečių kontrolė saloje.

> Sardinijoje ir Libijoje joks romėnas neprekiaus ir nestatys miestų bei nepasiliks ten ilgiau, negu reikalauja kelionė arba laivo aprūpinimas. Jeigu atvarys jį ten audra, privalo išplaukti per penkias dienas.[14]

Padėtį iš pagrindų pakeičia punų karų pasekmės. Pirmojo karo metu, 259—258 m. romėnai užima Olbiją ir nusiaubia pakrantę. Ginant miestą, žūva kartaginiečių vadas Hanonas. Bet punų kontraofenzyva priverčia romėnus atsisakyti užkariavimų. Ir vis dėlto 240 m. Kartaginos garnizo-

nai Sardinijoje, susidedantys beveik iš vienų samdytinių, sukyla, kareiviai nužudo vadus Bostarą ir Hanoną, sukelia paniką tarp kartaginiečių saloje. Pati Kartagina tuo metu, vienu iš kritiškiausių savo istorijos laikotarpiu, kariauja su samdytiniais. Prieš maištaujančią kariuomenę stojo sardiniečiai ir privertė samdytinius bėgti į Italiją. Kai pastarieji grįžo į Romą, ši, pasinaudodama palankia situacija intervencijai, 238 m. užėmė Sardiniją ir Korsiką. Gresiant karui su Roma, Kartagina savo numatyto žygio atsisakė. Tokiu būdu pasibaigė punų epocha saloje. Sardinija kartu su Korsika tapo pirmąja užjūrine Romos provincija.

Tačiau Kartaginos įtaka tuoj pat nesibaigė. Romėnus sardiniečiai laikė piktesniais priešais už punus, ir nieko nuostabaus, kad 215 m. po mūšio ties Kanais jie, vadovaujami Hampsichoro, sukilo prieš Romą ir slapčia kreipėsi į Kartaginą, prašydami vėl paimti salą. Hasdrubalo Plikagalvio vadovaujama kariuomenė puolė į pagalbą, bet sardiniečių pralaimėjimas ir Hampsichoro savižudystė mūšyje ties Kornu (215) sužlugdė jos žygį. Galiausiai Kartaginos kariuomenė taip pat buvo nugalėta, o jos vadas paimtas į nelaisvę.

Archeologija.— Be pačios Finikijos ir Kartaginos, daugiausia finikiečių-punų kultūros pėdsakų, be abejonės, liko Sardinijos saloje. Pirmosios kolonijos tikrai buvo ikipuniškos, o nuolatiniai užkariavimai pasiekė salos gilumą.

Vadinasi, turime reikalą su susiklosčiusiais bendro tautų ir kultūrų gyvenimo reiškiniais, kas finikiečių-punų kultūrai Sardinijoje suteikia savitų bruožų. Šalia finikietiškų ir puniškų elementų, sutinkama libietiškų, kurie yra arba persikėlimo akcijos, arba priešistorinių kontaktų rezultatas. Antra vertus, finikiečių-punų kultūros ryšiai su sardiniškąja buvo gilūs ir sukūrė originalių formų. Tos kultūros iš graikų perėmė daug mažiau, negu tai įvyko Sicilijoje ir net Kartaginoje, ir todėl tapo svarbiausiu šaltiniu, įgalinančiu atkurti autentišką finikiečių-punų pasaulio vaizdą.

Kalbant apie finikiečių kolonizaciją, ankstesnę, negu Kartaginos veikla, įdomūs yra pėdsakai, rodantys, kad ji galėjo prasidėti nuo Ispanijos. Prisiminkime tai, kad iš šios šalies, anot padavimų, atvykę Noros įkūrėjai, o seniausiųjų kolonijų lokalizavimą galėjusi nulemti prekyba su Vakarais, kur pagaliau turėjo būti anksčiau įkurtos kolonijos, jeigu tiesa, kad Nora atsirado IX amžiuje arba kiek anksčiau, tuo tarpu Kadisas jau turėjo būti XII amžiuje. Kiti įdomūs pėdsakai liudija Sardinijos finikiečių ryšius su Kipro sala: čia visų pirma turime galvoje įrašą iš Noros, kur, atrodo, minimas dievas Pumajas; taip pat Kipro įtakos reiškinius kai kuriose meno šakose, ypač terakotoje.

Puniškų elementų Sardinijos kultūroje pasireiškia VI amžiuje. Pakrantės miestuose atsiranda grynai finikietiškų elementų, kuriuos įveikė puniškieji, tuo tarpu centruose, išsidėsčiusiuose salos gilumoje, reiškiasi vien tik puniškieji, ten iki šiol neaptikta jokių finikiečių ikipuniško laikotarpio pėdsakų. Kalbos srityje taip pat žymu punų įtaka. Šis klausimas dar reikalauja gilesnių studijų, bet jau tikrai žinoma, kad vietovardžiai, kaip Makomeris ir Magomedas, yra puniški, taip pat žodis *mizza* (šaltinis).

Sudėtinga yra libiškųjų elementų problema. Čia galima skirti dvi fazes: priešistorinę (antrame tūkstantmetyje pr. m. e.), bendrų tos epochos Vidužemio jūros kontaktų rėmuose, ir istorinę, susijusią su minėtu tautų persikėlimu. Apie libiečius saloje visų pirma byloja kalbiniai faktai, kurie taip pat kai kada susiliečia su iberų pasauliu.

Finikiečių-punų civilizacijos susidūrimas su sardiniškąja turėjo didelį poveikį pastarosios vystymuisi, pavyzdžiui bronzos lydinių srityje. Tarpusavio kontaktus galima ypatingai gerai pasekti pagal iškasenas Monte Sirajyje, kur ryškiai matyti sardiniškasis substratas. Pavyzdžiui, viename kape rastas apverstas Tanitės ženklas. Tai galima aiškinti tik kaip darbą kažkieno, nesupratusio simbolio prasmės; vadinasi, sardiniečiai menininkai dirbo pagal kartaginiečių užsakymus, kūryboje derindami svetimus motyvus su savosiomis tradicijomis. Finikiečių-punų urbanistiką Sardinijoje nagrinėja F. Bareka savo išsamioje ir nuodugnioje studijoje. Miestai, sekant tradicine finikiečių statyba, buvo kuriami iškyšuliuose arba pakrantės salelėse ir paprastai jie turėdavo du, vieną priešais kitą, uostus, kuriais buvo naudojamasi pakaitomis, priklausomai nuo vėjo krypties. Noroje ir Tare sąsiauris, jungiantis pusiasalį su likusia sausuma, atliko dvigubos pakrantės vaidmenį. Panašiai buvo naudojamas Sulcyje siauras iškyšulys, kuris buvo prailgintas net iki miesto saloje, bet paliekant kanalą, jungiantį abu uostus. Tuo tarpu Kaljaris turėjo tik vieną uostą rytiniame S. Džilio lagūnos krante, užtat visais metų laikais saugų.

Kai kurios Noros ir Taro pakrantės atkarpos leidžia spręsti, kad ten buvo daromos dirbtinės pakrantės; vandenyje galima įžiūrėti nugludintų uolų, kurios senovėje buvo išsikišusios iš vandens ne mažiau kaip per porą metrų.

Pagal paprotį, kaip ir visur uostamiesčiuose, netoli prieplaukos turėjo būti turgaus aikštė. Iš tiesų, tokia aikštė buvo atkasta Noroje. Liekanos priklauso imperijos epochai, tačiau jos neatitinka romėniškų konstrukcijų pagrindų, todėl jas galima laikyti finikietiškos arba puniškos kilmės.

Į vakarus nuo aikštės Dž. Pešė atkasė gyvenamąjį kvartalą, kuriame romėnų perdirbinėjimai nelikvidavo pirmykščių puniškų bruožų. Vidu-

ryje namų yra nedideli kvadratiniai arba stačiakampiai kiemeliai su plūkto

molio asla. Sienų apačioje matome įdubas amforoms statyti, sienos dažniausiai mūrytos „krosnos" būdu. Aplink kiemelį kelios gyvenamos patalpos. Kai kurie namai statyti tipiško „vonios" pavidalo, t. y. ilgi ir siauri, suapvalintais kampais. Puniškų namų, atkastų Bitijos kalvoje, kiemas yra priekyje, jis primena šiandieninius Sardinijos kaimo namus su jų kiemais, vadinamais *lolla*. Net esama hipotezės apie dabartinio tipo puniškąją kilmę. Kaljario miesto S. Avendracės kvartale rasta puniškų namų asla iš plūkto raudono molio, kuriame baltais akmenėliais išdėliotas geometrinis ornamentas ir būdingasis Tanitės ženklas. Taro miesto gyvenamasis kvartalas buvo tiek perstatinėtas, jog neįmanoma atskirti, kas yra puniška ir kas romėniška. Randame ten niekur kitur neaptiktą vandentiekio sistemą iš terakotinių vamzdžių, įmūrytų sienose.

Be abejonės, miestai buvo apmūrijami sienomis. F. Bareka atkasė sutvirtinimų liekanas Noroje, Sulcyje, Monte Sirajyje ir Tare, taip pat ikiromėniškus fragmentus viduramžių plaušamolio sienose Kaljaryje. Gynybinių sienų sistema, kiek galime spręsti, turėjo būti, jeigu tik leisdavo teritorijos ypatybės, tokia pat, kaip ir Kartaginoje: išorinė mūro siena aplink miestą ir vidaus siena aplink akropolį. Išorinės sienos pavyzdį randame Sulcyje. Ją statant, pasinaudota teritorijos nelygumais; kildama į kalvą, kuri puslankiu supa uostą, ji tokiu būdu apjuosia didesnę teritoriją, negu statinių rajonas. Vidaus sienos pavyzdžiai yra Nora ir Taras, kur akropolis buvo toliausiame sausumos iškyšulyje, Kaljaris, kur akropolis buvo užėmęs, tikriausiai, vidaus pilies kalvą, ir visų pirma Monte Sirajis, galingiausia punų tvirtovė, žinoma Sardinijoje.

Monte Sirajo akropolis užėmė pietinį kalvos šlaitą ir nuo išorės buvo ginamas natūralių stačių uolų, ant kurių buvo sumūrytos milžiniškų akmenų sienos. Iš vidaus pusės randame dvi eiles sutvirtinimų su siaurais vartais, ginamais iš dviejų bokštų. Aukščiausioje kalvos vietoje stovėjo galingas bastionas, į jį rėmėsi patalpos, kur rasta daug kulto reikmenų.

Sulcyje ties išorine siena atkastas senovinis kelias, kuris leido kariuomenei greitai judėti palei gynybinę liniją. Nedaug težinoma apie kitas miestų arterijas, bet, atrodo, Noroje ir Tare buvo pagrindinė gatvė, kuri nuo uosto ir turgavietės kilo į akropolį. Galimas daiktas, kad ir kiti miestai buvo statomi urbanistinės ašies pagrindu.

Aplink miestus randame daug puniškų statinių pėdsakų ir kapų. Šiuo atžvilgiu būdingos yra Sulcio apylinkės. Panašiai kaip ir Kartaginoje, vilos ir dirbtuvės buvo statomos priemiesčiuose, teritorinėse valdose. Antraeiliai centrai, kaip Masakara prie Sulcio ir S. Salvatoras di Kabra prie Taro, galėjo augti tokiu pat būdu.

Sardinijoje išliko daug puniškų šventovių griuvėsių, bet daugiausia iš vėlesnės epochos ir dažnai perstatytų. S. Antioko forto kalvoje yra tipiškas finikiečių „kalvos" pavyzdys, t. y. šventovė po atviru dangumi su kulto objektais (betilas, koplytėlė) viduje. Tai yra stačiakampis, apsuptas didelių akmens blokų, pastatytas sugriauto *nuraghe* (priešistorinio gyvenamojo bokšto) vietoje. Tanitės šventovė Noroje, tur būt, tokio pat pobūdžio. G. Patronis surado ten akmeninį *cippus,* piramidės pavidalo su Tanitės simboliu, o P. Mingadzinis teigia, kad sienų liekanos priklausiusios atvirajai šventovės teritorijai. Galimas daiktas, kad toji konstrukcija turėjo ir vidaus dalių. Kitame sakraliniame statinyje Noroje, keitusiame savo pavidalą perstatinėjant, yra įdomi koplytėlė, kol kas vienintelė Sardinijoje, primenanti jau žinomą statinį iš Amrito. Jos likusi tik pakyla ir frontonas, kuriame kartu su orientaliniais ir afrikietiškais motyvais figūruoja saulės diskas ir urėjų eilė.

Gal būt, vienintelė tradicinės finikietiškos šventovės su trim iš eilės patalpomis liekana yra vadinamoji Bešo šventovė Bitijoje. O šiaip daugiausia yra sanktuariumų su viena cele ir laiptais viduryje *temenoso* (tai vėlesnė senųjų „kalvų" atmaina). Pavyzdžiui, monumentalios šventovės Tare celė yra mums jau žinomo stelos tipo su dviem voliutinėmis puskolonėmis ir egiptietiško karnizo profilio architravu. Į celę, kuri yra ant aukštos pakylos, veda monumentalūs laiptai su turėklais (pieš. 31). Panašios schemos turėjo būti ir šventovė ant Via Maltos kalno Kaljaryje, kur priešais celę yra dar *cavea* (vieta žiūrovams), nukopijuota iš graikų teatro, kuri galėjo būti skirta reginių žiūrovams arba veikiau susirinkimams.

Ypatingą šventovės rūšį Tare rado Bareka šv. Marko iškyšulyje 1958 m. ir ant Monte Sirajo 1963 m. Tai stačiakampiai statiniai su įėjimo laiptais ilgojoje sienoje. Vidus buvo padalytas į nevienodo dydžio patalpas, kurių svarbiausioji skirta aukojimams. Panašių šventovių iš pirmojo tūkstantmečio pr. m. e. pradžios rasta Kipre.

Kitas sakralinių statinių tipas yra tofetas. Tačiau iš tofetų liekanų, rastų Kaljaryje ir Noroje, nesugebėta tuo metu iššifruoti jų paskirties, o šiandien jų beveik visai nelikę. Gana didelio tofeto Tare kasinėjimai dar tik pradedami. Tinkamesnės medžiagos studijoms šiuo metu teikia Sulcio ir Monte Sirajo tofetai.

Sulcio tofetas yra pietiniame miesto pakraštyje, stačiame šlaite ir jo nuokalnėse, vietovėje, kurią dėl atrastų ten urnų vadina *Sa guardia de is pingiadas* (puodynių postas). Šį sanktuariumą sudaro keletas stačiakampių įvairaus dydžio kiemų. Viename didesniame plote yra trys tokie kiemai, jame du (vienas kitame) priekyje ir trečias atskirai iš šono. Įėji-

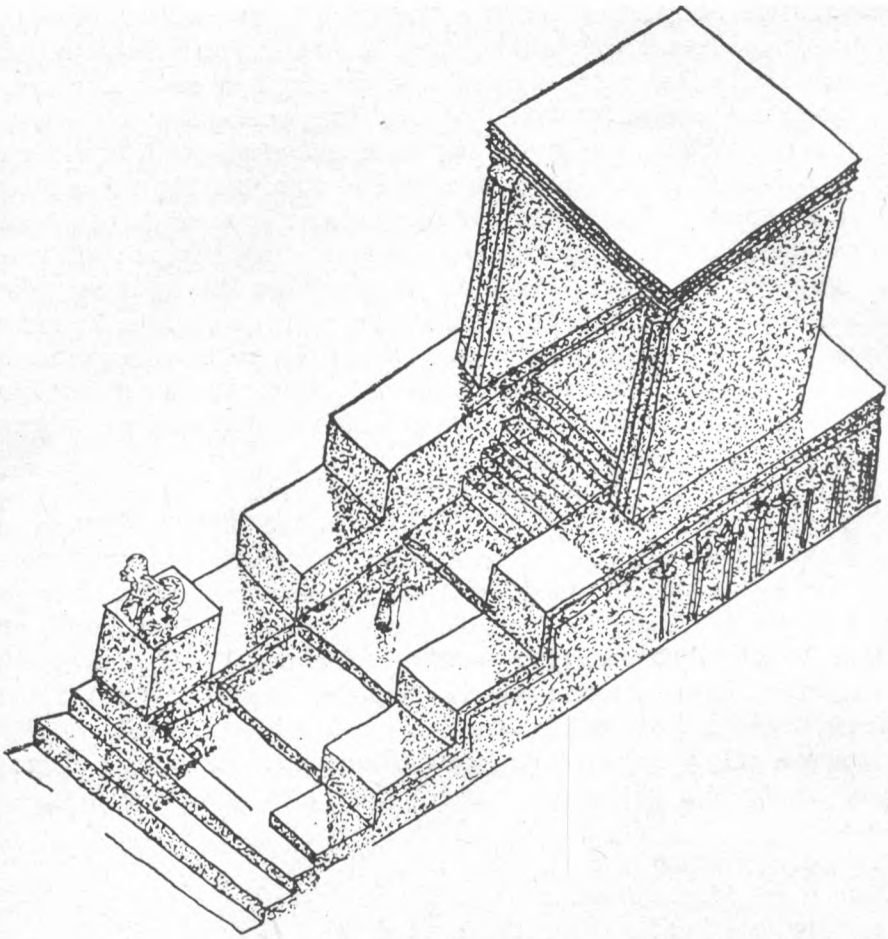

31. Šventykla Tare (rekonstrukcija)

mas visada iš pietų pusės. Išlikęs pagrindinės sienos fragmentas sudėtas iš didelių lygiai nutašytų ir gerai suglaustų akmens blokų. Gausybė viendagčių žibintų leidžia manyti, jog seniausias tofeto sluoksnis priklauso IX amžiui. Sluoksniai iš eilės sutampa su visa miesto istorija. Ten rasta šimtai urnų su vaikų kaulais ir dantimis, kartu čia pat lėkštės, žibintai, terakotos statulėlės, betilai ir aukojimo *cippus* su Tanitės atvaizdu architektūriniuose rėmuose. Įrašai patvirtina, kad ten buvo atnašaujamos aukos Tanitei ir dievui, kurio vardą, matyt, reikėtų skaityti Baal Adiras.

Monte Sirajo tofetas taip pat yra miesto pakraštyje. Jame rasta urnų ir stelų, pastatytų tarp uolų arba žemėje ir uždengtų akmenimis. Atrodo,

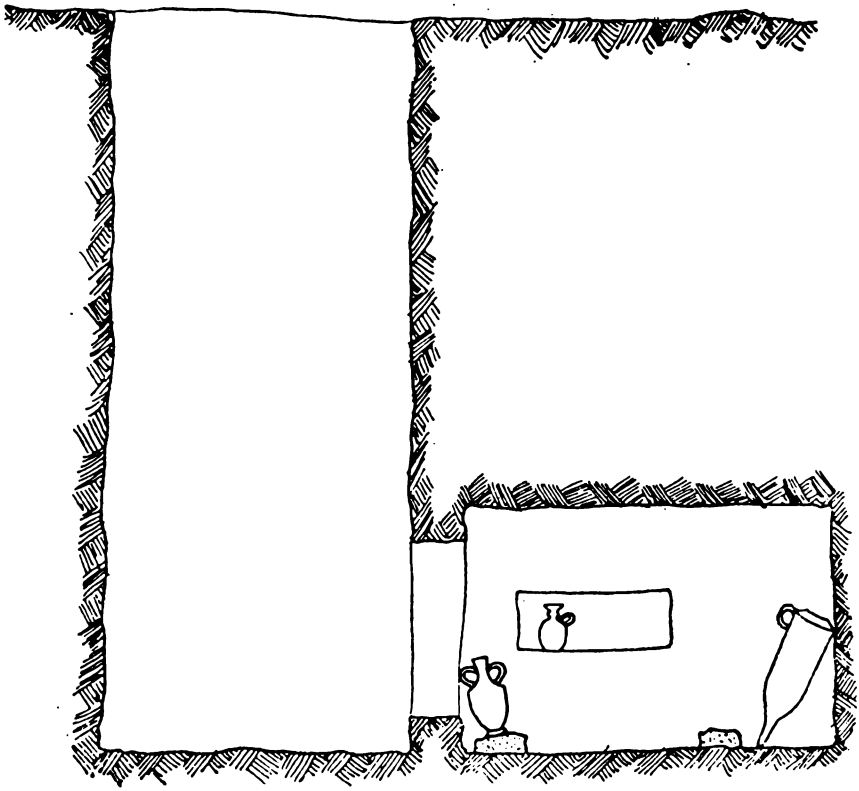

32. Šachtinis kapas Sulcyje

jį sudaro du sluoksniai: senesnis mažiausiai iš V—IV amžiaus ir naujesnis iš III—I amžiaus. Iš tofeto rajono monumentaliais laiptais įeinama į jau minėtą šventovę, kurioje rasta krematorinė krosnis su kaulų liekanomis. Vadinasi, aiškėja, kad aukojama buvo pačioje šventovėje.

Punų nekropoliai, kaip ir tofetai, paprastai randami už miesto ribų, tačiau esama pavyzdžių kapų ir miesto viduje. Paprastai buvo praktikuojama inhumacija. Laidota tiesiai į duobes arba su akmeniniais karstais. Kai kurie uolų kapai iškalti kaip šachtos arba su nuolaidžiu *dromos,* labai panašiu į finikietiškus modelius. Šachtinius kapus (pieš. 32) sudaro požeminės kameros; įėjimui ir išėjimui buvo iškalamos įdubos šachtų sienose. Tokių kapų pavyzdys yra nekropolis Tuviksede prie Kaljario. Kapai su *dromos* (pieš. 33), t. y. su nuolaidžiu koridoriumi ir laiptais, turi kvadratines arba stačiakampes žmogaus ūgio aukščio kameras. Sienose yra uoloje iškaltos *loculi* ir mažytės nišos indams bei žibintams. *Loculi*

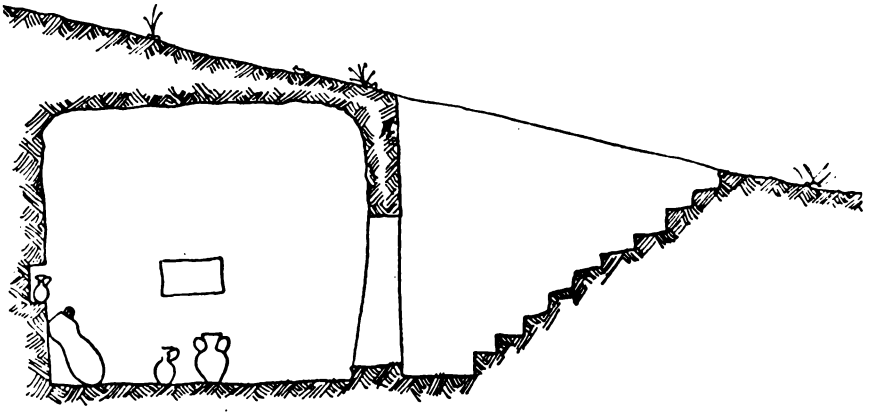

33. Kapas su *dromos* Sulcyje

viduje galima aptikti medinių, raudonai dažytų sarkofagų liekanų. Kamera buvo padalyta į dvi dalis arba į dvi kamaraites ir prieangį. Geriausių kapų su *dromos* pavyzdžius randame Sulcio ir Monte Sirajo nekropoliuose. Pastarojoje vietovėje rastas įdomus kapas su akmens stulpu viduryje ir ant jo išraižytu apverstu Tanitės ženklu. Kitame kape rasta vyriškio, gal būt, demono, galva, iškalta lubose, matyt, turinti apotropinę funkciją. Panašaus papročio žymių matome Maltoje vėlybojo punų laikotarpio kapuose, taip pat viename Kipro salos kape yra skulptūrinė Gorgonės galva. Krinta į akį, kad nėra akmeninių antropoidinių sarkofagų, tokių dažnų Finikijoje bei kitur finikiečių-punų pasaulyje.

Žmogaus statulos Sardinijoje retas atvejis, panašiai kaip ir kitose punų provincijose, bet yra keletas įdomių paminklų, kaip antai dievo skulptūra, rasta 1964 m. Monte Sirajyje (nuotr. 82). Kruopščiai apdorotai galvai kontrastuoja likusi kūno dalis, kurios aiškiai netaisyklingos proporcijos suprastintos bei stilizuotos: vos matomos rankos, garbanos abipus veido, ausis vaizduoja du koncentriniai ratukai.

Iš Sardinijos kilę keletas skulptūrų, sutartinai vadinamų Bešo statulomis. Jautrumas akmens luito proporcijoms byloja apie helenistinę epochą. Du egzemplioriai iš Marakalagonio prie Kaljario (nuotr. 84) taip pat atskleidžia sugebėjimą vaizduoti nuogą kūną. Garsiausia yra milžiniška „Bešo" statula iš smiltainio, kurią rado A. Taramelis Bitijoje.

Kita natūralaus dydžio statula iš rausvo granito, rasta Kaljario botanikos sode ir saugoma šiuo metu tenykščiame muziejuje, yra susijusi su puniškąja tradicija, nors ir priklauso vėlesniam laikotarpiui. Tai sfinksas, kurio švelnus, tarsi inertiškas modeliavimas primena IV arba III amžiaus pradžios pavyzdį (nuotr. 86). Paskutiniųjų kasinėjimų monumenta-

lioje Taro šventovėje metu rastas natūralaus dydžio liūtas iš smiltainio, sėdintis su ištiesta priekine letena (nuotr. 87). Išsilaikymo būklė liudija, kad skulptūra ilgai išbuvusi atvirame ore, tikriausiai, prie įėjimo į šventovę, kaip ir jos tolimi orientaliniai prototipai. Dž. Pešė, kasinėjimų Tare vadovas, siūlo šį radinį datuoti IV—III amžiumi. Kito liūto, kuris, tikriausiai, buvo pastarojo pora prie įėjimo į sanktuariumą, uodegos ir letenos fragmentas buvo rastas netoliese.

Reikia tarti keletą žodžių apie betilus: stulpus, kuriuose turėjusi gyventi dievybė. Tuo tarpu kai kitose punų pasaulio dalyse rasta didelė gausybė betilų, pavaizduotų stelose, Sardinijoje aptikta daug atskirų betilų. Betilas iš Monte Sirajo turi kvadratinį cokolį ir bazę. Kiti buvo rasti Punta su Sense ir liudija buvus sanktuariumą po atviru dangumi.

Tipiškai finikietiškų bronzos figūrėlių randame taip pat Sardinijoje. Statulėlė iš Nuro (20 km į šiaurės rytus nuo Alžyro) vaizduoja barzdoto vyriškio galvą ir torsą su būdinga smailia kepure. Kairė ranka atkišta į priekį, dešinė iškelta laiminimo gestu. Statulėlė vaizduoja nuogą kūną (nuotr. 91). Dž. Pešė nurodo VIII—VI amžių. Taip pat bronzinė statulėlė iš Genonos (Nuoro provincija) vaizduoja barzdotą vyriškį su tiara iš plunksnų, su ilgu aptemptu drabužiu; rankos kartoja ankstesnės statulėlės judesius. Ši statulėlė interpretuota kaip dievo *Sardus Pater* atvaizdas ir datuojama V amžiumi arba IV pradžia, tačiau negalima tikrai tvirtinti, kad ji yra punų amato dirbinys. Helenizmo epochoje iš Egipto buvo atvežama skulptūrėlių, vaizduojančių Horą maitinančią Izidę, Ozirį ir Harpokratą.

Dvi medinės statulėlės liudija, jog, be abejonės, būta dirbinių iš šios nepatvarios medžiagos. Viena jų vaizduoja Ozirį ir rasta Olbijoje, antroji, blogiau išsilaikiusi, rasta Noroje ir vaizduoja, matyt, Bešą. Šių dienų tyrinėjimai rodo, kad formos *nuraghe* kultūros bronziniams dirbiniams buvo daromos iš medžio, o ne iš vaško arba molio.

Puniškų terakotos figūrėlių Sardinijoje daug ir įvairių, jos vertos ypatingo dėmesio ryšių su kitomis finikiečių-punų provincijomis požiūriu. Kai kurios moterų skulptūrėlės primena palestinišką ir kiprietišką tipą: stovinti nuoga deivė, rankomis spaudžianti sau krūtis (pavyzdys — šeštojo amžiaus figūrėlė iš Noros) (nuotr. 88), stovinti deivė su klostytu drabužiu ir egiptietiškai pasukusi galvą, rankos nuleistos prie kūno (pavyzdys — egzemplioriu iš Taro, taip pat VI amžiaus), deivė puošnia dorėniška mantija laiko prie krūtinės vainiką ir lotoso žiedą (pavyzdys taip pat iš Taro, VI amžiaus), stovinti graikiško tipo deivė, bet laikanti finikietišką būgnelį (pavyzdys iš Taro, VI amžiaus), sėdinti graikiško tipo deivė (pavyzdys iš Predio Ibos Kaljaryje, VI a. vidurys). Bešas panašus į savo didžiąsias statulas aukšta plunksnų kepure, su įvairių dažų pėdsakais, kas

rodo, kad galėjęs būti toks pat dekoravimas monumentaliojoje skulptūroje (pavyzdys, rastas Via Ismalio kapinėse Kaljaryje, helenistinės epochos pradžia). Ypatingą vietą užima dvi, turinčios didelę reikšmę, nors ir išlikusios tik fragmentuose, statulėlės iš Sulcio ir Monte Sirajo, kurios vaizduoja vyriškio galvą su smailia, į priekį atsikišusia barzda; ši ypatybė byloja apie Kipro įtaką. Kitais atvejais randame tipų, ryškiai helenistiškų, ir todėl, nepaisant fakto, kad jų ne kartą buvo rasta puniškoje aplinkoje, jie negali būti priskiriami finikiečių-punų kūrybai Sardinijoje.

Tačiau didžiausias atradimas sardiniškos terakotos srityje yra Pešės Botijoje rasta įžado aukų kolekcija. Plačioje įduboje ties Bešo šventove gulėjo dviem sluoksniais apie 200 figūrėlių. Apatiniame sluoksnyje, kurį sudaro smėlis su juodžemio priemaiša, geriau ar blogiau išsilaikė sveikos figūrėlės, tuo tarpu viršutiniame, smėlyje ir pilkšvoje žemėje, išliko tik statulėlių fragmentai: galvos, kojos, rankos. Matyti, kažkada buvo tvarkoma šventovė ir užkastos pasenusios aukos, skyrium sveikos, skyrium sudužusios. Kartu su figūrėlėmis buvo randama ir kitokių daiktų: smilkytuvų, žibintų, indų, bronzos žiedų, karolių, aukso rutulėlių, amuletų, kriauklių. Tarp tų radinių esantis nedidelis monetų lobis ir trys helenistinės skulptūrinės galvutės negriauna teorijos, kad tos figūrėlės ankstesnės kilmės. Nors visoje Sardinijoje nėra su jomis palyginamų radinių, reikia prisiminti dvi panašias figūrėles iš Noros ir Taro, kas rodo buvus plačiai pasklidusius šiuos dirbinius, kuriems reikšmingų analogijų randama ne tik Sardinijoje, bet ir Kartaginoje, Motijos bei Ibisos salose.

Šios figūrėlės atrodo šitaip (nuotr. 89): korpusas, iššiestas ant žiestuvo, yra tarsi apversto varpo pavidalo indas, prie kurio prilipdyta galva, rankos ir genitalijos. Tie fragmentai padaryti individualiai, nes nėra dviejų identiškų figūrėlių. Jų rankos išlenktos įvairiausiomis kryptimis, o delnai, pažymėti pagaliuko brūkštelėjimais, prigludę įvairiose kūno vietose. Dž. Pešė, tuo remdamasis, mano, jog tai yra aukos, kurių intencija išgydymas ligų tose vietose, kurias nurodo rankos. Tas pats autorius išskyrė tipologines ir stilistines grupes. Tuo požiūriu itin įdomios yra galvos, kurias galima skirstyti į apvalias, kriaušės pavidalo ir suplotas. Korpusai taip pat pasižymi įvairove: taurės, kraterio, varpo, vamzdžio bei stiklinės pavidalo. Apskritai tai yra kuklus liaudies menas, kuriam nestinga didelės ekspresijos ir išraiškos.

Bareljefų srityje ypatingą vietą užima nedidelis radinys iš Taro, 41 cm aukščio smiltainio raižinys. Tai *cippus,* aplink kurį šoka keturios figūros: trys nuogos moterys, matomos iš užpakalio, ir priekiu atsisukęs vyras su sijonėliu. Ties vyriškio galva iš *cippus* iškyla jaučio galva.

Cippus užbaigiamas laiptuota piramide; Pešė nurodo šio radinio datą — III—II amžių. Taip pat Tare rastas smiltaininis *cippus,* kuriame pavaizduotas herosas, užmušantis sparnuotą pabaisą (nuotr. 90). Sąlygiškai šis radinys datuojamas VI amžiaus pabaiga.

Stelos sudaro turtingą ir įvairią bareljefų kategoriją. Šia kūrybos šaka Sardinija užima pirmą vietą puniškajame pasaulyje. Tokį reiškinį sąlygojo tai, kad stelos ir betilai vaidino didelį vaidmenį jau *nuraghe* kultūroje ir anksčiau. G. Liliu ypatingai pabrėžia *nuraghe* kultūros stelos iš Biristidės panašumą į punišką stelą iš Noros. Šiaip ar taip, nėra abejonės, kad aplinka buvo palanki punų produkcijos išsivystymui. Prieš pradedant medžiagos analizę, reikia pabrėžti, kad Sardinijoje nėra sosto pavidalo *cippus* ir stelų su smailia viršūne, kurios būdingos antrajai kartaginiškos kūrybos fazei. Apskritai semitiniai elementai nusveria graikiškuosius; pastarųjų atsiranda kai kuriais atvejais (Sulcyje, bet ne Noroje) šoninių dorėniškų arba jonėniškų kolonėlių pavidaluose, retai pasirodančiuose trikampio formos sutvirtinimuose su akroterijomis, bet niekada jų nėra figūriniuose motyvuose.

Svarbiausi centrai, iš kurių kilę stelos, tai Nora, Sulcis ir Monte Sirajis. Noroje plačiai buvo paplitę nefigūriniai stabai: stulpo formos betilas, pavienis, poroje arba gana dažnai triadoje su jį lydinčiais saulės ir mėnulio simboliais, stabas-butelis, įvairiai įrėmintas, kartais ant aukšto pagrindo (nuotr. 93). Steloms iš Noros būdinga nefigūrinio simbolio deformacija linkstant pavaizduoti figūriškai: iš rombo vos vos formuojasi žmogaus figūros bruožai, stabas-butelis įgauna žmogaus su pridurtomis trumpomis rankomis pavidalą. Tarp įvaizdžių dažnai pasitaiko nuoga deivė, prispaudusi rankomis krūtis, arba deivė su ilgais drabužiais, rankoje laikanti būgnelį, taip pat žengiančios figūros, kairiuoju arba dešiniuoju profiliu, kuris tiesiogiai primena rytietiškus pavyzdžius. Tanitės ženklas pasirodo V amžiuje ir tampa vieninteliu chronologinio kūrybos formų vystymosi liudininku, kūrybos, kuri, pradedant VII—VI amžiumi, iš pagrindų nebesikeičia. Patronis, kuris paskelbė žinią apie stelą iš Noros, atkreipė dėmesį į tai, kad graikų įtakos pėdsakas tėra vienas, būtent architektoninio dorėnų kolonų apipavidalinimo pritaikymas. Būdinga, kad stela iš Noros yra susijusi su kartaginiškais arba tiesiog orientaliniais įvaizdžiais, bet neatspindi graikų įtakos, pasireiškiančios Kartaginoje.

Stelos iš Sulcio pasižymi figūrinių elementų vyravimu. Nefigūrinių modelių pasirodo tik seniausioje fazėje (VII—VI amžius), ir tai nedaug. Pasitaiko betilų-stulpų, kartais plačių ir truputį išgaubtų, kaip Motijoje, beje, visad po vieną arba po du, bet niekad po tris, taip pat stabų-butelių.

Tarp atvaizdų matome primityvias vyrų figūras, ypač vieną, dešiniuoju profiliu, ilgais drabužiais, ištiesta kaire ranka, laikančia ietį; tokia figūra buvo steloje, kuri laikoma seniausia Sardinijoje ir apie kurią neseniai paskelbė Pešė. Tai ikipuniškas dirbinys (nuotr. 95). Vis dėlto dažniausiai stelose iš Sulcio atvaizduota moteris, prie krūtinės spaudžianti būgną; kitais atvejais dešinė ranka nuleista žemyn, o kairė padėta ant krūtinės, arba abi rankos laiko prie krūtinės lotoso žiedą. Retkarčiais dešinėje rankoje matome ženklą *anch*, o kairioji prilaiko drabužius. Deivė iš pradžių buvo vaizduojama nuoga, tik vėliau su ilgu graikiško tipo drabužiu; visa figūra traktuojama heleniškai. Analogišką helenizavimo procesą galima matyti koplytėlėse: iš pradžių jos su egiptietišku karnizu, urėjais ir saulės disku bei eoliškais-kiprietiškais kapiteliais, vėliau su jonėniškomis arba dorėniškomis kolonėlėmis. Tačiau savitumo tendencijos vėlesnėje epochoje neišnyksta. Helenistiniam laikotarpiui priklauso grupė suapvalintų stelų su astraliniais simboliais ir avinu, primenančiu azijietišką modelį (nuotr. 94). Netrūksta ir Tanitės atvaizdo, neperžengiančio primityvaus vietinio pobūdžio schematizmo (stela iš Noros). Tarp naujausių radinių pasirodė marmurinių koplytėlių, įmontuotų dideliuose smiltainio blokuose.

Pastaruoju metu garsusis Monte Sirajis pateikė dešimtis stelų, priklausančių III—I amžiui pr. m. e. Išsyk susidaro įspūdis, kad šie kūriniai susiję su Sulciu, pagaliau tai suprantama, bet kūriniai žemesnio lygio, turintys aiškių Sardinijos čiabuvių plastikos bruožų. Pirmąją stelų iš Monte Sirajo grupę sudaro egiptietiško pobūdžio koplytėlės su atvaizdu moters ilgais drabužiais, kaip paprastai, su būgneliu, rečiau su indu, arba viena ranka prie krūtinės, kita nuleista, laikančia Tanitės simbolį (nuotr. 92). Ši ikonografija susijusi su Sulciu ir Nora, tačiau atkreipia dėmesį kelios sardiniškos puošmenų paralelės. Daugiau originalumo antrosios ir trečiosios grupės stelose, kurių karnizas vos pažymėtas arba jį sudaro tiesiog akmens briauna, o viduryje matome gana primityviai pavaizduotą žmogaus figūrą. Ketvirtoji grupė, tipologiškai visiškai nauja, jau neturi karnizų, o figūra yra tik suprastintai piešiama. Moters su vaiku atvaizdas (nuotr. 96) byloja veikiau apie sardinišką, o ne punišką meną. Pagaliau penktajai grupei priskiriama tik viena labai apgadinta trikampė stela su primityviu žvėries atvaizdu. Bandant charakterizuoti šią medžiagą ir lyginti su kitų vietovių paminklais, reikia pabrėžti figūrinių atvaizdų savitumą, dėl kurio Monte Sirajo stelos nuo afrikietiškų modelių skiriasi dar labiau, negu kitos sardiniškos stelos.

Stelos iš Taro dar nepublikuotos. Galima priminti, jog befigūriškumo čia pasirodo dažniau, be to, stabas-butelis egiptietiško pobūdžio koplytė-

lėje plačiai paplitęs. Yra dar kitų stelų, iš skirtingų salos vietų. Tačiau pakanka medžiagos iš svarbiausių centrų, kad galima būtų atskleisti reikšmę tos meno rūšies, kuri klestėjo Sardinijoje, ilgai išlaikydama archainius elementus, net ir vėlesnėje epochoje. Ypač tai liečia Noros ir Monte Sirajo vietoves, kur ryškiai atsiskleidžia Sardinijos vietinio substrato savybės.

Bareljefų apžvalgą papildys aukščiau minėta galva iš skliautuoto kapo Monte Sirajyje (nuotr. 97). Kita būdinga puniškajam pasauliui bareljefo rūšis, paplitusi Sardinijoje,— tai terakotos biustai ir kaukės. Moterų biustai iš esmės pakartoja kartaginietišką tipą, ir čia taip pat matyti skirtumas tarp egiptietiško tipo terakotų — ant galvos klaftas, veidai be išraiškos, antakiai tiesiu kampu susikerta su nosies linija — ir helenistinio tipo terakotų — skraistės, besišypsantys veidai, įkypos akys, išlenkti antakiai, smaili nosis ir atsikišusi barzda (nuotr. 98). Gražiausi antrojo tipo pavyzdžiai rasti Tare ir Sulcyje. Krinta į akis vyriškio su ilga barzda ir garbiniais biustas, rastas 1964 m. Monte Sirajyje (nuotr. 99).

Sardinijoje taip pat randame deformuotų kaukių. Vienas geriausių egzempliorių yra antrojo tipo, kurį Kartaginoje išskyrė Sentas,— veidas be barzdos, gilios raukšlės kaktoje ir skruostuose, akims skylės apverstо mėnulio piautuvo pavidalo, didelės burnos kampai kilstelėti — jis buvo rastas puniškame kape S. Sperate, netoli Kaljario. Penktajai Sento grupei priklauso kaukė iš kapo Tare — barzdotas sileno veidas, smailios gyvulio ausys, mažos apvalios akys. Tuo tarpu kitos kaukės visos helenistinio pobūdžio, ir joms taip pat nevertėtų čia skirti dėmesio. Pavyzdžiu gali būti barzdoto vyro kaukė iš S. Džilio lagūnos Kaljaryje.

Mažieji amuletai iš Sardinijos kapų panašūs į kartaginiškus. Padaryti iš stiklo, kaulo, kieto akmens. Juose dažniausiai vaizduojami dievai: Horas, Bešas, Toeris, Anubis, Šu. Iš gyvulių daugiausia — kiaulės, katės, liūtai, balandžiai, šunys, krokodilai, be to, dar akis, ranka, genitalijos, Tanitės ženklas.

Taip pat nereta būdingųjų futliarų amuletams. Tokių dirbinių egzempliorių rasta Tare ir Olbijoje. Tie futliarai su liūto arba vanago galvos formos dangteliu esti maždaug 4 cm ilgio. Padaryti jie iš bronzos, bet kartais ir iš aukso, kaip antai gražus egzempliorius su liūto galva iš Taro, turįs auksinę plokštelę, kurioje atvaizduotos Egipto mirusiųjų teismo scenos.

Sardinijoje taip pat randama tipiškų puniškų skustuvų. Turima jų iš viso penkiasdešimt. Jų koteliai esti ibio (kartais iš dviejų dalių), anties, keliaujančių paukščių, kardžuvės galvos pavidalo. Skylutė pakabinimui

ne po ašmenimis, kaip daugumos kartaginiškų egzempliorių, bet pačiuose ašmenyse. Tik dalis sardiniškų skustuvų graviruoti arba raižyti. Seniausias yra 19 cm ilgio ir 3,5 cm pločio, kotelis ibio galvos formos su labai ilgu pražiotu snapu, ant ašmenų išraižytas eolinis kapitelis, finikietiška palmetė ir dešimties lapelių rožė. Siūloma jį datuoti VI amžiumi. Atrodo, helenizmo epochai priklauso skustuvas, kurio vienoje pusėje pavaizduota nuoga moteris, kitoje — nepaprasta Gorgonės kaukė su saulės disku ir pusmėnuliu ant krūtinės. Kitame pavyzdyje matome po vynuogėmis sėdintį vyrą,— gal būt, jis skutasi,— o antroje pusėje — gulbės profilį. Dar kitame atvaizduota Izidė, kylanti viršum pašarvoto Ozirio, antroje pusėje — egiptietiško tipo figūrų eisena, turinti magišką prasmę. Kaip teigia Pešė, kuris publikavo tuos skustuvus, jie yra panašūs į kartaginietiškus, bet ne identiški. Jų forma, kaip ir dekoravimas, turi naujų, originalių elementų, susijusių su vietinės amatininkystės savybėmis.

Dirbinius iš kaulo, išskyrus amuletus, atstovauja bareljefai ant dėžutės iš kapo Noroje, vaizduojantys veršiuką ir kiškį; fleita iš kapo Tare, fragmentas iš kapo Sulcyje su paukščio piešiniu, buvęs prie dėžutės arba veidrodžio rankenėlės. Kasinėjimų Monte Sirajyje metu rasta daug kaulo dirbinių fragmentų, tarp jų dievo biustas sudėtomis ant krūtinės rankomis (nuotr. 101). Nemaža paprasčiausių daiktelių, kaip segtukai plaukams, šaukštai, mentelės, dėklai plunksnoms.

Charakteringų motyvų aukso ir sidabro papuošalai buvo plačiai paplitę Sardinijoje. Turtingiausi pavyzdžiai kilę iš Taro, kur rasta daugiausia auskarų ir pakabučių. Pavyzdžiui, turime auksinį auskarą, kurį sudaro mėnulio piautuvas, du žiedai, vanagas, dar du žiedai, pagaliau ąžuolo gilės pavidalo pakabutis. Granuliavimo technika įrodo priklausomybę VII—VI amžiui. Taip pat paplitę buvo apyrankės su grynai finikietiškais palmečių ir skarabėjų motyvais. Tokią apyrankę iš Taro (nuotr. 100) sudaro penkios sujungtos plokštelės; vidurinėje matyti ketursparnio skarabėjaus su vanago galva piešinys, sekančiose dviejose — voliutinės palmetės, dviejose kraštinėse — protoeoliniai kapiteliai. Šiuo atveju granuliavimas rodo VII—VI amžių, nors buvo taip pat siūloma vėlesnė data.

Sardinijos kapuose, ypač Tare ir Korne, randame daugybę skarabėjų, kurie atitinka klasifikaciją sudarytą Kartaginai. Kai kurie padaryti iš emalio, kiti iš kieto akmens, dažnai iš žalsvojo jaspio. Pirmojoje grupėje, kaip ir Kartaginoje, ikonografija tipiškai egiptietiška, o antrosios grupės motyvai — egiptietiškųjų arba helenistinių sekimas. Vyrauja dirbiniai iš žalsvojo jaspio, kuris, tikriausiai, buvo apdorojamas Sardinijoje.

Kai kuriuose kapuose, ypač Kaljaryje ir Tare, randama stručio kiaušinių, apkapotų disko arba pusmėnulio forma, kartais raižytų arba dažytų

žmogaus veido, akies, gėlių arba geometrinių figūrų piešiniais. Tarp dirbinių iš stiklo, kaip ir Kartaginoje, daugiausia matyti indų kvepalams laikyti, emaliuotų ir vaivorykštinių urnų palaikų pelenams, mažų kaukių formos pakabučių. Randama daugybė amuletų iš stiklo. Pavyzdžiui, D. Levis Olbijos nekropolyje iškasė įvairiausių jų tipų (nuoga Astarta, Bešas, sakalas, urėjus, gaidys, beždžionė, kiaulė, liūto priekinė dalis, moters krūtis, širdis, delnas).

Monetas kalti Sardinijoje pradėta IV amžiuje. Jų averse — Tanitės galva, reverse — arklys, jautis arba varpos ir, kaip papildomi motyvai, palmė bei saulė su spinduliais.

Keramika pakartoja bruožus, pažįstamus jau iš Kartaginos. Seniausiu laikotarpiu pasirodo glazūruoti ąsočiai su platėjančiu arba trigubu snapu, tėra keletas egzempliorių *chardon* tipo vazų ir ąsočių cilindriniu kaklu su žiedu, ir lineariniu dekoravimu, tuo tarpu dubenių su pamargintu viduriu randama gana dažnai. Įdomūs yra žvėrių pavidalo indeliai, didelės amforos smailiu dugnu (kasinėjimai Noroje atskleidė įdubas jiems pastatyti), taip pat tipiški dviejų dagčių žibintai, be kelių vieno dagčio žibintų, rastų Sulcyje ir esančių iš labai senos epochos.

Religija.— Daugybės tofetų atradimas nušviečia būdingiausius finikiečių-punų religijos Sardinijoje bruožus, tarp kita ko, giminingus faktams, pasitvirtinusiems Kartaginoje ir Sicilijoje. Tačiau tofetai ne vieninteliai kulto centrai; kaip prisimename iš architektūros apžvalgos, yra taip pat šventovių griuvėsių, kas punų pasaulyje sudaro išimtį.

Įrašai teikia mums žinių apie finikietišką-punišką panteoną Sardinijoje. Pirmąją vietą, panašiai kaip ir Kartaginoje, užima Baal Hamonas ir Tanit Pene Baal. Be to, sutinkame Melkartą, Ešmuną su epitetu Mereh[15], Baal Šaminą (Baššamimo forma, kaip pateikia įrašas, minintis jo šventovę Vanagų saloje, šiandien S. Pietro)[16], Baal Adirą, Astartą. Baal Šaminas ir Baal Adiras gali būti Baal Hamono vardo variantai arba aspektai. Jau žinome Tanitės ryšį su Astarta. Įrašas iš Kaljario mini Astartą Ericiną[17]; vienų nuomone, ši dievybė Sardinijoje turėjusi savo šventovę, kiti ją laiko tik sicilietiška dievybe. Vėlesniame įraše dviem kalbom iš Sulcio[18] vardas Elat gali tiesiog reikšti „deivė", t. y. Tanitė. Onomastikoje atsiranda žinoma Kartaginoje dievybė Sidas, o apie dievą Pumają, minimą įraše iš Noros, kurio prototipas buvo garbinamas Kipre, jau kalbėjome skyriuje apie istoriją. Pagaliau nėra tikras identifikavimas dievo-neūžaugos, kuris sąlygiškai vadinamas Bešu ir Sardinijoje buvo gana plačiai garbinamas; gal būt, jis buvo, kaip liudija amuletai, populiarus liaudies

religijoje globos genijus. Šiuo atžvilgiu ypatingos prasmės įgauna jo galva (tarsi demono) išraižyta ant kapo skliauto Monte Sirajyje.

Baigdami dar pridursime, kad punų religija Sardinijoje ir romėnų okupacijos metu gyvavo dar ilgą laiką. Tai liudija puniški ir neopuniški įrašai, taip pat puniško kulto kūrybos liekanos mene su būdingais tam kultui simboliais.

ISPANIJA

Istorija.— Pagrindinis finikiečių kolonizacijos Ispanijoje tikslas buvo metalų (aukso, alavo ir ypač sidabro) prekybos kontrolės užsitikrinimas. Tų žaliavų finikiečiai įsigydavo Ispanijoje, kad Rytuose galėtų jas parduoti su dideliu pelnu. Apie tai kalba jau senovės autoriai, pvz. Diodoras, kuris itin pabrėžia svarbų tų mainų vaidmenį, iškeldamas mintį, kad jie buvo veikiau kolonijos įkūrimo priežastis, o ne pasekmė.

> Prekiaudami ten ilgą laiką, finikiečiai praturtėjo ir įkūrė daug kolonijų, kai kurias Sicilijoje ir kaimyninėse salose, kitas Libijoje, Sardinijoje arba Ispanijoje.[1]

Turime keletą žinių apie Kadiso (senovėje Gadeso) įkūrimo laikotarpį. Strabonas, cituodamas Poseidonijų, sako, kad tiriečiai pasiuntę kelias ekspedicijas iki Heraklio Stulpų ir kad iš eilės trečioji įkūrusi Kadisą: miestą — vakarinėje salos dalyje, o sanktuariumą — rytinėje[2]. Velėjus Paterkulas priduria, kad 80 metais po Trojos žlugimo, vadinasi, apie 1110 m. pr. m. e., visagalis jūroje Tiro laivynas įkūręs Kadisą, pačiame tolimiausiame Ispanijos krašte, Okeano saloje, kurią nedidelis sąsiauris teskyrė nuo žemyno. Netrukus tie patys tiriečiai įkūrę Utiką[3]. Kadangi aukščiau minėti šaltiniai Utikos įkūrimo datą nurodo 1101 metus, tai niekas neprieštarauja, kad Kadisas įkurtas apie 1110 m.

Kai 1963 m. buvo atkastas Sero de San Kristobalio nekropolis prie Almunekaro (senovėje Seksis), o 1964 m. Korticho de los Toskanos nekropolis ties Tore del Maru, archeologiniai duomenys pasiekė VIII amžių pr. m. e. Pirmajame iš tų nekropolių buvo rasta IX amžiaus faraonų kartušų, kurie, žinoma, galėjo būti atvežti vėliau. VIII ar VII amžiui priklauso antspaudas su finikietišku įrašu, mininčiu kažkokį Naamelą. Alkasere do Salyje (senovėje Salacija) buvo rastas VII amžiui priklausantis Psametiko I antspaudas; maždaug tai pačiai epochai priklauso dramblio kaulo bareljefų rinkinys iš Karmonos. Remdamiesi tais radiniais ir turėdami omenyje pakartotinį bei vėlesnį rašytinių šaltinių pobūdį, archeologai

(tarp jų Hardenas) linkę dar toliau nukelti finikiečių kolonizacijos Ispanijoje datą. Reikia pabrėžti, jog istoriniai duomenys apie finikiečių kolonizaciją pritaria nuomonei, kad prekybinių faktorijų įsteigimas Ispanijoje sutampa su 1110 metais pr. m. e. Prekiauti su Vakarais finikiečiai ėmėsi po mikėniečių, kurie kaip tik tuo metu turėjo Vakarų atsisakyti.

Kadisas buvo nepaprastai svarbus punktas Tarteso sidabro kasyklų artumo atžvilgiu, taip pat jis, be abejonės, buvo viena iš pirmųjų finikiečių užjūrio gyvenviečių, o padavimai, pagal kuriuos Likė priešais esančiame Maroko krante buvusi įkurta dar anksčiau, negu Kadisas (Plinijus)[4], taip pat yra labai reikšmingi. Iš abiejų šitų bazių finikiečiai galėjo kontroliuoti prekybą Vidužemio jūroje ir toliau tiesė kelius Atlantu. Iš pradžių kolonijų negalėjo būti daug, pakako kelių punktų navigacijos kontrolei užtikrinti. Senovės istorikams buvo aiški strateginė Atlanto kolonijų pozicija. Strabonas paliudija, kad netrukus po Trojos karo finikiečiai įkūrė miestus prie Heraklio Stulpų[5]. Galiausiai reikia atminti, jog VIII amžiuje prasideda graikų kolonizacija, ir labiau pagrįsta yra nuomonė, kad finikiečių kolonizacija buvo ankstesnė, negu nuomonė, kad abu procesai vykę vienu metu (A. Garsija i Belidas).

Pasvarstysime dabar vieną iš svarbiausių finikiečių ekspansijos problemų: Tarsio-Tarteso problemą, kurios sprendimas duodą visą Vidužemio jūros kolonizacijos vaizdą. Pradėdami nuo biblinių šaltinių, prisiminkime, kad Salamono laivynas atplaukdavo į Tarsį „...nes karaliaus laivai drauge su Hiramo laivais kartą per trejus metus plaukdavo jūra į Tarsį, atgabendavo iš ten aukso ir sidabro, ir dramblio kaulo, ir beždžionių ir povų"[6]. Jermijas sako: „...sidabro skardos iš Tarsio atveža, o auksą iš Ofiro"[7]. Ezekielis kreipiasi į Tirą: „Tarsis prekiavo su tavimi visokiausios rūšies dirbinių gausybe, už tavo prekes mokėjo sidabru, geležim, cinu ir alavu."[8] Iš tokių ar kitokių mažiau reikšmingų citatų, regis, išaiškėja, kad jeigu ir „laivynas iš Tarsio" reikštų aplamai „tolimojo plaukiojimo laivyną", pavadinimas Tarsis turėtų apibūdinti miestą arba kraštą Vakaruose, itin turtingą metalo. Cituoti tekstai yra iš X amžiaus ir vėlesnių laikų.

Iš klasikinių šaltinių aiškiai matyti, kad Tartesas — vietovė pietų Ispanijoje. Poetas Stesichoras, kuris gyveno Sicilijoje apie 600 m. pr. m. e. ir kurio fragmentą cituoja Strabonas, kalba apie „didžiulius Tarteso šaltinius su sidabro dugnu"[9]. Gal būt, čia kalbama apie upę, bet Anakreontas (apie 530 m.), taip pat Strabono cituotas, mini ir miestą[10] tuo pačiu pavadinimu ryšium su jo ilgaamžiu karaliumi Argantonijumi. V amžiuje, nors ir remdamasis ankstesniais įvykiais, Herodotas pasakoja apie Kolajo kelionę į Tartesą[11] ir apie fokiečių draugystę su tenykščiu karaliumi Argan-

tonijumi.[12] Visų prieinamų duomenų iš VI amžiaus pagrindu atkuriamas toks smulkus Tarteso aprašymas:

> Tartesas yra garsus miestas Iberijoje, gavęs vardą nuo upės Baetis (Gvadalkviviras), senovėje vadintos taip pat Tartesu. Upė teka iš keltų krašto ir prasideda „sidabriniame kalne"; srovė, be sidabro ir cino, neša gausybę aukso ir bronzos. Tarteso upės žiotys dalijasi į dvi šakas. Tarteso miestas stovi saloje tarp jų.[13]

Dabar kyla klausimas, ar biblinis Tarsis ir Tartesas tas pats miestas? Naujausi veikalai yra linkę žodžiui Tarsis priskirti bendrinio daiktavardžio „kasykla" reikšmę (iš semitiško kamieno *ršš*). Kadangi ši hipotezė nelabai pagrįsta, turime pateikti dar faktą, kad Tarsis (Tarsys) pasirodo Pradžios knygos[14] genealogijoje šalia vardų Elisa ir Kitimas, kurie abu reiškia Kiprą; jeigu su tų vardų gretinimo faktu susieti jų reikšmę, tai pasitvirtintų Juozapo Flavijaus[15] ir Euzebijaus[16] hipotezės, pagal kurias Tarsis — tai Tarsas Kilikijoje. Nepaisant to, ar abu pavadinimai iš pat pradžių atitiko vienas antrą (tai galimas daiktas), ar tik vėliau (tai irgi galėjo būti), neabejotina, kad kalbamuoju momentu Tarsis iš tiesų fonetinio panašumo dėka pradėjo reikšti Tartesą.

Vadinasi, Tartesas buvo didelis miestas ir valstybė, praturtėjęs iš prekybos metalais. Kokie ryšiai buvo su Kadisu? Atrodo, kad finikiečiai iš Kadiso perėmė Tarteso prekybinius kelius ir, tikriausiai, naudojosi ir rūpinosi jais, tuo tikslu įkurdami kaimynystėje Kadisą. Tačiau, kurgi iš tikrųjų buvo Tartesas? Tradicinė ispanų mokslininkų teorija teigia jį buvus Mesas de Astos vietovėje, senovinėje Asta Rechijas netoli Jereso. Kiti Tarteso ieško Donjanoje, ties Gvadalkviviro žiotimis, bet kasinėjimai nepatvirtino tų hipotezių. Dar viena galima hipotezė, nurodo Huelvos apylinkes, ypač Salteso salą. Vienaip ar kitaip, senovės sostinė buvo įsikūrusi Gvadalkviviro žemupyje.

Nedaug težinome apie finikiečių ekspansiją iš Kadiso. Pasak Strabono[17], tiriečiai dar prieš Homerą „užėmė geriausias vietas Iberijoje ir Libijoje". Iš to teiginio neišplaukia nieko tokio, kas ir šiaip nebūtų aišku, pasitvirtina pakrantės ir, gal būt, iš dalies užnugario kolonizavimo faktas ne tiek užkariavimų, kiek prekybinių prieplaukų apsaugos tikslais.

Kartagina vis labiau stiprėjo ir perėmė iš Tiro prekybos su tolimaisiais Vakarais kontrolę. Timajo pastaba, kurią mums pateikia Diodoras[18], informuoja, kad 160 metais po Kartaginos įkūrimo, t. y. 654—653 m., kartaginiečiai įsteigė koloniją Ibisoje, Balearų salyne. Tos kolonijos pavadinimas Eresas, tikriausiai, pavirtęs Ebisu, iš kur kilęs lotyniškas Ebusas ir šiandieninis pavadinimas Ibisa. Archeologiniai radiniai šiuo atveju patvirtina padavimą: Ibisoje, o tiksliau Isla Planos salelėje, dabar pri-

jungtoje prie likusios salos dalies, bet senovėje atskirtoje, rasta terakotos figūrėlių to paties tipo, kaip ir statulėlės iš Bitijos, iš kurių bent kelios datuojamos VII amžiumi. Įsikūrimas Isla Planos salelėje, tikriausiai, buvo pirmasis atramos taškas kartaginiečiams, kurie, ten būdami, užvaldė didesnę salą.

Ibisos salos užėmimas turėjo didelę reikšmę. Salos padėtis įgalino sėkmingiau kontroliuoti prekybinius kelius į Ispaniją. Kadiso, Ibisos, pietvakarių Sardinijos ir Vakarų Sicilijos valdymas davė galimybę sudaryti nenutrūkstamą barjerą, kuris sergėjo jūrą, skalaujančią puniškosios Afrikos krantus. Graikai, kurie stengėsi pasiekti Heraklio Stulpus ir net įkūrė koloniją Mainaką ties šiandienine Malaga, pamažu atsisakė prekybos su pietine Ispanija ir grįžo prie šiaurinių Vidužemio jūros pakrančių: įkūrimas Masalijos apie 600 m. pr. m. e., Alalijos apie 560 ir Emporiono apie 550 m. apibūdina šio proceso etapus. Tačiau graikų įtaka Ispanijoje nebuvo visiškai išnykusi, jeigu tikėsime Herodoto informacija[19] apie proheleniškas Tarteso karaliaus Argantonijo simpatijas VII amžiaus pabaigoje ir net iki VI a. vidurio.

Lemiamas susidūrimas su graikais įvyko prie Alalijos 535 m. Susijungę su etruskais, kartaginiečiai sutriuškino vokiečius ir užsitikrino viešpatavimą vakarinėje Vidužemio jūros dalyje. Nuo to laiko Ispanija graikams buvo uždaryta. Maždaug tuo pat metu buvo sugriauta Mainaka, o jeigu, kaip liudija pavadinimas, Abdera kada nors buvo graikiška, tai nuo tada tapo puniška. Tartesas pradėjo žlugti. 510 m. pr. m. e. pirmoji Kartaginos sutartis su Roma pripažino teisėtu punų viešpatavimą Vakaruose: romėnai ir jų sąjungininkai — patikslina nutarimas — neplaukios toliau Gražiojo iškyšulio, t. y. pagal patikimiausią hipotezę, nekels kojos į vakarus už Kartaginos iškyšulio.

348 metais pr. m. e. kita sutartis nustato, kad romėnai neprekiaus ir nekurs miestų už Gražiojo iškyšulio ir „Mastijos Tarsyje". Pastaroji vietovė, tur būt, šalia Kartachenos, turėjo būti rytine siena ispaniškose teritorijose, kurias kontroliavo Kartagina. Draudimas kurti miestus implikuoja kolonijinę punų valdžią pusiasalio pietuose. Šaltiniai gana išsamiai apibūdina kartaginietiškos valdžios rajoną ir pagrindinius jos centrus, bet nepateikia chronologinių duomenų. Nelabai suklysime, pasakę, kad punų imperija Ispanijoje susiformavo laikotarpiu tarp mūšio ties Alalija (535) ir antrąja sutartimi su Roma (348).

Svarbiausios punų kolonijos buvo Seksis, Malaga ir Abdera, esančios pietinėje pakrantėje, priešais Afriką. Romėnų epochoje visos trys kalė savas monetas, tai liudija apie jų svarbą dar tuo laikotarpiu. Šalia didelių centrų, tikriausiai, egzistavo mažesni, kurie visų pirma vertėsi sūdytos

žuvies gamyba. Archeologiniai atradimai rytinę punų įtakos ribą veda per Barijos miestą, šiandien Viljariką, tuo tarpu sutartis su Roma nurodo Mastiją netoli Kartachenos.

Anapus Heraklio Stulpų, Atlanto pakrantėje, be abejonės, pradedant Kadisu, kilo nauji miestai. Avieno veikalas *Ora maritima*, kuriame pateikiamas kiek vėlesnis, negu 500 m. pr. m. e., graikiškas šaltinis, sako, kad kartaginiečiams „priklausė tautos ir miestai anapus Stulpų[20]. IV amžiaus pr. m. e. Pseudo-Skylakso „Periplus" kalba apie kartaginiečių uostų daugybę tame regione[21]. Garsija i Belidas sudarė sąrašą ispaniškų ir portugališkų vietovių, kuriose rasta įrenginių žuviai sūdyti iš romėnų epochos, bet, tikriausiai, tęsiančių puniškąsias tradicijas. Tai Melarija, Bailonas, Baisipas, o toliau, už Kadiso — Kaselja, Antas, Tore de Aresas, Praja de Kvarteira, Pera de Baišus, Portimanjus, Vao, N. Senjora de Lus, Boka do Rijas. Dar toliau į šiaurę, Trojos rajone, ties Sado upės žiotimis taip pat rasta žuvų pramonės liekanų. Galima dar pridurti keletą pietryčių Ispanijos vietovių, kuriose rasta puniškų monetų: Asidas (Medina Sidonija) Oba, Vesis, Laskuta, Arsa, Iptusis, Itusis, Olontas, Turis Rechina ir kitos. Puniškų monetų rasta ir aukščiau minėtame Bailone. Pagaliau toponomastika rodo puniškos kilmės esant Suelo ir Selambinos vietoves Malagos ir Seksio apylinkėse.

Kartaginos skverbimasis neapsiribojo pakrantėmis, bet apėmė taip pat rajonus pusiasalio gilumoje, jo pietinėje dalyje. Jį lydėjo gyvenviečių keitimasis, kaip liudija klasikiniuose šaltiniuose pasikartojantis vardas „libifinikiečiai", taikomas tos srities gyventojams apibūdinti. Žinoma, kalbama apie punus kolonistus, tarp kurių šiaurinės Afrikos elementas, aišku, vaidino nemažą vaidmenį. Šio pavadinimo vartojimo radiusas apsiriboja pietine pusiasalio zona: jis nevartojamas kalbant nei apie Kadiso ir Atlanto pakrantės gyventojus, nei apie Ibisos kolonistus.

Po antros sutarties su Roma prasideda ilgas laikotarpis, iš kurio nėra žinių apie puniškąją Ispaniją. Antrasis punų karas 241 m. pr. m. e. baigiasi Sicilijos netekimu, netrukus po to romėnai užgrobia Sardiniją ir Korsiką, o pati Kartagina kariauja su grėsmę keliančiais samdytiniais. Sužinome, kad Ispanijoje vietos gyventojai pasinaudojo krize Kartaginoje ir užėmė jai priklausančias gyvenvietes. Negalime nustatyti, ar tai buvo pirmojo punų karo metu, ar laikotarpiu nuo jo pabaigos iki Hamilkaro Barkos žygio (t. y. tarp 241 ir 237 m.); veikiau reikėtų pripažinti antrąją galimybę, tai yra, karo su samdytiniais ir įvykių Ispanijoje sutapimą.

Vietinių gyventojų ofenzyva gavo atkirtį Kadise. Sėkmingai baigęs karą su samdytiniais, ten taip pat išsilaipino Hamilkaras Barka ir pradėjo

užkariavimus, kurie toli peržengė senąsias Kartaginos įtakos ribas. Tai buvo tipiška aneksinė politika, natūrali išdava naujos politinės-karinės situacijos, kurioje Kartagina, išstumta iš didžiųjų Vidužemio jūros salų, galėjo Ispanijoje rasti vienintelę bazę karui su Roma. Krašto gamtos turtai, ne tik žemės ūkio, bet ir naudingųjų iškasenų, bei galimybė turėti didelius samdytinių kontingentus paskatino šį planą vykdyti.

Senovės istorikai teigia, kad Hamilkaro ekspedicijai ir jo užkariavimams Ispanijoje akstinas buvo jo paties ambicija, o ne Kartaginos senato nurodymai. Tačiau sunku sutikti su tokiu teiginiu. Atrodo, labiau įtikima, kad stipri vado individualybė ir jo giminės užtikrino valstybėje jų vadovaujamą vaidmenį ir primetė savo valią valstybiniams organams. Šiaip ar taip, Hamilkaro pradėti žygiai pasibaigė visiškai sėkmingai: devynerių metų laikotarpiu karinių pergalių ir diplomatinių manevrų dėka jis užvaldė visą pietinę pusiasalio dalį. Akra Leukės *(Castrum Album)* įkūrimas buvo jo valdžios Ispanijoje apogėjus.

Hamilkaro pralaimėjimas ir mirtis mūšyje ties Heliku (228) sąlygojo tai, kad valdžią perėmė jo žentas Hasdrubalas, kuris tęsė savo pirmtako veiklą. Sustiprinęs okupuotų teritorijų kontrolę, Hasdrubalas įkūrė naują punišką centrą Kartacheną, senovės Mastijos vietoje, ir 226 m. pr. m. e. sudarė su romėnais sutartį, pagal kurią nustatyta, kad punų ekspansijos siena eina ties Ebro upe. Tai buvo svarbus diplomatijos laimėjimas, pasiektas tuo metu, kai Roma pergyveno įvairius sunkumus. Kartaginos ekspansijos galimybės išaugo dar nematytu iki tol mastu.

Kai buvo nužudytas Hasdrubalas (221), į valdžią atėjo Hanibalas, kuris tuoj pat ėmė brautis į krašto gilumą: užėmė Helmantiką (Salamanką) ir Arbukalą (atrodo, Toras), sutriuškino priešus ties Tagu. Visas kraštas į pietus nuo Ebro atsidūrė Kartaginos valdžioje. Tokia padėtis sukėlė antrąjį punų karą, kuris prasidėjo mūšiu ties Saguntu 218 m. pr. m. e. Po triumfalinio žygio per Alpes, kai atrodė, jog Kartaginos valdžia visoje Ispanijoje jau išspręstas klausimas, karo likimas pasisuko kitaip. 209 m. Scipionas užkariavo Kartacheną, 206 m. Kadisą ir padarė galą puniškosios Ispanijos istorijai.

Archeologija.— Finikiečių-punų paminklų Ispanijoje daugiausia randama nekropoliuose ir visų pirma Kadise ir Ibisoje. Tokia padėtis apriboja mūsų žinias, kurių daugiausia apie kapų inventorių ir labai mažai apie urbanistiką ir architektūrą.

Chronologiniu požiūriu, atrodo, finikietiškajai fazei galima priskirti dramblio kaulo bareljefus iš Karmonos, tuo tarpu likusi medžiaga tikrai priklauso puniškajai fazei. Tiksliau datuoti apskritai nėra galimybių.

Iberų pusiasalio paminklams būdinga tai, kad jie neturi archainių elementų, kurių buvo Sardinijoje ir Sicilijoje. Tokia padėtis susidarė dėl visų gaminių puniškos kilmės bei dėl nuolatinių kontaktų su graikų pasauliu, kuris paliko gilų pėdsaką Ispanijos punų kultūroje.

Finikiečių urbanistikos pagrindai buvo taikomi ir Ispanijoje. Kadisas užima pakrantėje ilgą salą, nuo žemyno atskirtą sąsiaurio, kuriame yra mažesnė salelė. Čia panaši situacija kaip ir Motijoje, tik skirtumas tas, kad didžioji sala buvo taip pat apgyvendinta. Niekur nėra išlikusių miesto pastatų, o randama vien tik liekanos įrengimų žuvims sūdyti ir gaminti Romoje išgarsėjusiam *garum,* kuris buvo žinomas, pavyzdžiui, Bailone ir Barijoje.

Niekur neaptikta šventovių griuvėsių. Apie kulto statinius informuoja vien literatūrinės užuominos, iš kurių aiškėja, kad Kadise Krono šventovė (t. y. Baal Hamono) stovėjusi mieste, šiauriniame salos krašte, o už ją dar garsesnė Heraklio-Melkarto šventovė stūksojusi pietiniame jos krašte[22]. Heraklio šventovėje, tikriausiai, dar finikietiškos kilmės, buvo, anot Strabono[23], dvi bronzinės kolonos su iškaltu dedikacijos tekstu bei išlaidų jos statybai apskaita. Taip pat minima Saliamono šventovė bei kiprietiško tipo kulto pastatai. Strabonas priduria, kad šventovės apylinkėje buvę du gėlo vandens šaltiniai, kuriais, be abejonės, buvo naudojamasi apsivalymo apeigoms[24]. Heraklio šventovė buvo tuo garsi, kad nuo tos dienos, kai jai buvo padėtas kertinis akmuo, imta skaičiuoti laikas, o didieji vadai, kaip liudija padavimai, nuolat ją lankę. Prie tų literatūrinių paliudijimų apie punų šventoves Ispanijoj archeologija šiandien gali pridurti sanktuariumo po atviru dangumi atradimą Ibisos saloje, Kueva d'es Kuiramo vietovėje, kur rasta apie šešis šimtus terakotos statulėlių. Kaip liudija aukojimo įrašas, sanktuariumas buvo skirtas deivei Tanitei.

Iki šiol Ispanijos teritorijoje nerasta tofeto pėdsakų, matyt, todėl, kad Kueva d'es Kuiramo šventovė ir buvo kaip tik tokio pobūdžio; joje yra gausybė kapų, paprastai iškaltų uolose, į kuriuos išsyk įeinama arba trumpu koridoriumi, kaip pavyzdžiui Viljarike. Svarbiausias nekropolis tai Punta de la Vaka Kadise, kur kapai yra 4—5 m gylyje ir priklauso laikotarpiui tarp V ir III amžiaus, juose yra daug brangių daiktų; Puig d'es Molinso nekropolis Ibisos saloje, kur yra apie tris keturis tūkstančius kapų 2—5 m gylyje su trumpais koridoriais ir gausybe terakotos figūrėlių juose; pagaliau nekropolis Viljarike, kur kapai visai negiliai arba prieinami koridorium, kur rasta labai daug brangenybių ir amuletų.

Kad nėra monumentaliosios skulptūros, tai ne išimtis punų pasaulyje, tačiau krinta į akis nebuvimas visur kitur taip paplitusių stelų. Nieko nekeičia pora išimčių, kaip stela iš Kartachenos su netipiška pusine figūra,

nailiakampė stela iš Viljariko su punišku įrašu ir kita, vos aptašyta, su ikampiu viršuje, rasta toje pačioje vietovėje. Stelų ir tofetų nebuvimas ejasi. Reikia manyti, kad jeigu tų charakteringų puniškų sanktuariumų eatrasta, tai nėra atsitiktinis dalykas, bet punų pasaulio ispaniškos proincijos specifika.

Užtat Ispanijoje rastas egzempliorius punų meno šakos, kurios nebuo Sardinijoje, būtent antropoidinis sarkofagas. Priklauso jis Punta de ı Vakos Kadise nekropoliui, kuris buvo rastas 1887 m. Sarkofagas yra iškiai helenistinio tipo, apie tai liudija atvaizduota vyriškio galva su ınkiais plaukais ir banguota barzda. Dešinioji ranka nuleista palei kūną, kairioji prispausta prie krūtinės. Kyla klausimas, ar tas sarkofagas, neırįs analogijų ispanų dirvoje, nėra tiesiog importuotas.

Iš skulptūrėlių paminėsime bronzos ir aukso egiptietiško tipo kaukę ; Kadiso (nuotr. 107) ir alebastro figūrėlę, vaizduojančią sėdintį dievą ıuotr. 103), rastą Galere (senovėje Tutuchi). Tačiau daugiausia yra teraotos, visų pirma iš Puig d'es Molinso Ibisoje. Į pirmąjį planą iškyla apalių formų statulėlės, vienos vaizduoja figūras sėdinčias, kitos, o jų augiausia, stovinčias, kartais nuogas, bet dažniausiai su ilga tunika. ;arsija i Belidas išskyrė graikiškus ar helenizuojančius pavyzdžius, egipzuojančius ir kartaginietiškus. Pastarajai grupei priskiriamos vien tik rimityvios figūrėlės (nuotr. 102), kurios tiesiog gali būti kildinamos iš nikietiškų modelių. Be tų gerai išsilaikiusių skulptūrėlių, aptikta dar vien alvų, kuriose aiškiai dominuoja graikų įtaka.

Labai svarbus atradimas yra grupė keramikinių statulėlių iš Isla Plaos prie Ibisos; jos to paties tipo, kaip ir rastosios Bitijoje (nuotr. 106); ia taip pat korpusą sudaro indas, prie kurio prilipdyta galva, rankos ir enitalijos. Kai kada kaklą puošia vėriniai. Tos statulėlės, kaip ir figūėlės iš Bitijos, tikriausiai, buvo daromos tuo atveju, kai ligonis atsiduoavo dievo globai (statulėlių rankos padėtos ant skaudamų kūno dalių).)augelis figūrėlių iš Isla Planos turi ant akių nelyginant „akinius". Tą ıatį bruožą randame kai kuriuose egzemplioriuose iš kitų Ispanijos vieovių (Alkojos, Karmonos, Kadiso).

Be molio figūrėlių, Puig d'es Molinso prie Ibisos nekropolis pateikė ıums moters keramikinių biustų, priskirtų prie kaukių kategorijos. Tai ausybė egzempliorių, bendrai apibūdintų kaip graikiško tipo: su šydu, esišypsančios, įkypomis akimis, antakių lankas pratęstas iki nosies linios, nosis ir smakras smailūs (nuotr. 108).

Iš tiesų nė viena tų kaukių neturėtų būti priskirta prie vadinamojo giptietiško tipo, bet čia susiduriame su didele įvairove tipų, kurie, be bejonės, pamėgdžiojo visokius modelius. Matome taip pat groteskinių

kaukių, priklausančių pagal Sento klasifikaciją antrajai ir penktajai grupei (nuotr. 104, 105). Vadinasi, Ispanijos kaukės turi tą pačią tendenciją, kurią jau pastebėjome Sardinijoje, užtat originaliosios kūrybos pavyzdys yra realistiška negro kaukė, rasta Kadise.

Punų nekropoliuose Ispanijoje gausiai randama amuletų iš stiklo masės arba iš kietųjų akmenų, vartojamų dažnai kaip pakabučiai vėriniams (nuotr. 109). Ypač jų gausu Ibisos saloje, bet pasitaiko taip pat Kadise, Ampurijuje, Malagoje, Seksyje, Viljarike, daugelyje Atlanto pakrantės vietovių ir krašto gilumoje, į kur, be abejonės, buvo importuoti. Kaip kitoms punų pasaulio provincijoms, taip ir Ispanijai būdinga yra Egipto dievų, žvėrių figūros ir miniatiūrinės kaukės. Randama ir auksinių futliarų amuletams.

Ibisoje, Puig d'es Molinso nekropolyje, rasta keletas būdingų kartaginietiško tipo skustuvų. Jie turi siaurus paukščio galvos pavidalo kotelius, ašmenys visiškai nedekoruoti arba prie koto papuošti geometriniu ar paukščio sparno piešiniu, o kartais egiptietiško arba helenistinio tipo figūros piešiniu (nuotr. 111).

Dirbinių iš dramblio kaulo randame kapuose Karmonos apylinkėse (Krus del Negras, El Asebučalis, Alkantavilja, El Benkaronas), taip pat Osunoje. Kaip paprastai, tai daugiausia tualeto reikmenys: dėžutės, šukos, dubenėliai. Plokščioje raižyboje geometriniai motyvai, palmetės, lotoso žiedai arba scenos su žmonių ir gyvūnų, ypač liūtų, grifų, gazelių figūromis. Pavyzdžiui, ant vienos dėžutės pavaizduotas klūpantis karys su trumpu graikišku drabužiu ir su šalmu ant galvos, jis kaujasi su liūtu, o už jo nugaros stovi sparnuotas grifas (pieš. 34). Ant kitos matome atvaizduotą medžiotoją ant arklio, tykojantį gazeles, kurias saugo grifas. Dar ant vienos matome pavaizduotus tik gyvūnus: liūtus, grifus ir gazeles, įvairiomis pozomis pagal atakos ir gynimosi situacijas. Tų pačių motyvų

34. Dramblio kaulo bareljefas su kariu, Karmona

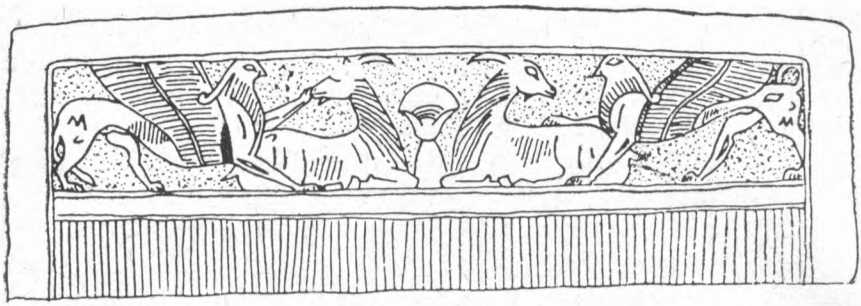

35. Šukos iš Karmonos

aptinkame ir ant šukų: rūpestingai simetriškai menininkas sugrupavo gyvūnus priešpriešiais poromis, perskirtomis palmete (pieš. 35). Žmogaus figūrų pasitaiko retai. Dramblio kaulo mentelių yra mažiau, ir jų meniškumas paprastai apsiriboja pačia įrankio forma. Visi tie daiktai primena tipiškiausius finikiečių dirbinius; kadangi ši rūšis nebuvo paplitusi Vakaruose, yra nuomonių, kad tai importas iš Finikijos. Ramiausiai juos galime datuoti VII—VI amžiumi.

Puniškos auksakalystės Ispanijoje šedevrams priskiriami daiktai iš Alisedo (Kaseras) „lobyno", kuris buvo atsitiktinai rastas 1920 m. ir dabar laikomas Madrido muziejuje. Čia turime dirbinių iš aukso, jų tarpe diržą (nuotr. 112), sudėtą iš 61 granuliuotos plokštelės, kuriose kartojami žmogaus, besikaunančio su liūtu, sparnuotų sfinksų ir palmečių motyvai. „Lobynui" taip pat priklauso apyrankės su spiraliniu papuošimu, diademos ir pakabučiai su atvaizduotais lotoso žiedais bei palmetėmis, vėriniai su futliarais amuletams, grandinėlės su geometriniu raštu (nuotr. 110). Atrodo, jog diržas pats seniausias ir, tikriausiai, yra iš VI amžiaus, kiti daiktai — iš VI—III amžiaus.

Skarabėjai ir įvairiausi antspaudai paprastai kartoja egiptietiškus motyvus, paveldėtus iš finikiečių tėvynės ir kolonijų. Antspaudai paprastai esti įmontuoti žieduose. Daugiausia skarabėjų ir antspaudų rasta Kadiso apylinkių kapuose, ypač Puerta de Tjeroje ir Punta de la Vakoje.

Stručio kiaušinių rasta Seksio nekropolyje (trys egzemplioriai) ir Viljarike (pieš. 36). Jie marginti raudonai baltame fone geometriniais, augaliniais, rečiau gyvuliniais motyvais, kurie išdėstyti vertikaliai ir kartais perskirti bordiurais. Nedidelių, įvairiaspalvių indelių kvepalams rasta Ibisoje. Monetos buvo kalamos Kadise, Malagoje, Seksyje, Abderoje, Barijoje (Viljarikas), Kartachenoje ir Ibisos saloje, be to, buvo atvežama iš Afrikos. Jų randama daugelyje pietų Ispanijos vietovių (Kadisas, Itusis, Olontas, Malaga, Seksis, Abdera). Pagaliau keramikoje aptinkame for-

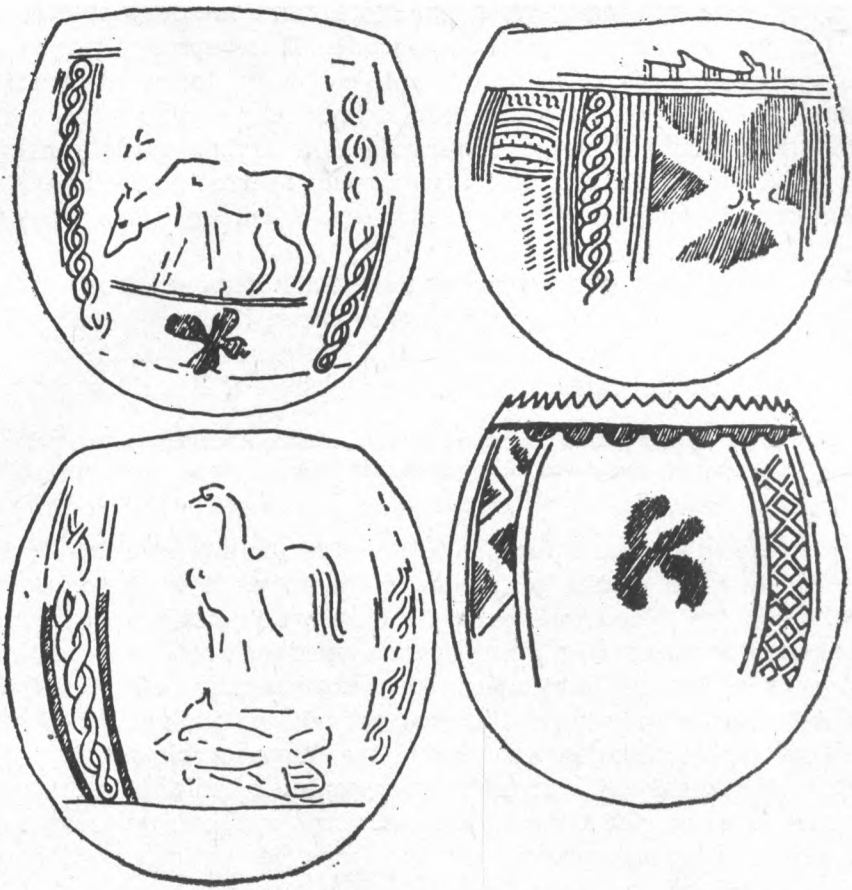

36. Marginti stručio kiaušiniai

mas, jau pažįstamas iš kitų puniškų kraštų: ąsočiai su platėjančiu snapu iš raudono glazūruoto molio ir lėkštės su pagražintu viduriu iš tos pačios medžiagos (Tore del Maras, Almunekaras), indai gyvulių ir žmogaus pavidalo (nuotr. 113), tipiški dviejų dagčių žibintai, amforos su smailiu dugnu ir kitokio tipo indai.

Religija.— Epigrafinė medžiaga iš Ispanijos, išskyrus įrašus monetose, yra negausi ir išsisklaidžiusi; šis faktas reikšmingas, nes liudija, kad finikiečiai ir net punai pusiasalyje gyvavo tik tam tikru laikotarpiu, o tai itin apsunkina vietinių religijos formų rekonstravimą. Kultas Melkarto, kuriam buvo skirta didžiausia šventovė Kadise, be abejonės, kildintinas iš Finikijos, tiksliau — iš Tiro. Melkarto ir Heraklio identifikavimas,

paplitęs jau Rytuose, pasikartoja Ispanijoje, kur *Hercules Gaditanus* vaidino itin svarbų vaidmenį romėnų epochoje. Iš tos epochos turime daug žinių apie šios dievybės šventovę ir apie patį kultą, tačiau iš tiesų sunku nustatyti, kokiu mastu šis kultas plito iš finikiečių ir punų laikų.

Astarta ir Ešmunas įrašuose figūruoja kaip tikrinių vardų komponentai; gal būt, abi dievybės buvo jau pažįstamos finikiečių epochoje. Asklepijas, tikslus Ešmuno atitikmuo, turėjęs savo šventovę, kaip liudija Polibijus[25], Kartachenoje.

Punų epochą visų pirma reprezentuoja Baal Hamonas, kurį graikišku Krono vardu mini Strabonas ryšium su šventove Kadise[26] ir Polibijus ryšium su šio dievo kultu Kartachenoje[27]. Tanitei šventovė buvusi Ibisos saloje, kaip tai liudija įrašas bronzinėje plokštėje iš II amžiaus pr. m. e.:

> Pastatė, pašventė ir pataisė tuos mūrus iš tašytų akmenų Abdešmunas, Asarbaalo sūnus, žynys, mūsų valdovei galingajai Tanitei ir Gadui. Jis pats statė savo lėšomis.[28]

Ispanijoje ir kai kur kitur Tanitė buvo sutapatinta su *Juno Caelestis* ir tuo vardu buvo plačiai garbinama. Kaip matyti iš vėlesnio Filostrato pranešimo[29], Baal Hamono šventovėje Kadise taip pat buvo garbinamas Pigmalionas (Pumajas). Šis faktas įgauna ypatingos reikšmės, nes byloja apie ryšius su Kipru ir Sardinija. Iš kitų įrašų sužinome apie Rešefo-Melkarto ir Milkastartos kultą, o Chusoras, gal būt, yra finikietiškas-puniškas prototipas Hefaisto, kuris, anot Polibijaus, buvo garbinamas Kartachenoje[30]. Gadas, tiksliau „Fortuna", turįs vienintelį teoforinį vardą, minimas įraše iš Ibisos, darytame II amžiuje pr. m. e. Tikrai nežinoma, ar tai buvo savarankiška dievybė, ar tik kitos dievybės epitetas, pvz. Tanitės. Priminsime nelabai patikimą I. M. Sola Sole hipotezę, pagal kurią Bešas buvęs vyriausias dievas Ibisoje ir davęs šiai salai finikietišką-punišką vardą.

Visi duomenys apie kulto formas yra vėlyvi ir negausūs. Kaip teigia Silijus Italikus[31], Kadiso šventovės žyniai turėję laikytis celibato ir apeigų metu vilkėdavę baltais drabužiais ir būdavę basi. Šventovė didžiai garsėjusi taip pat pranašystėmis, kreipdavęsi į ją Hanibalas ir Cezaris, o Karakala pasmerkęs mirčiai prokonsulą, kuris išdrįsęs klausti pranašystės apie imperatoriaus ateitį.

Kitokį aspektą, ypač finikiečių-punų religijos Ispanijoje atžvilgiu, turi žmonių aukojimo klausimas. Iki šiol neatrasta tofetų, bet žmonių, mirusių prievartine mirtimi, palaikų rasta El Asebučalio nekropolyje, o Bolonijoje, pusiasalio pietuose — kūdikių kapų. Pirmoji tų radinių grupė priklauso VII arba VI amžiui, antroji vėlesnė — krikščionybės eros pradžiai.

Mūsų svarstymai leidžia aiškiai suvokti finikiečių kultūros savitumą. Tai kultūra, apie kurią sužinota arba iš netiesioginių šaltinių, arba iš šaltinių, atsiradusių ne pačioje Finikijoje. Finikiečių tėvynė, lyginant su jos sirišku-mesopotamišku užnugariu bei kolonijomis, dokumentacijoje yra balta dėmė. Tačiau viskas byloja apie tai, kad spragų atsiradimą lėmė iš tikrųjų ne istorinės sąlygos, bet atsitiktinumai ir specifika tų teritorijų, kuriose vyko archeologiniai tyrinėjimai. Vadinasi, kad galėtume užpildyti spragas, reikia pasitelkti faktus, konstatuotus ne pačioje Finikijoje, bet esančius finikietiškos kilmės. O mūsų žinioms apie Finikiją būdinga tai, kad nors tam tikri religijos ar kultūros elementai negali būti visiškai tvirtai pripažinti finikietiškais, užtat kultūros visuma, išskyrus nedaugelį ir nereikšmingų faktų, yra, be abejonės, finikietiška.

Finikiečių kultūrą galime palyginti ir konfrontuoti su tuo, kas buvo iki jos (bronzos epocha), ir su tuo, kas ėjo po jos (helenistinė-romėniškoji epocha),— chronologiniu pagrindu, taip pat su finikiečių įtakos reiškiniais kontinento gilumoje bei kolonizuotose teritorijose — geografiniu pagrindu. Ryšium su tuo kyla klausimas, ar mes sugebėsime išskirti Finikijos kultūrą iš tarpo kitų, kurios yra su ja susijusios laiko ir teritorijos atžvilgiu, o jeigu taip, tai kokiu būdu?

Visų pirma reikia atkreipti dėmesį į specifiškas geografines Sirijos— Palestinos pakrančių sąlygas ir tam tikrą to regiono izoliaciją dėl to, kad kontinento gilumoje žemes užėmė naujos, geležies epochos tautos, kaip izraelitai ir aramėjai. Dėl šių aplinkybių prasidėjo pajūrio miestų augimas, išsivystė užjūrio prekyba, ir atsirado ypatingas, specifiškas reiškinys — kolonizacija, dėl kurios Finikijos kultūra įgijo naują, tik jai būdingą mastą. Kadangi šie reiškiniai atsirado tik geležies epochoje, pasitvirtina teisingumas mūsų požiūrio, kuriuo remdamiesi, nuo tos epochos pradėjome finikiečių kultūros tyrinėjimą, o atsižvelgdami į faktą, kad tos aplinkybės baigiasi helenistinėje-romėniškoje epochoje drauge su finikiečių-punų pasaulio įsijungimu į svetimas politines-kultūrines bendrijas, šia epocha baigėme knygą.

Finikiečių kultūros savitumą visų pirma įrodo tai, kad pakrantėje buvo išlaikytos ir tęsiamos senovinės kanaaniečių kultūros formos, nepaisant naujų kultūrų egzistavimo kontinento gilumoje. Naujai atsikėlusių tautų kultūros tam tikru atžvilgiu buvo žemesnio lygio, ypač meno srityje, tuo tarpu Sirijos—Palestinos užnugario kultūros reiškiniai geležies epochoje ne kartą patyrė tiesioginį finikiečių pakrantės kultūrinį poveikį (tipiškas pavyzdys — Saliamono šventovė).

Be to, šios kultūros autonomiją apibūdina jos sutelktumas ir atsiribojimas nuo kitų kultūrų; šiuo požiūriu tipiškas yra finikiečių teritorijoje išsivystymas amatų, kurie sudarė sąlygas finikiečių prekybai tokiais dirbiniais, kaip papuošalai, dramblio kaulo daiktai ir metaliniai indai. Tiesa, šios meno dirbinių rūšys buvo žinomos ir anksčiau, tačiau tik geležies epochoje drauge su finikietiškos civilizacijos paplitimu visame Vidužemio jūros baseine jie pasiekė iki tol nematytą išsivystymą. Ikonografijos srityje būdinga jiems laisvas ir neribotas įsisavinimas motyvų egiptietiškų (kurie vyrauja dėl lengvų jūrinių kontaktų su Egiptu), mesopotamiškų, egėjiškų ir dar kitokių, taip pat ornamentinis tų motyvų stilizavimas smulkiojoje plastikoje.

Visi tie faktoriai ne tik leidžia mums konstatuoti finikiečių kultūros autonomiškumą, bet ir apibūdina jos vidinį sutelktumą bei skiria ją nuo kitų kultūrų, kurioms nebūdingi tokie reiškiniai arba mažiau būdingi. Šis sutelktumas neatsispindi politinėje formacijoje, bet yra susijęs su bendromis geografinėmis istorinėmis aplinkybėmis.

Vadinasi, šios knygos prielaidas patvirtina išvados, o finikiečių civilizacija yra pirmaeilis senovės Artimųjų Rytų visuotinės kultūros komponentas bei svarbus elementas, nulėmęs vaisingą ryšį tarp Rytų ir Vakarų Vidužemio jūros baseine.

Punų istorijos ir kultūros tokiame itin dideliame rajone apžvalga įgalina patvirtinti tų savitų finikietiško pasaulio bruožų išsilaikymą, tų bruožų išsivystymą, taip pat atsiradimą bei įsišaknijimą punų pasaulio centre — Kartaginoje — naujų elementų, kurie palaipsniui sąlygoja punų kultūros išsiskyrimą iš finikiečių kultūros visumos.

Ir vis dėlto tų dviejų kultūrų artimumas taip pranoksta skirtumus, jog išryškėjus kokiam nors skirtingumui, mes nepamiršdavome, kad to priežastis gali būti šaltinių stoka ir kad nauji atradimai gali atskleisti kitokius faktus. Imkime kad ir politinę sistemą su sufetų ir senato institucijomis, prekybinės aristokratijos vadovaujamą; panteoną, kuriame dauguma punų dievų pasirodo esą finikietiški; kulto reiškinius su sanktuariumais po atviru dangumi ir tofetais, sudarančius būdingą finikiečių-punų religijos bruožą. Tačiau pirmiausia atkreipkime dėmesį į meną, tipolo-

giniu ir ikonografiniu požiūriu tokį monolitišką, jog dažnai negalime atskirti, ar tai vietinė medžiaga, ar importuota: stelos ir sarkofagai, statulėlės ir kaukės, amuletai ir papuošalai, dramblio kaulas ir gliptika, stiklas ir keramika stebina pasikartojimu daiktų ir motyvų toje tipiškai komercinėje amatininkiškoje kūryboje, kuri užkariavo Viduržemio jūros pakrantes.

Vietiniai dirbiniai ar importiniai, puniška ar finikietiška kilmė — šios problemos nuolat iškyla ir liudija apie vieningumą pasaulio, kuriam finikiečiai davė vardą ir kurį formavo. Gilesnis atsakymas į šiuos klausimus yra ateities tyrinėjimų uždavinys.

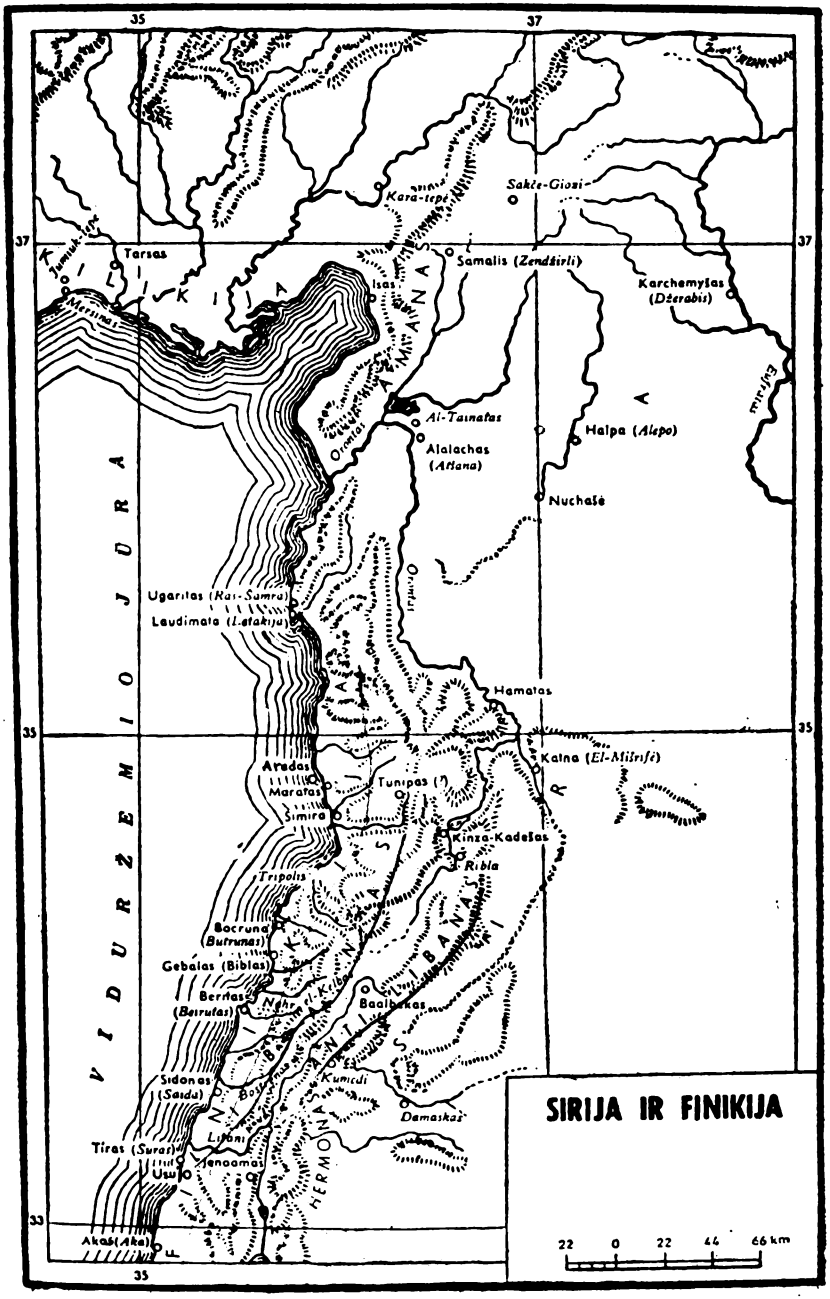
35
37
Kara-tepė
Sakče-Giozi
Tarsas
Samalis (Zendžirli)
Karchemyšas (Džerabis)
Isas
Al-Tainatas
Halpa (Alepo)
Alalachas (Atšana)
Nuchašė
Ugaritas (Ras-Šamra)
Laudimata (Latakija)
Hamatas
Kalna (El-Mišrifė)
Aradas
Maratas
Tunipas (?)
Šimira
Kinza-Kadešas
Ribla
Tripolis
Bocruna (Butrunas)
Gebalas (Biblas)
Berytas (Beirutas)
Baalbekas
Sidonas (Saida)
Kumidi
Damaskas
Tiras (Surai)
Jenoamas
Akas (Akė)
VIDURŽEMIO JŪRA
KILIKIJA
AMANAS
ANTILIBANAS
HERMONAS
SIRIJA IR FINIKIJA
22 0 22 44 66 km

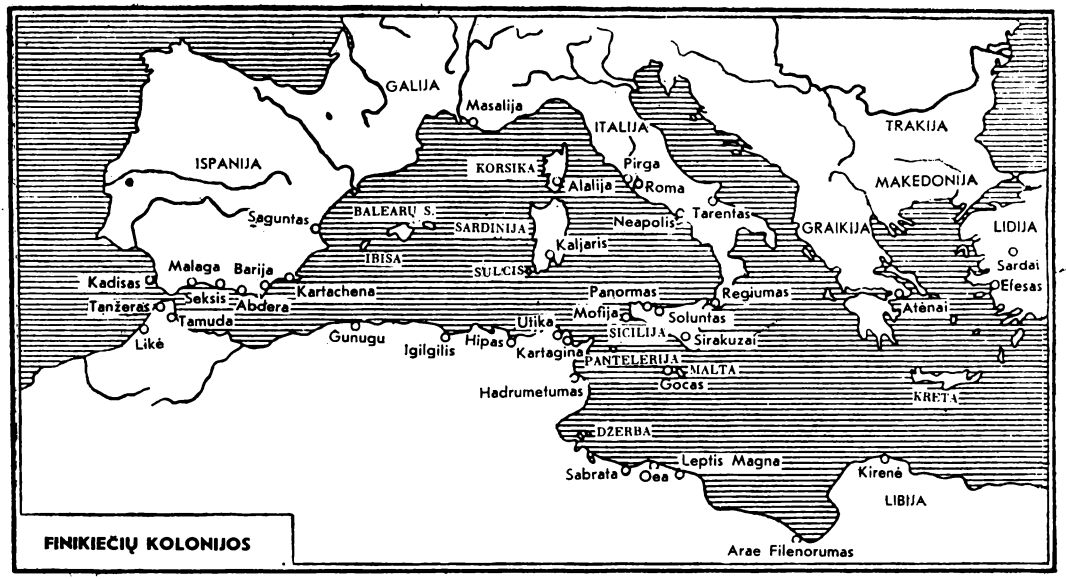
GALIJA
Masalija
ITALIJA
TRAKIJA
ISPANIJA
KORSIKA
Pirga
Alalija
Roma
MAKEDONIJA
Saguntas
BALEARŲ S.
SARDINIJA
Neapolis
Tarentas
GRAIKIJA
LIDIJA
Kaljaris
IBISA
SULCIS
Sardai
Malaga
Barija
Efesas
Kadisas
Kartachena
Panormas
Regiumas
Seksis
Abdera
Mofija
Atėnai
Tanžeras
Tamuda
Ujika
Soluntas
Gunugu
SICILIJA
Likė
Igilgilis
Hipas
Sirakuzai
Kartagina
PANTELERIJA
MALTA
Gocas
Hadrumetumas
KRETA
DŽERBA
Leptis Magna
Sabrata
Oea
Kirenė
LIBIJA
FINIKIEČIŲ KOLONIJOS
Arae Filenorumas

Išnašose vartojamos šios santrumpos: ARAB = D. D. Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, 2 t., Chicago, 1926—1927; CIS = *Corpus Inscriptionum Semiticarum;* GGM = C. Müller, *Geographi Graeci Minores*, 2 t., Parisiis 1855—1861; IAKA = R. Borger, *Die Inschriften Asarhaddons Königs von Assyrien*, Graz, 1956; KAI = H. Donner — W. Röllig, *Kanaanäische und aramäische Inschriften*, 3 t., Wiesbaden, 1962—1965; PG = *Patrologia Graeca;* PL = *Patrologia Latina;* RES = *Répertoire d'épigraphie sémitique.*

Pirmas skyrius

1. Plinijus, XXII, 135
2. Augustinas, PL XXXV, col. 2096
3. Pradžios knyga, 10, 15
4. Euzebijus, *Praep. Ev.*, I, 9, 14—19
5. Herodotas, I, 1; VII, 89
6. Strabonas, XVI, 3, 4
7. Plinijus, IV, 36
8. Justinas, XVIII, 3, 2—4
9. KAI, 14, 18—19

Antras skyrius

1. Justinas, XVIII, 3, 5
2. ten pat, 3, 5
3. ARAB, I, 302
4. J. H. Breasted, *Ancient Records of Egypt*, IV, 577
5. KAI, I, 4—7
6. Samuelio II kn., 24, 6—7
7. ten pat, 5, 11
8. Juozapas Flavijus, *Contra Ap.*, I, 118
9. ten pat, I, 119
10. Juozapas Fl., *Ant. Jud.*, VIII, 141
11. III Karalių kn., 5, 1—11
12. Juozapas Fl., *Ant. Jud.*, VIII, 142
13. III Karalių kn., 9, 10—14
14. Juozapas Fl., *Ant. Jud.*, VIII, 143
15. Juozapas Fl., *Contra Ap.*, I, 114—115
16. III Karalių kn., 9, 26—28
17. ten pat, 10, 11
18. ten pat, 10, 22
19. Juozapas Fl., *Contra Ap.*, I, 121—123
20. III Karalių kn., 16, 30—32
21. ten pat, 16, 31
22. Juozapas Fl., *Ant. Jud.*, VIII, 317, IX, 138
23. ten pat, 324
24. ARAB, I, 479
25. ten pat, 538
26. D. J. Wiseman, *Iraq*, XIV, 1952, p. 24—44
27. ARAB, I, 611
28. ten pat, 672
29. F. Safar, *Sumer*, VII, 1951, p. 3—21
30. ARAB, I, 578; J. Laessøe, *Iraq*, XXI, 1959, p. 147—157
31. Juozapas Fl., *Contra Ap.*, I, 124—125
32. ARAB, I, 734, 739
33. ten pat, 770
34. ten pat, 770
35. ten pat, 815, 821
36. D. J. Wiseman, *Iraq*, XIII, 1954, p. 21—26
37. ARAB, I, 772, 801
38. ten pat, 81
39. ten pat, 772; D. J. Wiseman, *Iraq*, XVIII, 1956, p. 117—129
40. KAI, 31
41. ARAB, I, 803
42. ten pat, II, 180—189
43. ten pat, 5, 55
44. ten pat, 18

45. ten pat, 117
46. ten pat, 239
47. ten pat, 309
48. Juozapas Fl., *Ant. Jud.*, IX, 284
49. ten pat, 284—287
50. ARAB, II, 239
51. ten pat, 319
52. ten pat, 511—512; IAKA, 27, 5
53. IAKA, 109
54. ARAB, II, 690; IAKA, 27, 21
55. ten pat, 587—591; IAKA, 69
56. ten pat, 556; IAKA, 76
57. ten pat, 710; IAKA, 57
58. ten pat, 547; IAKA, 71
59. ARAB, II, 779
60. ten pat, 780
61. ten pat, 912
62. R. F. Harper, *Assyrian and Babylonian Letters*, 992, 14—21
63. ARAB, II, 783
64. ten pat, 830
65. Juozapas Fl., *Contra Ap.*, I, 156
66. ten pat, 157—158
67. Ezdro kn., 3, 7
68. GGM, I, p. 78—79
69. KAI, 14, 18—19
70. GGM, I, p. 78
71. KAI, 13—16; CIS, I, 4
72. KAI, 14, 18—29
73. ten pat, 15, 16
74. ten pat, 13, 3.13
75. ten pat, 14, 2—3, 12—13
76. ten pat, 10
77. ten pat, 9
78. ten pat, 11
79. E. Babelon, *Traité des monnaies grecques et romaines*, II, 2, kol. 537—542; G. F. Hill, *Catalogue of the Greek Coins in the British Museum: Phoenicia*, p. 94—96
80. Herodotas, VII, 98
81. KAI, 7
82. ten pat, 4
83. Euzebijus, *Praep. Ev.*, I, 10, 13
84. KAI, 10, 9
85. ten pat, 16
86. ten pat, 11
87. ten pat, 13, 1—2
88. ten pat, 14, 15
89. ten pat, 14, 16—17, 18—19
90. ten pat, 31
91. IAKA, 69, III, 7
92. Arianas, II, 15
93. Diodoras, XV, 1, 45
94. Ezekiėlio kn., 27, 9
95. Juozapas Fl., *Contra Ap.*, I, 157
96. IAKA, 69, III, 13—14
97. Žr. 62

Trečias skyrius

1. Pradžios kn., 14, 19
2. KAI, 4—7
3. ten pat, 10
4. ten pat, 4, 3—6
5. ten pat, 10, 15—16
6. ten pat, 9, B 5
7. IAKA, 69, IV, 14
8. KAI, 14, 17
9. ten pat, 15—16
10. III Karalių kn., 16, 31—32
11. Juozapas Fl., *Contra Ap.*, I, 118—119
12. IAKA, 69
13. III Karalių kn., 11, 5
14. IV Karalių kn., 23, 13
15. IAKA, 69, IV
16. Nonnos, XLI, XLIII
17. RES, 234
18. Euzebijus, *Praep. Ev.*, I, 10, 11
19. ten pat, 10, 13
20. ten pat, 10, 10
21. Damaskijas, *De princ.*, 125 c
22. Lukianas, *De dea Syra*, 9
23. Lukianas, *De dea Syra*, 8
24. KAI, 14, 15
25. III Karalių kn., 18, 19—40
26. KAI, 11
27. ten pat, 13, 1—2
28. ten pat, 14, 15
29. Euzebijus, *Praep. Ev.*, IV, 16, 6
30. Teokritas, *Idillia*, XV
31. KAI, 1, 2
32. ten pat, 13, 3—8
33. ten pat, 14, 4—12

Ketvirtas skyrius

1. III Karalių kn., 5, 6—7
2. Herodotas, II, 44
3. IV Karalių kn., 23, 10
4. Strabonas, XVI, 2, 13, 23
5. Apianas, VIII, 128
6. III Karalių kn., 22, 39
7. Plinijus, V, 76; XXXVI, 193

Penktas skyrius

1. Strabonas, XVI, 2, 13
2. S. Langdon, *Die neubabylonischen Königsinschriften,* 19, IX, 26—45
3. Plinijus, XXXVI, 190—193
4. Ezekiėlis, 27, 3—25
5. Izajas, 23, 3
6. III Karalių kn., 9, 28; 10, 11, 22; II Kronikų kn., 8, 18; 9, 10, 21
7. Herodotas, IV, 42
8. Odisėja, XV, 403—484
9. ten pat, XIV, 290—297
10. Herodotas, I, 1
11. ten pat, II, 54, 56

Šeštas skyrius

1. Herodotas, V, 58
2. Diodoras, V, 74
3. Plinijus, V, 67
4. ten pat, VII, 192
5. Tacitas, *Annales,* XI, 14

Septintas skyrius

1. Velėjus Paterkulas, I, 2, 3
2. Plinijus, XVI, 216
3. ten pat, XIX, 63
4. Diodoras, V, 20
5. Tukididas, VI, 2, 6
6. KAI, 30
7. ten pat, 46
8. III Karalių kn., 10, 22
9. Juozapas Fl., *Contra Ap.,* I, 119
10. Herodotas, II, 12
11. Velėjus Paterkulas, I, 2, 3
12. Plinijus, XVI, 2, 16
13. Pseudo-Aristotelis, *De mir. auscult.,* 134
14. Juozapas Fl., *Ant. Jud.* VIII, 324
15. Salustijus, *Bell. Jug.,* LXXVII, 1
16. Silijus Italikus, *Punica,* III, 256; Plinijus, V, 76
17. Salustijus, *Bell. Jug.,* XIX, 1
18. Solinus, XXVII, 9
19. KAI, 64, 1
20. Diodoras, V, 16, 2—3
21. Plinijus, XIX, 63
22. P. Cintas, *L'expansion carthaginoise au Maroc,* p. 10
23. Herodotas, IV, 196

Aštuntas skyrius

1. Steponas Bizantietis, *Ethnica* (A. Meineke leid.), p. 412, 7
2. Vergilijus, *Eneida,* I, 619—622
3. Juozapas Fl., *Contra Ap.,* I, 119; *Ant. Jud.,* VIII, 146
4. KAI, 30
5. ten pat, 31
6. ARAB, II, 239, 309, 326
7. ten pat, 690
8. ten pat, II, 876
9. KAI, 32
10. *Fragm. Hist. Graec.,* II, p. 472, nr. 12
11. KAI, 31

Devintas skyrius

1. Euzebijus, PG, XIX, 405
2. Scholia do *Trojanek* Eurypidesa, 220
3. Apianas, VIII, 1
4. Justinas, XVIII, 4—6
5. Dionisijus iš Halikarno, I, 74
6. Velėjus Paterkulas, I, 12, 5
7. Juozapas Fl., *Contra Ap.,* I, 125
8. Kvintus Kurcijus, IV, 2, 10
9. Diodoras, XX, 14
10. Tukididas, VI, 2, 6
11. Diodoras, V, 16
12. Tukididas, I, 13, 6
13. Justinas, XVIII, 7
14. ten pat, XVIII, 7
15. Polibijus, III, 22
16. *Fragm. Hist. Graec.,* I, p. 264, nr. 111
17. Diodoras, XI, 1

18. ten pat, XIV, 95—96
19. Polibijus, III, 24
20. Arianas, II, 24, 5
21. Diodoras, XVIII, 4, 4
22. Justinas, XXI, 6
23. Diodoras, XX, 8, 2—4
24. Augustinas, PL, XXXV, 2096
25. *Inscriptiones Graecae,* XIV, 953
26. Justinas, XIX, 2, 5—6
27. Aristotelis, *Politica,* II, 8, 2—9; III, 1, 7
28. ten pat, II, 8, 5
29. ten pat, II, 8, 4
30. ten pat, II, 8, 3
31. Diodoras, XX, 55, 4
32. Polibijus, VII, 9, 5

Dešimtas skyrius

1. RES, 17, 1
2. KAI, 86
3. G. Levi della Vida, BASOR, LXXXVII, 1942, p. 29—32
4. Polibijus, VII, 9, 2—3
5. IV Karalių kn., 23, 10
6. Diodoras, XX, 14, 6
7. ten pat, XX, 14, 4—5
8. ten pat, XX, 65, 1
9. Plinijus, XXXVI, 39
10. KAI, 69

Vienuoliktas skyrius

1. S. Gsell, *Histoire ancienne de l'Afrique du Nord,* IV, p. 107
2. ten pat, p. 107—8
3. Justinas, XX, 5, 13
4. Apianas, VIII, 128
5. ten pat, 96
6. ten pat, 95
7. Polibijus, XXXVIII, 7, 3
8. Diodoras, XXXII, 14
9. Apianas, VIII, 95

Dvyliktas skyrius

1. Diodoras, XX, 8, 3—4; Polibijus, I, 29, 3
2. Kolumela, I, 1, 6
3. Varonas, I, 52, 1
4. šv. Jeronimas, PL, XXIV, 337
5. Kolumela, I, 1, 18
6. Varonas, I, 17, 4
7. Kolumela, III, 12, 5; III, 15, 4—5
8. ten pat, V, 5, 4
9. Plinijus, XXXVI, 166
10. Diodoras, XIII, 81, 4—5
11. Plinijus, XVII, 93, 128
12. ten pat, 93
13. Diodoras, XIII, 81, 4—5
14. Kolumela, XII, 46, 5—6
15. Plinijus, XVII, 63, 131
16. Dioskoridas, IV, 150
17. Polibijus, XII, 3, 3—4
18. Varonas, II, 1, 27
19. Kolumela, VI, 1, 3
20. S. Gsell, *Histoire ancienne de l'Afrique du Nord,* IV, p. 113
21. Diodor, V, 20
22. Aristotelis, *Politica,* III, 5, 10—11
23. GGM, I, 1—14
24. Atenajas, II, 44e
25. Diodoras, V, 20

Keturioliktas skyrius

1. Diodoras, V, 12
2. Ptolomėjas, IV, 3
3. Steponas Bizantietis, *Ethnica* (A. Meineke leid.), p. 19—20, 152
4. GGM, I, p. 89
5. Nevijus, *Bell. Pun.,* IV, 37
6. Livijus, XXI, 51
7. Ciceronas, *In Verrem,* II, 4, 103—104
8. *Inscriptiones Graecae,* XIV, 953
9. CIS, I, 124
10. KAI, 62
11. Diodoras, V, 12
12. Ptolomėjas, IV, 3
13. KAI, 62

Penkioliktas skyrius

1. Tukididas, VI, 2, 6
2. Zenobijas, I, 54
3. Justinas, XVIII, 7, 1—2
4. Diodoras, XIV, 95—96
5. ten pat, XV, 15—17
6. ten pat, XVI, 72—73

7. Polibijus, III, 25, 4—5
8. KAI, 63
9. Diodoras, IV, 83

Šešioliktas skyrius

1. Pausanijas, X, 17
2. Solinus, IV, 1
3. KAI, 46
4. Justinas, XVIII, 7, 1—2
5. ten pat, XIX, 1—3
6. Strabonas, V, 2, 7
7. Diodoras, IV, 29, 6
8. Polibijus, III, 22, 8—9
9. Diodoras, V, 15, 4—5
10. KAI, 66
11. ten pat, 172
12. Diodoras, XV, 24
13. ten pat, 27, 4
14. Polibijus, III, 24, 11
15. KAI, 66
16. ten pat, 64
17. CIS, I, 140
18. KAI, 172

Septynioliktas skyrius

1. Diodoras, V, 35, 5
2. Strabonas, III, 5, 5
3. Velėjus Paterkulas, I, 2, 3
4. Plinijus, XIX, 63
5. Strabonas, I, 3, 2
6. III Karalių kn., 10, 22
7. Jeremijas, 10, 9
8. Ezekiėlis, 27, 12
9. Strabonas, III, 2, 11
10. ten pat, 2, 14
11. Herodotas, IV, 152
12. ten pat, I, 163
13. A. Schulten, *Avieni Ora Maritima,* p. 135
14. Pradžios kn., 10, 4
15. Juozapas Fl., *Ant. Jud.,* IX, 208
16. Euzebijus, PG, XIX, 118
17. Strabonas, III, 2, 14
18. Diodoras, V, 16, 2—3
19. Herodotas, I, 163
20. Avienas, *Ora maritima,* p. 375—377
21. GGM, I, p. 16
22. Strabonas, III, 5, 3
23. ten pat, 5, 6
24. ten pat, 5, 7
25. Polibijus, X, 10, 8
26. Strabonas, III, 5, 3
27. Polibijus, X, 10, 11
28. KAI, 72 B
29. Filostratas, *Vita Apollonii,* V, 5
30. Polibijus, X, 10, 4
31. Silijus, III, 28

SABATINO MOSKAČIO „FINIKIEČIŲ PASAULIS"

Rytinėje Vidužemio jūros pakrantėje nuo IV tūkstantmečio prieš m. e. gyveno finikiečiai, kurie, K. Markso žodžiais tariant, buvo „...prekybinė tauta *par excellence*"[1], suvaidinusi nemažą ekonominį ir kultūrinį vaidmenį senovės pasaulyje. Jiems ir skiriama ši S. Moskačio knyga. Joje, remiantis gausia medžiaga, atskleidžiamas finikiečių gyvenimas Rytuose, t. y. jų istorijos, ekonomikos ir prekybos, rašto ir kalbos, religijos ir ekspansijos klausimai. Tokio plano laikomasi ir rašant apie finikiečių bei kartaginiečių kolonijas Afrikoje ir Vakarų Europoje. Kaip nurodo pats autorius, buvo siekiama pateikti sintetinį nagrinėjamos problemos vaizdą. Knyga parašyta, naudojantis daugybe šaltinių įvairiausia literatūra. Skaitytojas gali lengvai pastebėti, kad ne visi klausimai yra pilnai nušviesti. Tūkstantmečių laikotarpyje pačioje Finikijoje ir jos kolonijose nuolatinių karų metu senosios knygų saugyklos ir archyvai, architektūros ir meno paminklai būdavo negailestingai naikinami. Ko nesunaikino žmogus, naikino gamta. Taigi, nesant pilnesnės medžiagos Finikijos istorijos klausimais, atsiranda vienokių ir kitokių teorijų, hipotezių, kurias galutinai išspręs gal tik ateities mokslininkai.

Didžiausias finikiečių nuopelnas civilizacijai yra alfabetinio rašto sistemos atradimas ir išplatinimas Vidužemio jūros zonoje. Nėra abejonės, kad finikiečiams teigiamą poveikį rašto tobulinimo srityje turėjo senovės Babilono ir senovės Egipto kultūrinis palikimas. Finikiečių pažanga nuostabiai didelė. Istorijos mokslas negali tiksliai nustatyti, kuriam Finikijos miestui priklauso konsonantinio alfabeto atradimo prioritetas, tačiau niekas neabejoja jo istorine reikšme vėlesnėms rašto sistemoms.

Stambiausia finikiečių kolonija Afrikoje buvo Kartagina. Trumpai atpasakota Kartaginos įkūrėjos Elisos tragedija neatskleidžia visuomeninių socialinių priežasčių ir skaitytojo dėmesį nukreipia į karaliaus Pigmaliono žiaurumą. Iš tikrųjų buvo kitaip. IX a. prieš m. e. trisdešimtaisiais metais mirė Tiro valdovas Mutonas, valdžią testamentu paskyręs savo vaikams — Pigmalionui ir Elisai. Prasidėjo žiauri kova dinastijos viduje dėl valdžios. Susidarė dvi priešiškos grupuotės. Vienos priešakyje (pradžioje tik nominaliai) buvo Pigmalionas, kitos — Elisa ir jos vyras žynys Acherba. Pigmalionas rėmėsi demokratiniais sluoksniais, o jo priešininkai — aristokratine viršūne ir žyniais. Nugalėjo liaudis, atidavusi Tiro valdžią mažamečiui Pigmalionui. Acherba ir jo šalininkai buvo nubausti mirtimi, o Elisa su grupe pasekėjų pabėgo ir įkūrė toli nuo Tiro Kartaginos koloniją. Pažymėtina, kad šios kolonijos įkūrime dalyvavo ir Kipro finikiečiai. Legenda pasakoja, kad po mirties Elisa buvusi sudievinta.

Autorius Kartaginos įkūrimo data laiko 814 m. prieš m. e. ir tvirtina, kad šios datos laikėsi visi antikiniai istorikai. Tenka nurodyti, kad antikiniai istorikai nebuvo vieningi šiuo klausimu. Timėjus, kuriuo rėmėsi Dionisijus iš Halikarnaso, rašė, kad Kartagina buvusi įkurta 38 m. prieš pirmąją olimpiadą, t. y. 814 metais, Velėjaus Paterkulo teigimu, Kartagina egzistavo 677 metus, tuo būdu buvo įkurta 823 m. Tokią datą nurodo ir Solinas. Servijus

[1] K. Marksas, Kapitalas, t. I, Vilnius, 1957, p. 122, 90 pastaba.

Gramatikas praneša, kad Kartagina buvusi įkurta 70 metų iki Romos įkūrimo, t. y. 824—823 metais. Pagaliau Justinas tvirtina, kad Kartagina įkurta 72 metus prieš Romos įkūrimą, t. y. 826—825 metais. Juozapo Flavijaus teigimu, kuris rėmėsi Tiro istoriku Menandru, Elisa pabėgusi septintais Pigmaliono valdymo metais, t. y. 826 m. prieš m. e. Visa tai rodo, kad jau antikiniais laikais egzistavo trys nuomonės. Naujausių laikų istorikai prie šio klausimo grįždavo gana dažnai. Dar praeito šimtmečio pabaigoje V. Krameris, Kartaginos įkūrimo datai paskyręs specialų darbą, įrodinėjo, kad Kartagina įkurta 826 m.[1]

Šio šimtmečio šeštame dešimtmetyje vokiečių istorikas E. Foreris paskelbė teoriją, kad Kartagina buvo įkurta 814 m. ne šiaurės Afrikoje, bet Kipro saloje.[2] Ši teorija visiškai neatitinka tradicijos ir archeologiniais radiniais neparemta. Anglų mokslininko J. Livero ir tarybinio istoriko I. Šifmano darbai, skirti Tiro bei Kartaginos istorijos klausimams, tvirtai įrodė, kad Kartagina įkurta 825 m. prieš m. e.

Autorius teigia, kad Kambizas, nukariavęs Egiptą, norėjęs organizuoti žygį prieš Kartaginą, tačiau finikiečiai atsisakę jame dalyvauti. Nors nenurodomas šaltinis, tačiau aiškiai matyti, jog mintis paimta iš Herodoto pasakojimo. Kaltinti istorijos tėvą tikrai negalima: jo sąžiningumas, perteikiant faktus, visada pasitvirtino. Tačiau, atrodo, finikiečių informatoriai bus nepagrįstai pasigyrę Herodotui. Finikiečių prieštaravimas galingam Persijos valdovui Kambizui būtų reiškęs karo paskelbimą. Tokiam žingsniui finikiečiai ryžtis negalėjo. Tikrosios priežastys, dėl kurių Kambizas atsisakė plano užkariauti Kartaginą, yra nežinomos. Tikriausiai, sutrukdė nepakankamas kariuomenės parengimas tolimam žygiui ir, svarbiausia, prasidėję neramumai pačioje Persijoje, kurių metu Kambizas žuvo.

Aprašydamas finikiečių ekspansiją, autorius tik pažymi vietos gyventojų pasipriešinimą, „ypač kai kolonijos buvo silpnos arba neturėjo galimybių atsispirti". Nerašoma, kad pasipriešinimą sukėlė didžiulis krašto resursų išnaudojimas. Vertingųjų metalų telkiniai patraukė finikiečius į Ispaniją. Finikiečių kolonijų steigimui pasipriešino Tarteso valstybė. Buvo praėję tie laikai, kai vietiniai gyventojai nežinojo metalo vertės ir nemokėjo jais pasinaudoti. Tik po didelių pastangų finikiečiai išstumia iberus, įkuria Kadisą. Priešais esančiame Afrikos žemyne, o ne Pirėnų pusiasalyje buvo įkurta Likė. Šie ir kiti faktai rodo, kad Pirėnų pusiasalio gyventojai rimtai X—VIII a. prieš m. e. priešinosi finikiečiams. Makrobijus rašo, jog Tarteso gyventojai užpuolė Kadisą ir jūros mūšyje sutriuškino pastarojo laivyną. Apie ilgamečius Tarteso ir Kadiso karus praneša Justinas. Finikiečiams sekasi kovoti, jie įkuria pietinėje Pirėnų pusiasalio dalyje Malakos, Seksio, Abderos kolonijas, kurioms, atrodo, vadovauja Kadisas.

Tartesas, praradęs nemažai valdų, atsiduria finikiečių kolonijų apsuptyje.

VIII a. pradžioje finikiečių kolonijų padėtis Vidužemio jūros vakarinėje dalyje žymiai pasikeitė, Asirijai užgrobus Finikiją ir Kiprą. Kolonijos praranda ryšį su metropolija, įgyja politinį savarankiškumą, bet pasunkėja kova su priešininkais. Tai aiškiai matyti, kai Sicilijoje, Pirėnų pusiasalyje ir kt. pasirodo graikai.

Keičiasi politinė situacija. Vidužemio jūroje išsimėčiusios Finikijos kolonijos priverstos gintis nuo graikų ekspansijos. Archeologiniai duomenys rodo, kad Sicilijoje graikų pirkliai lankėsi IX a. gale ir VIII a. prieš m. e. pradžioje. Pavyzdžiui, Kopo Nevigatoje rasti graikų protogeometrinės vazos fragmentai, Kanale vietovėje — graikų geometrinės keramikos gaminių iš IX a. prieš m. e. Graikų kolonistai įsikuria rytinėje Sicilijoje tik VIII a. viduryje. Iki VII a. antros pusės Sicilijos finikiečiai netrukdė graikų ekspansijai, matyt, abiems pusėms užteko „gyvybinės erdvės", egzistavo ir prekybiniai ryšiai. Tačiau nuo VII a. ant-

[1] W. A. Krahmer, Carthagos wirklicher Gründungsjahr, Moskau, 1971.

[2] E. O. Forrer, Karthago wurde erst 673—633 v. Chr. gegründet, 1953, s. 85—93.

ros pusės padėtis keičiasi, prasideda kovos. Išaugusi ir sustiprėjusi Kartaginos valstybė taip pat įsijungia į kovą dėl rinkų Vidužemio jūros vakarinėje dalyje VIII—VII a. prieš m. e. Imamasi aktyvių veiksmų Pirėnų pusiasalio užgrobimui. Kartaginos įsigalėjimui pusiasalyje trukdė ne tik Tarteso valstybė, bet ir finikiečių kolonijos su Kadisu priešakyje. Kyla ypač atkakli kova tarp Kartaginos ir Kadiso. Pažymėsime, kad ekspansijos tikslai lengvai nuslopino etninius ryšius, kartaginiečiai žiauriai susidorojo su savo giminaičiais. Ta pačia proga nurodysime, kad Punų karų metu etninis artumas su Kartagina nesukliudė Kadisui, Utikai ir kitoms finikiečių kolonijoms pereiti į Romos pusę. Užėmę Kadisą, kartaginiečiai, tikriausiai, pajungė ir kitas finikiečių kolonijas Italijoje ir pradėjo kovas su fokiečiais ir su Sicilijos graikais.

Aprašydamas Kartaginos visuomeninę politinę sandarą, autorius neišvengė tam tikro Kartaginos idealizavimo. Vos vienur ar kitur paminėdamas neturtinguosius Kartaginos gyventojus, vergus, autorius nekalba apie vergovinę Kartaginos valstybę, apie vergovę kaip sistemą.

Turtingieji žyniai, pirkliai, amatų dirbtuvių savininkai sudarė vergovinę aristokratiją, kurios rankose buvo ekonominė ir politinė galia. Kartaginoje klestėjo prekyba, amatai, žymią vietą užėmė žemės ūkis, ypač sodininkystė. Krašto ekonomika buvo vergovinė. Įvairios paskirties dirbtuvėse dirbo laisvieji ir vergai. Dvaruose dirbo neturtingieji ir vergai, įgyti karuose ar finikiečių piratų pagrobti bei pirkti vergų turgavietėse. Vergovinė Kartaginos visuomenė buvo daug senesnė už Romos vergovinę visuomenę, ir vidiniai prieštaravimai Kartaginoje buvo daug gilesni, jie vedė prie vergų sukilimų. Turtingiems kartaginiečiams dirbo vietiniai Libijos gyventojai, kurių gyvenimo sąlygos, kaip rodo archeologiniai duomenys, buvo labai sunkios. Libijos valstiečiai privalėjo atiduoti pusę derliaus. Kasmet didėjo nusigyvenusių skaičius, kuris socialinės kovos sąlygomis prisijungdavo prie vergų bei samdytinių. Polibijus rašo, kad žiaurus kartaginiečių elgesys su Libijos valstiečiais vertė pastaruosius nuolat kovoti prieš turtingąją Kartaginą. Libiečių nereikėdavo kviesti į kovą, jie „tik laukdavo žinios apie ją, kad prisidėtų prie sukilusiųjų".

Negalima sutikti su autoriaus Kartaginos užsienio politikos vertinimu, kad ši valstybė „nerodė imperialistinių ketinimų — tuo būtent paaiškinamas Kartaginos smukimas, susidūrus su Romos valstybe". Vakarinio Vidužemio jūros pakraščio svarbiausia politinė ir karinė jėga Kartagina III a. prieš m. e. susidūrė su stipria Romos valstybe kovoje dėl viešpatavimo vakarinėje Vidužemio jūros dalyje ir visų pirma Sicilijoje. Šių karų istorija paaiškina V. Lenino duotą Punų karų įvertinimą: „Imperialistiniai karai taip pat būdavo ir vergovės pagrindu (Romos karas su Kartagina buvo iš abiejų pusių imperialistinis karas)..."[1] Trečiasis Punų karas, skirtingai nuo Pirmojo ir Antrojo, buvo grobiamasis ir agresyvus tik iš Romos pusės. Siekimas užsitikrinti visišką viešpatavimą vakariniame Vidužemio jūros pakraštyje ir neleisti Kartaginai sustiprėti ekonomiškai buvo Trečiojo Punų karo ir Kartaginos sugriovimo priežastis. F. Engelsas pateikė būdingą Trečiojo karo įvertinimą: „Trečiąjį... Punų karą vargu ar galima pavadinti karu. Čia vien tik dešimteriopai stipresnis priešininkas engė silpnesnįjį priešininką."[2]

Ne be pagrindo autorius gėrisi šauniais finikiečių jūreivių žygiais, kuriuos tikrai galima laikyti senovės pasaulio jūrų vežikais. Jau gilioje senovėje žmogui vandens keliai žymiai geriau tarnavo susisiekimui, negu sausuma. Plaukiojimas jūromis buvo įmanomas tik palei krantus, o tai turėjo reikšmės pirmapradžiui suvokimui apie sausumą ir jūras, o tuo pačiu

---

[1] V. I. Leninas, Dėl partijos programos peržiūrėjimo (Raštai, t. 26, Vilnius, 1954, p. 137).

[2] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 8, М., 1957, p. 221.

apie visatos formą bei sandarą. Gaila, kad istorija neišsaugojo žinių apie ankstyviausias finikiečių, o vėliau kartaginiečių keliones jūromis bei vandenynais. Autorius remiasi Herodoto pasakojimais, kurie siekia tik 6 a. prieš m. e. ir yra palyginti vėlyvi. Ankstyviausiojo jūrų plaukiotojo garbė priklauso egiptiečiui Sinuchetui, kuris po faraono Amenemcheto I (1991—1972 m. prieš m. e.) mirties jūra pabėgo į Siriją. Tai matyti iš išlikusio „Egiptiečio Sinucheto pasakojimo". Apie ankstyvąsias egiptiečių keliones yra ir daugiau žinių.

Geografinių atradimų požiūriu daug neaiškumų kelia finikiečių ir kartaginiečių jūrų kelionės, kurias pamini autorius. Pvz., apie kartaginiečio Himilkono kelionę užsimena Plinijus Vyresnysis (neaišku, kokiais šaltiniais remiasi) ir IV m. e. a. lotynų rašytojas Rufas Testas Aviena geografinėje poemoje „Jūrų pakrantės". Tačiau ir pastaroji neturi detalesnio geografinio aprašymo, konkretumo, nes beveik 1000 metų laikotarpis nuo aprašomojo įvykio buvo daug ką išdildęs iš žmonių atminties. Finikiečių ir kartaginiečių jūrų kelionių aprašymai pasižymi didele fantastika. Tas elementas turėjo ir realų pagrindą: finikiečiai ir kartaginiečiai siekė atbaidyti galimus jūrų konkurentus. Tai matyti ir iš kitų faktų. Pirmoji Kartaginos ir Romos sutartis rodo, kad kartaginiečiai nepaprastai griežtai gynė Ispaniją ir Gibraltaro sąsiaurį nuo graikų ir etruskų jūreivių. Poetas Pindaras (V a. prieš m. e.) plaukiojimą už Heraklio Stulpų apibūdina kaip realiai neįvykdomą.

Nežiūrint nurodytų spragų, Sabatino Moskačio „Finikiečių pasaulis" suteiks daug žinių apie senovės finikiečius.

ZENONAS PILKAUSKAS

TURINYS

Pratarmė 5
Įvadas 7

I. FINIKIEČIAI RYTUOSE 9
1. Pavadinimas, tauta ir kraštas 11
2. Istorija 16
3. Religija 38
4. Menas 50
5. Ekonomika ir prekyba 82
6. Raštas ir kalba 88
7. Finikiečių ekspansija 94
8. Finikiečiai Kipre 102

II. FINIKIEČIAI IR KARTAGINIEČIAI AFRIKOJE 109
9. Istorija 111
10. Religija 132
11. Menas 140
12. Ekonomika ir prekyba 163
13. Raštas ir kalba 172

III. KOLONIJOS VAKARUOSE 175
14. Malta, Gocas, Panfelerija 177
15. Sicilija 182
16. Sardinija 192
17. Ispanija 211
Pabaigos žodis 223
Cituoti šaltiniai 228
Sabatino Moskačio „Finikiečių pasaulis" 233

Сабатино Москати
МИР ФИНИКИЙЦЕВ

На литовском языке

Перевела с польского София Растенене

Издательство «Вага», Вильнюс, пр. Ленина 50

Sabatinas Moskatis
FINIKIEČIŲ PASAULIS

Redaktorė A. Merkytė
Viršelis dail. B. Leonavičiaus
Techn. redaktorius G. Vinciūnas
Korektorės P. Samardokienė ir T. Ališkevičienė

Duota rinkti 1975.V.17. Pasirašyta spaudai 1975.VIII.14. Leidinio Nr. 8047. Spaudos popierius Nr. 1, formatas $70\times90^{1}/_{16}$ — 7,5 pop. l. — =17,6+5,9 (įskl.) sp. l.; 21,8 leid. l. 25 000 egz. Užsak. Nr. 753. Kaina 1 rb 30 kp

„Vagos" leidykla, Vilnius, Lenino pr. 50
Rinko K. Poželos spaustuvė, Kaunas, Gedimino 10
Spaudė „Vaizdo" spaustuvė, Vilnius, Strazdelio 1. Užsak. Nr. 2935

$$M\ \frac{0763—247}{M852(10)-75}\ 260\text{-}75$$

9(P)03
Mo-231

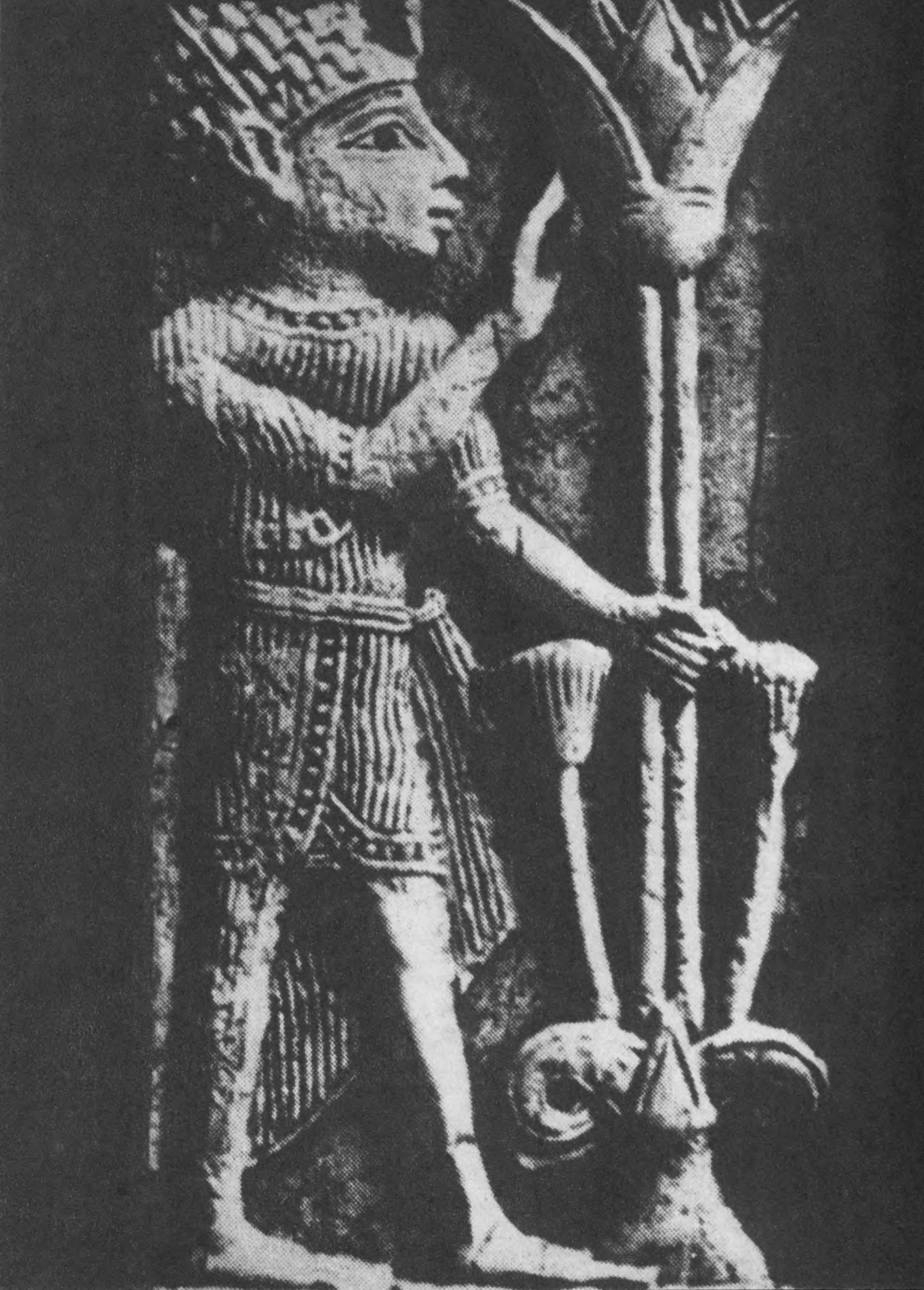

ir nepernešk manęs iš čia į kitą sarkofagą. Net jeigu tau žmonės lieptų, neklausyk jų žodžių, nes joks karalius ir joks žmogus, kuris paims karstą iš mano sarkofago, neturės vietos su mirusiaisiais ir nebus palaidotas kape, ir neturės sūnaus nei palikuonių, ir išduos jį šventieji dievai galingam karaliui, kuris bus jo viešpats ir sunaikins tą karalių arba žmogų, kuris pakėlė šio sarkofago dangtį arba kuris pasiėmė šį karstą. O to karaliaus arba tų žmonių sėklos neturės šaknų apačioje, nei vaisių viršuje, nei jokio pavidalo gyvenime po saule.“

Kaina 1 rb 30 kp